dc_29_10

KEMÉNYFI RÓBERT

A nemzeti tér építésének lokális útjai, mitikus képzetei és térképi megjelenítésének formái

MTA doktori értekezés

Debrecen, 2010

dc_29_10

Tartalom

Bevezetés 3
„A tér nemzetiesítése – a nemzet térbeliesítése” 3
Nemzeti térképzeteink finomítása 7
Elbeszélt térképtörténetek 9
1. Elméleti keretek 12
Tételkérdés 12
Tudománytörténeti előzmények (1945-ig) 12
A paradigmaváltás korszaka (1945-től napjainkig) 19
Csoport és tér nélküli etnicitás.
Napjaink poszt-posztmodernje 35
2. Mitikus nemzeti terek – kritikai olvasatok 37
A természeti környezet nemzetiesítése 37
3. Földtörténeti időből történelmi képzetek 59
A magyar állam- és kultúrtér megbonthatatlan egysége.
A Tisia masszívum mítosza 59
A magyar „kulturális hatóerő” környezeti háttere.
A magyar Mezopotámia képzete 80
A természeti táj mint nemzeti tér képzete 102
5. Elbeszélt térképtörténetek 114
Nemzetiségi térképek mint a hatalmi beszédmód formái 114
Elbeszélt terhes örökség: az SS szerepének emlékezete
a magyar nemzetiségi kartográfia történetében 158
A térkép mint használatcentrikus szemiotikai modell 186
6. Fácit 213
Nemzeti térkép – nemzeti táj – nemzeti emlékezet 213
A nemzeti táj lokális képei 230
Irodalom 238
Ábrajegyzék 263
Melléklet 264

1. Bevezetés

„A TÉR NEMZETIESÍTÉSE – A NEMZET TÉRBELIESÍTÉSE”

A magyar kartográfia etnikai ágán született eredmények adatszerű számbavételét a geográfia, térképtudomány több, nagyobb lélegzetű írásban végezte el.[1] A tanulmányok kitérnek a környező országokban honos térképszerkesztési gyakorlatokra is, az említett munkák tehát az egész térség viszonyrendszerében értékelik a honi nemzetiségi térképek szerkesztéstörténetét. A könyvfejezetek, tanulmányok lineáris kutatási eseményrendben és/vagy területi, metodikai csoportosításban sorolják fel a megszületett térképeket, szerkesztőiket, intézményi hátterüket, a készítés metodikai rendszerét. A magyar kartográfiatörténet-írás nagy hagyományokkal és rendkívül gazdag eredményekkel rendelkezik.[2]

Azonban a társadalomtudományokban végbement „térbeli fordulat” azt eredményezte, hogy a kartográfia tudománya is felismerte, ahhoz, hogy árnyalt képe legyen a nemzeti térképírási módokról, mindenképpen figyelembe kell vennie azt a társadalmi és kulturális hálót, amelyben az adott térképek születtek. *Azaz nem lehet eltekinteni a térképek készítésének mozgatórugóitól, egykori „működési/működtetési céljaitól”.* Éppen ezért Európa-szerte sorra rendezik azokat a konferenciákat, amelyek a kartográfiai gyakorlatot behelyezik a társadalomtudományok értelmezési mezőjébe és történészek, néprajz-, földrajzkutatók, sőt művészettörténészek, illetve kommunikációs szakemberek értelmezik a térképek szemiotikai

1 Fodor 1952/53/54; Kocsis 1996: 167–180; Kocsis 1998: 279–30; Klinghammer 1998: 217–222; Fodor 2006: 347–351; Tátrai 2007; Papp-Váry 2007: 5–128.

2 Az előző lábjegyzetben említetteken kívül l. még pl. Stegena 1981; 1998; Plihál 2003; 2005; Klinghammer 1991; Klinghammer – Pápay – Török 1995.

rendszerét, „el nem mondott történeteit”, elemzik szándékolt hatásterületeiket, kódolt tartalmukat.[3]

A paradigmaváltás eredménye, hogy a néprajztudomány is fokozatosan *beemeli* a térképek vizsgálatát a saját kutatási rendjébe. Egyrészt azért, mert a néprajz alkalmas arra, hogy a térképre mint sokszínű *kulturális rendszerre* tekintsen, másrészt éppen sajátos metodikai készlete, a lokális, a személyes emlékezetre irányuló vizsgálatai segítségével válaszolni képes – jelen esetben a magyar – kartográfiai *hagyomány* formálódásának útjairól[4], a fokozatosan kialakult, igazán egzakt matematikai úton le nem írható „elhallgatott” konszenzusokról, amelyek – ebben az értekezésben fő hangsúllyal – az etnikai térképek mögött alakultak ki.

Másként fogalmazva, a néprajz képes arra, hogy a térképekről és a térképek *mögött* kialakult „társadalmi képzelet”[5] folyamatos változását, alkatát, mibenlétét értelmezze. Hiszen napjaink néprajztudománya igyekszik mindenfajta „tudásra” tekinteni[6], azaz olyan kulturális és társadalmi megnyilvánulásokra, történetekre, amelyek – jelen esetben – az etnikai térképekhez fűződnek, és amelyek speciálisan éppen a *nem hivatalos, kanonizált ismeretekként, hanem az előbb említett „társadalmi képzelet” folyamatos megújulása és aktualizálása révén „teremtődnek”.*

Azaz a néprajz olyan ismeretek tárházát hozhatja elő, amely az egyéni és a nemzeti identitás szervezőjeként, átörökölt műveltségként él a magyarságban a nemzetiségi térkép – írjuk inkább most így – komplex jelenségéről.[7] Úgy is írhatjuk tehát, hogy a néprajztudomány – jól definiálható eltérésként a történelemtől – az elbeszélt történetekben/életsorsokban részint arra az *ismeretre* kérdez rá, amelyet a kollektív és/vagy az egyéni tudat *akár a történeti tényektől és hivatalos értékelésektől teljesen függetlenül valósnak és önmaga számára hitelesnek ismer el.*

---

3 Az egyes kartográfiai konferenciákról a beszámolókat archivált jelleggel l. http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/tagungsberichte/ (látogatás: 2010 március 19.).

4 Hofer – Niedermüller (szerk.) 1987.

5 György – Kiss – Monok (szerk.) 2005.

6 Dégh 1995.

7 Dégh 1994; Jakab – Keszeg – Keszeg (szerk.) 2007; Kovács 2007a: 373–396.

A huszadik század magyar történelme következményeként a magyar társadalom többször és alapjaiban rendült meg. A mély válságok, a háborús pusztítások, a békeszerződések, a holocaust, illetve a sokszoros politikai berendezkedés-váltások társadalomtörténeti következményei a kollektív és az egyéni emlékezet bonyolult, és természetszerűleg egymásnak akár teljesen ellentmondó elbeszéléshálóját hozta létre. Az emlékezet és felejtés bonyolult társadalmi működése, az írott és a memoriter-tudás sűrű szövete határozta/határozza meg a magyar történelem utolsó száz évének értelmezését. A magyar történelem, kultúra és egyáltalán, a szellemi élet fizikai és mentális térkereteinek többszöri szétesése (csak főbb emblematikus pontokként 1918/20, 1938, 1940, 1947/48, 1989/90) a társadalmi berendezkedések és politikai ideológiák többszöri változása (csupán szimbolikus dátumokként: 1919/20, 1948, 1956, 1989/90) át- és átértékelte a fizikai és időbeli távolságokat. Az eszmei rendszerek érdekeinek megfelelően a magyar kulturális örökségből korszakokat és/vagy történeti régiókat, sőt – jelen esetben – tudományos gyakorlatokat (etnikai kartográfia) igyekeztek teljes egészében kizárni.[8] Így az 1989 előtti térképtörténet-írást a szabadon *el nem beszélhető* emlékezet, azaz a „néma hagyomány" és a kollektív felejtés összetett viszonya[9], majd pedig a társadalmi berendezkedés-váltás nemzetiségi politikája számára „etnikai térkereti" legitimációt nyújtó szerep és ebből adódó politikai harc részint eleve *felszínre* hozta a nemzetiségi kartográfiai gyakorlatot, részint *átírta* a magyar nemzetiségi térképekhez kötődő emlékek szövetét.

Ám attól függetlenül, hogy egy tudományos gyakorlat hivatalos megítélése változik, és az új értékelés akár érvényteleníti az egykori olvasatokat, nem jelenti azt, hogy az eltagadás, illetve a felejtés időszaka nyomtalanul eltűnik.[10] Nem lehet a nemzetiségi térképekre úgy tekinteni, hogy azok tiszták, függetlenek az egykori szerkesztési kontextusoktól. A mai narratív átiratokban figyelemmel kell lennünk tehát egyrészt az egyes etnikai

8 L. Gyáni 2007a: 89–110; 208–219; Gyáni 2000a: 71–80; Koselleck 2003: 201–237; Hartog – Revel (szerk.) 2006.

9 György 2000; Gyáni 2000b: 81–94.

10 Weinrich 2002: 263–294; Ricoeur 1999: 51–67.

térképek „el nem beszélt” történeteire, másrészt egyáltalán, e kartográfiai út születésének körülményeire. Másként fogalmazva, mindez azt jelenti, hogy a mai nemzetiségi térképezésbe kitörölhetetlenül belevésődtek a múlt rajzolatai. Fel kell tehát azt is ismernünk, hogy bármennyire is szeretnénk ma új, a múlt árnyaitól megszabadított tiszta tudományos útként járni a „nemzetiségi kartográfiai” ágon, a múlt történetei, mintegy palimpszeszt rétegekként, *egyszerűen ezt nem engedik meg.*

A múlt század utolsó évtizedeiben a „térbeli fordulat” paradigmaváltás egyik szeleteként lezajlott ún. *memory-boom* az emlékezeti hely fogalmába beemelte a nem konkrét fizikai helyekhez köthető nemzeti emlékezeti narratívákat is. A „hely” az új megközelítésben inkább széles értelemben vett *mentális közeget* jelent, mintsem objektív teret. Olyan relatív kulturális színterekről van ebben a felfogásban szó, amelyek a nemzeti identitást fenntartó kollektív emlékezetet folyamatosan szervezik, áramlásban tartják és újra és újra (akár újabb és újabb tartalommal) aktualizálják. Nemzeti ünnepek, archívumok, könyvtárak, szimbolikus aktusok (pl. zászlófelvonások, harci játékok), épületek, dalok, rítusok, akár *etnikai térképek(!)* – és sorolhatnák tovább – jelenítik meg a nemzet szellemét.[11] Pierre Nora ismerte fel annak jelentőségét, hogy a nemzeti identitás természetes közegei (szokások, erkölcsök, hagyományok) fokozatosan jelentőségüket vesztették. Az eleven, generációról generációra öröklődő történelmi tapasztalat-átadási utakat a modernizáció felváltotta a tudományos, szisztematikus történetírással, archiválással megszabott emlékezeti keretekkel.

Amint fentebb említettem, a magyar nemzeti emlékezet topológiájában oktatásunk, történelmünk – sőt nyugodtan írhatjuk – mindennapi „térképi találkozásaink” (pl. fali díszekként) eredményeként hangsúlyos szerepet játszanak a *nemzetiségi térképek*. Ez mára közhelyszerűen azt is jelenti, hogy e térképek a nemzetpolitika grafikai ikonjai is. Az átfogó, azaz nagyobb léptékű térképtörténet-írás már több összegzésben felvázolta e térképek készítésének általános mozgatórugóit.

---

11 Nora 2010: 97–151; Assmann 2006; François – Schulze (Hrsg.) 2003: I–III.

Azonban ha a néprajz történet-feldolgozó mikroszintjén közelítünk az egyedi, az „egy adott” térképhez, akkor fel kell adnunk azt a képzetet, hogy léteznének lineáris (etnikai) térképtörténetek. Hiszen az egyes térképek mögött „az emlékezetek, ellenemlékezetek, elfojtások, traumák és a tabula rasa, a felejtés önkéntelen emléknyomok”[12] sűrű szövetét tárhatjuk fel. Hol archivált írásos emlékek, hol a mesélő ember emlékképei őrzik az adott térkép elkészítésének körülményeit. Nincs más dolgunk, hogy a felejtés/emlékezés, archivált/megsemmisített bonyolult hálójából kihámozzuk az egyéni térképnarratívákat.

NEMZETI TÉRKÉPZETEINK FINOMÍTÁSA

Eddigi kutatói tevékenységemre szervesen építkezve a néprajzi, a földrajzi és a történelemi szakirodalomra támaszkodva, *célom* e disszertációval, hogy elméleti keretbe ágyazva *egyrészt* átfogó képet adjak *a magyar nemzeti tér megszerkesztésének* szálairól. A tizenkilencedik század második felétől ugyanis olyan törekvés bontakozik ki a honi tudományos palettán, amely – hasonlóan a nemzeti történetíráshoz, a népi kultúra képéhez – az egységes nemzeti és államtér ideáját igyekezett megfogalmazni. A kormányzati dokumentumokból, illetve a tudományos érvrendszerekből összeálló kép közelebb visz bennünket a trianoni döntést megelőző időszak megértéséhez: hogyan látta, és láttatta a magyar politikai és kulturális elit a magyarság vezető szerepének térbeli meghatározottságát a Kárpát-medencében. A későbbi évtizedek tudományos képzeteiből pedig kirajzolódik az is, hogy a honi térdiszciplínák (jelen esetben a néprajz és a geográfia) milyen módon adtak ugyanerre a kérdésre – nemzetünk térbeli helyzetének legitimációjára – választ a békeszerződés utáni évtizedekben. Sőt. Napjaink politikai térfolyamatainak értelmezéséhez is közelebb visz a múlt század fordulóján kidolgozott érvrendszerek elemzése, mert azok közül számos idea napjainkban ismét felbukkan. Az elmúlt két évtized-

12 György 2009: 93.

ben azt láthattuk, hogy térségünkben a szocialista társadalmi berendezkedés összeomlása után régi reflex, az etnikai konfliktusok területi megoldásába vetett hit éledt újjá egy olyan feléledő nacionalizmus keretében, amely az egyéni szabadságjogok helyett a nemzeti közösség etnikailag-kulturálisan idegen politikai hatalomtól való függetlenedést (és egyben etnikai szeparációt) állítja előtérbe. A saját etnikai/nemzeti tér mibenlétének körülírása és szerepének túlhangsúlyozása következőképp a nacionalizmus egyik forrásává lett. Ennélfogva a közép-kelet- és délkelet-európai nemzetállamokban a feléledő nacionalizmus ismét nem mást jelent, mint a szimbolikus etnikai határok térbeli realizálásáért folytatott küzdelmet.

Értekezésemben *a néprajzi szemlélet* alkalmazása *finomítja, új értelmezési mezőbe helyezi* a geográfia – jellegéből adódó – merev etnikai kategóriáit, *kartográfiai gyakorlatát,* és ezzel *„megszólaltatja"* a nemzeti térképek mögött meghúzódó kulturális képzeteket, mitikus formákat.[13] A néprajz és a társadalomtudományok elméleti rendszere alkalmas tehát arra, hogy egyrészt kritikai éllel közelítsen a korabeli földrajz azon ideáihoz, melyekkel a fizikai tér és a nemzet közötti szoros kapcsolatot, évszázados etnikai-nyelvi viszonyok kontinuus jelenlétét (folytonosságát) igyekezett felmutatni, másrészt elemezze a nemzet emlékezeti hagyományát. Azt a tradíciót, mellyel a magyarság a környezete otthonosságát újra- és újrafogalmazza, illetve e mentális térszerkezetet a nemzeti képzeletében fenntartja.

Azaz a néprajz – napjaink találó, fokozatosan tudományos terminussá váló kifejezésével – „a tér nemzetiesítésének"[14] bonyolult szövetű folyamatát láttassa, és ezzel összefüggésben a jelen értekezés bevezető fejezetében e tudomány lokális kutatásai – mintegy elméleti keretekként – arra is választ adnak, hogy *csak* milyen összefüggésben beszélhetünk a tér és az etnikai folyamatok (etnicitás) összefüggéséről.

---

13 Paládi-Kovács 1980: 57–75; Paládi-Kovács 1990:110–125.

14 Takács 2007: 137–151.

ELBESZÉLT TÉRKÉPTÖRTÉNETEK

Az értekezés másik értelmezési szála – a fentebb leírtaknak megfelelően – a jól feltárt történeti adatok *mögé* szeretne tehát pillantani. Azt szeretném *két példával* bemutatni, hogy az átfogó kutatástörténeti összegzésekben szereplő nemzetiségi térképek hátterében milyen megfontolások, személyes motivációk, elbeszélt történetek, politikai érdekek és kommunikációs célok húzódnak meg.

Elkoptatott évszázados közhely, hogy a nemzetiségi térképek készítését alapvetően a gyakorlati politikai célok határozták/határozzák meg, hol direkt, hol indirekt módon. Tanulmányaikban, memoárjaikban maguk a térkép készítői (a teljesség igénye nélkül: Györffy István, Teleki Pál, Rónai András, Fodor Ferenc, Jakabffy Imre) ismerték el a térképek alkalmazásának és szerkesztésének szándékolt politikai céljait. *Ám ezek a politikai motivációk valahogy mindig az általánosság szintjén maradtak.* Tudunk róluk, „benne van e háttér a levegőben", de igazán e motivációkkal nem foglalkozunk. Sőt. A magyar nemzetet ért 1920-as trianoni döntés borzasztó sérelme és következményei miatt tulajdonképpen *hallgatólagosan* tudomásul is vesszük az etnikai térképek nemzetpolitikai szerepét, azaz a politikai mozgatórugók a nemzeti kartográfia „néma hagyományának" részei.

Azonban a nemzeti emléktárak mélyén olyan dokumentumok találhatók, melyek a politikai és az etnikai térképészet kapcsolatát kézzelfoghatóvá teszik, sőt a gyakorlati politika direkt befolyását a társadalomtudományok szabályainak megfelelően szigorúan bizonyítani is képesek.

Ennek megfelelően az „elbeszélt térképtörténet" *első* példájaként egy olyan akció fennmaradt igen részletes dokumentációját értelmezem, amellyel a feledés homályából előhívhatók azok a közvetlen politikai szándékok, melyek a térképtörténet-írásban csupán egy-egy mondattal jelzett és ezért „ártatlanul" meghúzódó tulajdonképpen közigazgatási térkép elkészítése mögött ismerhetők fel. Még érdekesebbé teszi ennek a forrásnak a feldolgozását az a tény, hogy a ránk maradt dokumentumok tulajdonképpen a fentebb említett történeti mítoszt is megkérdőjelezik. Nevezete-

sen azt, hogy a politika természetesen szólt bele a nemzetiségi kartográfiába az első világháború *utáni* évektől kezdődően (ami az ismert események miatt (Trianon) hallgatólagosan el is fogadható – mondja kollektív emlékezetünk).

Azonban az egyértelműen politikai hátterű bemutatandó nyelvhatárakció majd két évtizeddel a trianoni döntés *előtt* zajlott le.

Az emlékezetkutatás azt is felismerte, hogy a „hely szellemének" megrajzolásában lényeges szerep jut a *traumatikus* eseményeknek. Éles vonalakkal rögzülnek az emlékezetben a kollektív és egyéni traumák terei. Napjaink tudományosságában egyre hangsúlyosabb szerepet kap ebből a szempontból például a holocaust kutatása.[15] Ezt azt jelenti, hogy a norai emlékezeti helyekhez köthető történetek gyakran a nemzeti traumák mély sebei, melyek akár tudatosan (pl. emlékművek) vagy tudattalanul (elhallgatás) szervezik a nemzet kollektív identitását. Azt mondhatjuk, hogy történeteikben az etnikai térképeink is hordoznak olyan elhallgatott szerkesztési körülményeket, amelyek – a nemzetközi szakirodalom nyomán használt kifejezéssel *nehéz örökségként* (difficult heritage[16]) – kitörölhetetlenül belevésődtek az adott térkép történetébe.

A *második* elemzett példa ennek szellemében azt mutatja, hogy tudomásul kell vennünk, ez a jelen esetben súlyos „SS-örökség" – ha tetszik, ha nem – igenis *belevésődött* a térkép emlékszövetébe, és *meghatározza* az adott térkép alkalmazhatóságát.

Mindezek mellett célom, hogy a „hol?", „miért?", „mikor?" és a „milyen módon?" kérdésekkel kijelölhető keretben a térképek használatáról, alkalmazásáról adjak értelmező képet. Arról tehát, hogy milyen mozgatórugók „működtek" egy-egy térkép elkészítése mögött, és ezek a szándékok milyen elméleti rendszerben értelmezhetők. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az értekezés második fele a *„nemzet térbeliesítésére"*, azaz a térképi *ima-*

---

15 Charlesworth – Addis 2002: 229–251; Foregger 1995: 687–696; Assman 2006: 217–234; György 2007a: 11–78. L. még a *Lettre* tematikus számát (2007/ősz, 66. szám), melyet az emlékezetkultúrának szentelt.

16 MacDonald 2008.

ginációra, a saját és az idegen képzetének, viszonyának vizuális kifejezési formáira fókuszálnak (színpreferencia, pozicionálás).[17] Azokra a képekre, melyeket nemzeti terünkről egyrészt újra és újra felidézünk, másrészt saját területünket a világnak reprezentálni igyekszünk.

17 Bartetzky – Dmitrieva – Kliems (Hrsg.) 2009.

dc_29_10

1. Elméleti keretek

Etnikai folyamatok térbelisége és térbeli megjelenítése

TÉTELKÉRDÉS

Dinamikus társadalmi folyamatok → ← objektív terek

Ha az *etnicitás és a tér* kapcsolatára gondolunk, akkor a térségünk történelme, iskoláztatásunk és mindennapi tapasztalatunk alapján éppen az a terület jut azonnal az eszünkbe, mely a legproblémásabb, legtöbb elméleti kérdést jogosan felevető része az „etnicitás" térbeli megjelenítésének, nevezetesen az *etnikai térképezés*. Ám a nemzetiségi kartográfia olyan térfogalmakban és olyan adatkörökben mozog, amely az etnicitás értelmezésétől idegen. Sőt. Az etnicitás és a klasszikus kartográfiai gyakorlat elméleti alapjai annyira távol állnak egymástól, hogy tulajdonképpen *nincs* is kapcsolat a kettő között. Ahhoz, hogy *mégis* beszélhetünk az etnicitás és a *tér* között összefüggésről, az kellett, hogy egyrészt az etnicitás kutatásában egyre nagyobb szerepet kapjon az etnikai dinamika *térbeli* aspektusainak kérdése, másrészt viszont a geográfiában – főként a társadalomtudományok hatásaként – a térértelmezéseket megújító (nyugodtan írhatjuk) forradalom menjen vége.

TUDOMÁNYTÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK (1945-IG)

a) Tér és kultúra kapcsolata

Ha tér és etnikum „etnikai" történeti távlatú kapcsolatáról beszélünk, akkor nem kerülhetjük meg a magyar államtér földrajzi képzetének alakulását (alakítását) sem. Mivel az állam- és az etnikai/nemzeti tér között az ún. nemzeti tudományok (közöttük a néprajz és földrajz) szoros összefüggést láttatott, a magyar államtér-koncepciókból számos *etnikai területi idea* is pontosan értelmezhető.

*

A tudománytörténeti összefoglalások pontos képet adnak arról, hogy a tizennyolcadik századtól kezdve mind az idegen népekre (etnológia), mind a saját (népi) kultúrára, történelemre, életmódra irányuló magyar megfigyelések megkerülhetetlenül szembesültek az adott vizsgálati kérdéskörük, tárgyuk területi problematikájával is. Hiszen a kulturális és/vagy társadalmi jelenségek „egyszerű", külső regisztrálásához (pl. már az országleírásokban is) szükség volt a térbeli elhelyezkedés pontos hálójára (térképek), illetve a korai gazdasági statisztikák vagy például a néprajzi leírások nem kerülhették meg a természeti környezet szerepét sem a vizsgálandó kultúra leírásánál. A kor utazói alapvetően a megfigyelt jelenségek teljes körű lejegyzését, ábrázolását tűzték maguk elé célként. A földtani, domborzati viszonyok az emberi élet jelenségeivel, a népélet lejegyzésével, karakterológiai jellemzésével együtt alkották a távoli térségek felfedezői, illetve a saját országot járók érdeklődési körét.[1]

A természeti környezetre és az ott élők életének táji jellegzetességeire irányuló bővülő ismeretek egyre specializáltabb adatbázist eredményeztek, amely ismeretanyag fokozatosan kikényszerítette a differenciáltabb tudományos szemléletet is. Ezen a téren tett nagy lépést Karl Ritter (1779–1859), az összehasonlító földrajzi iskola alapítója, majd Ferdinand von Richthofen (1833–1905), a geomorfológia megteremtője, akiknek a tevékenysége a humboldti „holisztikus" geográfia alapjaiból utat nyitott a szakosodott természeti földrajz felé.[2] Az elterjedéstan egyszerű „Hol?"-ját felváltotta tehát a „Milyen?", és az utóbbi kérdés megnyitotta a kaput a komplex, genetikus „Miért ilyen?" felvetéshez.

A földrajztudomány története azt mutatja, hogy a 19. század második felében e differenciálódás következményeként a geográfia komoly, a saját létét fenyegető kihívással szembesült. A topográfiai ismeretek halmozódása, a domborzati, geológiai, ásványtani megfigyelések rendszerező elemzése, az eltérő talaj-, éghajlati, vízrajzi viszonyok felismeréséből adódó fel-

1 Klement – Miskolczy – Vári 2006.

2 Szabó 1993: 7–27.

színi különbözőség *természeti*; a rendszeres statisztikai felvételezés megindulása (1869), a közgazdasági, illetve közigazgatási, államszervezési ismeretanyagok és tapasztalatok felhalmozódása *társadalmi* oldalról bontotta szét az addig a környezetet egységében kezelő földrajztudományt. A 19. század végén a földrajz már nem volt képes arra, hogy a kor követelményeinek megfelelően a hatalmas adatbázist mélységében elemezni tudja. Ezért szinte „kicsúszott" a földrajz lába alól a részterületeire bomló addigi feladatköre. Az egyre finomabb analitikus elemzések újabb és újabb tudományágakat keltettek életre (pl. meteorológia, geológia, kartográfia, közgazdaságtan, statisztika). *Újra kellett fogalmazni tehát a geográfia kérdéskörét.* E megújulás eredménye, hogy megtalálta, letisztázta a földrajz a pontos tárgyát. Központi kérdéssé vált az embert körülvevő természeti, illetve saját maga az ember formálta és/vagy alakította (külső) *környezet* részletes elemzése, térbeli összefüggéseinek értelmezése: „A geografia, mint térbeli tudomány, a (földi) jelenségvilágnak *csak* térbeli viszonyaival, röviden térbeliségével foglalkozhatik"[3]. A földrajzi tudományfilozófiában megjelent tehát a *tér* mint a geográfia egységes alap kérdésköre. Ritter nyomán azonban a tér nem üres, hanem „tárgyilag kitöltött", azaz „ez a felfogás az [...] abszolút térelméleten alapszik. [...] Ezek szerint a tér egy tárgy, egyéb tárgyak mellett, a tér egy egész, ami több, mint az alkotó részecskék összegzése azaz a tér saját hatóerővel rendelkezik. Így például a települések térbeli elhelyezkedése [...] nem az emberi cselekvés eredményei, hanem a tér saját hatására alakultak ki".[4]

De nem csupán a földrajz vizsgálati tárgya kristályosodott fokozatosan ki, hanem a geográfia szemléleti léptéke is differenciálódott. Két fő ágra vált szét a 19. század második felében az önmagát tértanként meghatározó tudomány. Egy *általános* és egy *leíró* szálra. Az első irány az egész világra érvényes törvényszerűségek megállapításának segítségével, míg a második regionális szinten, azaz kisebb területi egységeken (ország, majd később *táj*) tárgyalta a földfelszín jelenségeit. A 19. század 80-

3 Strömpl 1921: 100.

4 Benedek 2000: 18; részletesen ugyanitt: 18–46.

as éveiben a földrajz tudományhálója tovább bonyolódott. Az általános természetföldrajzból elvált az *emberföldrajzi* ág.

Habár a természeti földrajzhoz hasonlóan az emberföldrajzban is helyet foglal mindkét (általános és leíró) irány, a hazai tudománytörténet azt mutatja, hogy az emberföldrajz időtálló módszertani és kutatási eredményeket a *regionális (táji)* szinten tudta felmutatni. A földrajz feladata, hogy a geotényezőket kölcsönhatásukban vizsgálja. A geofaktorok összhatása rajzolja ki a kutatási alapegységet, a *tájat*. Jóllehet a földrajz térszemléletének és módszertani készletének változásával párhuzamosan alakul a táj értelmezése is. Elmondhatjuk, hogy a természetföldrajzban a múlt század húszas, harmincas éveitől kezdődően napjainkig megmaradt a táj mint kutatási alapegység. Ebben az időszakban, a „klasszikus geográfia" etapjában, a földrajz alapvetően tehát a kultúra, az emberi jelenlét *külső, környezeti (térbeli) kapcsolataira*, a társadalmi tevékenységnek és magának a népességnek a történelmi fejlődés során az (abszolút) térben kialakult rendjére kérdezett rá *(1. táblázat).*

b) Tér és etnikum kapcsolata

Ha tér és etnikum, földrajz és „etnikai" történeti távlatú kapcsolatáról beszélünk, akkor nem kerülhetjük meg a magyar államtér földrajzi képzetének alakulását (alakítását) sem. Mivel az állam- és az etnikai/nemzeti tér között a honi földrajz szoros összefüggést láttatott, a magyar államtér-koncepciókból számos *etnikai területi elv* is pontosan értelmezhető.

A huszadik század fordulóján a honi földrajz még „kényelmes" helyzetben volt. Semleges tudományos hangon elemezhette a Kárpát-medencében – mint egységes társadalmi és fizikai egységben – lezajló térfolyamatokat. A korszak geográfiai tankönyvei, tanulmányai „természetes kerekded egészként"[5] beszélhettek az államterületről és fogalmazhatták meg a „magyar államtér egyenlő Kárpát-medence" elvet.[6] Ebben az időszakban a honi tértudomány nemzetépítő, a „nemzet térbeli kereteit kijelölő" szere-

5 Prinz 1914: 163–178.

6 A kérdésről szintézis jelleggel: Hajdú 2006: 390–417.

pét jórészt a *centrifugális térszemlélet erősítésében, mi több idealizálásában jelölhetjük meg.* A földrajz az államtérben, azaz a Kárpát-medencében a magyar, tehát a „*központi* (államalkotó) *etnikum* szállásterülete" szemszögéből tekintett szét. Ebből a tudományos helyzetből arra a kérdésre adandó válasz is következik, amely dilemmát tulajdonképpen számon kérően vetünk a korszak tértudományának szemére, nevezetesen: volt-e (lett volna-e) alternatív geográfiai gondolkodásra lehetőség Trianon után, vagy szükségszerűen lépett a honi földrajztudomány a revízió ügyét minden eszközével, elméleti vértezettségével szolgáló útra?

A válasz egyenesen következik a geográfiánk megelőző évtizedeinek történetéből, azaz a földrajz tulajdonképpen *nem* került 1920-ban választ elé, *ugyanis eleve hiányzott nézőpontjából addig is bármiféle alternatív gondolkodás.*[7] A korszak nagy tudományos földrajzi/geológiai programjai az ország belső térségében folytak (pl. Balaton és környéke). A honi földrajznak – az általános jellegzetességeken kívül – tulajdonképpen „fogalma sem volt" egy-egy nemzetiségi terület fizikai és emberföldrajzi viszonyairól, és nem követték nyomon e vidékekről szóló, nem magyar szerzők által írt szakirodalmat sem.[8] A hiány pótlásában a néprajz sem volt igazán partner, mert a néprajzi-földrajzi műveltség együttes talaján álló kutatók (pl. Hunfalvy János [1820–1888], Jankó János [1968–1902]) is elsősorban centrumtól távolabb eső vidékeken is a magyarság életviszonyait kutatták. A „baj bekövetkezése" (Trianon) után, azaz a húszas években szakad rá teljes súlyával a honi geográfiára e fogyatékossága. Akkor kezdődik a (nyugodtan leírhatjuk) „kapkodás", intézetek, sajtófigyelő-szolgálatok megszervezésére (Pl. magának az Államtudományi Intézetnek a létrehozására – 1926) azzal a céllal, hogy a szomszédos országok statisztikai, földrajzi, történeti adatszolgáltatásait, megjelent publikációit figyelemmel kísérje, gyűjtse, elemezze és értékelje. A kutatók tehát *ugyanazt* folytatták, amit 1919/20-ig, csak most már társadalmi igazolást, fontosságot is

7 Fodor 2006.

8 Itt köszönöm meg hálásan Szabó Józsefnek a témakörben folytatott, a tudománytörténeti horizontomat szélesítő beszélgetésünket.

kaptak *etnocentrikus* látószögükhöz. Ha volt is (inkább lett volna) tehát az előző évtizedekben „valamiféle" holisztikus geográfia, azaz a magyar államtérben a nem magyar nyelvű lakosságot is egyenlő térformáló erőként számon tartó látens államnemzeti látószög, az 1918/19/20-as években ennek a „terhét" a magyar földrajz végleg letehette.[9] Ettől kezdve a magyar földrajz a teljes tudományos erejével „A Magyar Ügyet" szolgálhatta, e fő célkitűzésének mindent, azaz kérdésfelvetéseit, az e kérdéseket megválaszoló módszertani készletét és a kutatási eredményekként kapott teoretikus elgondolásait alávethetett.[10]

Ha végigtekintjük a kor földrajzi szakirodalmát, kirajzolódnak a magyar nemzeti, illetve államtér megszerkesztésének egyes szálai annak a törekvésnek a következményeként, amely szimbolikus társadalmi jelenségekből igyekezett reális tereket fogalmazni. A modern nemzetállamok kialakulásának folyamatában feléledő nacionalizmus fokozatosan „fedezte fel" a nemzeti intézmények kiépülésével párhuzamosan, a nyelv és a kultúra kérdése után a *„saját nemzeti tér"* kiterjedését és e tér határának fontosságát. Ebben az érdekkörben indult meg fokozatosan tehát az etnikai térvetületek kutatása a földrajztudományon belül, amely geográfiai irány a nemzetiségi statisztikai felmérések eredményeire támaszkodva önálló területté a 19. század végén, a 20. század elején vált. A századfordulón ugyanis *a nemzetiségi térképek* alapjául szolgáló bármilyen fellelhető adatbázist a nyelvi, etnikai megoszlások feltárására és térképi megjelenítésére kezdtek használni (vagy éppen ezért titkosítani). Magyarország igyekezett olyan nemzetiségi bizonyító anyagokat és térképeket összeállítani, melyek a pontos etnikai határokat és *azok több száz év óta való változatlanságát*, azaz stabilitását bizonyították.

A fennmaradt nagyszámú és változatos szerkesztési elveket tükröző *nemzetiségi térkép*, szöveges elemzés, statisztikai adatsor miatt azt mondhatjuk, hogy a honi tudományosságban az ún. „etnikai jelenség" geográfiai ábrázolásának fő időszakát a két világháború közötti évtizedek kép-

9 Eszmetörténeti háttérként l. Gyáni 2003: 60–81.

10 L. Balogh 2002: 7.

viselik.[11] *Ebben a tudományos hálóban bontakozott ki a két világháború között teljes metodikai skálájával az a szerep, amelyet a nemzetiségi térképeknek a századforduló is már megelőlegezett és teremtette meg a magyar nemzetiségi kartográfiai gyakorlat máig ható erős hagyományát.*

De ez az a korszak is egyben, amelyben a magyarsággal éppen ellentétes érdekeket képviselő, az 1920-as békekötés eredményeként megszerveződő új kárpát-medencei államokban is felélénkült a nemzetiségi kartográfia. A legváltozatosabb statisztikai idősorokkal, ábrázolási módszerekkel (pl. a méretarány, a színkód megválasztásával) igyekeztek Közép-Európa újonnan született nemzetállamai a saját érdekeiket megjeleníteni, etnikai térfolyamataikat (és egyben államalkotó képességüket) történeti távlatokkal igazolni. A huszadik század első feléről éppen ezért beszél a földrajz tudománytörténete úgy, mint a „kartográfiai harc" etapjáról.

A magyar részről – a trianoni döntés jól érthető következményei miatt – olyannyira felértékelődött a nemzet/etnikum és a tér/állam viszonyának értelmezése, hogy kiemelkedő jelentőségre tett szert az ún. politikai földrajz, amely a korszakban alapvetően a magyarság „térkitöltő erejének" ecsetelését tűzte ki célul.[12]

Ha egy kicsit továbblépünk erről a pontról, akkor az is belátható, hogy ez a tudományos szerep egyre *meredekebb* elképzelések táptalajaként szolgálhatott. A német szakirodalmat naprakészen nyomon követő honi geográfia a Versailles-ban elszenvedett „sokk"-ra adott német válaszokat kettős értelemben látta. Egyrészt az ott született elképzeléseket a magyar földrajz a Kárpát-medence viszonyaira honosította, másrészt pedig bátorítást is látott bennük, hogy igen, jó úton járunk, ha így, a magyarság térszervező ereje alapján elemezzük a kialakult helyzetet.

A magabiztosságát visszaszerző magyar földrajz a harmincas évek második felére egyre határozottabban ismét Magyarország geopolitikai

11 Kocsis 1996: 167–180.

12 Rónai 1941a; Rónai 1941b.

helyzetéről, létteréről beszélt.[13] Sőt. A földrajz és a nemzetiségi térképezés a magyarság felé éppen az első bécsi döntésben (1938) játszott szerepével sikerüzenetet is küldött, hiszen a politikus és geográfus Teleki Pál vezetése alatt álló Államtudományi Intézet etnikai térképei, adatbázisai alapján megvalósult „etnikai egyenlő államhatár"-elv szinte maradéktalanul érvényesült a határozatban.[14] Azaz a földrajz („végre") mintegy „be tudta társadalmi szerepét hasznosan tölteni", képes volt legitimálni és a gyakorlati politikán keresztül érvényesíteni a harmincas évek végén egyre karakterisztikusabban kifejtett államtér és nemzet közötti összefüggéseket.

A PARADIGMAVÁLTÁS KORSZAKA (1945-TŐL NAPJAINKIG)

a) Térelméletek és térszerkezetek

A huszadik század második felében a társadalomtudományok felismerték: ahhoz, hogy a társadalmi, kulturális, történelmi folyamatokat árnyaltan értelmezni tudják, nem hagyhatják figyelmen kívül a *térbeliség* szempontjait, azaz a geográfia humán szálának eredményeit és módszertani készletét a saját területükre is be kell vonniuk. Ám az útkeresés nem volt egyoldalú. A filozófia és a modern társadalomtudományok területén megjelent tértеóriák viszonosan hatással voltak a földrajzi gondolkodás változására, a geográfiai térképzetek finomodására, sőt radikális átalakulására.

A 19. század végének tudományosságában egyre határozottabb formában körvonalazódtak *a szociális rend és a tér közötti összefüggéseket* magyarázó elképzelések. Émile Durkheim (1858–1917) megfogalmazása nyomán (tehát a tértudományon, azaz a geográfián *kívül* is) előtérbe lépett a *társadalmi tevékenység mint földfelszínt alakító aktivitás* képzete. Georg Simmel (1858–1918) szociológiai munkáiban pedig a társadalmi folyama-

13 Lackó 1981. 298–340.

14 Részletesen l. Rónai 1989; Sallai 2002: 143–150.

tok egyik magyarázó hátttereként komplex teoretikus térvetületi rendszert dolgozott ki. Az elv megkérdőjelezte a „tér mint objektív tartály" ideát, mely „dobozt" később tölt ki tevékenységével a társadalom.[15] Simmel ezzel szemben úgy vélte, hogy a kettő *együtt* játszódik le: a társadalom *formálja* a teret, azaz ettől alakul, változik a tér maga is.[16] Simmel a művészeti írásaiban pedig az alapvetően a földrajztudomány vizsgálati kategóriájának, a *táj* fogalmának humán mibenlétét, a *csak* a kultúra által meghatározott *individualitását* ismerte fel.[17]

A társadalmi vonatkozású térrendszer-elméletek napjainkig ható pilléreit helyezte el a múlt század közepén – többek mellett – emblematikus alakokként Michel Foucault (1926–1984), Henri Lefebvre (1901–1991), Michel de Certeau (1925–1986) és Pierre Bourdieu (1930–2002).

Foucault önálló társadalmi entitásként, a társadalmi viszonyokat, diszkurzív módokat szervező közegként tekintett a térre.[18] Foucault a térképzetének *heterotópia* elgondolása „a tér mint metafora" alapelven nyugszik. A heterotópia egyrészt a térnek a társadalomban betöltött funkcionális, szabályozó szerepét hangsúlyozza, másrészt napjaink művészeti, mediális tapasztalati értelmezéséhez használható magyarázati kereteket biztosítva az idő/tér viszonyrendszer nem igazán egyszerűen szétbonthatóságának (azaz tiszta duális rendszerben megjeleníthetőségének) esztétikai következményeit fejti fel.[19]

Lefebvre megállapításai a tér társadalmi „termelődését" hangsúlyozták. A tér nem eleve adott, kitöltendő keret, hanem a történelmi/szociális folyamatok eredményeként alakul *ténylegesen* működővé. Lefebvre a társadalmilag megélt terek több jelentésbeli rétegét különítette el. Az emberi tevékenység nem tesz mást, mint az objektívnek vélt teret szimbolikus tartalommal telíti, majd ennek következtében e teret reálisan létező, jól

---

15 Simmel 1908: 614–624; 628–646; 665–685; 691–708.

16 Dünne 2006: 289–303.

17 Simmel 1990: 99–118.

18 Foucault 2000: 147–155.

19 A heterotópia ilyen értelmű „működéséről" háttérként l. György 2004: 94–108.

leírható, megfogható entitásként tételezi és a közösség ebben a formában, a saját viszonyulási pontjaként működteti. A tér tehát hatást gyakorol az őt telítő, megszerkesztő társadalomra. Éppen ezért Lefebvre úgy látja, hogy a tér szimbolikus alakítása a történelmi hatalmi küzdelmek egyik kiemelt célja.[20]

Certeau a hatalmi és birtoklási technikák, kontrollálási eljárások és a térbeliség kapcsolatának felismerésével „mozdította meg" a teret és emelte be a térbeliség kérdését a társadalomtudományok érdeklődési területére.[21]

Bourdieu elmélete pedig – alapvetően az etnológiai kutatási tapasztalatai nyomán – a relacionális társadalmi térbeli viszonyokra irányul. Bourdieu elképzelésében a társadalmi hierarchiában a különböző társadalmi pozíciók által kondicionált habitusok között relatív távolságok ismerhetők fel. A társadalmi térben kirajzolható relatív távolságok meghatározzák az azonos közösségi ízléseket, és ezzel az egyéni viselkedési mintákat (pl. étkezési módokat, öltözködést, szabadidős tevékenységet). Bourdieu relacionális térmodellje alapvetően a társadalmi differenciálódás folyamatának mikéntjéről, irányairól nyújt egyfajta értelmezési lehetőséget.[22]

A francia szociológia ezen elképzeléseinek egyik közös eredménye, hogy felismerte a fizikai tértől függetlenül létező társadalmi terek (közelség–távolság) szabályzóerejét (Bourdieu), illetve a hely (pl. hatalmi és emlék terek/helyek) jelentésének folyamatos, újra és újra átalakuló társadalmi szimbolizációjára hívta fel a figyelmet (Foucault, Lefebvre és Certeau).

A statikus térelképzelések felpuhulásához az irodalomtudomány is hozzájárult. A kultúra és a térbeliség együttes szemlélése, a mitikus tér szerkezetének leírása alapvető jelentőségű Jurij Lotman (1922–1993), Mircea Eliade (1907–1986) és Ernst Cassirer (1874–1945) a munkássá-

---

20 Lefebvre 2006: 330–342; l. háttérként magyarul: Tímár 2003: 340–370; Novák 2008: 138–142.

21 Dünne 2006: 301–302; Certeau tevékenységéhez háttérként magyarul: Kisantal 2006: 133–138.

22 Bourdieu 2002: 11–29; l. háttérként magyarul: Gyáni 2007: 4–12.

gában.[23] Irodalom és térbeliség kapcsolatát, azaz az *esztétikai tér* különböző színtereit áttekintő könyv szól a nyelvi színtér, a nyelv térszerűségének kérdéséről. Az irodalomelmélet Gerard Genette nyomán beszél az alakzatrendszer szintjén megragadható irodalmi térbeliségről: a textuális tér alakzatai, az íráskép tere, (Jacques Derrida után) a könyv terei, Roland Barthes-i értelemben az olvasó-tér, az olvasás tere valamint az intertextuális univerzum egyaránt az irodalmi térbeliség lehetséges aspektusa. A fikcionalitás terének vizsgálata egy adott műben a színhelyen túl a műben érvényesülő térszerű viszonylatok elemzését is magában foglalja.[24] De ugyanígy hívta fel a figyelmet az irodalomtudomány a térbeliség szerepének újragondolására a nemzeti irodalmi kultuszok értelmezésében is.[25]

A tér mint „objektív tartály" látószög tehát a 20. század második felében egyre inkább differenciálódott és olyan térelképzelések, térelméletek jelentek meg a tudományos gondolkodásban, melyek a teret egyre inkább egyrészt a *társadalmi folyamatok* egyik vetületének, másrészt pedig az *individuum saját gondolati kivetülésének* tekintik. Ezt a folyamatot, melyben a társadalomtudományok felismerték a tér szerepét, Európa nyugati felében emblematikusan a *térbeli fordulat* (spatial turn) kifejezéssel foglalják össze,[26] amely terminus fokozatosan meghonosodik hazánkban is. A szubsztanicális térszemlélet (tér mint konténer, organizmus) továbbra is fennmaradó, de azért mégis egyre differenciálódó koncepciója mellett (pl. újraértelmezett földrajzi terminusok sora: régió, táj, hely), részint azt fel is váltva jelent meg tehát a szubjektumcentrikus térértelmezés, amely az emberi magatartás változását képes értelmezni.[27]

---

23 Lotman 1988: 62–78; uő 1994: 119–185; Eliade 1987; Cassirer 2000: 237–246.

24 Faragó 2001.

25 Takáts 2007: 137–151; T. Szabó 2008: 13–193; Blanchot 2005. – Az irodalmi tér mivoltáról legfrissebben l. A Helikon térpoétikai számának tanulmányait. *Helikon*, 2010. LVI. 1–2.

26 Szintézisként l. Döring – Thielmann 2008.

27 A folyamatot részletesen l. Benedek 2000: 23–34.

1. táblázat
A társadalomföldrajzi paradigmák térszemlélete[28]

Fejlődési periódus	*Paradigma (irányzat)*	*Kiértékelés a tér szempontjából*
Klasszikus geográfia (XIX. század–1950)	1. Tradicionális paradigma 2. Klasszikus regionális földrajz 3. Tájiskola	Szubsztanciális térszemlélet, tér–régió–táj mint tárgyak, konténer tér, a tér mint organizmus
Modern geográfia (1950–1985)	1. Humánökológia 2. Regionális kutatás 3. Téranalízis paradigma 4. Magatartásföldrajz	Szubsztanciális térszemlélet, társadalmi tér–gazdasági tér–topológiai tér mint geometrikus, mennyiségi módszereken alapuló, rendezettséget kifejező egységek
Kortárs geográfia (1985–1999)	1. Modern regionális földrajz 2. Cselekvésorientált társadalomföldrajz	Relacionális térszemlélet, szubjektumcentrikus, tér mint társadalmi termék, tér mint kultúra, kontextuális, jelentés-, minőségi módszerek használata

Amint az alapvetően szinkron idősíkban mozgó geográfiát a „puha" térkoncepciók megjelenése segítette a társadalomtudományok eredményeinek, módszereinek alkalmazása és a diakrón nézőpont felismerése felé, úgy az alapvetően vertikális időszemléletű történelemtudományt a térbeli egyidejűségek, párhuzamos világok konstatálása kényszerítette a térfilozófiai gondolkodás és a társadalomföldrajz irányába.[29] A tudományközi átjárás eredménye (történelem–földrajz), hogy egyre érzékenyebb interdiszciplináris kutatási területté formálódik a magyar nyelvterületen is a *történeti földrajz* mint olyan tudományág, amely a táj valamikori történeti folyamatokat *indukáló* szerepét értelmezi.[30]

Ám nem csupán a társadalom- és kultúratudományok, hanem napjaink posztmodern geográfiája – Edward Soja (1941–) kezdőhangja nyo-

28 Benedek 2000: 44.

29 Gyáni 2007a: 4–12.

30 Tímár 2003: 341–37; Braudel 1996. I; Braudel 2003. – A kérdésről legújabban l. a *Korall* című folyóirat tematikus történeti földrajzi számát (31. 2008. április), illetve Beluszky Pál szinte teljes életművét: http://www.rkk.hu/keti/munkatarsak/beluszky.html

mán[31] – önmagán, azaz a tértudományon és a térképtudományon *belül* is térbeli fordulatról beszél. A földrajz kettős arca (természeti és társadalmi vagy humán ág) egyre jobban elkülönül egymástól. A fizikai földrajz szigorú természettudománnyá, míg a humán szál egy matematikai apparátussal dolgozó közgazdasági és egy egyre érzékenyebb társadalomtudománnyá válik szét.[32] Ez utóbbi ág olyan geográfiaként, amely diszciplína ma már egyre radikálisabban szakít egykori, a saját feladatának vélt kérdéskörrel, azaz a társadalmi folyamatok térbeli fixálásának foglalatosságával (pl. statisztikai adatok térképre vetítésével), és ma már a térbeliséget mint *a társadalmi és kulturális folyamatok által létrehozott szimbolikus entitást, illetve a lokalitások reprezentációs formáit (topológia[33])* értelmezi.[34]

A geográfia látókörében is megjelentek olyan térképzetek, amelyekkel a tradicionális (objektív) térfelfogást követő földrajz „nem tudott mit kezdeni". A földrajzi újjászületésben szerepet játszanak például az *emlékezet*,[35] a *transznacionális* és az *esztétikai* és *művészeti* terek értelmezési lehetőségei[36], illetve a *kritikai szempontok* megjelenése.[37] E geográfiai ág (kritikai földrajz) olyan értelmezési irányelveket igyekszik a tértudomány területén érvényesíteni, melyek *nem* értéksemleges („objektív", egyben „ár-

---

31 Soja 2008b: 241–262.

32 L. Csáky – Leitgeb (Hrsg.) 2009; A „térképi fordulat" mibenlétéről l. az *Elbeszélt térképtörténetek* című fejezetet, illetve a jellegéről, irányairól (irodalom, művészetek, antropológia): Harley 1989: 1–20; Raffestin 2000: 7–34; Dünne 2008: 66–88; Polyák L. 2010: 203–210; Mose – Strüver 2009: 315–325; Gribben 1990: 277–291; Biggs 1999: 3740

33 Azaz milyen módon és mihez viszonyítva „képviseli önmagát" egy-egy hely a térképen. Példatérképpel és értelmezéssel a kérdést részletesen l. Nemes Nagy 2005: 53–55.

34 A földrajzi térfogalom alakulásáról szintézisként l. Nemes Nagy 2009; Günzel (Hrsg.) 2007.

35 Assmann 1999. A kérdést részletesen l. *A nemzeti táj képzete* című fejezetben.

36 Nemzetközi szakirodalmi kitekintéssel a kérdésről l. György 2009; Moravánszky 2007: 8–37.

37 Belina – Michel 2008: 7–34.

tatlan") tudást közvetítenek, hanem határozottan *állást foglalnak* a politikával átszőtt térfolyamotokról (pl. *posztkoloniális* kritika[38], illetve kritikai *geopolitika* mint részterületek)[39]. Ugyanilyen „nem tudományosan közömbös", hanem társadalompolitikai megnyilvánulást hordoznak a marxista hátterű ún. *radikális földrajz* kérdésfeltevései. A radikális szemlélet középpontjába a társadalmi egyenlőtlenségek – pl. éhség, szegénység, bűnözés – térbeli „igazságtalanságainak" elemzését helyezte. A *morális* aspektusok geográfiai fellépése,[40] illetve a „hely szellemének" megragadása tehát a mai földrajz megkerülhetetlen kihívása, hiszen „[…] a *genius loci* már a későmodern szabályok szerint működik: a hely már nem feltétlenül jelent fizikai teret, a hely szelleme leválhat a térről, melyben létrejött. A kulturális terek nem földrajzi terek többé, a hely szelleme a maga útját járja a szövegek, képek, médiumok között. […] [A] tér–idő viszonyok átrendeződése, a távolság csökkenése virtualizálódása során a miliő jelentése változott. Ma a szimbolikus terek legalább annyira virtuálisak, mint fizikaiak […] folyamatos az átjárás."[41]

b) Tér és etnikum

Az etnikai térbeliség kutatása a hazai geográfiai palettáról egyrészt a két világháború közötti időszak terhes öröksége, másrészt az internacionalizmus ideológiája miatt a múlt század nyolcvanas éveiig teljesen eltűnt, majd a szocialista társadalmi rend elvi „fölpuhulásával" párhuzamosan (először részint a „hazafias földrajzi nevelésbe", részint a népességföldrajzba ágyazva) megjelent ismét az ún. *etnikai földrajz* megteremtésével az

---

38 A posztkoloniális elmélet és tértudomány kapcsolatáról l. Maria do Mar – Dhawan – Randeria 2009: 308–323; György 2008: 126–146.

39 A kritikai geográfia mibenlétéről magyarul l. a *Tér és társadalom* tematikus számának tanulmányait (2003. XII. évf. 1–3. sz.)

40 Driver 1988: 275–287; Sack 1999: 26–44; Weinrich 2002. Pl. a Holocaust kutatásában: György 2007a: 11–78; Charlesworth – Addis 2002: 229–251. – A nemzetiszocialista múlt feldolgozásában: Macdonald 2009.

41 György 2007: 119; 254. L. ehhez még: Benda – Szekeres (szerk.) 2002. tanulmányait.

etnikai/nemzetiségi/nyelvi statisztikai adatsorok térvetületeinek elemzése.[42] *Csakhogy*. A földrajz etnikai ágán folyó kutatásokat, kartográfiai szerkesztéseket lényegében *nem* tekinthetjük olyan alapkutatásoknak, melyek az *etnicitás* témakörében mozognak. Amint azt a fejezet elején jeleztem, a térképek, a nemzetiségi/nyelvi/etnikai statisztikai adatsorelemzések alapvetően *kiesnek* jelen kötetünk érdeklődési köréből, ugyanis ezeknek az adatoknak a térképi *statikus* kivetítése (egyben fixálása) alapjában *nem* tükrözi az etnikai/nemzetiségi/nyelvi jelenségek *állandóan változó* folyamatát, azaz az *etnicitás* dinamikáját.

Kérdés tehát, hogy egy alapjában kvantitatív (mérést, térben leképzést végző) klasszikus etnikai szemléleti út (etnikai kartográfia) hol alkalmazhatja, milyen jelentéstartammal az etnicitás kifejezést, és hogy a terminusnak mely értelmezése nyújthat *egyáltalán* lehetőséget a térbeli vizsgálatokra?

Az etnicitás sokrétű fogalma az etnikai magatartásmódok *folyamatos* – tudatos és tudattalan – megnyilvánulási módjaira, működésére, változására, az etnikai identitás „teremtődésére", az etnikai csoportok önazonosságát kifejező szimbolikus tevékenységére utal.[43] Ha ez így van, akkor az az alapvető kérdés, hogy lehet-e *egyáltalán* mérni, illetve egyszavas statisztikai adatokba („Minek vallja magát?: magyar, német, román stb.") „besűríteni" az etnikai dinamika komplex folyamatát? (Ha nincs mért statisztikai sor, nincs térképre vihető etnikai/nemzeti/nyelvi adatbázis sem.)

A földrajzon belül két ág: az etnikai és a politikai földrajz használja az etnicitás terminust. Értelmezésükben a kifejezés azt a módot jelenti, ahogyan a személyes identitás kifejeződik, és a társadalmi rétegződés azon típusát tükrözi, amely tényleges vagy vélt leszármazáson, kulturális jellemzőkön alapuló csoportképződésből ered.[44]

---

42 Kocsis 1998: 279–301.

43 MacKay 2000: 96–109.

44 Kocsis 1998: 285.

A geográfiának tehát mérhető adatokra van szüksége, az etnicitást objektív, rövidebb-hosszabb idejű (identitásbeli) *állandóságot* tükröző kategóriaként vélelmezi, és így egyben a fogalomhoz statikus térbeli leképzési lehetőséget is rendel. Ez a megközelítés az etnikai csoportot tudati kritériumok alapján meghatározható (így felmérhető) *valós* csoportnak tételezi. Az etnicitás az etnikai csoport fogalmát viszont a társadalmi szerveződés velejárójaként kialakuló *nem valós* entitásként fogalmazza meg, azaz a geográfia értelmezése az etnicitást *éppen* az általánosan elfogadott dinamikájától, „lobbanékonyságától", szituatív és konstruált jellegétől fosztja meg. Egy alapvetően társadalomtudományi terminus rugalmas, plazmaszerű értelmezési mezejébe tehát az etnikai hovatartozás objektív adatkénti rögzítése, majd az adatok térképi fixálása nem fér bele. Ezen szempontok alapján azt mondhatjuk, hogy *tér és etnicitás* kapcsolatát csak akkor értelmezhetjük helyesen, ha a teret *szubjektív*, *mentális* szféraként fogjuk fel.

c) A néprajz terepe: lokális tér és etnicitás

Szerencsésebbnek tartom tehát az etnicitás fogalmának használatát a behaviorista (kognitív) irányzatú földrajzi mikrokutatásokban, amelyek már lehetőséget adnak (adhatnak) az állandóan változó személyes (belső vagy mentális) terek vizsgálatán keresztül az etnicitás változékonyságának visszaadására.

A kognitív térképezés a tér szubjektív tudati leképeződését, az ún. *mentális terek* keletkezését tekintette tárgyának a térszerkezeti kutatások abszolutista elképzeléseivel szemben. Az etnicitás, valamint a térnek a mentális térrel történt dinamikus átértékelése, bár egymáshoz aránylag közeli időpontokban, egymástól mégis függetlenül született meg, és csupán a '90-es évek közepén kapcsolódott össze. Az újszerű perspektíva azonban, amelyet a két megközelítésmód jelentett saját szakterületének gondolkodásában, magában rejtette az etnicitás és a mentális térképek *összefüggésének* értelmezési lehetőségét.

A mentális terek/térképek kérdése a múlt század második felében lépett a társadalomföldrajz érdeklődési körébe.[45] A kutatások figyelme nem a térbeli objektumok fizikai szerkezetére irányult, hanem az ember és a tér kapcsolatában a tér *észlelését*, megélését hangsúlyozták. Az új megközelítés jelentősége abban állt, hogy a mentális tér fogalmával a teret a „merev" abszolút térrel szemben *relatív* fogalommá tette, és a teret az emberi tudat (és a szubjektum) hatókörébe utalta. *A mentális tér fogalma a tér dinamikus értelmezésének, a különböző térfogalmak és észlelési módok elemzésének lehetőségét teremtette meg.* Majd a tér tudati leképeződésének és szimbolikus jelentéseinek vizsgálata beépült nem csupán a társadalomföldrajz összefüggésében, hanem a pszichológiai, a politikai antropológiai, valamint ezzel párhuzamosan a kulturális szempontú kutatások területére is.[46] A mentális tér fogalma Magyarországon eleve különböző kérdésfelvetések (földrajzi, pszichológiai, antropológiai) formájában jelentkezett, gyakran egymástól független módon alkalmazva a tér leképeződésének vizsgálatában rejlő lehetőségeket.

1. A geográfiai indíttatású kutatások többségének a mentális térkép a *valós tér szimbolikus tartalmáról* szolgáltat információkat. Ezek a kutatások azon a vonalon haladtak tovább, amelyet az építész Kevin Lynch (1918–1989) jelölt ki. A térszerkezeti és építészeti formák Lynch szemléletmódja szerint eleve meghatározott tartalommal, észlelési lehetőséggel rendelkeznek. A térre olyan térelemek rendszereként tekintett, amelyek önmagukban hordozzák jelentésüket. Az építész – nagy befolyást gyakorolva a geográfiára is – tér és ember kölcsönhatását a tér szociokulturális *hatásaként*, nem pedig *meg*határozottságaként értelmezte.[47]

2. A mentális tér kutatásának másik lehetősége pszichológiai indíttatású. Ezen kutatások már belső perspektívát nyújtanak, azonban az *észlelés* pszichikai összetevőit, sőt szervi feltételeit vizsgálják.[48] A pszichológiai indíttatású kutatások nem a térészlelés (társadalmi-kulturális

45 Lynch 1960.

46 Szijártó 2008: 232–246.

47 Ilyés 2004: 189–212.

48 Kállai – Karádi – Tényi 1998.

értelemben) specifikus vonásait keresik, hanem társadalmi értelemben differenciálatlan képet adnak a környezetről.

3. A néprajzi-antropológiai kutatások és a mentális terek vizsgálatának közeledését a mentális tér azon funkciójának felismerése eredményezte, hogy a mentális térkép dinamikus „torzulásai" elsősorban nem is magáról az objektív környezetről adnak információt, hanem azokról a különböző *szociokulturális tényezőkről* (értékek, társadalmi normák, ideológiák), amelyek azt szubjektív környezetté alakítják át. Ehhez a megközelítési módhoz kapcsolódó kutatások közös felismerése volt, hogy a tér tudati leképeződése a környezeti adottságokon túl függ a társadalom által meghatározott értékrendtől és kulturális mintáktól is.[49] A társadalmi-kulturális tényezők felismerése igen hamar a figyelem középpontjába lépett és Magyarországon is a kutatások legfontosabb irányává vált.

A szemléleti differenciálódás azzal összefüggésben jelentkezett, hogy mely társadalomszervező erő, mely ideológia térre gyakorolt hatása állt az érdeklődés centrumába. A tér mentális struktúráját ezek az elemzések valamely *aktuálisan működő* (pl. vallási, politikai) *ideológiára* vezetik vissza. Az ideológia kiemeli környezetéből a tér bizonyos pontjait, és e helyeket társadalmilag meghatározott jelentéstöbblettel ruházza fel. Térszerkezetét a tér elemeinek belső, az adott eszmeiség által meghatározott tartalma képezi.[50] A kutatások tárgya ezekben az esetekben az elemzett ideológia térre gyakorolt hatása: *a tér szimbolizációja,* illetve a tér adott tartalmú elemeinek szerkezete.

4. A néprajzi-antropológiai érdeklődési területére leginkább adaptálható elemzési lehetőségeket azok a kutatások jelentik, amelyek a mentális tér konstruálásának az *önmeghatározásban betöltött szerepét* emelik ki. E társadalmi-kulturális megközelítésű értelmezések nem a nagy társadalmi rendszerek térre gyakorolt *hatását* (külső) és a térbeli lokalizálódását elemzik, hanem a térszimbolizációnak az önmeghatározásban és az identitásban betöltött *szerepét* (belső) helyezik előtérbe. A kutatási irá-

---

49 Downs – Stea 1973; 1977.

50 Bartha 1995: 11; A. Gergely 1996a: 33–42; 13–21.

nyok természetesen nem válnak el élesen, mivel ezek az elemzések a mentális tér és az ember kapcsolatának két, szorosan összefüggő oldalát jelentik. Ide sorolhatjuk a mentális tér és a lokális identitás összefüggésének értelmezését, hiszen az ún. megélt tér az odatartozás élményét nyújtja, és így a tér az önazonosság alapvető részét képezi.[51] A térfelfogás módja tehát alapvető összefüggésben van a lokális kultúrával: a térbeli zártsággal a helyi társadalom etnocentrizmusa fejeződik ki. A tér biztonságot nyújt, kapcsolatokat jelent, ezáltal pedig az identitás részét alkotja.[52]

Az etnikai térszerkezeti kutatások nyilvánvalóan csupán a tér társadalmi-kulturális faktorát kiemelő, *a teret az emberi kultúrán keresztül értelmező megközelítések összefüggésében jelenhettek meg.* Nem érintkezhetett ezzel szemben azon vizsgálatokkal, amelyek vagy a tér esszenciális tartalmát, vagy pedig az észlelés társadalmi értelemben differenciálatlan összetevőit emelik ki. Közös felület csak a tér és a *kultúra mint térszervező erő* kapcsolatának szempontjából jöhetett létre. Az etnikai térszerkezeti kutatások ennek két oldalán – az etnikai tagolódás térhatását, illetve az identitást hangsúlyozva – jelentkeztek. A mentális térképezés alkalmazása az *etnikai térszerkezeti* kutatásokban az 1990-es évek első felétől kezdődően a vallási, politikai, illetve a lokális társadalmi kutatásokkal párhuzamosan, és e vizsgálatokkal szoros összefüggésben jelent meg.

Az etnikai szempontú mentális térképezés feltűnő jellegzetessége azonban, hogy aránylag *kevés konkrét kutatás* kötődik hozzá. Összekapcsolódásukat (tér és etnicitás) *sokáig akadályozta az etnikai térszerkezeti vizsgálatok makroszintű megközelítése.* Az etnikai térszerkezet kérdése hosszú ideig kizárólag a nyelvhatár-kutatások összefüggésében jelentkezett. A mentális tér, a térbeli környezet szubjektív leképeződése azonban a tér *egyedisége* miatt elsősorban mikro- és mezoszinten, általában egy helyi társadalom szintjén elemezhető, illetve az etnicitás fogalmának fen-

51 A. Gergely 1996b.; A. Gergely 1997.

52 Biró A. 1991.

ti bemutatása alapján kijelenthető, hogy az *etnicitás és a tér kapcsolata csak mentális síkon értelmezhető.*

A mentális térképezés módszere elsősorban egy adott fizikai tér észlelésének etnikai összefüggéseiben alkalmazható, ami csakis az azonos fizikai térrel rendelkező csoportok mentális terének kutatását jelentheti. Ezzel szemben a települési szintnél nagyobb területi egységek már eltérő térbeli pozícióval rendelkeznek, így az észlelés és annak etnikai tartalmának kérdése is háttérbe szorul. A mentális térképezés tehát elsősorban az etnikailag vegyes társadalmak közvetlen, lokális kapcsolatainak vizsgálatába illeszkedik. Másként, tankönyvi tételként fogalmazva:

Az etnikai kutatások mikroszintre szűkítése eredményezte azt, hogy az etnikai térszerkezeti kutatások homlokterébe kerülhettek a közvetlen kapcsolatokban jelentkező kérdések, köztük a mentális térképek etnikai összefüggéseinek problematikája.

A lokális tanulmányok a térbeli környezet mentális képét a társadalom működésének, kapcsolatrendszerének alapvető dimenziójaként értelmezik. A mentális térszerkezet tehát a helyi társadalom megjelenésének, a *kapcsolatok szabályozásának* egy szférája. A tér mentális szerkezetét, szimbolikus tartalmát és értékelését, továbbá a térfelosztásnak megfelelő viselkedési mintákat lokális normák rögzítik. A tér mentális szerkezete az etnikai viszonyok hatásaként, az *etnikai tagoltság szimbolikus tartalmú térbeli határokká* formálódásának eredményeként alakulhatnak ki.[53] A Kolozsvár térszerkezetének szimbolikus tartalmaira irányuló kutatások elsősorban nem a város mentális terének struktúrájában keresték az etnikai tartalmakat, hanem éppen az azonos térbeli valóság eltérő szimbolikus kisajátításában mutattak rá az *etnikai* szempontok érvényesülésére. A közterületek szimbolikus elnevezése az etnikai hovatartozásra irányuló ideológiai tartalmat közvetíti a lakosság felé. A város utcáinak, tereinek kettős megnevezése tehát tulajdonképpen a világ megduplázódását, a tér mentális kisajátításáért folytatott küzdelmet, így végső soron a két nem-

53 L. ilyen kutatásokra példaként: Letenyei 2006; Király 1996: 58–70.

zetiség szimbolikus konfliktusát tükrözi.[54] Ezek az elemzések a tér tagolódásának olyan vetületeire hívták fel a figyelmet, amelyek egyaránt *megkérdőjelezik* a stabil és abszolút etnikai határok meghúzásának a lehetőségét. A tér mentális tagolásának dimenziójában a térbeli határok nem képeznek egyértelmű vonalakat, hiszen egyrészt szimbolikus jellegűek, másrészt csak az adott etnikai csoporthoz köthetőek: a térfelosztás a kisajátításért folyó küzdelembe illeszkedik be.

A mentális térkutatásokhoz szorosan kapcsolódnak a *proxemikus minták* értelmezésére irányuló vizsgálatok. Míg azonban a mentális térszerkezeti kutatások a tér *észlelésére* irányulnak, addig ez a vizsgálati irány a térhasználatot mint *információhordozó jelrendszert, kódot* kutatja. Összeköti a két elképzelést az a kiindulópont, hogy a teret mindkét elképzelés szimbolikusan értelmezi. A proxemikus kód a térhasználatra, a tér belső, szimbolikus jelentésrétegére reflektál, azaz a tér tudati tagolódására (mentális tér) vezethető vissza. *Ám a proxemikus minták vizsgálatai a tér jelentéseiben az egyén és a közösség ismétlődő, céltudatos, funkcionális helyváltoztatásainak viszonylataira kérdeznek rá.*[55] A proxemikus minták kutatásának hetvenes évekbeli megjelenése, majd a nyolcvanas évektől Edward T. Hall (1914–2009) nyomán az ez irányú elemzések megszaporodó alkalmazása jelezte, hogy a társadalmi kapcsolatok számos dimenziója értelmezhető a térhasználat összefüggésében.[56]

A térbeliség jelrendszerszerű megközelítése alapján a *térhasználat* dimenziója *a társadalmi kommunikáció* egyik *formáját* jelenti. A térhasználat társadalmilag meghatározott szabályai így a társadalmi viszonyok szabályozottságát fejezik ki, a térhasználat pedig a társadalmi tagolódás kódolt kifejezése. A lokális csoportok, társadalmi rétegek, korcsoportok, felekezetek tagolódásának és társadalmi kapcsolatainak kérdése mellett a jelszerű megközelítés a kultúra térbeliségének kódolt jelentéseit elemezve kapcsolatba került az *etnikai kutatásokkal* is. Napjainkban konkrét

---

54 Barna 2000: 689–701; Szabó A. 2004: 87–112.

55 Hoppál 1992: 21; Gráfik 1995: 107.

56 Hall 1987.

példák esettanulmányai is értelmezik a térhasználat és az etnikai hovatartozás összefüggéseit.[57] A proxemikus minták megközelítésben rejlő lehetőségek leginkább azokban a helyzetekben alkalmazhatók, ahol az etnikai csoportok közötti *kommunikáció* szerepe lép előtérbe. A hazai írásokban ezért a térhasználat rendszerint a „határhelyzetek" – elhatárolódás, önmeghatározás, etnikai konfliktusok és feszültségek, etnikai csoportok közötti szimbolikus küzdelmek – összefüggésében jelentkezik. Az esettanulmányok tehát arra utalnak, hogy a térhasználat sokkal inkább az etnikai csoportok törekvéseit, és a szimbolikus határok dinamikus változásának az erőviszonyok alapján kialakuló pillanatnyi helyzetét mutatja, mint az etnikai csoportok kialakult, stabil térbeli kereteit. A kutatások az etnikai csoportok térbeli elkülönülését egyaránt az etnikai csoportokat kifelé elválasztó, befelé összetartó *jelrendszer* részeként értelmezik.

A területi elkülönülés, az etnikai csoportok térhez való kötődése és határainak védelme a csoporton belüli kapcsolatokat erősítő tényező, ezért számos társadalmi norma irányulhat e határok rögzítésére. A térhasználat, a térbeli pozíció megválasztása az identitás fontos összetevője is, így az egyén etnikai önazonosságát fejezi ki. Az elemzések *az etnicitás dinamikus, szituációhoz kötött szubjektív nézőpontjából, az állandóan változó önmeghatározási folyamat összefüggésében jelenik meg.*

Az etnikai hovatartozás és a térbeli pozíció összefüggése viszonylagos. Mivel az etnikai hovatartozás csak bizonyos fizikai vagy mentális „találkozások"-ban[58] nyilvánul meg, eltérő helyzetekben eltérő önmeghatározási kategóriák lehetnek az érvényes önmeghatározási keretek. E kutatások arra utalnak tehát, hogy bár etnikailag vegyes településeken a térhasználat nagymértékben etnikai alapon szerveződik, *nem* nyújt lehetőséget abszolút határok kijelölésére.

A proxemikus minták feltárásának legfőbb előnye, hogy – szemben a szintén a tér szimbolikus tartalmára irányuló mentális tér kutatásaival

---

57 Túrós 1996: 165–180; Oláh 1996: 113–138.

58 Biró 1996: 247–277.

– *egzaktabb módon mérhető, ezért eredményei könnyebben ábrázolhatók.* Különösen igaz ez a megállapítás a tér kötött, illetve részben kötött elemeire (templomok, emlékművek, temető), ám aránylag jól mérhető a kötetlen térforma, a térhasználat napi rutinja is. A témakörben született eddigi kutatások viszont arra hívják fel a figyelmet, hogy az így konstruált térképek csak *egy adott összefüggésben* értelmezhetőek, *nem merevíthetőek ki az etnikai csoportok közötti abszolút és stabil határokká.* Az etnikai térszerkezetek ilyen irányú elemzési lehetősége tehát elsősorban a dinamikus etnikai folyamatok elemzésére, az etnikai önmeghatározás és a szimbolikus etnikai határok változásának ábrázolására alkalmasak.

Napjaink „etnikai földrajzos" fiatal generációja – saját tudományáguk korlátait felismerve – igyekszik *mégiscsak* az etnikai dinamika, az etnicitás irányába elmozdítani a kartográfiai kutatásait is. Az etnikai térképek érvényességét ugyanis a multietnikus területek *alapjaiban* kérdőjelezik meg. Nem véletlen tehát, hogy a mai földrajz a hivatalos összeírási adatok alapján felvázolt térképek *finomításához* a lokális jelenségeket, etnikai folyamatokat feltáró helyi *terepmunka* eredményeire támaszkodik.[59] Ennek a törekvésnek köszönhetően az etnikai földrajz abszolút térszemlélete és az ebből következő merev fogalomrendszere (pl. nemzetiség, etnikum) az elmúlt évtizedben fokozatosan differenciálódott. A szubjektív terek megjelenése a nemzetiségi kartográfiai gyakorlatban óhatatlanul azt a felismerést eredményezte, hogy az etnikai identitás *mérésének* komoly nehézségei, a statisztikai adatok alkalmazásának pedig erős korlátai vannak. Éppen ezért az abszolút térben kirajzolódó *etnikai szegregáció* összetett kérdésére is alapjában a szociológia adhat némiképp releváns választ. A „kemény" statisztikai adatokkal nem leírható etnikai elkülönülési (pl. lakóhelyi, iskolai) tendenciák mögött olyan társadalmi jelenségek vannak, melyeket csak „puha" társadalomkutatási gyakorlattal lehet értelmezi. (Mit jelent pl. a „veszélyeztetettségi érzés", az „etnikai sztereotípia", „előítélet" fogalma?) Ilyen módon azonban azt látjuk, hogy az etnikai alapú

59 Farkas 1997: 274–287; Tátrai 2006: 273–286.

elkülönülés *nem* elsődleges társadalmi entitás, hanem csak *másodlagos* hozadéka egy-egy adott társadalmi szituáció kialakulásának, illetve hatalmi működtetésének. Amennyiben az elsődleges (lényegében hierarchia) okok megszűnnek (pl. kirekesztés, életmódbeli változás, magasabb társadalmi státusok betöltése), az etnikai szegregáció is oldódik.[60] Amint arról fentebb szó volt, az etnicitás és a tér kapcsolata alapvetően mentális síkon értelmezhető, ám ebben az értelmezési mezőben *megjelenhet az abszolút tér is az etnicitás kutatásában.* Ám csak úgy, mint társadalmi etnikai folyamatok *következménye*, *lenyomata*, nem pedig mint statikus kiindulási kerete!

E részleteiben bemutatott kognitív szemléleti váltással párhuzamosan az etnikai folyamatokra irányuló hazai geográfiai kutatásokban megjelent a *humán- és kulturális ökológiai nézőpont* is.[61] A vizsgálatok az etnikai együttélés strukturális mintázataira, környezeti hátterére a (jelen esetben etnikai) csoportok, szociális struktúrák közötti *alkalmazkodási viszonyokra* és az ebből adódó *konfliktusokra* helyezik a hangsúlyt (pl. centrum–periféria ellentétre, versenyre, környezeti visszacsatolásokra, kommunikációs csatornák térhálóira, az együttélés sajátosságaira)[62].

CSOPORT ÉS TÉR NÉLKÜLI ETNICITÁS. NAPJAINK POSZT-POSZTMODERNJE

Amint a modernitás megteremtette a létező etnikai/nemzeti közösséget és az objektív geográfiai teret, majd a posztmodern megkérdőjelezte e fogalmak statikusságát, úgy napjaink értelmezési útjai már az etnikai csoport teljes *esetlegességére*, puszta *áramlására* helyezik a hangsúlyt, azaz az etnikai csoport nem más, „mint kontextuálisan fluktuáló konceptuális változó”[63], flexibilis és választható magatartási mód. Tulajdonképpen ún.

60 Ladányi 2008; Virág 2003: 363–373.

61 Olzak 1993: 159–182.

62 Berényi 1997: 23–31.

63 Brubaker 2001: 60–66.

etnikai jelenségek sincsenek, melyekhez bármilyen etnikai folyamat kapcsolható, csupán társadalmi kapcsolatrendszerek vannak, melyek cseppfolyósak, nyitottak és igencsak helyzetfüggők.[64] A másik oldal, azaz a geográfia poszt-posztmodernje magának a térnek az objektív *létezését* is tagadja. A társadalom csupán *elképzeli* a saját környezetét, tehát csak „kvázi" térbeli viszonyok vannak. Ez azt jelenti, hogy nem a „térben ténylegesen létező" vezet az ideológiai konstrukciókhoz, hanem az elképzelt terek *alakíthatnak* a reális világon.[65] A „helyek terét" felváltotta az „áramlatok tere".[66] E két koncepció megjelenése nyújthatja az etnicitás és a geográfia napjaink új inspirációkat hordozó kapcsolati útkeresését. Nyitott a kapu tehát a napjainkra két ágra (matematikai területi tervezésre/közgazdaságtanra, illetve tiszta társadalomtudományra) szakadó társadalomföldrajz számára, hogy szinte a geertzi „sűrű leírás" módszerével maguknak az újabb és újabb szituációnak ne *egy*fajta térbeli jelentését, hanem az *aktuálisan nem realizált* jelentés*lehetőség*eit is felmutassa.

64 Eriksen 2008: 224–225.

65 Soja 2008a.: 96–99; uő 2008b.: 241–262.

66 Eriksen 2008: 225; Reber 2009: 45.

2. Mitikus nemzeti terek – kritikai olvasatok

Az előző fejezetben említett, az önmaga tárgyára és elméleti rendszereire távolsággal tekintő kritikai földrajz azokat az elgondolásokat is szigorú bírálat alá vette, melyekkel a geográfia („mint nemzeti tudomány") a saját nemzeti/etnikai tereit, államterületét igyekezett minél meggyőzőbben (pl. történeti távlatok, domborzati határok, folyórendszerek bemutatásával) legitimálni. Közép-Európa nemzeti konfliktusokkal terhelt térségében megjelentek azok az érvrendszerek, amelyek igyekeztek a *nép és a fizikai tér* (természeti környezet) közötti kapcsolatot keresni, a kettő nehezen megfogható rejtélyes viszonyát (nép–tér) történeti távlatokba helyezve feloldani, elvitathatatlan képzetként felmutatni, *a nemzeti identitást a térből megszerkeszteni.*[1]

Ebben a viszonyrendszerben jelenik meg napjainkban a történelemtudomány részéről is az a kritika, amely tévútnak tekinti *a magyar nemzeti/etnikai folyamatokat az objektív térhez kötötten* magyarázó, a két világháború között megfogalmazott elméletet.[2] A honi tudományos rendszerben is feltűntek tehát a nemzeti kultúrát a *„megadatott"* térhez kötő mítoszok.

A TERMÉSZETI KÖRNYEZET NEMZETIESÍTÉSE

a) Eszmetörténeti háttér

A történeti mítoszképzés főbb általános jellegzetességei és ezen belül a témakör magyar sajátosságai a hazai alapkutatások eredményeinek kö-

1 Malkki 2006: 61–79; Zombory 2006: 81–103.

2 Bolgár 2006: 43–72; Erős 2005.

szönhetően egyre letisztultabbak.[3] Jóllehet „puha" társadalom- és bölcsészettudományi vizsgálatokban egzakt besorolási kategóriákat nem igazán lehet megállapítani, a történeti mítoszképzés fő tendenciái mégis körvonalazhatók:[4]

1. egy-egy meghatározott terület idealizálása;
2. valamikori nemzeti „aranykor" felmutatása;
3. a szenvedő és szenvedésével önmagát és másokat is megmentő-megváltó nép toposza;
4. egy-egy népet sújtó különleges szörnyűségek kollektív tapasztalatán alapuló mitológia;
5. a kiválasztottság tudata;
6. a katonai kiválóság túlhangsúlyozása;
7. az újjászületés és a megújulás mítoszai;
8. származás, elsőség legendái;
9. a közös származás és rokonság feltételezésén alapuló csoporttudat pozitív és negatív előítéletei[5]

E pontok jelzik, hogy a történeti mítoszok egyik karakterisztikus vonása az adott nép, nemzet, etnikai, politikai közösség a sajátjának tekintett *térrel,* térbeli szerkezetekkel (pl. természeti és kultúrtájjal, állammal, vidékkel, régióval), illetve hellyel kialakított viszonyának értelmezése.[6] Ez az a sajátosság, amely miatt a földrajztudomány történetét, képzeteit sem hagyhatjuk figyelmen kívül a nemzeti eredetmítoszok, tévhitek elemzésénél. A tizenkilencedik század második felében ugyanis az európai földrajz megtalálta és letisztázta a pontos vizsgálati tárgyát. Amint arról az előző fejezetben szó volt, központi kérdéssé vált az embert körülvevő természeti, illetve saját maga az ember formálta és/vagy alakította (külső) *környezet*

---

3 L. Miskolczy (főszerk.) 2004, Romsics (szerk.) 2005. egyes tanulmányait, illetve: Schöpflin Gy. 2003: 68–91.

4 Az egyes típusokról l. Schöpflin 2003: 72–80, Romsics 2005: 21.

5 A pontok röviden Schöpflin 2003: 81–90; Romsics (2005: 21) nyomán.

6 A tér, táj, régió, hely problematikájához elméleti összegzéseként l. Nemes Nagy 1998.

részletes elemzése, térbeli összefüggéseinek értelmezése. A földrajzi tudományfilozófiában megjelent tehát a *tér* mint a geográfia egységes alap kérdésköre, mely fokozatosan, több évtizedes átmenettel két nagy területre, a fizikai és az emberföldrajzi részre vált szét. Mindez a tárgyköri és ágazati letisztultság azt eredményezte, hogy a geográfia mindkét ágán a térre irányuló objektívnek vélt elemzéseivel, fizikai és emberföldrajzi konstrukcióival maga is aktívan részt vett a nemzeti „történeti tér" legitimációjában.

A huszadik század fordulóján a honi földrajz még „kényelmes" helyzetben volt. Semleges tudományos hangon elemezhette a Kárpát-medencében – mint egységes társadalmi és fizikai egységben – lezajló térfolyamatokat. A korszak geográfiai tankönyvei, tanulmányai „természetes kerekded egészként"[7] beszélhettek az államterületről és fogalmazhatták meg a „magyar államtér egyenlő Kárpát-medence"-elvet.[8] Sőt! A vélt „középhatalmi" státusunk alapján a magyar földrajz még az államhatárokon átlépő, a Balkán felé irányuló terjeszkedési célt is felmutatott a „geográfiai szükségszerűség"-elv alapján.[9] Ebben az időszakban a honi tértudomány nemzetépítő, a „nemzet térbeli kereteit kijelölő" (mintegy mítoszteremtő) szerepét jórészt a *centrifugális térszemlélet erősítésében, mi több idealizálásában jelölhetjük meg.* A magyar földrajz az államtérben, azaz a Kárpát-medencében a magyar, tehát a központi „szállásterületek" szemszögéből tekintett szét. „A minden szálán egységgé szervezett geográfiai tér egyenlő magyar vezetés"-elv mítosza hatotta át a századforduló tértudományát.

Ám Trianon után, az új helyzetelvárásnak az eredményeképpen a honi tértudomány is felsorakozott – mintegy „sorstudományként"[10] – a magyarságtudományok közé. Habár a magyarságtudományok közpon-

---

7 Prinz 1914: 163–178.

8 Hajdú 1996: 137–150, Hajdú 2001a: 51–64, Hajdú 2001b, és végül nagyobb lélegzetűen, szintézis jelleggel: Hajdú 2006a: 390–417.

9 Györffy 1916: 20. idézi: Makkai 2003a: 101–122. l. továbbá: Makkai 1996: 341–381, Hajdú 2006b: 69–74.

10 Bibó István kifejezése. Bibó 1986: 553.

ti magját a *néprajz* mint a „hamisítatlan, gyökeres magyar kultúra" letéteményesét, a parasztságot vizsgáló tudomány képviselte[11], illetve a magyarságtudományok elsősorban társadalmi/kulturális diszciplínák együttesét jelentik, a két világháború közötti időszak honi geográfiáját is idesorolhatjuk. Hiszen a földrajz mindkét ága olyan érvrendszert dolgozott ki, amely a társadalomföldrajzi érvekkel (emberföldrajz) párhuzamosan *természettudományi szigorúsággal* (fizikai földrajz) igyekezett igazolni a magyar államtér és a magyar államhatárok sérthetetlenségét, *a magyar kultúrának szinte a természeti környezetbe való mély beágyazottságát.* Amint a magyarságtudományok a magyar nemzet „kulturális állapotának" válságából keresték a kiutat, úgy a geográfia a magyar kultúra szétesett létterét igyekezett töretlenül egységben láttatni, és e kultúra térkereteinek ismételt legitimációt szerezni: „A geográfia egyben nemzeti és nemzetközi tudomány is; általános tudományos célkitűzései mellett vannak tisztán nemzeti feladatai is: a hazai föld tudományos feltárása és nemzet és ország egymással való mindennemű kapcsolatának megvilágítása, valamint a nemzeti műveltség tudományai közötti méltó hely betöltése".[12]

Ha egy kicsit továbblépünk erről a pontról, akkor az is belátható, hogy ez a tudományos szerep egyre *meredekebb* elképzelések táptalajaként szolgálhatott. A német szakirodalmat naprakészen nyomon követő honi geográfia a Versailles-ban elszenvedett „sokk"-ra adott német válaszokat kettős értelemben látta. Egyrészt az ott született elképzeléseket a magyar földrajz a Kárpát-medence viszonyaira honosította, másrészt pedig bátorítást is látott bennük, hogy „igen, a német példa nyomán jó úton járunk mi is akkor, ha így, a magyarság térszervező ereje alapján elemezzük a kialakult helyzetet".

Természetes, hogy ez „a térképzési folyamat" megteremtette a maga fogalmi és módszertani készletét is. A magyar politikai tér tájelméleti indokoltságára, a kettő – politikai és táj – közötti szoros összefüggés bizo-

11 Kósa 1989: 198–210.

12 Fodor 2006.

nyítására a kor geográfusai számos természetföldrajzi érvet sorakoztattak fel.[13] Sőt! Az egységes állam- és magyar kulturális léttér jogossága a „jól látható" és alapvetőnek vélt domborzati és folyórendszer mellett a „mélyben" gyökerezik, azaz *földszerkezeti alapokon, a Tisián* nyugszik (részletesen l. később, külön fejezetben). Ha röviden kellene összegezni a magyar geográfia két világháború közötti látószögét, akkor azt leginkább a következő mondatokkal adhatjuk vissza:

A honi geográfia az 1930-as évekre már nem kerülhette meg a határozott „térszerkezeti állásfoglalást" a trianoni döntéssel kapcsolatban, azaz kénytelen volt saját viszonyát is megfogalmazni az előállt helyzethez. Ezt a földrajzi állásfoglalást úgy összegezhetjük, hogy tulajdonképpen *nincs megváltozott állapot*. Semmilyen fizikai és/vagy emberföldrajzi ok nem indokolja a geográfia számára, hogy a kimetszett új államtérről mint földrajzi egészről beszéljen. Ez a hozzáállás azt is jelenti, hogy („nekünk, a trianoni helyezettel szembesülő geográfusoknak") *fordítva kell* gondolkodnunk:

Nem az új országot kell leírnunk, térbeli folyamatait elemeznünk, hanem az előző állapot stabilitását, egységét kell további érvrendszerekkel és az előállt helyzet tarthatatlanságával bizonyítanunk. A földrajznak az a feladata, hogy egyszerűen „túlnézzen" a mai (kisszerű) állapoton, és ezzel párhuzamosan nagyobb geográfiai összefüggések nézőpontjából láttassa a terület és az állam megfeleltetését. Ne engedje tehát, hogy az állam a területében birtokot, és ne a néppel elválaszthatatlan egészet alkotó *testet* lásson.[14] Ezért ad például Prinz Gyula a *Magyar föld, magyar faj* című többkötetes munka elején *Magyarország a földrajzban* címmel majd negyvenoldalas átfogó, a későbbiekben, önálló fejezetekben részletesen kifejtendő vázlatot a Kárpát-medence egységéről.[15]

Ha a fenti, a modern történelemi mítoszokban meghonosodott időre vonatkozó „aranykor" értelmét a területre vonatkoztatjuk[16], azt mondhat-

---

13 L. a kérdéshez számos idézettel a 9. jegyzetben már idézett Hajdú-tanulmányokat.

14 Nem szó szerinti idézet Prinztől: Prinz 1938: 360.

15 Prinz 1936: 15–63.

16 Jung 1993: 86. – Lokális néprajzi vizsgálatokban példaként l. Peti 2004: 39–58.

juk, hogy létezett a magyar nemzet számára egy *„aranytér”,* melyben a nemzet – úgy fogalmazhatunk – *meg*élhette a maga teljességében a létét.[17] Ez az a pont, amikor le kell igen határozottan szögeznünk azt a tulajdonképpen triviálisnak tekinthető tényt, *hogy Trianon elsődlegesen geográfiai, azaz térbeli/területi döntés volt.* A magyarságot érintő összes többi súlyos békekövetkezmény ennek az alapvető „térbeli ítéletnek” a borzasztó hozadéka. Nem igényel tehát különösebb magyarázatot, hogy magyar nemzeti tudományok ezt az „aranyteret” a Kárpát-medencében mint egységes nemzeti léttérben vélték Trianon után (is) megtalálni. Érthető okok miatt tehát a *táj–tér–nemzet* kérdéskörét, szoros (sőt: sorsszerű) egymáshoz kötöttségét a két világháború közötti nemzeti tudományok kiemelt hangsúllyal igyekeztek magyarázni, hiszen felismerték azt a napjaink társadalomkutatásában az előző fejezetben már említett Assmann nyomán már kanonizált gondolatot, hogy a nemzeti kulturális emlékezésben a legeredetibb, legősibb és egyben fő szerepet a *tér* játssza.[18] Egész tájak válhatnak a kulturális emlékezet közegéül, töltődhetnek fel szemiotikai tartalommal. Ebből következik, hogy egykor és ma is hangsúlyozott fontosságúak az etnikai/nemzeti identitás erősítésében azok a tudatos cselekvések, amelyekkel az ott lakók az adott helyet igyekeznek összhangba hozni mitikus képzetekkel.[19]

„A nemzeti tér naturalizálását, a modern ember helyhez kötésének a nacionalizmus által keresztül vitt természetessé tételét segíti a romantika éthoszával átitatott kreatív művészet, valamint a pozitivista nemzeti tudományok racionalizmusa. Ez utóbbi mindenekelőtt a nemzetállami territorializáció historizálásával járul hozzá a projekthez; a történészek ennek keretében a források révén elérhető múlt teljes egészére kiterjesztik a nemzeti lét időbeli érvényét, azt a hamis képzetet keltve ily módon, hogy *a természetesnek ható nemzeti (nemzetállami) tér az időben majdhogynem örökkévaló.* [Kiemelés tőlem – K. R.]”[20]

---

17 Prinz 1938: 240.

18 Assmann 1999. 60.

19 Gribben 1990: 277–291.

20 Gyáni 2010: 246–247.

*

Jó példamodellként említhető erre a területet és az ahhoz kötött nemzeti kultúrát védő folyamatra a romániai magyarság *transzszilvanizmus* néven összegezhető ideológiája. Az eszme lényegi magja a *ragaszkodás* az átcsatolt léttérhez:

„Erdély helyzete szintén felemás a kibontakozóban lévő magyar nemzetállam, a magyar nacionalizmus 19. századi kontextusában. Erdély történeti különállásáról volt már korábban szó. […] nem is oly meglepő tehát az a kutatások által újabban hangsúlyozott fejlemény, miszerint nem hiányzott Erdélyből (sem) a 19. század derekán, de később sem, a magyar „kishaza" tudat, az erdélyi regionális nemzeti identitás megteremtésére és fenntartására (őrzésére) való készség és képesség. Ennek a regionális történetnek a korabeli jelentősége nagyobb lehetett annál, mint amit az össznemzeti magyar nacionalizmust képviselő köztudat és tudományos diskurzus mind ez ideig láttatni engedett belőle."[21]

Azaz 1920 után az erdélyi magyarságnak nem repatriálnia kell, de *nem is* szabad elszakadnia a virtuálissá vált nemzeti tértől (nyelvi és kulturális hagyományok ápolása). Erdély 1920-as állami fennhatóságának változása az ott élő magyarság számára a területi beszűkülést jelentette, mely „összehúzódásnak" számos kulturális, társadalmi és tudományos következménye volt. Onnan lehet erőt meríteni, ami van, „ami a miénk", azaz Erdély magyar kulturális örökségének felfedezésében, emlékezeti raktározásában, azaz a tér tudatosabb nemzetiesítésében. Jó indikátora e folyamatnak az *Erdély* című lap, amelyben a trianoni döntés után a honismeretei, néprajzi, turisztikai leírások elszaporodtak.[22]

„A külön erdélyi nemzeti szín tudatosítása során az ottani földrajzi tér, az erdélyi táj (a Landschaft) megkülönböztetett szocio-kulturális jelentése és kivételesen nagy jelentősége talán soha nem is enyészett el

21 T. Szabó Leventét idézi: Gyáni 2010: 252.

22 T. Szabó 2008. – Az útkönyvek mitologikus erejéről: Barthes 1983: 105–110. – Itt köszönöm meg Keszeg Vilmosnak a témakörben nyújtott segítségét.

egészen; s könnyen meglehet, hogy a nacionalizmus hatására valamenynyire még előtérbe is került."[23]

*

Ha végigtekintjük a kor földrajzi szakirodalmát, kirajzolódnak *a magyar nemzeti, illetve államtér megszerkesztésének egyes szálai* annak a törekvésnek a következményeként, amely *szimbolikus* társadalmi jelenségekből igyekezett *reális* tereket fogalmazni. A modern nemzetállamok kialakulásának folyamatában feléledő nacionalizmus fokozatosan „fedezte fel" a nemzeti intézmények kiépülésével párhuzamosan, a nyelv és a kultúra kérdése után a „saját nemzeti tér" kiterjedését, és e tér határának fontosságát.

Megjelentek azok az érvrendszerek, amelyek igyekeztek a nép és a fizikai tér (természeti környezet) közötti kapcsolatot keresni, a kettő nehezen megfogható rejtélyes viszonyát (nép–tér) történeti távlatokba helyezve feloldani, elvitathatatlan képzetként felmutatni.

Ennek eredményeként a magyar tudományos rendszerben – Palló Gábor találó kifejezésével – a „tudományos nacionalizmus" keretében[24] feltűntek tehát a földrajzi térhez kötött *nemzeti mítoszok*. E táji mítoszok és a történeti legendák között azokban az ideákban van kapcsolat, amelyek a kulturális és/vagy társadalmi folyamatok és a környezet (tér) közötti összefüggésekre irányulnak.

b) Mitologikus idő – természeti környezet

A nemzeti lét, kultúra adott („eleve elrendelt") térhez/tájhoz kötöttségét bizonyító eszközkészlet egyik központi eleme éppen egy olyan tényező, amely a földrajzban a legnehezebben értelmezhető, térben leképezhető. Nevezetesen, *az idő*. Holott tudjuk:

---

23 Gyáni 2010: 252.

24 Palló 2010. – l. még ehhez Kiss E. 2004: 46–66.

„Az idő a kartográfusok gondja”[25] „A vonalak és a középpontok áthelyeződése, a megkonstruált és vitatott történelem mind összetettebben kényszerít rá az összefüggésteremtő olvasásra.”[26]

Mennyiben vagyunk tehát képesek a történelmet földrajzzá lényegíteni? A két fogalom összetartozik az instabilitás jelölésében. Az idő térképi megjelenítése (vizualizálása) a mai napig megoldatlan feladata maradt a kartográfiának.[27] Napjaink posztmodern geográfiája igyekszik e problémát a térképek értelmezésének új filozófiai alapokra való helyezésével megoldani. A kettős arculat – személy és funkció – viszonyrendszerében tekint ez a megközelítés *retorikai szövegként* is a térképre.[28]

A huszadik század első felének honi földrajza viszont *megfordította* az ok–okozati összefüggéseket:

Nem a térben/területen zajló események időbeli változásáról beszélt, hanem a tér *alapján* beszélt a „csak így végbemehetett” időbeli folyamatokról! A térkeretek *tartósságával, állandóságával*, azaz „az idő legitimál”-elvvel igyekezett tehát bizonyítani a benne zajló társadalmi/kulturális folyamatok tökéletességét, ideális voltát. Ám *éppen ez* a megközelítés a teremtésmítoszok időszerkezetének is *alapvető* sajátossága! Hiszen a mitikus időstruktúrában „az »előtte« területe mindannak, ami »utána« lett, őskora és forrása.”[29] Az empirikus időt meghatározza a kezdeti vagy előidőben lezajlott események, mivel „a mitikus múlt azonban nem egyszerűen régmúlt kor, hanem a teremtés különleges kora […]”[30]

Az alapvetően téves „időbeli tartósság által megszerkesztett térben meghatározott folyamat”-elv a Trianon utáni magyar geográfiában több elmélet megfogalmazásában érvényesült. A honi földrajz a volt államtér

---

25 Velikić nyomán idézi Faragó 2005: 37.

26 Faragó 2005: 37.

27 Großer 2007: 75–90.

28 A kérdést részletesen l. *A nemzeti térképek mint a hatalmi beszédmód formái* című fejezetben.

29 Meletyinszkij 1985: 221.

30 Meletyinszkij 1985: 222.

egybetartozásának bizonyítására mind a történeti, mind a *geológiai(!)* időperspektívát alkalmazta *(2. táblázat).*

2. táblázat
Időtávlatok a nemzet és terület összefüggését értelmező mítoszokban

Történelmi idő évszázadok, maximum évezredek	**A földtörténeti (geológiai) és történelmi idő összemosása** évmilliók, sőt évszázmilliók „teremtett környezet”
elsődlegesen munka- (pl. termelési) és emberföldrajzi (pl. etnikai, kulturális, közlekedési, települési) térfolyamatok idealizálása	– államterületi kérdések: geológiai alap, relief – tájbeosztás egyenlő államterület-elv: relief – néplélek: éghajlat – kultúrateremtő erő: folyóhálózat – „természeti táj, csillagászati kép, talajvíz stb. nemzeti kultúrát/államot szül”-elv

A történelmi időben zajló idealizált térfolyamatokra hadd említsem példaként a múlt század első felében, főként a békedöntések körüli években zajló „kartográfiai harcot”, melyben a legváltozatosabb statisztikai idősorokkal, ábrázolási módszerekkel (pl. a méretarány, a színkód megválasztásával) igyekeztek Közép-Európa átszabott és újonnan született nemzetállamai saját érdekeit megjeleníteni, etnikai térfolyamataikat történeti távlatokkal legitimálni.[31] Mivel ezek az ideák a történelmi időben, azaz az emberi jelenlét idején belül maradnak, módszertani készletük, adatbázisuk, céljuk alapján értelmezhetők, behatárolhatók.

Sokkal komolyabb filozófiai problémát vet fel viszont *a földtörténeti időtávlatnak és a történelmi folyamatoknak az összemosása.* Karl Popper szavaival:

„Állítom, hogy amit mi tudománynak nevezünk, nem abban különbözik egy mítosztól, hogy az valami egészen más dolog, hanem abban, hogy egy másik szabályrendszer hagyományaival kapcsoljuk össze, ez pedig a mítoszról való beszédmód. Kezdetben csak az első szabályrendszer hagyománya létezett: egy adott történetet továbbadtak. Azonban természetesen mindig lett még egy történet, amit továbbadtak, de már a másik rendszerrel, a mintegy kimondatlan kísérőszöveggel összekapcsolva: »Továbbadom neked, de mondd el, mit gondolsz róla. Gondolkodj el

31 A terület jól feltárt l. pl. Kocsis 1996: 167–180; Keményfi 2004a.

rajta. Talán egy másik történetet tudsz nekünk adni.« Beláthatjuk, hogy egy bizonyos értelemben a tudomány épp úgy mítoszokat gyárt, mint ahogyan a vallás."[32]

Ez az a pont, ahol a földrajztudomány átmenetisége, azaz kettős, természet- és társadalomtudományi arcának gyengesége, támadhatósága kiütközik. Hiszen ezekben az elgondolásokban a kor földrajza, a fizikai földrajzi viszonyokra és az emberföldrajzi (alapvetően tehát társadalmi) folyamatokra irányuló szükségképpen *eltérő* tudományos gyakorlatot vegyítette. *Ebből a kettős, meghasonlott szemléletből egyenesen következnek a téves filozófiai ideák, és táptalajt szolgáltatnak a földtörténetben gyökerező mítoszteremtésnek.*

c) Természet- versus szellemtudományi szemlélet

Társadalmi jelenségek értelmezése, természeti (természettudományi) alapokon nem más, mint – profán szóhasználattal – „fából vaskarika" készítése. A 19. század végének tudományfilozófiája ugyanis már pontosan tisztázta a természettudományok és a szellemtudományok egymáshoz való viszonyát. A természettudományok minden korábbi várakozást meghaladó fejlődésének bölcseleti értékű magyarázata iránti igény eredménye volt a 19. század utolsó harmadára kibontakozó neokantiánus irányzat. Az a kulcskérdés, nevezetesen, hogy lehetséges-e objektív társadalomtudomány, a neokantiánusok által felvetett és alaposan körüljárt téma:

„A 19. század utolsó harmadában a német filozófia egyik kiemelkedő törekvése volt a szellemtudományok tudomány-paradigmájának pontosítása. Felismerésük, mely szerint a tárgykijelölés, valamint a módszertan a szellemtudományok esetében radikálisan eltér a természettudományok gyakorlatától, szisztematikus kimunkálásra szorult. A szellem *(Geist)* fogalma a hegeli szubjektív idealizmus hagyományainak követésére és részben meghaladására utal, amennyiben a szellemtudományok tárgyát mindig reflektált kognitív tartalomként határozza meg és elkülöníti a természettudományok objektív törvényszerűségekre épülő tárgykijelölési

32 Poppert idézi Segal 2007: 51.

eljárásától. Wilhelm Windelband [...] megfogalmazta[33], hogy egy tárgy vizsgálatakor a kutató két egymással szembeállítható stratégiai pozíciót foglalhat el. A *nomotetikus* szemlélet, azaz egy tárgyra jellemző törvényszerűségek megállapítását célzó kutatói magatartás mellett létezik az *idiografikus* beállítódás, a tárgy partikuláris különneműségét megalapozó tulajdonságainak leírására irányuló kísérlet."[34]

Azaz a természettudományok az egyetemes mozgatótörvényekre, a természeti események osztályozási rendszereire és ez utóbbiak kísérletekkel igazolható, reprodukálható megértésére irányuló útját nem lehet társadalmi/kulturális *egyedi* helyzetek elemzésére alkalmazni. A bádeni iskola a szellemtudományok tárgyát tehát mindig *reflektált, állandóan változó* tartalomként határozta meg és elkülönítette a természettudományok *objektív törvényszerűségekre* épülő tárgykijelölési eljárásától. *Nem lehet tehát a kétféle megközelítést és kutatási gyakorlatot összemosni.*[35]

El kell tehát döntenie a geográfusnak, hogy mit kutat: társadalmi vagy természeti térfolyamatokat, környezetet. Ha ez a döntés megszületett, igazítania kell ehhez az elhatározáshoz a kutatási nyelvet. Geofizikai alakulás, domborzati, éghajlati változások nyelve a szigorú természettudományi elveken alapuló matematika, ha viszont nemzetek, államok, etnikumok, kultúrák térszerkezeteit elemzi a földrajzkutató, akkor a társadalomtudományi kutatási gyakorlathoz és a filozófia nyelvéhez kell nyúlnia. Ez az elvárt magatartási mód azt jelenti, hogyha például a komplex, természeti és társadalmi folyamatok által alakított tájat kutatjuk, akkor a geográfusnak mindig figyelemmel kell lennie arra, hogy a táj mely vetületét vizsgálja. Társadalomtörténeti tájfolyamatok eredményének (pl. antropogén felszínformák, csatahelyek, várostérszínek) értelmezésére a legkülönbözőbb levéltári forrásokat, építésztörténeti adatokat alkalmazhat.

---

33 Wilhelm Windelband (1848–1915) e tárgyban híressé vált rektori székfoglaló előadásának teljes szövegét l. http://www.fh-augsburg.de/~harsch/germanica/Chronologie/19Jh/Windelband/win_re

34 Biczó 2004: 145–160. l. még Ullmann 2007: 991–993.

35 Dewey 2007: 149–151.

Ha azonban ezt a megközelítésbeli szakadékot nem vesszük figyelembe, akkor a két kutatási praxis együttes látószöge a teremtésmítoszok megalkotásának tipikus táptalaját adja.

Az empirikus vagy történelmi folyó idő ugyanis nem tud mit kezdeni a természeti folyamatok roppant koraival, a *csak* a fizikai törvényeknek engedelmeskedő geológiai formálódás eredményeként kialakult földmélyi és földfelszíni alakzatokkal. Azaz, ha mai és/vagy történelmi eseményeket igyekszünk e morfológiai jelenségekkel magyarázni, ok-okozati összefüggést megállapítani, akkor *szükségképpen át kellene lépnünk* egy másik idősíkba.[36] Ám mivel ebben az esetben *sem* tudnánk világos kauzális kapcsolatot létesíteni az „itt és most" létünk és természeti környezetünk alakulásának százmillió évei között – hogyan is lehetne társadalomtudományi értelmezési rendszerünk arra a korra, amelyben még nem volt semmiféle emberi/társadalmi jelenlét[37] –, az összefüggés megtalálására csak egy lehetőség marad: *a „teremtett tér"-tanának elfogadása.* „Ekkor már beszélhetünk" az empirikus időhorizontunktól távoli, „idők kezdetén" a MI (jelen esetben a magyar) történelmünk számára megalkotott térszínről, földtani alapokról, folyóhálózatról, hiszen eredetmagyarázatunk már kiragad minket az emberi, azaz a saját történelmi időnkből és „átrepít" bennünket a Nagy (szakrális) Időbe.[38] Azaz földrajzi környezetünket megalkotó események *szükségszerűen* határozták meg történeti földrajzi folyamatainkat, illetve alakították ilyenné térszerkezeteinket:

---

36 A fenti gondolatmenetet a kivételek természetesen árnyalják, azaz a mortenseni „kvázitermészetes" felszínformálódás (emberi tevékenység által beindított természeti folyamatok), illetve a történeti időben lezajló gyors lefolyású morfogén folyamtok (pl. hegycsuszamlások), ám a geográfia alapvetően téves államföldrajzi elképzeléseit ezek az átjárások nem változtatják meg.

37 Hiszen Kant felismerése szerint „A tér és az idő nem dolgok, hanem »rendek«; csak »emberi álláspontról« beszélhetünk róluk; képzetünk pedig »a priori« – avagy »tiszta« – szemlélet." idézi: Tengelyi 1995: 95.

38 Nem szó szerinti idézet: Eliade 1997: 72; l. még Eliade 1993: 59–78. A néprajz kutatásai a különböző „időkről": Árvai – Gyarmati (szerk.) 2002.

„Tegyük fel továbbá, hogy a természeti törvények léteznek, akár valami hipotetikus értelemben, akár abszolút vagy viszonylagos realitás értelmében. A mitikus tudat szempontjából *ezek szintén a felsőbb erők megnyilvánulásai.* [Kiemelés az eredetiben.]"[39]

Prinz Gyula „a Kárpát-medence, mint egységes államtérnek teremtett föld"-elvet *szó szerint* ki is mondja a Trianon előtti országterülettel kapcsolatban:

„Az Erdélyi-havasok ellenben egyetlen testű, nagy tömör fal […] az Úr (sic!) is határnak teremtette."[40]

Jóllehet a kor honi tudományfilozófiájában is megjelent a társadalmi/kulturális, illetve a természeti folyamatok eltérő ismeretelméletének a kérdése, mi több, éppen a *Földrajzi Közlemények* lapjain már 1917-ben megjelent a geográfia tárgyát, és ezáltal a szellemtudományokhoz való viszonyát meghatározni kívánó írás[41], a honi földrajzot ez a gondolat nem érintette meg. A természet- és a szellemtudományi vizsgálati szemlélet összekeveredése – inkább el nem különülése – a huszadik század első felének honi geográfiájában a filozófiai ismeretek hiányán kívül abból is adódott, hogy a korszakban a geográfia ágazati (differenciált metodikai készlettel, elméleti hálókkal rendelkező ember és fizikai földrajzi) elkülönülése még nem teljesen zajlott le. *Ugyanazok* a kutatók voltak még képesek magas szintű természeti földrajzot művelni, akik emberföldrajzi vizsgálatokat is végeztek, sőt könyvi terjedelmekben szintetizáltak [pl. Prinz Gyula, Cholnoky Jenő]. Ebből a holisztikus geográfiából természetes módon, szinte kódolva következtek a tudományági át-, illetve félrecsúszások,

---

39 Loszev 2000: 216; részletesen: uo. 210–223. l. háttérként: Regéczi 2002: 319–321; Lévi–Strauss 2001: I. 164–183.

40 Prinz 1936: 30.

41 Fitos Vilmos (1875–1955) az, aki már 1917-ben a néprajz/földrajz kapcsolatáról például egyértelműen kimondta: „Az ethnológia […] lélektani tudomány, amely kizárólag az emberrel foglalkozik s a rajta kívüli fizikai környezetet csak mint pszichológiailag magyarázható hatásoknak forrását veszi figyelembe […] Más lesz tehát az embernek környezetébe való geográfiai és más annak ethnológiai beállítása." – Fitos 1917: 362–392. – l. még részletesen Fitos 1993.

tévedések.[42] Sőt. Prinz Gyula meg is fogalmazta a földtani és a társadalmi időhorizontok között meglévő ok–okozati kapcsolatot. A geológiai és a történelmi idő együttkezelése nem tévedés, hanem a földrajz számára *szükséges* vizsgálati út!

„De a földtan hozzászoktat bennünket és az emberiséggel foglalkozó tudományokat, hogy ne törődjünk velük. Képzeletben is alig elérhető időtartamokat, évmennyiségeket hallottunk a földtanból, s ebből azt következtettük, hogy még ezeréves államaink és népeink életét sem befolyásolják a nagy ciklusok. Meg kell győződnünk arról, hogy ez *tévedés*. Ezek a ciklusok hatalmas tényezői már az évszázadoknak is [kiemelés tőlem – K. R.]"[43]

„Claude Levi-Strauss szerint minden mítosz »kettős szerkezettel rendelkezik egyszerre: egy történelmivel és egy történelem nélkülivel.« Ez mindenek előtt a politikai mítoszra vonatkozik, amely rendszerint valós történelmi háttérrel bír. […] Ahogyan Jean Pouillon megjegyzi, a legtöbb esemény, amelyekről mítoszokat mesélnek, nem szabad (előzmény nélküli) kitaláció. A valóságnak ugyanis létezik egy »mitikus olvasata« is […]. Pouillon szerint a történészek elbeszéléseivel ellentétben minden mitikus elbeszélést egyfajta »konstitutiv (lényegi) mértéktelenség« határoz meg. A történeti megismerés problematikája abban áll, hogy »a mitológia konstitutiv mértéktelenségét felismerjük, és azt annak lássuk, ami, vagyis egy olyan szerszámnak, ami igen provizórikus módon arra szolgál, hogy egy olyan valóságot gondoljunk el, ami a mítoszok nagy számával még inkább többértelmű lesz és talán kevesebb értelmmel bír majd, mint ahogy szeretnénk. […] «"[44]

A honi földrajz fő áramlata tehát Friedrich Ratzel determinizmusában látta meg azt a gondolatot, amely a gyakorlatban az ideális államtér a számára „megadatott" természeti környezet teljes kitöltésével valósulhat meg. Ratzel az elméletalkotásban az emberi társadalmak és a természeti

---

42 Fodor 2006.

43 Prinz 1936: 46.

44 Bizeul 2006: 5–6; Láng 1979: 539–565.

környezett együttes vizsgálatára helyezte a hangsúlyt. A német geográfus annak a meggyőződésének adott hangot, hogy az emberi tevékenység és az emberi szervezeti formák a környezet által meghatározottak. Determinista nézete rányomta bélyegét későbbi műveire is. A politikai földrajzról (1897) írt művében kifejti, hogy az államok Földön elfoglalt *helyzete* (Lage) meghatározza az adott ország politikai erejét, szerepét. Ratzel elméletének másik pillére a kultúra/nemzet alkatának földrajzi megszabottsága.[45] (Nem véletlen, hogy Ratzel egyes téziseit, tévedéseit a tudományos rendszeréből kiragadva a 20. század első felének német politikusai a gyakorlati politikai célok szolgálatába állították.[46])

Azonban a Charles Darwint, Herbert Spencert hivatkozó Ratzel tételeiben nem valamiféle Abszolútum által teremtett felszínről, hanem az evolúció törvényszerűségeinek megfelelően fejlődött („teremtődött") környezet és ennek megfelelően alakuló államtér szerepel.

Ebben az ideában tehát maga a természet az organikus államszervező. Jóllehet a modern magyar nemzetszerveződési út a 19. század végén, 20. század elején a liberális elveket fokozatosan feladta, és a magyar politikai elit egyre inkább a „német típusú" nemzetépítési szempontokat tartott szem előtt[47], ám az egységes államtérnek történetünkben – szemben a német nyelvterület regionális (pl. választófejedelmi, tartományi) tagoltságával, belső határaival – mindig *megkülönböztetett* szerepe volt. A „Szent István" ezeréves országának mint „Szakrális Egésznek"[48] a gondolata 1920 után különösen felerősödött.[49] Azaz a honi tudományos életben az

---

45 Az elv részletes bemutatását l. Ratzel 1898; Ratzel: 1999. 162–234. – A magyarországi hatásáról: Hajdú 1998: 93–104. – továbbá: Pataki 1999: 159–161.

46 L. pl. azt a tanulmánykötetet, amelyet Karl Haushofer geopolitikai prekoncepcióval állított össze az akkori német érdekek alátámasztására a jóval korábbi Ratzeli életműből. Ratzel 1941.

47 L. ehhez Szarka 1998.

48 Helyek, terek szakrális kiemelésének folyamatairól, típusairól l. Anttonen 1994; 1999: 9–22; Anttonen 2000: 271–282; Bartha 1995: 11–24; Smith 2000: 97–120; Smith 2004: 201–229.

49 Részletesen l. Zeidler 2001; Zeidler 2002.

államtér eredetképzetében nemcsak a ratzeli „természet Magyarországot a teljes organikus korreláció által egységes élettartományként teremtette meg”[50]-elv volt jelen, hanem az az idea is, hogy „valami több”, „valami Nagyobb Erő” működött közre a magyar nemzet természeti terének kialakításában.

Maga a kor magyar geográfiája is érzékeltette az államtér felfogásával kapcsolatban a német és a magyar földrajz „lelkületi” és szemléleti különbségét: „A finn-ugor vérséget beszívta a föld. De itt maradt nyelv, s ennek megmaradásában az élettér hatása nagyszerűen jut felszínre. Ratzeli elméletből kiindulva téves az út, mely nyelvnemzet elterjedéséhez akar életteret idomítani […]. De ezt némi biztonsággal tehetjük ott, ahol a nyelvelterjedés természetes földrajzi téregységhez idomult. […] A magyarság elterülése az élettér lapos tányérján […] az élettér tömörségét bizonyítja. […] Tovább menve, a szentistváni állameszme […] lényegében más társadalmi élet és szerkezet […] a sokra képes […] kirobbanó lendület mind külön élettér jelenlétére vallanak. Nem arra, hogy mindezekhez keresni kell életterük határait, hanem arra, hogy mindezeket természetes fejlődésben sajátságos külön magyar élettér szülte.”[51]

Ez a szemléleti különbség abból is adódik, hogy az egységes német állam természetföldrajzi megszervezése, fogalmazzunk inkább így, fizikai földrajzi bizonyítékrendszerének kidolgozása, közel sem támaszkodhatott olyan egyértelműnek tűnő és egzakt pillérre, mint a magyar államteret övező hegykoszorú (pl. éppen a legkényesebb keleti német határoknak kellett valamilyen „természet adta építmény”).[52] Korabeli terminussal élve tehát a németségnek a térszínre nagy befolyást kellet gyakorolnia, hogy azt (táji, állami szervezettségben) a magáénak vallhassa. Ezzel ellentét-

---

50 Prinz 1938: 373.

51 Prinz 1942: 128–130.

52 A német geográfia államtér-elképzeléseit, illetve a két világháború közötti időszak és a nemeztiszocializmus német földrajzának bemutatását, mítoszainak kritikai elemzését l. Schultz 1980; Schultz 2007: 13–37; Jüngst–Pfromm–Schulze-Göbel (Hsrg.) 1989; Heske 1988. szintézisként: Rössler 1990.

ben a magyarságnak erre az erőfeszítésre nincs szüksége, az alkatával inkább simul az adott (már meglévő, vagy „adatott" *ideális*) tájhoz:[53]

„Elvitathatatlan tény tehát, hogy a csupán két kapuval bíró, de egyébként úgyszólván hézagtalan hegyláncok falaival alkotott medencecsoport természetformálta egy testet, egy épületet alkot. Nem a beléje költözött népek határozták meg ennek az épületnek méreteit szállásterületeikkel. A földrajzban mindentől függetlenül jut kifejezésre Európa szívében egy tekintélyes természeti épület domborzata. Olyan ez az épület, mint egy óriási avargyűrű, melynek tojásdad alakja nyolcszáz kilométer hosszú és ötszáz kilométer széles. *Még a Holdnak távlatából is élesek az ország természeti épületeinek körvonalai* [sic! Kiemelés tőlem – K. R.] Semmi sem természetesebb, mint az, hogy az élet alkalmazkodott az épülethez, s benne külön otthont talált, benne sajátossá lett."[54]

A térhez/környezethez kötött modern mítoszok tulajdonképpen nemzetünk otthonosságát szolgálták, és azt, hogy a magyarság államtere nem maradhat a trianoni állapotban, hiszen a nemzet életének minden fontos eseménye az ősi kozmikus erők által kialakított földrajzi környezetben zajlott le. A mítoszok a létterünk tökéletességét tanítják, azaz a tökéleteset a természetben és *ezáltal* tökéletességet a társadalmi térfolyamatokban.[55]

Természetesen nem lehet a mai kor mércéjével és értelmi-érzelmi világának szűrőjén át nézni a majd háromnegyed évszázada született tudományos elméleteket, fogalmakat. Az egykori elképzelések pontos értelmezéséhez átfogó eszmetörténeti kép felvázolására – pl. a korszak földrajzi vitáinak, kutatási témáinak, a geográfusok személyes motivációinak[56], szakmai kritikáinak értékelésén keresztül – lenne szükség. Prinz Gyula, egy 1942-es munkájában a nemzeti/történelemi *mítoszoknak is egzakt,*

53 Prinz 1938: 421.

54 Prinz 1936: 16–17.

55 Polányi 1992: 253; Armstong 2006: 122–123.

56 L. pl. Hajdú 2000: 224–233.

államföldrajzi szerepet tulajdonított[57], azaz a mai szemmel nem kérhetjük elképzeléseit Prinzen számon. *Ezek az ideák is felvállaltan hozzátartoztak a korszak geográfiai gondolkodásához.* Éppen ezért csupán azt tehetjük, hogy egyrészt megfelelő távolságtartással leírjuk az elképzelést, másrészt kellő körültekintéssel megpróbáljuk feltárni azokat a mozgatórugókat, amelyek az adott kutatót, adott történelmi időben elvezették az elmélet megfogalmazásához. Hangsúlyoznunk kell tehát a jelen értekezés keretei között is, hogy a földrajz államtér-elképzelései a korszak tudományosságának *általános* vélekedését tükrözték, azaz az időszak main stream elméleti vonulatát adták. A magabiztosságát visszaszerző magyar földrajz a harmincas évek második felére egyre határozottabban ismét Magyarország geopolitikai helyzetéről, létteréről beszélt.[58]

Ám ezen árnyalt kép és megközelítés ellenére továbbra is igaz, hogy a földrajzunk állam-, illetve nemzettér-konstrukciói *már a korban is kiestek a tudományos gondolkodás értelmezési tartományából* (részint l. fentebb, s l. még részletesebben később).

Éppen ezért látom a *mai(!)* társadalomföldrajzban ismét felbukkanó pszeudotudományos gondolatokat igen veszélyesnek, történeti tájak, és e tájakban lezajló kulturális („nemzeti") folyamatok természetföldrajzi alapú legitimációit az ezoterikus szférába vezető hamis útnak.[59] Hadd említsem meg itt negatív példaként e tendenciára a magyar nyelvű földrajztudomány *egészét(!)* reprezentáló nagylélegzetű konferenciák harmadik alkalmát összegző, az MTA FKI által jegyzett kiadványban megjelent írást, amely a Kárpát-medence vízrajzában *geometriai teremtett rendet* és ráépülő társadalmi szervezetet láttat, hiszen:

---

57 Prinz 1942: 151–154.

58 Lackó 1981: 298–340.

59 Rupnow–Lipphardt–Thiel–Wessely 2008: 7–50. – Jóllehet tudományos munkákban nem szerencsés a Wikipédia net-enciklopédiára hivatkozni, de az „áltudomány" fogalmáról, annak változó tartalmáról igen pontosan eligazít a magyar nyelvű oldal is: http://hu.wikipedia.org/wiki/%C3%81ltudom%C3%A1ny

„[…] A Duna legkülönlegesebb szakasza a Pilist és a Visegrádi-hegységet szív alakban ölelő Esztergom–Budapest szakasz. A megszerkesztett rendszer Origója, ennek a szív alakzatnak a közepében helyezkedik el. Érdekes egybeesés, hogy a Duna szív alakot formáz, miközben a Pilisben található a Föld *szív csakrának* nevezett kisugárzási pontja, amire a Dobogó elnevezés is utal. A Pilis jó működéséhez, bizonyára a Duna víztömege is jótékonyan járul hozzá, amely ráadásul rajzolatával árulkodik arról, hogy a *lelkiséget* erősíti […] Megállapítottuk, hogy az egyiptomi geometriai összefüggésrendszer a Kárpát-medence egyes részeire is alkalmazható, illetve mindkét helyszínen ráleltünk egy vízre utaló jellegzetes alakzatra, melyet a műholdas felvételek mutatnak. A feltárt összefüggések arra engednek következtetni, hogy a vízrajzunkban valamiféle *tudatosság* nyomai fedezhetők fel [kiemelések tőlem – K. R.].” *(1. ábra)*[60]

A tudományfilozófia pontosan bemutatta azt az utat, amelyen az asztrológia egykori „szigorú tudományból” folklórrá vált.[61] Csillagképek térvetületeivel[62], a „magyar ég, magyar talaj-, folyóvíz és magyar táj” összefüggéseiről vallott nézetek mint *szimpla folklórjelenségek* összegyűjtésével már csupán a szellemi néprajz foglakozik. Finoman szólva tehát „nem szerencsés”, ha ezek az elméletek a kanonizált tudományos elméletek sorában helyet kapnak.

Ebben az összefüggésben, azaz az időhorizont figyelembe vételével kell megközelítenünk azon ideákat, amelyekkel a magyarság Kárpát-medencei (nemzeti/etnikai) jelenlétének, kultúrájának térbeli lenyomatát értelmezte. Annál is inkább, mivel a magyar tudományosságunk mélygyökerű sajátossága a magyarság természeti környezetéhez, tájhoz kötöttsé-

---

60 Burucs 2006. Itt köszönöm meg Ilyés Zoltán e tanulmányomhoz nyújtott segítségét, gondos lektori munkáját, és azt, hogy gyűjti nekem az ehhez hasonló, azaz tudományosan jegyzett kiadványokban(!) megjelenő ezoterikus írásokat. Mindig nagy öröm egy-egy újabb gyöngyszem érkezése.

61 A kérdésről éppen a politikai mítoszokkal kapcsolatban l. Cassirer 1997: 47–48; Bizeul 2006: 3–14; Hein–Kircher–Hahn (Hrsg.) 2006: 257–333.

62 Toroczkói Wigand 1914: 270–285.

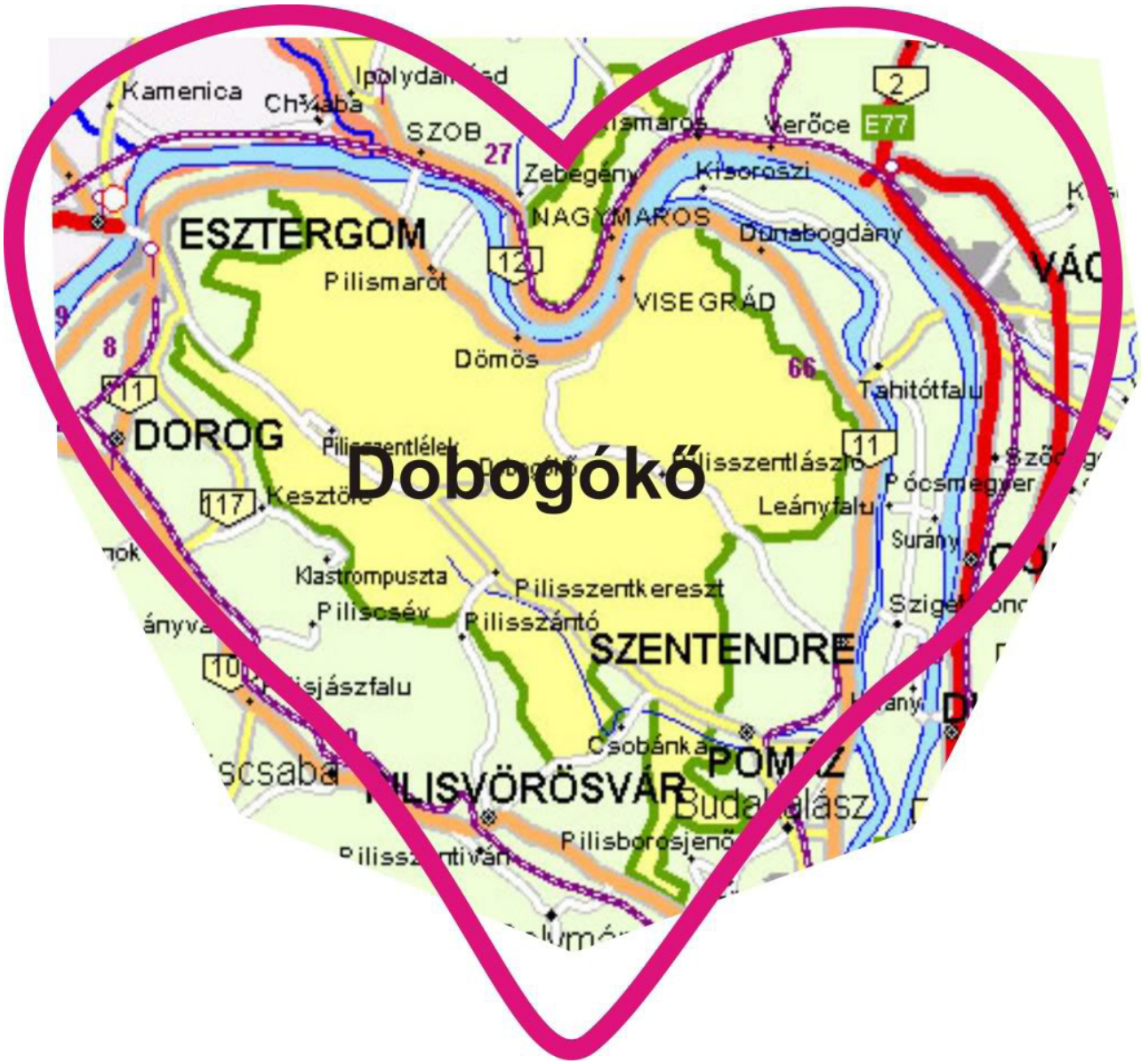

1. ábra
A dobogókői szívcsakra pszeudotudományos elképzelése
(http://kulturaliskreativok2009.ning.com/2010.07.)

gének leírása, a *„csak itt, csak így végbemehetett és alakulhatott történelem, kultúra”*-elv érvényesítése.

A következő fejezetek példái jól szemléltetik azokat a mitologikus képzeteket, amelyekkel a múlt század magyar tudományossága a nemzeti terünk nagyságát mint a magyar kultúra és a környezet megbonthatatlan egységét igyekezett hirdetni.

dc_29_10

3. Földtörténeti időből történelmi képzetek

A MAGYAR ÁLLAM- ÉS KULTÚRTÉR MEGBONTHATATLAN EGYSÉGE. A TISIA MASSZÍVUM MÍTOSZA

Természetes, hogy az előző fejezetekben bemutatott, a *nemzeti tér szerkesztési folyamata,* megteremtette a maga fogalmi és módszertani készletét is. A magyar politikai tér tájelméleti indokoltságára, a kettő – politikai és táj – közötti szoros összefüggés bizonyítására a kor geográfusai számos természetföldrajzi érvet sorakoztattak fel.[1] Sőt. Az egységes államtér jogossága a „jól látható" és alapvetőnek vélt domborzati és folyórendszer mellett „mélyben" gyökerezik, azaz *földszerkezeti alapokon* nyugszik.

a) Az elgondolás

Nemzetközi (Suess, Mojsisovics) és hazai (id. Lóczy) gondolati előzményekre támaszkodva 1926-ban fogalmazza meg Prinz Gyula (1882–1973) a Tisia-elméletét, majd egy évtizeddel később, A *Magyar föld, magyar faj* című négykötetes mű első könyvében fejti ki részletesen:[2]

„A Magyarország keletkezését előidéző Tisia-tömb a kréta-korszakban szakadt ki a határai mentén lemélyedt hosszú teknők között. Már a triász-tengerből is kiemelkedett egy nagy sziget (Mojsisovics »Keleti szárazulat«-nak nevezte), de ez a Balkán-félsziget nagy pillére volt, s tőle északra itt nálunk, a tenger akkor még többször elöntötte, mint szárazon hagyta a területet. […] Csak a nagy, új hegyrendszerek keletkezésének első megindulásakor, a megindulást közvetlenül megelőzve, állott elő az új

1 Részletesen, számos idézettel l. Hajdú 1996: 137–150; Hajdú 2001a: 51–64; uő 2001b: 62–76.

2 Prinz maga a Tisiáról: Prinz 1926: 16–36; Prinz 1936: 97–121; Prinz 1958: 213–225

tömb, ez a Tisia, délen keskeny nyakkal hozzátámaszkodva idősebb testvéréhez, a Balkán-félszigeti Trák-masszívumhoz. A kettő együtt alkotja ezen túl azt a belső, közbenső, lánchegységekkel körülvett hegytömeget, amely a maga rendkívüli erejű szilárdságával ellent tudott állani a harmadkor nagy hegygyűrődéseinek."[3]

Prinz elgondolásában tehát a Tisia – az Alföld helyén emelkedő *kristályos tömb* – kaptafaszerűen kényszerítette a Kárpátokat a jellegzetes koszorú formájú felgyűrődésre *(2., 3. ábra).* Prinz képzetében a Kárpát-medence geológiai múltja négy fő korszakra osztható.

Az *első főkorszak* a Variszkuszi-hegységrendszer felgyűrődésének korszaka hazánk területén is (Karbon), majd e hegységláncolat nagy gyorsasággal a földtörténeti ókor végére lepusztult.

A *második főkorszak* a földtörténeti középkorral azonos (Triász–Kréta). Az elmélet szerint ebben az időszakban térségünket tenger borította.

A *harmadik főkorszak* a Kréta második fele, amelyben a mély tengerfenék lerakódásai úgy 2000 méter tengerszint feletti magasságig emelkedtek. A mezetaszerű kiemelkedés törésekkel határolt hegytömegekből állt, amelyen gyűrődések nem jöttek létre.

A *negyedik főkorszak* a medenceidőszak. Fúrási eredmények hiányában Prinz úgy vélte, hogy a Tisia-tömb – a közepét leszámítva – egységesen süllyedt (oligocén).

b) Tudományos elméletek szerkezete: az elgondolás használhatósága

Prinz elméletét a következő évtizedek földtani kutatásai fokozatosan megdöntötték. Lényegében elképzelésének csupán első főkorszaka tartható változatlan formában. A tengeri üledékek nem statikus lerakódás, hanem lemezmozgások eredményeként kerültek jelenlegi helyükre *(második főkorszak).* „Az Alföld medencealjzatában a fúrások alapján ugyancsak meggyűrt és valószínűleg áttolódott üledéktömegek valószínűsíthetők. Ilyen értelemben tehát a Prinz-féle Tisiát, amely kaptafául szolgált a Kár-

3 Prinz 1936: 96–97

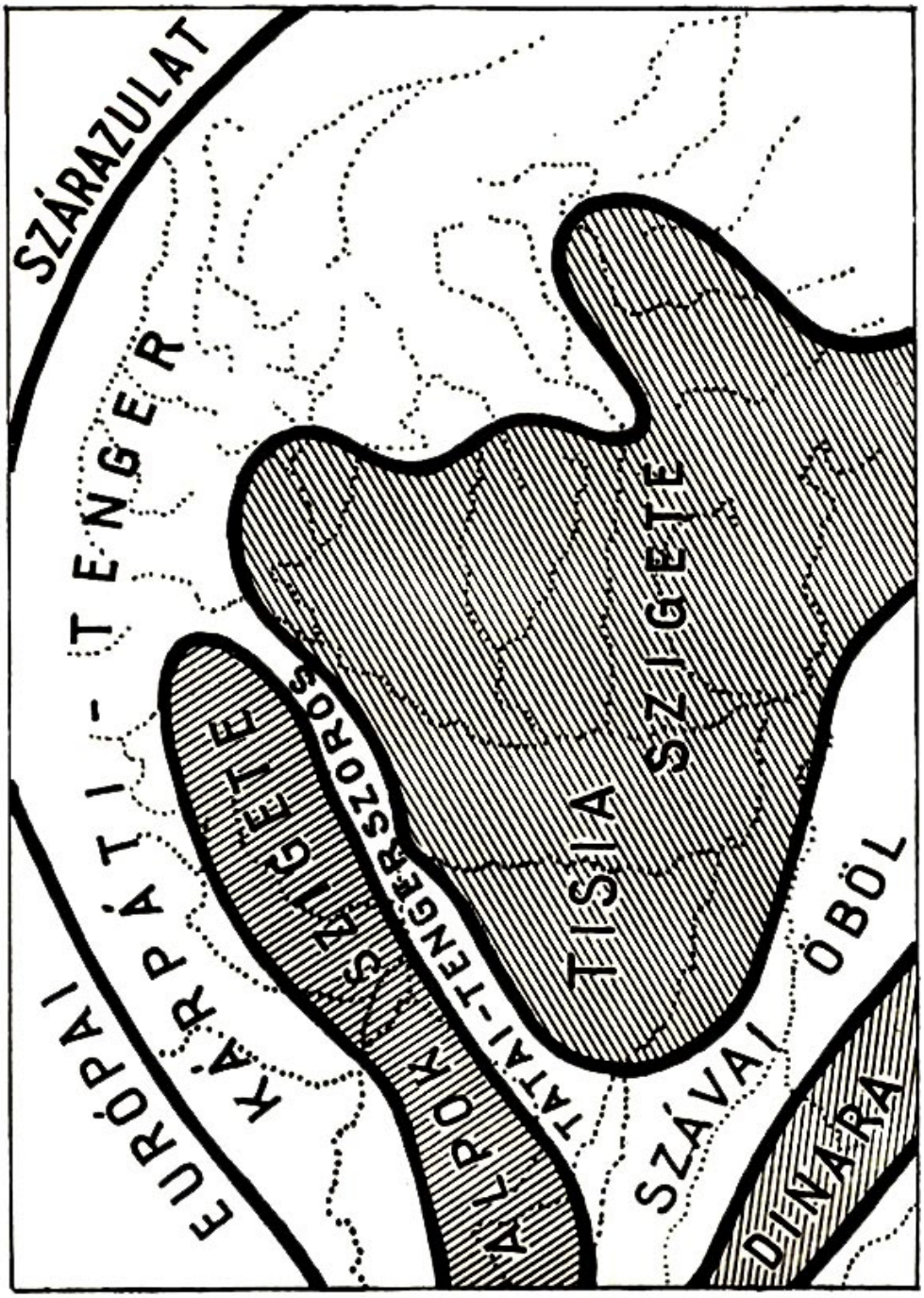

2. ábra
Magyarország eocénkori térképvázlata

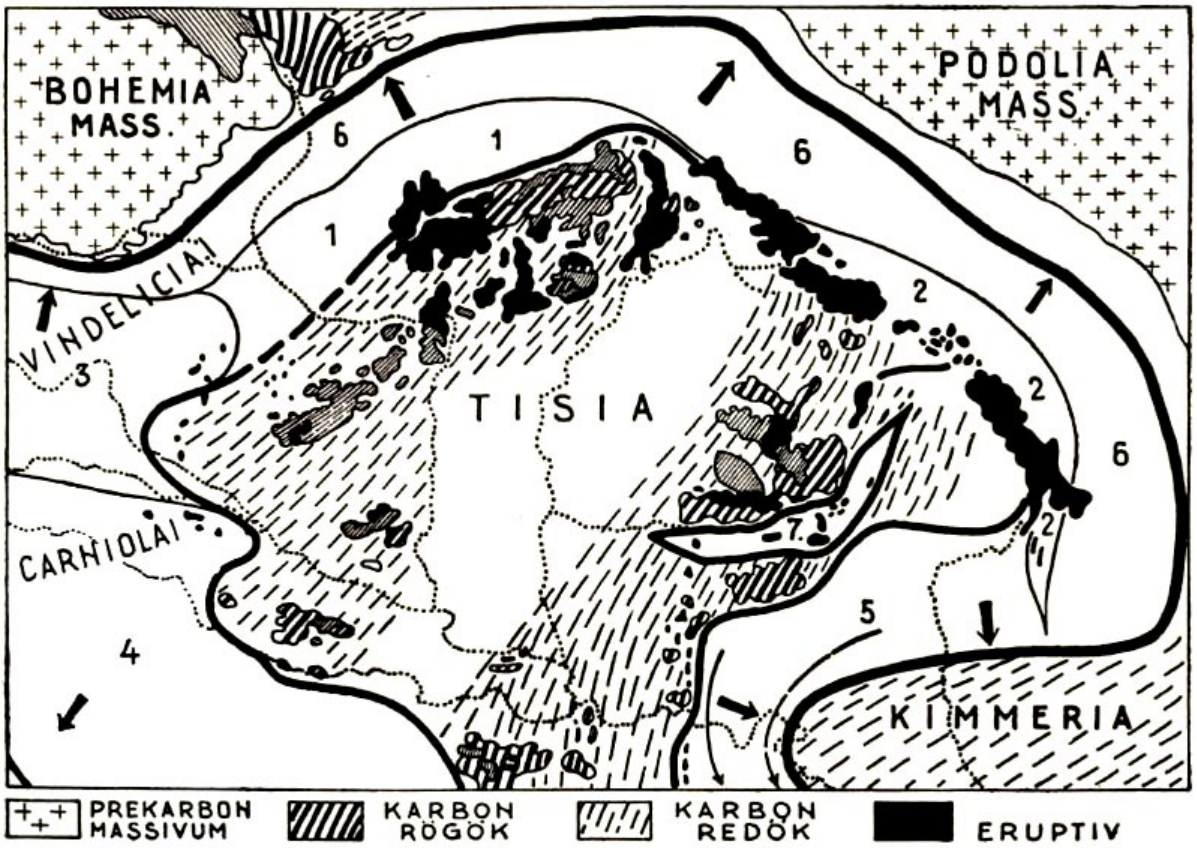

A magyar föld történelmi képe. 1 = A Felföld maghegységeinek redőzeti sávja. 2 = Erdély keleti redőzete. 3 = Az Alpoknak az alaptömegre rátolódott takaróredőzete. 4 = A Dinárák redőzete. 5 = Erdély déli (balkáni) redőzete. 6 = A legfiatalabb, az Alpokat és Kárpátokat ismét összefonó redőzet. 7 = A Maros-menti kis redőzet. A karbon-rögöket elboritó mészkőtáblákat a legfinomabb vonalkázás jelzi.

3. ábra
A Tisia-tömb (*Prinz* 1936: 93.)

pátok felgyűrődése idején az üledékek számára, egyáltalán nem tekinthetjük valamiféle egységes, csak töréses szerkezetű tömegnek. Tudomásul kell vennünk, hogy benne a kárpáti környezeténél ugyan kisebb mértékű, de azért jelentős vízszintes térrövidülések, áttolódások, gyűrődések is végbemehettek”[4] *(harmadik főkorszak).* Ma már tudjuk, hogy későbbi (miocén) és *nem* egységes süllyedés eredménye a medence *(negyedik főkorszak).*

„A lemeztektonika alapján elképzelhető, hogy a Prinz-féle merev kaptafa két – távolról egymás közelébe csúszott – kőzetlemezdarabból állt össze, de ezek korántsem voltak annyira merevek, mint Prinz Tisiája. A kaptafa egyik része eredetileg Afrika, a másik része Európa tartozéka lehetett. A rajtuk felgyülemlett triász, jura, alsó kréta sekélytengeri üledékekkel együtt ezek a kőzetlemezek a kréta időszakban erőteljes vízszintes erőhatások kíséretében emelkedtek a magasba. A »kaptafa« tehát nem egységes és merev, mint azt korábban hitték. Lezökkenése, süllyedése sem egységesen történt. A medence süllyedésének a két legfőbb időszaka – ellentétben a korábbi elképzelésekkel – a pannonra és a pleisztocénra esett. A töréses mozgások ma sem fejeződtek be…”[5]

Igen. Az elgondolás megdőlt, de az idea mégis nagyszerű volt. Egyrészt Prinz *mélyfúrások nélkül* tudta *plasztikusan, világos lépések sorozatával* magyarázni a Kárpát-medence szerkezeti kialakulását. Jóllehet már Prinz is érezte, hogy nem tud vele minden földszerkezeti kérdést tisztázni,[6] illetve a kortársak is felhívják a figyelmet az elv elfogadása mellett a gondolat hiányosságaira,[7] Prinznek mégis sikerült egységes földtani elméletet formálnia egy olyan korszakban, „amikor a fiatal harmadkori üledékekkel takart magyar medencék mélyszerkezetéről még nem álltak ren-

4 Juhász 1987: 156

5 Juhász 1987: 157. Az elmélet társadalomkutatók számára is közérthetően megfogalmazott bemutatását részletesen l. ugyanitt: Juhász 1987: 152–157.

6 Prinz 1936: 111.

7 Telegdi Roth 1929.

delkezésre adatok és így azt a környezetet jól feltárt geológiai szerkezete alapján kellett extrapolálni."[8]

Prinz az eredeti elképzelését (1926) Telegdi Roth hatására maga is módosította: a teljesen egyben mozgó tömb elvét feladta a részletes és átdolgozott Tisia-elméletében (1936). Az elv megfogalmazását követő évtizedek geológiai mélyfúrási eredményei fokról fokra háttérbe szorították Prinz elképzelését.[9]

Ám a Tisia-tömb gondolata hiányosságaival együtt hosszú évtizedeken át jelen volt a földszerkezettanban. Jelentőségét csupán a hetvenes években, a globális lemeztektonikai elméletek kidolgozásával vesztette véglegesen el.[10]

Jóllehet az elméletnek megvoltak az előzményei (l. fentebb), és többen ezért el is vitatják Prinztől az eredetiséget, Prinz azonban először alkotott egyetemes „csúcsszintézist", azaz képes volt *átfogó teljes földszerkezettani képet adni* a Kárpát-medence kialakulásáról. Nyugodtan leírhatjuk, hogy Prinz elmélete magában hordozta a nagy (mondjuk ki: zseniális) tudományos elgondolások jegyeit: egyrészt az idea eléggé újszerű és meggyőző volt ahhoz, hogy tartósan követőkre találjon, ugyanakkor eléggé nyitott is volt az elképzelés ahhoz, hogy mindenfajta megoldandó problémát hagyjon hátra a következő kutatói generációnak.[11] Klasszikus párhuzamot kínál a Tisia-elmélet értékeléséhez a geocentrikus világmagyarázat, és annak tulajdonképpeni tökéletessége. Ámbátor a geocentrikus világmagyarázat *spekulatív* úton született, de újabb és újabb korrekciók (pl. az epiciklusok) beépítésével minden pályamozgást, látszólagos csillagászati jelenséget *tökéletesen* le tudott írni:[12] „Amikor Arisztarkhosz gondolata

---

8 Szádeczky-Kardoss 1978: 305.

9 A Tisia-elmélet feladásához vezető út részletes bemutatását l. Fülöp 1989: 148–211; Dudich 1998; Karátson [főszerk.] 2002. – L. még ehhez: A Tisia-elmélet és a lemeztektonika: http://foldrajz.ttk.pte.hu/termeszet/letoltes/magyarorszag_felszinfejlodese_i.pdf

10 Szederkényi 1984: 14–16.

11 Kuhn 2000: 24.

12 Szabó – Borsy 1988: 97–102.

megszületett, a mérhetetlenül ésszerűbb geocentrikus rendszer nem szorult rá arra, hogy esetleg egy heliocentrikus rendszerrel helyesbítsék."[13] A heliocentrikus világkép megalkotásához viszont *matematikai méréssorozatok* (a Tisia feladásához ugyanezt l. „mélyfúrások") elvégzésére volt szükség, olyannyira, hogy ezek hiányában Arisztarkhosz napközpontú elképzelését kora el is utasította.[14]

Ugyanez az elv érvényesült a Tisia-gondolat több évtizedes fennmaradásában: plasztikus és átfogóan értelmez. A Kárpát-medence *tényleges* nagyszerkezeteit magyarázó globális lemeztektonika által feltárt mikrolemezek és ezen alkotórészek szerkezeti, egy időben történt több irányú mozgásai (el- és oldalirányú tolódások, vetődések) sokkal komplexebb szemlélet eredményeként állhatnak össze egységes, átlátható magyarázati hálóvá.[15] Jól jelzi Prinz Tisia-elgondolásának jelentőségét, elnevezésének telitalálatát, hogy hazánk nagyszerkezeti felépítését értelmező ma elfogadott magyarázatban *is* használják a Tisia nevet.[16] Természetesen nem egységes, „kaptafa"-masszívum értelemben, hanem a név alatt a DNY–ÉK irányban futó közép-magyarországi törési övtől (ma) délre elhelyezkedő különböző fejlődéstörténetű nagyszerkezetei egységek tömbjei szerepelnek.[17]

c) A Tisia-elgondolás másodlagos üzenete: az állam- és nemzeti kultúrtér-olvasat

Prinz Gyula többször, át- és átdolgozott formában adott kötetformátumú összefoglalást Magyarország földrajzáról.[18] Az 1914-es kiadásban még a saját logikai rendjében és helyén, a természetföldrajzi részeket követő önálló fejezetben *(Magyarország politikai földrajza)* „természetes kerekded

13 Kuhn 2000: 84.

14 Szabó – Borsy 1988: 100.

15 Fülöp 1989: 191–210.

16 „Tisia Nagyszerkezeti Egység", „Tisia Összetett Terrénum" – Szederkényi 1997: 135.

17 Körössy 1963: 165; Fülöp 1989: 198–199.

18 Prinz 1914; uő 1926; uő 1942; uő 1944.

egészként" beszélhetett Prinz az államterületről, és mutathatta be a természeti tájhoz igazodó politikai határok futását.[19] Az 1926-os kiadásban viszont *megfordult* a helyzet. Az államforma fontossága, fizikai földrajzi indoklása mintegy felütésként, a kötet bevezetőjében már helyet kap annak ellenére, hogy a kétkötetesre tervezett munka megjelent első része az ország földtani szerkezetével, felépítésével, morfológiájával, és nem az ország ember- és benne annak államföldrajzával foglalkozik. (A második könyv, azaz az emberföldrajzi részek tíz évvel később, tulajdonképpen önálló kötetterjedelmekben, nagylélegzetű összegzésekként a *Magyar föld, magyar faj* című kötetsorozatban jelentek meg.)[20]

Szembetűnő persze az is, hogy az 1920-as trianoni döntés ellenére – jóllehet a korszellemnek megfelelően (l. alább) – Prinz 1926-ban Magyarországról továbbra is a Kárpát-medence *egészeként* beszél. Habár tehát az államföldrajzi kérdések taglalása a második, az emberföldrajzi kötet fejezeteire maradt volna, Prinz az első könyv jellegének megfelelően fontosnak tartotta egy olyan földtani, morfológiai bevezető megírását, amely szerint

„Magyarország […] minden népben élő fogalom jegye, mely nem politikai területet, hanem földrajzi területegységet jelent". Illetve „[…] Magyarország minden politikai határalakulástól függetlenül élő területegyén […]"[21].

A szerző természettudományi érvrendszere a geofaktorok teljes hálózatát magában foglalja, hiszen

„Magyarország egészében egy organizmus, egész szervület, részeinek együttműködése egymást kiegészítő, védő, támogató, élettel tápláló. Szerkesszen a geografus bármiféle kartogrammot vagy térképet, *fizikai* vagy emberföldrajzi *természetűt,* egyenlőségi görbéi mindig és mindig *kifejezésre juttatják a területegység plasztikai jellegét."*[22] [Kiemelés tőlem – K. R.]

---

19 Prinz 1914: 163–178.

20 Részletesen l. alább – Prinz 1937: 1–341; Prinz 1938.

21 Prinz 1926: 3.

22 Prinz 1926: 4.

Prinz e fizikai államterületi elgondolásának mintegy „mélybeli alappillére" a Tisia-tömb, amelyre a többi, az államtér egységét tovább bizonyító, látható felszíni formák épültek.

Feltehetjük azt a kérdést, hogy *vajon a Tisia-elgondolásban, egy egységes Kárpát-medencei tömb elvének kidolgozásában szerepet játszott-e az ország területének szétszakadása?*

Úgy vélem, hogy az elmélet földtani alapja Suess, id. Lóczy előkutatása alapján az idea megfogalmazása előtt (1926) majd két évtizeddel a „levegőben lógott". Prinz 1923-as *Európa természeti földrajza* című kötetében már kéregszerkezeti tájrendszertanban tárgyalja a kontinens, és benne a Kárpát-medence felépítését. Fokozatosan jut tehát el Prinz a Tisia-tömb kimondásáig. A kérdésre tehát a választ úgy fogalmaznám meg, hogy a békeszerződés legfeljebb *„rásegített"* az új földtani idea megszületésére, egy „*kicsit meglökte*", felgyorsította az elmélet megfogalmazását.

A trianoni döntés az országot minden tekintetben átalakító hatásának kibontakozásához és ezzel párhuzamosan a békeszerződés horderejének felismeréséhez persze több időre volt szükség.[23] A kezdeti (a húszas évek első felében lezajlott), jobbára „tűzoltó" etnikai térképészeti munkálatok, statisztikai adatsorok, memorandumok összeállítása után kezdődhetett meg az új helyzet aprólékos tudományos feldolgozása.[24] 1920 „elemi erejű sokk"-jára a magyar geográfia átfogó szintézisek, aprólékos gonddal szerkesztett tematikus (jobbára etnikai) térképek formájában, a harmincas években adta meg a részletes választ. Ezeknek a földrajzi válasz-köteteknek egyik fontos darabja a *Magyar föld, magyar faj* (1936–1938) című, a magyar nemzeti eszme jegyében született négykönyves mű geográfiai darabjai (I–III). A kötetsorozat előszava igen összetetten hangolt:

A szerzők „hideg tárgyilagosságot", érzelemmentes tárgyi megközelítést ígérnek,[25] amely hangvétel eredményeként ki kell, hogy rajzolódjanak

23 L. A Magyar Földrajzi Társaság… 1918.

24 A békeszerződésre adott geográfiai válaszlépések összegzését l. Hajdú 2000: 224–233.

25 I. köt. 10.

a térséget át- és átszelő sok-sok határvonal szintéziséből az ország élettartományának *tényleges* határai.[26] Azaz

„[…] a kiszabott terület […] nem politikai uralmi terület, nem történeti regnum és nem politikai törekvés eszményi országa […][27], hanem a természettudományos szigorúsággal elemzett adatok, jelenségek kényszerítik ki a Kárpát-medence egységét, amely térségről eddig minden elődünk Magyarország földrajz(-aként írt.) – [Betoldás tőlem – K. R.] Senkinek sem kellett magyarázni, hogy ez az ország milyen határokig terjed, meddig ér. Éles vonalakkal körülszabott, világos, pontos térfogalom állott ezerkilencszáztizenkilencig szemeink előtt. Mindaddig, míg be nem következett ennek a kristályszerűen éles határvonalú országnak második felosztása."[28]

Az 1926-os, tisztán természetföldrajzi kötetével ellentétben – ahol Prinz még ki tudta kerülni az „új államterület" térképi felvázolását, sőt egyszerűen hallgatott mindennemű területi változásról – a harmincas években már szaktudománya egészével együtt kénytelen saját viszonyát is megfogalmazni az előállt helyzethez. Amint arról az előző fejezetekben már szó volt, ezt az állásfoglalást úgy összegezhetjük, hogy tulajdonképpen *nincs megváltozott állapot*. Semmilyen fizikai és/vagy emberföldrajzi ok nem indokolja a geográfia számára, hogy a kimetszett új államtérről mint földrajzi egészről beszéljen. Ez a hozzáállás azt is jelenti, hogy („nekünk, a trianoni helyezettel szembesülő geográfusoknak") *fordítva kell* gondolkodnunk:

Nem az új országot kell leírnunk, térbeli folyamatait elemeznünk, hanem az előző állapot stabilitását, egységét kell további érvrendszerekkel és az előállt helyzet tarthatatlanságával bizonyítanunk. A földrajznak az a feladata, hogy egyszerűen „túlnézzen" a mai (kisszerű) állapoton, és ezzel párhuzamosan nagyobb geográfiai összefüggések nézőpontjából láttassa a terület és az állam megfeleltetését. Ne engedje tehát, hogy az állam a területében birtokot, és ne a néppel elválaszthatatlan egészet alko-

26 I. köt. 10.

27 I. köt. 10.

28 I. köt. 9.

tó *testet* lásson.[29] Ezért ad például Prinz a kötete elején *Magyarország a földrajzban* címmel majd negyvenoldalas átfogó, a későbbiekben, önálló fejezetekben részletesen kifejtendő vázlatot a Kárpát-medence egységéről.[30] Prinz a *Magyar föld, magyar faj* harmadik kötete számára mintegy előtanulmányokként, folyóiratcikkekben helyezi el a tájszemléletről és az államtérről vallott nézetei alappilléreit.[31] A periodikákban megfogalmazott tételeket Prinz Gyula a négykötetes műben terjedelmi korlátok nélkül szintetizálhatta.

Csakhogy! Prinz Gyula ezekkel a fentebb idézett elvekkel párhuzamosan másként is viszonyult a békekötéshez, pontosabban mégiscsak reagált a trianoni döntés térbeli következményeire.

A második világháborút követő években Prinz méltatói éppen azt emelték ki munkásságából baloldali értékként, hogy kortársaitól eltérően tárgyilagos, az új helyzethez azonnal alkalmazkodó geográfiai szigorúsággal írt már 1923-ban (!) az új államtér „csonka-közigazgatásának" tarthatatlanságáról, és azonnali, a megváltozott államtérhez igazodó változtatásokat sürgetett.[32] Sőt! 1933-ban, az egy évtizeddel korábban tézisszerűen megfogalmazott közigazgatási koncepcióját részletesebben bemutató cikkében szikár objektivitással indokolja a Trianonban átszabott ország belső területi működésének azonnali átformálását:

„Az emberiség annyira politikai szervezeteinek igája alatt él, hogy a földrajzot is belekényszerítette földfelszínnek a politikai tehát láthatatlan határoktól megrajzolt területrendszerébe. […] Szinte valamennyi politikai szervezetek határai között adja elő mondanivalóját és rögtön átadja helyét az újnak, ha e határok megváltoznak".[33]

Ezzel szemben a *Magyar föld, magyar faj* könyvnyi fejezeteiben a hatalmas munkabírású tudós átfogó, *önálló földrajzi képként*, nagy ívű, a

---

29 Nem szó szerinti idézet – Prinz 1938: 360.

30 Prinz 1936: 15–63.

31 Prinz 1935a: 35–61; Prinz 1935b: 332–339.

32 Prinz 1923: 154–157.

33 Prinz 1933: 69; Prinz 1933b. – Prinz közigazgatási elképzeléseinek elemzését l. Hajdú 2001b: 152–163.

volt(!) országtér egységét bizonyító geográfiai érvrendszert fejt ki. Szó sincs már a Trianonban átrajzolt ország közigazgatásáról, hanem visszaköszön Prinz „táj államot szül" gondolata,[34] és Magyarország (mint a Kárpát-medence) tájrajzi felosztása.

A sorozat harmadik, *Az államföldrajzi kép* című kötetében Prinz például, ahol csak lehet, kerüli az új országhatárok térképi ábrázolását. (A beköszönő tömbszelvénnyel és a mellékelt színes térképpel együtt az ötszáz oldalas műben csupán hét ábrán jelöli a trianoni határokat,[35] de ezen esetekben is fordított a békekötés területi következményeinek a megközelítése. Úgy jelennek meg, mint a természetes Egész [pl. vasúti, közúti hálók] tartósságát „zavaró" vonalak, hiszen

„[…] minél behatóbb tárgyalásunk, annál inkább *szólalnak meg azok az összefogó erők* [kiemelés tőlem – K. R.], melyek mind az ország természeti és államföldrajzi egységét hirdetik, amelyek az ország népeinek összekovácsolódását okozták […]"[36]

[Az új államhatárok ábrázolásának hiánya jellemzi persze *A magyar munka földrajza* című kötetet is, csupán egyetlen ábra szerepel benne az 1920-as országhatárokkal…][37].)

A *Magyar föld, magyar faj* a múlt század harmincas éveinek második felében jelent meg. A mű célja egyrészt az volt, hogy a nagyközönség számára is érthető formában képet adjon a „magyar föld" geográfiájáról.[38] Másrészt azonban ez az „elvárt földrajzi ország-kép" ezekben az években egyértelmű szándékokat hordozott. A területi felülbírálat két elkötelezett híve, Cholnoky Jenő és Teleki Pál közreműködésével megszületett kötetek olyan külpolitikai időszakra estek, amelyben már a revíziós törekvések esetleges (bár persze részleges) sikerrel kecsegtettek.[39] 1938 (*Az államföldrajzi* kép című kötet megjelenésének éve) az Anschluss, a Müncheni szer-

---

34 Hajdú 2001: 66.

35 Prinz 1938: 69; 76; 273; 257; 299.

36 Prinz, 1938: 321.

37 Uo. 361.

38 Fodor 1948–51: 242.

39 Részletes háttérként l. Zeidler 2001; Zeidler 2002; Sallai 2002.

ződés esztendeje. A külpolitikai mozgástér látszólagos szélesedése (hiszen ez a lehetőségbővülés egyben egyoldalú [tengelyhatalmi] elkötelezettséget, azaz kényszerpályát is jelentett az ország számára)[40] az év novemberére elvezetett a majd két évtizede várt területi revízió kezdeti állomásáig, az első bécsi döntésig. E korszellemben fogalmazhatott a geográfia (ismét) egyre magabiztosabban Magyarország geopolitikai helyzetéről, létteréről.[41]

Ebben a gondolatkörben fogalmazza meg Prinz Gyula markánsan a Tisia-idea korábban csupán látens államföldrajzi olvasatát.

Amint arról már fentebb szó volt, egyrészt a négykötetes sorozat legfőbb szerzőjének van helye és újabb szakirodalmi forrásbázisa, hogy a tíz évvel korábban elgondolt képzetének földtani részét aprólékosan kifejtse,[42] másrészt az eltelt évtizedben a magyar földrajz a Tisia-masszívumnak nem csupán a fizikai, hanem az államföldrajzi jelentéstartalmát is fokozatosan felerősíti. Cholnoky már 1929-es, *Magyarország földrajza* című művében a szerinte kifejezőbb „Magyar-masszívum" nevet igényli a tömb számára.[43] Egy évtizeddel később véleményét karakterisztikusan meg is fogalmazta:

„Ezt a kemény földkéregdarabot Prinz Gyula, a hegyszerkezetek kitűnő ismerője ›Tisia‹ néven nevezte el, a Tisza-folyó nevéből. […] Az ilyen ellenálló, nagyon kemény kéregdarabot masszívumnak is szokás nevezni, azért nevezhetjük Magyar-masszívumnak is, ha a Duna-medencének legnagyobbikát nem akarjuk a Tiszáról elnevezni, mert hisz hallottam azt az ellenvetést is, hogy a Dunántúlnak semmi köze a Tiszához, tehát a név ›pars pro toto‹."[44]

Kogutowicz Károly pedig egyenesen „Magyar-Ősmasszívumról" [Nagy „M", Nagy „Ő"! – K. R.] beszél, annak ellenére, hogy így a megnevezés fél-

40 Zeidler 2005: 162–205.

41 Lackó 1981: 298–340.

42 Részletesen l. feljebb és a tájrajzi kötet jegyzetapparátusát – I. köt. 381–382.

43 Cholnoky 1929: 15.

44 Cholnoky 1937: 23.

reérthető, hiszen a Tisia – az elgondolás szerint egy karbonkori hegységrendszer kiszakadt tagja – nem tartozik a pajzsok közé.[45]

A szakirodalom nem csupán a Tisiát, hanem egy korábbi, a Prinz elképzelésének egyik gondolati előzményeként értékelhető id. Lóczy tömegét[46] is többször nevezi Magyar-masszívumnak, de ez a megnevezés csak „visszadatálva", a Tisia fogalmának bevezetése *után* bukkan fel.[47] (*A Magyar föld, magyar faj* című kötetsorban Prinz az esetleg lehetséges névváltozatok megadása mellett Borbás Vince [1844–1905] – botanikai alapú Ősmátra, Őstisza –[48] továbbra is Tisiaként beszél elgondolásáról, viszont a tartalomjegyzékben már *„A magyar őstömb. A Tisia"* néven szerepel az idea.[49] A név korszakbeli népszerűségét, kifejezőerejét mutatja az is, hogy a Debreceni Tisza István Tudományos Társaság III. szakosztálya a folyóirata [1936–43] számára adta a *Tisia* címet.)

A Tisia-tömb államföldrajzi olvasatának magját már Prinz 1935-ben írt cikkében is olvashatjuk. Ezt a tételt emeli át és fejti ki részleteiben a három évvel később megjelent kötetben:

„A Pannoniai-tenger […] a Tisia-tömb berogyott rögeit és rajtuk régebben lerakódott kőzet-táblák megbillent töredékeit nyugalomban fekvő takaróval borította be […] A Pannonia-tenger üledékje lett a *legmagyarabb* föld [kiemelés Prinztől], s tájrendszertani egységének legjobb kifejezője.[50] „Származástani nézőpontból nyilván mindazon terület, mely a Tisia-tömb tetején van, szorosan összetartozik, s velük ugyancsak egységesen szemben áll a redőkeret. […] A Tisia-tömb területét nevezhetjük Belső-Magyarországnak, a redőkeretét Külső-Magyarországnak. Semmi sem nyugszik mélyebben a magyar föld milliárdos történetében, mint ez a kettéosztás.

---

45 Kogutowicz 1930: 21–22.

46 „közbenső tömeg" – Böck 1930: 111–112.

47 Kogutowicz 1930: 21; Prinz 1958: 232.

48 Prinz 1936: 97; Prinz 1937: 62.

49 I. köt. 392.

50 Prinz 1935a: 44.

Belső-Magyarországot teljes joggal nevezhetjük az ország törzsének vagy anyaországnak […]”[51]

E bevezető mondatok után következményként, összegző tételként Prinz kimondja a Tisia-masszívum államföldrajzi olvasatát:

„Az igazi Magyarország azonban Belső-Magyarország. Ennek a fogalomjelnek tartalma nem azonos az anyaországéval. Belső-Magyarország a tájrendszertanban a Tisia-tömb felszíne, az anyaország a népesedéstanban a magyarságnak tömören, zártan birtokba vett törzsterülete. *De utóbbiban sok olyan jellemvonás van, ami arra utal, hogy kiterjedése és alakja az előbbinek természetéből kihatásként keletkezett* [kiemelés tőlem – K. R.]. Valóban a Tisia-tömb, a természeti Belső-Magyarország és István király országa csak egy helyet foglalnak el a földgömbön. Ahol pedig eltérés van, ott pontosan egy szerkezeti elváltozás területe csábít.”[52]

„A magyar államot a nemzet teremtette meg, a magyar »ország« ellenben azon esemény által keletkezett, hogy a triász-tengertől elborított kambriumi hegyrendszernek területéből kihasadt egy kemény tömb [a Tisia – K. R.].”[53]

„A Pannoniai-tenger üledékje lett a *legmagyarabb* föld, s tájrendszertani egységének legjobb kifejezője […]” [kiemelés Prinztől].[54]

Prinz a *Magyar föld, magyar faj* harmadik, államföldrajzi kötetében végül összegzi végül a Tisia által kirajzolt „Belső- és Külső-Magyarország” politikai földrajzi tartalmát:

„Belső-Magyarország igazi anyaország volt, Külső-Magyarország pedig az eredetileg lakatlannak mondható határövből kifejlődött határvidékek sorozata. Az anyaország társadalma egészen más vonalon alakult ki, mint a határövé […] Az anyaország […] egységes magyar terület lett. Külső-Magyarország ellenben legfőbb jellegében az lett és sok tekintetben az

---

51 Prinz 1936a: 46.

52 Prinz 1935a: 47. – szó szerint ugyanez nagyobb térbeli összefüggésekben: Prinz 1936: 275–276.

53 Prinz 1936: 96.

54 Prinz 1935a: 44.

is maradt, amit a nép általában határvidékeinek és a szláv kölcsönszóval granicsárnak nevez."[55]

A szerző a kötet előszavában mintegy felvezeti e földszerkezettani elv politikai olvasatát:

„Elvitathatatlan tény […], hogy nemcsak a magyar föld lakói éltek mindig abban a tudatban, hogy ez az ország természettől adott tájegység földrajzi értelemben is, igazi ország, nem pedig hatalmi úton keletkezett birodalom. A világ összes népei úgy tudják, legalább a X. század óta, hogy Hungária a nagy Dunavölgy középső szakaszát elfoglaló ország […]"[56] Prinz szerint az emberföldrajz sem kerülheti meg a földtant: „[…] Képzeletben is alig elérhető időtartamokat, évmennyiségeket hallottunk a földtanból, s ebből azt következtetjük, hogy még ezeréves államaink és népeink életét sem befolyásolják a nagy ciklusok. Meg kell győződnünk arról, hogy ez tévedés. Ezek a ciklusok hatalmas tényezői már az évszázadoknak is."[57]

Cholnoky Jenő ugyanezekben az években írt munkájában egyenesen *természeti törvényként* értékeli a Kárpát-medencét kitöltő Magyarország egységének szükségességét:

„[…] Magyarországnak fogjuk nevezni a Kárpátok koszorújában azt a területet, ami ezer esztendeig a mienk volt s föltétlenül megint a mienk lesz a *természettörvények* [kiemelés tőlem – K. R.] kérlelhetetlen következetességével."[58]

(Némi malíciával jegyezhetjük meg tehát, hogy év-százmilliókkal ezelőtt a „Teremtő" is úgy alkotta ezt a felszínt, hogy majdan egy egységes állam területének legyen anyaméhe, hiszen – mondja Prinz – „A Tisia-tömb ilyen módon egy kerekded szigetország keletkezésének lett okozója".[59] – Igen, persze! Tegyük fel, a gepidák számára…)

---

55 Prinz 1937: 283–284.

56 Prinz 1936: 17.

57 Prinz 1937: 46.

58 Cholnoky 1937: 5.

59 Prinz 1936: 97.

Ugyanez a gondolat európai horizontban:

„[…] a földtani masszívumok […] egyenkint és külön egy-egy *természetrajzi ország* alapja lett [kiemelés Prinztől]. Mindegyik ilyen országnak […] attól függ alaktani és felszíni jellege, hogy milyen függőleges irányú helyzetben van az alapépületet alkotó tömb (masszívum). […] Az eredetileg egységes Trák-tömb kétfelé osztódott […] Ennek megfelelően két nagytáját alakított ki, *Magyarországot* és […] *Balkánországot* (sic!)."[60] [Kiemelés Prinztől.]

Jóllehet Prinz államföldrajzi elképzelései a korszak általános vélekedését tükrözték (1.), ám a *Magyar föld, magyar faj* harmadik kötetének *(Az államföldrajzi kép)* kritikai fogadtatása felrója Prinznek, hogy államföldrajzi elképzelése megkérdőjelezhető.[61] Tudománytörténeti munkájában a korabeli kritikákat Fodor Ferenc is összegzi:

„Ebben a kötetben áll Prinz leginkább ingatag talajon, s ehhez talált a legkevesebb pozitív anyagot is. Itt még mellette leginkább helytfoglaló kritikusai is azt állapították meg, hogy legkevésbé sikerült a másik két kötethez viszonyítva is, s vannak egészen nem földrajzi fejezetei is."[62]

(1). A személyi ellentétek[63] nem befolyásolták a magyar geográfia egységes államtér-szemléletét. Bulla Béla (1906–1962), Cholnoky Jenő (1870–1950), Fodor Ferenc (1887–1973), Kogutowicz Károly (1886–1948), Mendöl Tibor (1905–1966), Rónai András (1906–1991), Teleki Pál (1879–1941) monográfiáikban, tanulmányaikban éppen úgy egységében kezelték a Kárpát-medencét és sorakoztattak fel az „Egész" bizonyítására tájtényezőket, gazdasági okokat, mint Prinz Gyula. Idézzük a korszak bármely geográfiai kötetéhez írt előszót, bevezetőt, továbbra is „kvázi" egységes magyar államtérről olvashatunk, pl: „Könyvem egész fonalán mindvégig a csonkítatlan Magyarországgal foglalkozom. Geográfusok előtt nem is szükséges

60 Prinz 1935: 42.

61 Hantos 1938: 171–185.

62 Fodor 1948–51: 285.

63 L. Keményfi 2004b: 259–260.

okadatolnom, hogy miért. […] Csonkamagyarország gazdasági földrajzának megírása önmagában való ellentmondás."[64]

(2). Jóllehet fentebb a Tisia-gondolat államterületi olvasatának legszélsőségesebb változatát említettem, a magyar államtér mély természeti beágyazottságának gondolata nem volt idegen a korszak honi földrajzától.[65] Ám a kritika úgy látja, hogy Prinz szemléletét túlságosan áthatotta a német geográfia.[66]

Illetve: „Prinz »Magyar földrajz«-át több oldalról is érte vád, hogy nemzeti szempontok helyenkint erős kidomborítása mellett is, szerencsétlenül német tájékozottságú, s úgy kulturális, ahogy gazdasági jelenségek is minden bizonyíték nélkül erősen igazodnak a »Nyugati kapuhoz«, illetve e jelenségek egyenlőségi és intenzitási »görbéinek« ez a középpontja."[67]

Úgy vélem, hogy ezeket a kritikákat óvatosan kell értékelnünk. Prinz viszonya a német geográfiához kettős. Egyrészt Prinz már 1943-ban határozottan visszautasította azokat a vádakat, amelyek szerint elgondolásait túlságosan befolyásolják német földrajzi tantételek.[68] Ugyanitt veti el például a német alapú, téves nemzeti/faj táj fogalmát, azaz a nyelv és a táj összekapcsolását.[69] Egy korábbi művében pedig élesen elutasítja Közép-Európának a német népi, művelődési, gazdasági hegemóniával történő azonosítását.[70] Másrészt viszont a németül is publikáló, német szakirodalmat rendszeresen olvasó és használó Prinz Gyula átvesz a német geográfiától olyan *eszközöket*, amelyekkel a német geográfia, a versailles-i békeszerződés utáni Németország területi egységét hirdette. Ide sorolhatjuk például a folyóhálózat művelődésre gyakorolt befolyásának elemzését (Magyarország mint mezopotámikus ország)[71], nép és relief, nép és éghaj-

64 Fodor 1924.

65 L. Hajdú 1996: 137–150.

66 Hantos 1938: 182.

67 Fodor 1948–51: 208.

68 Prinz 1943: 278–288.

69 Prinz 1943: 282. – kritikát l. Keményfi 2002, 93–108.

70 Prinz 1937: 23.

71 L. részletesen a következő fejezetben.

lat, illetve nyelv és felszíni tagoltság közötti összefüggések bemutatását.[72]

Tudomásul kell azonban vennünk, hogy ezek az eszközök/ideák a századforduló német geográfiájának még csupán leíró és akkor még nem „geopolitizáló", ám a harmincas években már geo-, népesség-, agrárpolitikai elemekből szőtt „Blut und Boden"-mítosszal átitatott, Heimatkunde-jából származnak.

Ebben a német földrajzi érvrendszerben látott a honi geográfia a trianoni sokkot átélt magyar államtér egységére *is* alkalmazható földrajzi bizonyítékokat.[73]

d) Kitekintés: az elgondolás utóélete

A második világháború után a Tisia-masszívum elképzelését a geológiai kutatások (l. fentebb) fokozatosan cáfolták. A Tisia-gondolat szaktudományi elvetésének az egyik állomása volt a kérdésről tartott, fentebb már említett 1958-as vita. Prinz az ülésen továbbra is kiállt elgondolása mellett: „Én 43 évvel elméletem felállítása után kénytelen vagyok azt mondani, hogy eddig még nem láttam más elméletet",[74] amely magyarázni tudná a Kárpát-medence és a hegységkeret kialakulását.

De vajon elvárhatjuk-e egy nagyformátumú, széles látókörű tudóstól, hogy 76 éves korában felülvizsgálja, vagy legalábbis finomítsa az újabb kutatási eredmények alapján élete legnagyobb hatású elméletét? Főként egy olyan átmeneti korszakban, amelyben még a szélesebb szakmai közösségben sincs egységes álláspont a Tisia-elmélet helyességéről vagy módosításáról?

Óvatos válaszomban én nem csupán arra a kritikára utalnék, amelyet az akadémiai vitában élesen fogalmaztak meg, nevezetesen arra, hogy Prinz a Tisia-elgondolása óta megjelent geológiai szakirodalmat nem kö-

---

72 Prinz 1936: 15–40.

73 A két világháború közötti német–magyar kapcsolatokról a jegyzeteket l. *Az elbeszélt terhes örökség* című fejezetben.

74 Prinz 1958: 235.

vette nyomon.[75] Úgy vélem, hogy a kérdésnek Prinz részéről van egy, a szigorú természettudományi vitában és történeti korszakban persze ki nem mondhatott látens háttere is.

Prinz egészen a második világháború végéig egységében művelte a geográfiát, sőt igyekezett a fizikai földrajzi folyamatokat és emberföldrajzi jelenségeket összefüggésükben láttatni (aminek egyik produktuma a jelen írás tárgya is). A második világháborút követő társadalmi fordulat azonban kihúzta a talajt az ilyen szemlélet létjogosultsága alól, hiszen Mendöl Tibor szavaival élve, az emberföldrajz a „szocialista tudomány által nem ismert" geográfiai ággá vált,[76] hiszen a társadalomvizsgáló szemlélet a geográfiában is – hasonlóan a szociológiához, a társadalomtörténethez, a társadalomnéprajzhoz, a pszichológia egyes ágaihoz – „okafogyottá" vált. Az uralkodó politikai ideológia azt hangsúlyozta, hogy a szocialista társadalomban az alapvető osztályfelépítésen túl nincsenek vizsgálandó rétegek, szubkultúrák, társadalmi devianciák, vagyoni különbségek, illetve a közösségszervezésben nem játszanak szerepet etnikai, pláne vallási különbségek. Teljesen értelmetlen tehát az e kérdésekre irányuló tudományokat fenntartani.

Mendöl Tibor 1963-as szemlélete természetesen a világháború előtti felfogásához képest nem változott. Jóllehet kötetében diplomatikusan emberföldrajzról tehát nem beszél, továbbra is kulturális, térbeli, szociális, történeti egységben láttatja a településeket, azaz a művén átüt az író komplex emberföldrajzi szemlélete.

Egyetlen, a Szovjet Földrajzi Társaságról írt ideológiai felhangokkal terhelt írása[77] nem jelenti azt, hogy Prinz Gyula korábbi, holisztikus emberföldrajzi *gondolkodásmódja* is megváltozott volna. (Társadalmi tevékenysége, publikációi alapján úgy fogalmaznék, hogy Prinz az 1948 utáni új helyzetet „*tudomásul vette*". Munkásságának méltatói a második világháború után tapintatosan hallgatnak politikai földrajzi elgondolásairól,

---

75 L. Schmidt Eligius Róbert, Szabó Pál Zoltán, Bulla Béla, Somogyi Sándor hozzászólásait – Prinz 1958: 228–234.

76 Mendöl 1963: 38.

77 *Földrajzi Közlemények*, 1953.

emberföldrajzi nézeteiről)[78] Prinz, hasonlóan Mendölhöz, a második világháború után az emberföldrajzi szemlélet képviseletéhez még mindig a legalkalmasabb és a korban is a geográfia legitim ágára, a településföldrajzi kutatások területére húzódott vissza.[79] Amint Mendöl településföldrajza is néprajzi, történeti, geográfiai eredményeket szintetizáló „színtiszta" emberföldrajzi mű, úgy azt *valószínűsítem*, hogy Prinz karakteres államföldrajzi elgondolásai sem változtak a második világháború után. Ennek tükrében úgy vélem (megkockáztatom), hogy nem csupán az elmélet egyszerűsége, plasztikussága miatt (l. fentebb) ragaszkodott Prinz a Tisia létezéséhez. Ebben a konzervativizmusban benne *lehetett* több évtizedes emberföldrajzi munkásságának fel nem adása is, azaz a Kárpát-medencének mint egységes fizikai és társadalmi térnek a láttatása. Az évtizedekkel korábban megfogalmazott Tisia-gondolat ennek az érvrendszernek egyik, ha nem is a legfontosabb szála volt.

Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy a Tisia-tömb államtérolvasata a fizikai földrajzi elgondolásnak csupán *másodlagos* üzenete. De vajon a másodlagos jelentés nélkül Prinz nyitottabb lett volna-e az újabb kutatások felszínre hozott eredményei alapján a Tisia-képzet finomítására? Sőt. Egy teljesen megválaszolhatatlan – és tudománytalan – kérdés kedvéért azért csak fordítsuk meg az előzőeket. Ha olyan földszerkezeti elmélet bukkant volna fel, amely még a Tisia-masszívumnál is világosabban, kétséget kizáróbban képviselte volna a medence egységét, akkor vajon Prinz rábólintott volna-e a Tisia elvetésére…?

---

78 Szabó 1955: 119–126; Miklós 1982: 173–178; Somogyi 1974: 85–88; Somogyi 1984: 5–9.

79 A Prinzet még személyesen ismerő Pinczés Zoltán (1926–) elmondta, hogy Prinz a második világháború után is „kemény" és komoly ember maradt. Az addigi magyarság-centrikus elvein nem változtatott. Amint a német hatalmi törekvésekben, úgy a szovjet befolyásban is veszélyt látott, bár gyakorlati politikai kérdésekben nem nyilvánított véleményt. Mint mondta: „amint egyre jobban elmélyültem a Kárpátok tanulmányozásában, úgy tiszteltem egyre jobban Prinzet." Itt köszönöm meg Pinczés Zoltánnak a szíves beszélgetést (2006. 08. 17.).

A Tisia mellett a geográfia államhatár-tartóssági térképei, etnikai és szakrális tájfogalmai, a magyar gyepű, a magyar élettér, a magyar nyelvsziget elképzelései, tájbeosztási kísérletei, a „kettős határvonal” ideája, azaz a földrajz a természeti/fizikai alapokra helyezett társadalmi koncepciói tulajdonképpen egy nagyon lényeges diszkrepanciát igyekeztek feloldani, nevezetesen az etnikai és az államtér meg nem felelését. Szükség volt olyan elképzelésekre, amelyek erősítik a térségünkben a magyar politikai, kulturális szerepet, illetve a magyar föld tájrajzi, gazdasági egységének elismertetését. A Tisia és az említett fogalmi konstrukciók a kor tértudományának olyan elképzelései, amelyek végül egységes hálóvá összeállva azonos célt szolgáltak.

A MAGYAR „KULTURÁLIS HATÓERŐ” KÖRNYEZETI HÁTTERE. A MAGYAR MEZOPOTÁMIA KÉPZETE

Az etnikai, nyelvi protoközösségek, a nemzeti eredettudat formálódásának időszakában, majd a modern nemzetépítésben – jellemzően e folyamatba késve vagy nem önálló államisággal belépő népek történeti képzetében – olyan ideológiai rendszerek jelentek meg, melyek segítségével a saját kultúrájuk „életképességét”, ősiségét gyakran az emberiség ősi civilizációs bölcsőihez igyekeztek visszavezetni.[80] Ebbe az ideológiai hálóba helyezhető el a „magyar mezopotamikus gondolat” is, amely elképzelés a következőképpen összegezhető:

Az ősi folyami civilizációkkal, illetve a Dél-Urál, a Kaszpi-tenger, az Aral-tó, a Tien-san közötti terület, a Turán népeivel fennállt kapcsolat, és e turáni gondolatból kinőtt sumer–magyar nyelvrokonság olyan, azóta elfeledett tikos, a kozmoszt teljességében értelmezni képes tudás birtokába juttatta a magyarságot, amely műveltség a népünket az egyetemes civilizációt létrehozni képes kultúrateremtők közé emelte. Minden társadal-

80 Háttérként a kérdésről l. Szűcs 1997.

mi „gondunk”, történeti tragédiánk abból származik, hogy az akadémikus gondolkodás, a magyar társadalomfejlődés, illetve politikai döntéshozók ezt *nem* ismerték/ismerik el, holott a magyarság „nem itt tartana”, ha ezt az „ősi kulturális hatóerőt”, „magas műveltséget” (pl. a rovásírást) ismét a nemzetünk felemelkedése szolgálatába állítanánk.[81]

Ám nem csupán a féltudományos, illetve „ezoterikus történetírásban” jelent meg a szaktudományi kritika által megcáfolt mezopotamikus-idea, hanem feltűnt e gondolat a két világháború közötti honi földrajzban is. A geográfiában szintén felbukkant a „Turán” magunkkal hozott örökségének, az ott megismert kultúrának a ma is felismerhető, térfolyamatokat befolyásoló hatásának feltérképezése.[82] Mi több, e gondolat mellett a magyar földrajz – jóllehet nem minden részletében kidolgozott tanként – *magát a Kárpát-medencét láttatta sajátos „magyar Mezopotámiaként” (4. ábra).*

*

Amint arról az előző fejezetekben már szóltam, az 1930-as évek közepére a honi földrajztudomány számára már a békedöntés óta elegendő idő telt el ahhoz, hogy kidolgozza érvrendszerét a trianoni döntés geográfiai hatá-

---

81 Legújabban l. Ács–Farksinszky–Kiss–Tábori–Zászlós 2006. – Az elmélet legkülönbözőbb szálai széles körben megismerhetők az ún. „magyar portálok” segítségével. A teljesség igénye nélkül: l. pl. http://www.hunnia.org/;http://hunnia.phpnet.us/; http://www.magyarsag.org/c.html; http://dobogommt.hu/dobogo/main.php; http://www.maghar.hu/maghar_uj/index.html; http://www.angelfire.com/realm3/hmult/nepek/mjezus.htm; http://www.magyarok.netfirms.com/; http://www.mariaorszaga.hu; http://www.magyarsag.org/c.html – Nem sorolom a honlapokat, a megfelelő kulcsszavak begépelés után (pl. sumer–magyar nyelvrokonság, Turán, rovásírás) a Google keresőprogram ontja a hasonló tartalmú weblapokat. Nyomtatott formában a kérdésről összegző kritikai elemzést ad: Komoróczy 1976. – A történész Baráth Tibor idevonatkozó elméleteiről: Paksa 2006.

82 Teleki 2000a: 9–13. Prinz Gyula egyenesen büszke is volt rá, hogy ázsiai utazásai alatt látta magát Turánt, tehát a honi emberföldrajzi elemzéseiben nyugodtan támaszkodhat az ott szerzett tapasztalatokra. Prinz 1943: 280.

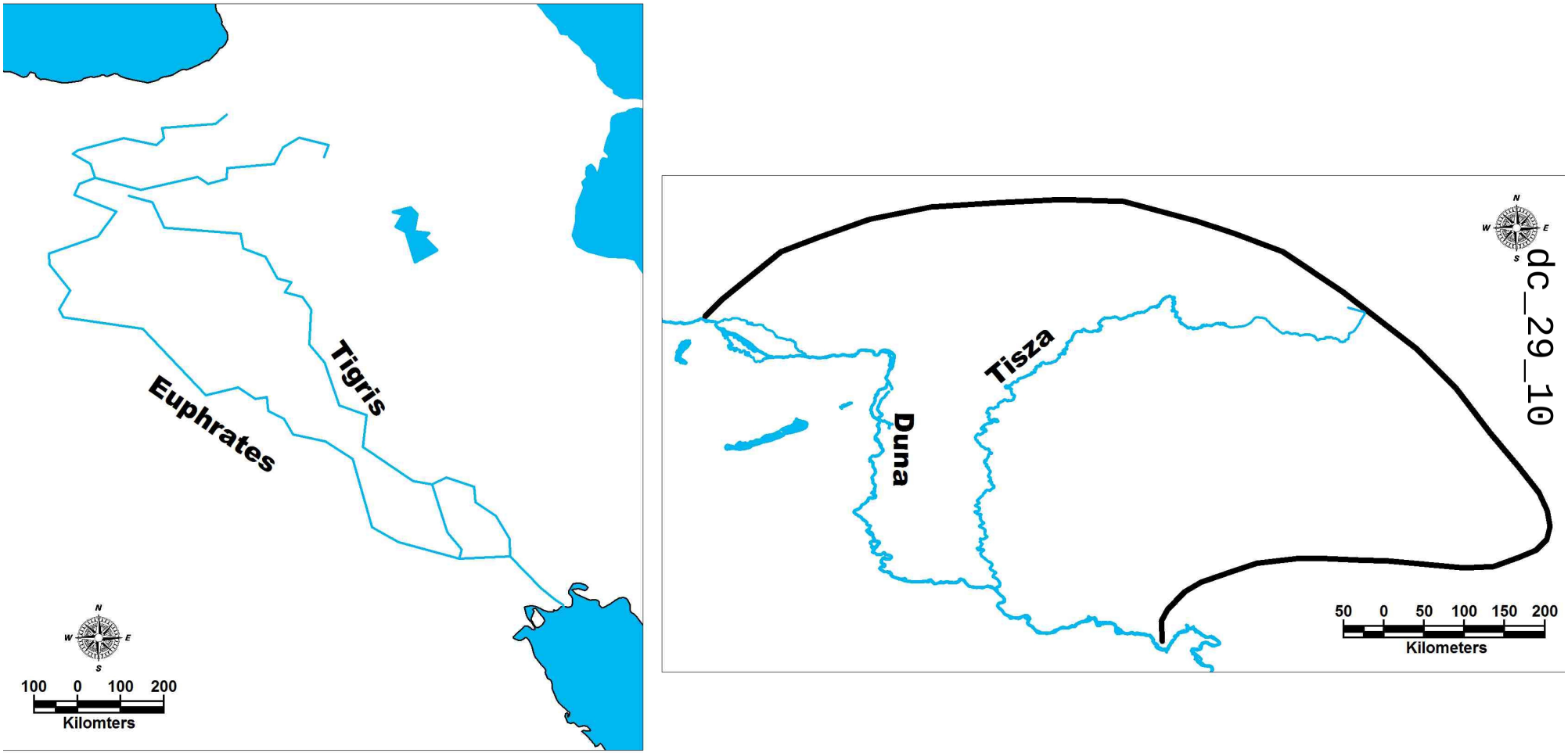

4. ábra
A Kárpát-medence mint mezopotamikus tér

sának tudományos elutasítására, tarthatatlanságára. A földrajzi válaszszintézis *(Magyar föld, magyar faj)* három kötete elegendő helyet biztosított a Kárpát-medence egységét hirdető bizonyítékok kidolgozására. A sorozat harmadik kötetében Prinz Gyula majd félezer oldalon elemzi a magyar államtér természet- és történeti földrajzi szerveződését, változatlanságát. Az emberföldrajzi érvek mellett, mintegy ezek alapjául a medence fizikai geográfiai környezetét mutatja részletesen be. Az egységes geológiai, éghajlati, morfológiai bizonyítékrendben kapott helyet a Kárpát-medence folyóhálózatának államtér-szervező ereje, hatása. Prinz a témakör (államtér–folyórendszer összefüggés) kidolgozásakor az első kötetben a Kárpát-medence folyójárását bemutató Cholnoky Jenő tollából származó, alapvetően fizikai földrajzi összegzésére támaszkodhatott. A nemzetközi szakirodalmat is olvasó Prinz elképzelései alapvetően a német tudományosságban publikált álláspontokra támaszkodnak. Prinz nem csupán a jegyzetapparátusban jelzi a forrásmunkákat, hanem egy-egy lényeges, hangsúlyos gondolat átvételénél a törzsszövegben is utal a meghivatkozott tanulmányra, könyvre. Prinz azt is mindig jelzi, hogy milyen módon ültette át a magyar viszonyokra az adott német elképzelést, illetve sok esetben el is utasít német gondolatokat vagy eleve mint használhatatlan teóriákat, vagy pedig úgy, hogy azok a magyarság térbeli jelenségeire nem alkalmazhatók.[83]

---

83 Prinz 1938: 469–475. Jóllehet Prinzet túlzott német elkötelezettséggel vádolták (Prinz 1943: 278–288.), a fenti szellemben Prinz erősen megszűrte és kritikával illette a germán geopolitikai elképzeléseket is. Határozottan elvetette például a német vezetésű Közép-Európa koncepciót is. Úgy fogalmaznék, hogy amit a magyar ügy érdekében hasznosnak ítélt, azokat a térkoncepciókat átvette a német nyelvterület geográfiájától és a honi viszonyokra formázta át, de amelyek megítélése szerint akár a magyar „létteret” is fenyegető veszélyt rejtettek magukban, azokat igen határozottan elvetette.

a) A folyórendszer mint külső államszervező tényező

A mítoszok elméleti hátteréről szóló fejezetben bemutatott ratzeli organikus államtanban a folyóhálózat és a hozzákapcsolódó vízgyűjtő terület egyik alappillérként szerepel. A folyamrendszer meghatározó államszervező erővel rendelkezik.[84] Amint arra már fentebb utaltam, Ratzel tételének ezen államszervező természeti szálára a német geográfiának „különösen szüksége" volt az egységes német államtér jogosságának fizikai földrajzi legitimációjához, hiszen az Északi-tenger, a nyugati és déli egyértelmű hegykeretekkel ellentétben, a keleti természetföldrajzi határvonalat csak valamely folyó jelölheti egyértelműen ki.

Az a kérdés viszont, hogy ennek a szerepnek melyik folyó felel meg, alapvető jelentőségűvé vált a geográfiában még a második világháború után is[85], hiszen a tizenkilencedik század második felében létrejött fiatal német egység államterét az első világháborút lezáró békeszerződés megtörte, a második pedig tovább csökkentette. A versailles-i sokkra adott német földrajzi válaszokban egyre inkább felértékelődött a folyóhálózat (vélt) államterületet szervező ereje.[86] Átütő sikerrel mutatta be a 20. század első felének német földrajza a folyórendszerek és állami térformációk, mi több, irányítási jellegek között fennálló összefüggéseket. A geográfusok a folyamok alapján térképre vetített rajzolatokkal értelmezték a németség *egyedi* helyzetét Európában. A koncepció pontosan meg tudta mutatni, hogy a tájalkotó geofaktorok (pl. relief, talaj, éghajlat) sorában a német karaktert, történelmi múltat és jelent milyen módon határozta/határozza meg a folyóhálózat is. Franciaországban, Oroszországban, Nagy-Britanniában központi irányítású államteret szervezett a centrális folyórend *(5., 6., 7. ábra).*

Ezzel szemben Németországot *nem* lehet központi államszervezetté építeni *(8. ábra).* A tartományi megosztottság hosszú évszázados történel-

---

84 Ratzel 1896; Ratzel 1909: 169–204.

85 Elba–Odera–Neisse–Visztula kérdéskörére, kartográfiai megjelenítésére: Lotz 2007: 67–73.

86 Schultz 2007: 22–23.

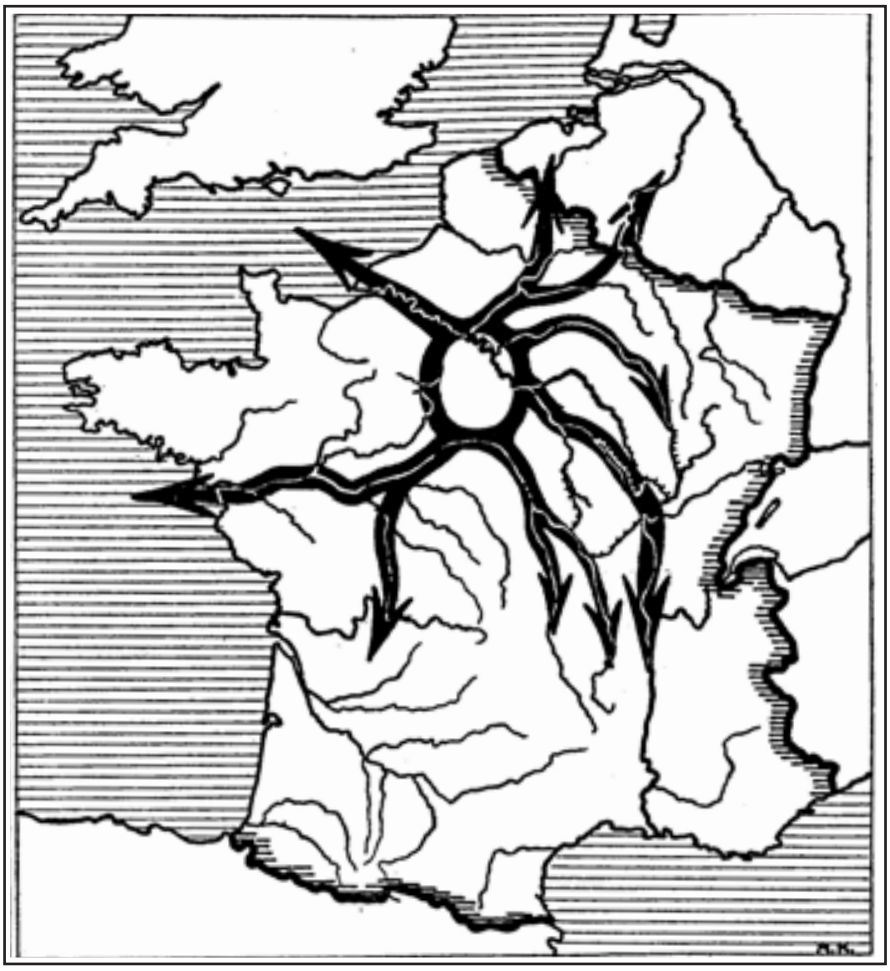

5. ábra
A francia centralizmust segítő folyóhálózat (Obst 1926: 29)

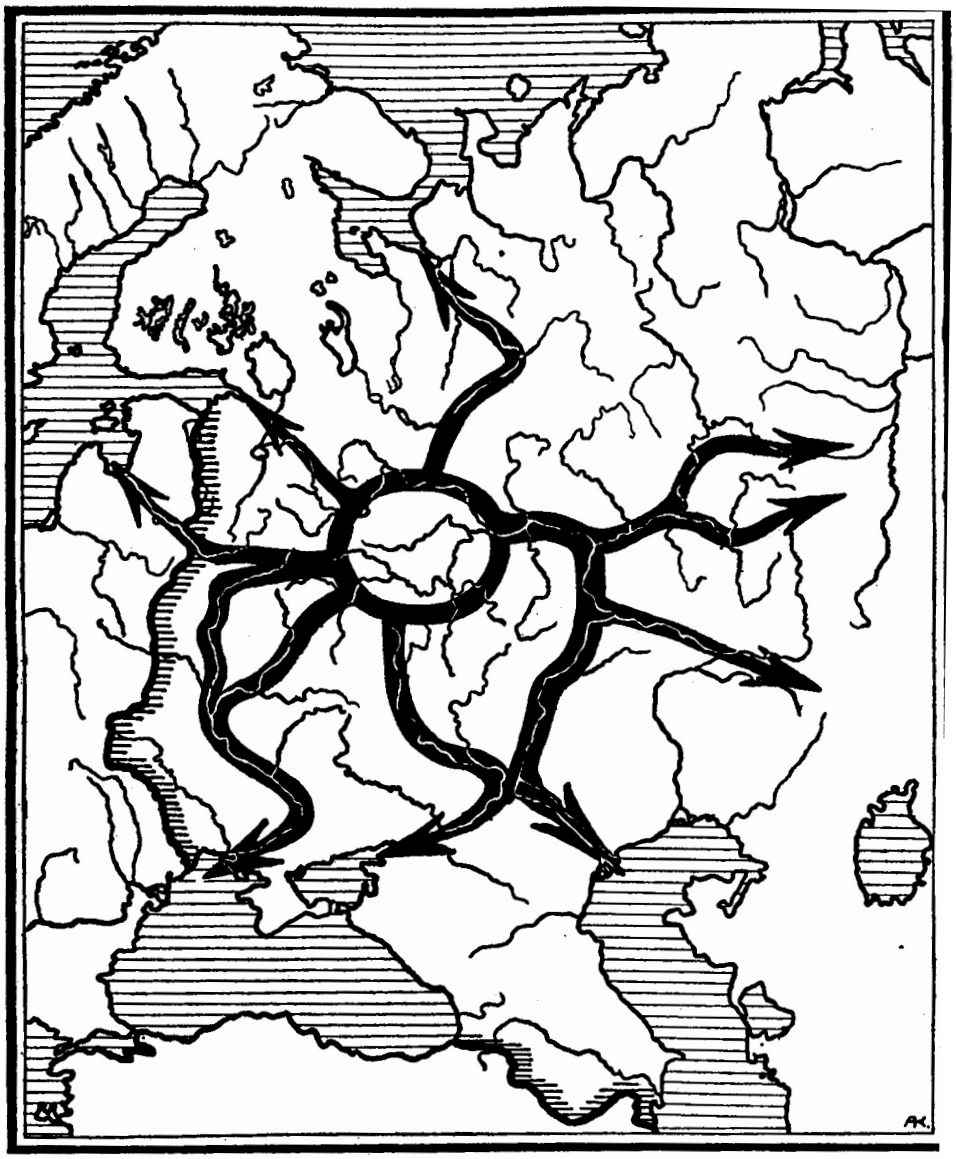

6. ábra
Az orosz centralizmust segítő folyóhálózat (Obst 1925: 31)

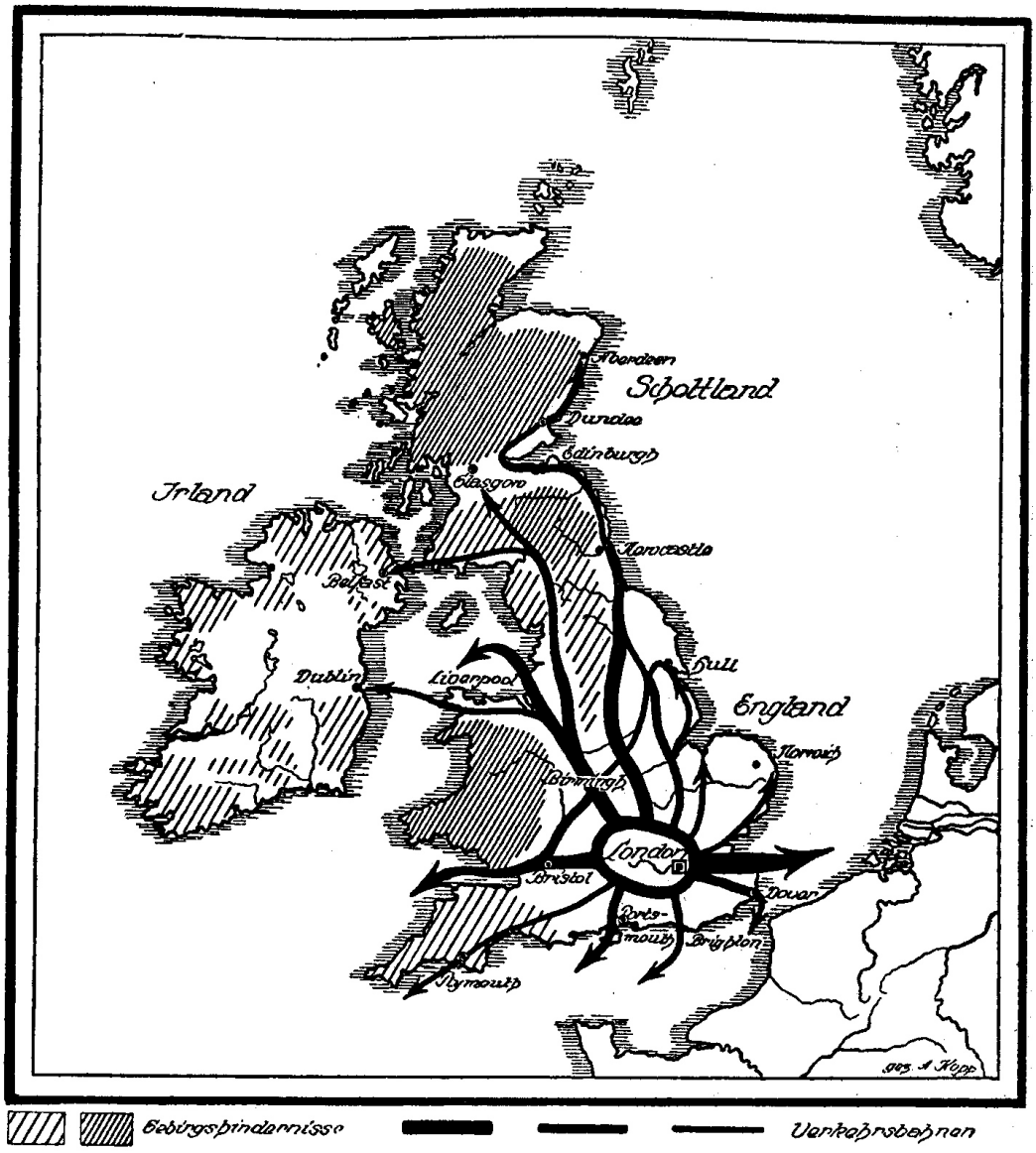

7. ábra
A brit centralizmust segítő folyóhálózat (Obst 1925: 31)

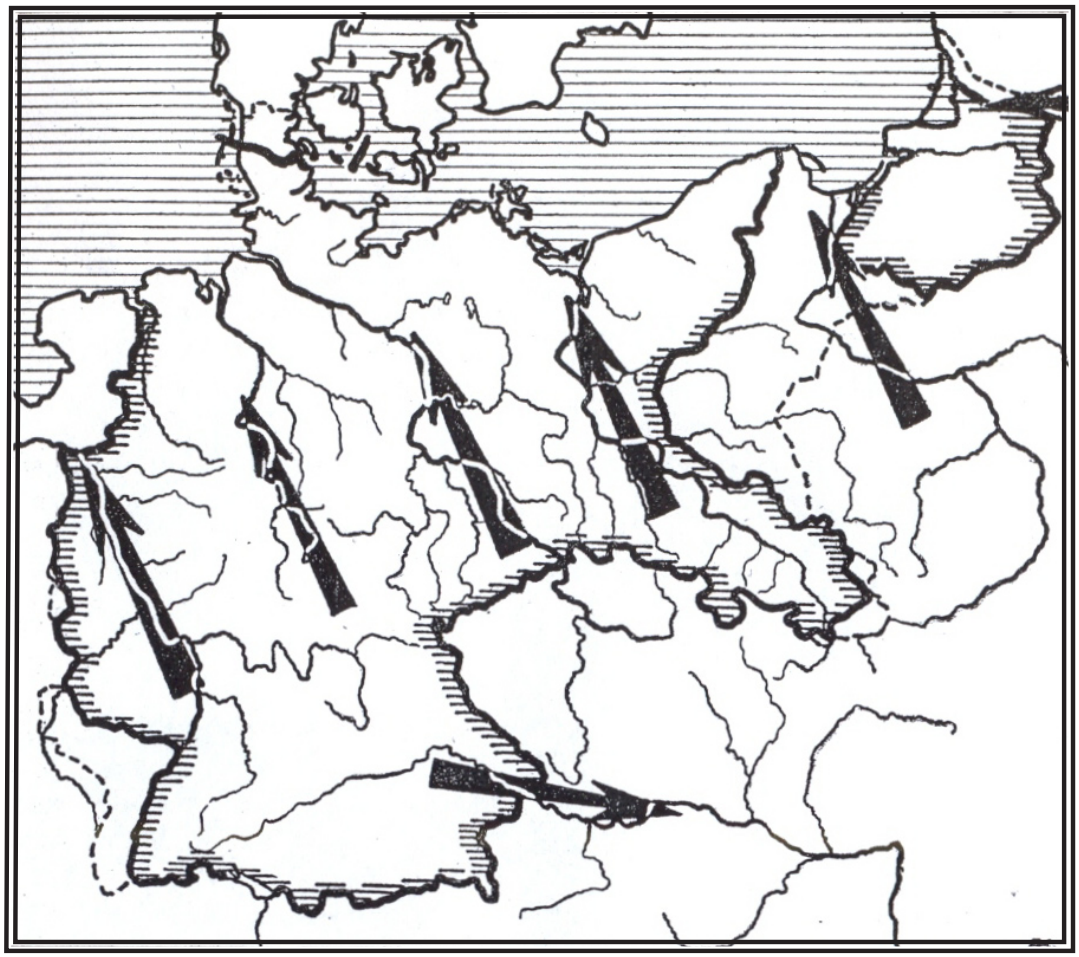

8. ábra
A németországi folyórendszer mint akadály a német centralizmus előtt
(Obst 1925: 31)

mi sajátossága a nyelvterületnek. Párhuzamosan létező, *egyenlő rangú* terekből épül fel az állam. Ezt támasztja alá a folyórendszer is, hiszen a déli, az északi és a kelet-poroszországi államrészek között nincs folyóvízi kapcsolat! E vízgyűjtőterületeket csak mesterséges összekötő csatornákkal lehet egységes államtérré (Konvergenzraum) emelni.

Ám ennek a rendszernek azonban van egy nagyon fontos következménye. A decentralizmus – ellentétben a központtal bíró népekkel – sokszínű német kultúrát hozott létre az államtérben. Nincs kiemelt központ, *nincs* tehát német *periféria* sem! A versailles-i német államtér újraszervezésénél a politikai elitnek erre a természetföldrajzi karakterrel legitimált jellegzetességre figyelemmel kell lennie.[87] Ez a gondolat már tulajdonképpen a „mezopotamikus"-ideát is magában rejti. Jóllehet a tanulmány – mintegy felépítményként – kitér az államtér gazdasági, közlekedési viszonyaira is, alapvetően a német *kultúrát* a folyórendszerek *eredményének* tartja. Nagy, egymástól független folyamok, vízgyűjtő területek változatos, de *egyenletes (magas) színvonalú* mintázatra alakították a német kultúrteret.

Ha egymás után kézbe vesszük a két világháború közötti időszak bármely nagyobb lélegzetű magyar geográfiai összegzését, az az érzésünk, mintha ugyanannak a könyvsorozatnak a következő darabját olvasnánk. Habár a szerzők természetesen mások, ám a földrajzi gondolkodás teljesen egylényegű volt. A természeti és államtér összefüggésének kérdését az elmúlt évtizedek földrajzi tudománytörténete számos idézetre támaszkodva már alaposan feldolgozta.[88] Az egységes, államtérnek „teremtett" természetföldrajzi környezetnek alapszálai között szerepel a Kárpát-medence vízhálózata is:

„A medencék közül a magyar a legnagyobb. A Kárpátok főélei mentén a domborzat világosan meghatározza a vízválasztót. […] minden folyó a medencén belül egyesül a Dunával […] Az északi centripetális (központ felé törekvő); súlypontja az Alföld, minden folyó és forgalom ide lejt, ide

87 Obst 1928: 27–40.

88 L. az előző fejezetben Hajdú Zoltán tanulmányát.

folyik. […] Mindebből szükségszerűen következik, hogy a központi és a peremi tájak szoros gazdasági symbiosisban élnek és népeik politikailag is egymásra utaltak”[89]

Ezt az álláspontot számos, hasonló szemléletű idézettel lehetne gazdagítani, hiszen a korszak általános vélekedését tükrözi. Az államtér és folyórendszer közötti összefüggést bővebben Prinz Gyula vizsgálta, hiszen: „Az ország földrajzi egységének egyik legszebb kifejezése folyóvízi hálózatának térbeli alakja. Ha igaz az, hogy a magyar föld éppenúgy a szomszédságától elütő természeti egység, mint amilyen élesen elhatárolt népi egység például a magyarság, akkor ennek a vízrajzi hálózatban is kifejezésre kell jutnia”[90]

Elemzéseit két fő szálra oszthatjuk. Az egyik a szimpla, deskriptív szál, amely a „Milyen?” egyszerű kérdésére keresi a választ. Prinz ezekben a fejezetekben, bekezdésekben részletesen bemutatja a Kárpát-medence folyóhálózatát. *Leíró részeiben Prinz a medence belsejének morfológiai jellemzésénél a mezopotamikus kifejezést az eredeti görögül meghonosodott értelemben („folyók közötti ország”) csupán egyszerű jelzőként használja*. Külső, látható tényként, folyókkal szabdalt, folyamközökben gazdag országként beszél a történeti Magyarország belső természetföldrajzi teréről:

„Nagy folyók mezopotámikus országában, mint amilyen Magyarország, az átkeléshelyeknek szerepe nagy.” [91]

Illetve pl.

„Itt az Alpok, a Duna és a Dráva mezopotámiájában a térszín nagyobb gazdagságának hatása érvényesül.”[92]

Sokkal összetettebb elemzést kívánnak viszont Prinznek azok a gondolatai, amelyekben a folyóhálózat és a magyar államtér/kultúra belső, *genetikus* kapcsolatát (azaz a „Miért ilyen?” kérdésén keresztül) értelmezi.

---

89 Teleki 1936: 418–419.

90 Prinz 1938: 189.

91 Prinz 1938: 68.

92 Prinz 1938: 177.

b) A folyórendszer mint belső államszervező tényező

Amint arra a fenti bekezdésben utaltam, az elgondolás „benne volt a korszak német földrajzának is a levegőjében". A háborút és ezáltal területeket vesztő német térképzetekben látott a honi geográfia is a Kárpát-medence egységére alkalmazható érvrendszert. A mezopotamikus-idea genetikus elve a következő:

Nagy folyamok alluviális (folyók által szállított hordalékkal feltöltött) síkságai olyan természetföldrajzi feküt, azaz alapot képeznek, melyek – hasonlóan az ősi folyóvölgyi civilizációkhoz – az adott medencében élő *nemzeti* kultúrák számára is a kulturális *kiemelkedés* feltételét teremtik meg. E kedvező fizikai környezet az egyik lényegi tartópillére a peremen, azaz nem az ehhez hasonló, előnyös terepen élő népekhez viszonyított *kultúrfölény* elérésének:

„Az élet belül nyilvánvalóan duzzad, a széleken inkább magára hagyatottan tengődő. Eddig is – a történelem tanúsága szerint – minden elsőrangú művelődési központ *a maga idejében ismert földfelületnek központja* közelében volt. […] A színpad közepét, s ezzel az élettér törzsét az Alföld alkotja."[93]

Tipikusan ilyen medence (és egyben tehát „alluvium-lakó") nemzet a magyar, azaz kulturális hatóerőnk (terjeszkedés) és asszimilációs (népességet egyesítő) képességünk a fizikai létterünk által meghatározott, „megadatott" tulajdonság *(9. ábra):*

„A magyar szállásterületek, továbbra is gyengítetlenül, forrásai maradtak a magyar népben rejlő ősi erőnek, mely ugyanazokon a területeken évszázadokon át és minden pusztítás után újra és újraéledt."[94]

A mezopotamikus idea a *Magyar föld, magyar faj* című geográfiai szintézis államföldrajzi elméleti rendszerébe tulajdonképpen észrevétlenül, magától értetődő módon simul be. Prinz ugyanis olyan egységes teoretikus rendszert alkotott a magyar államtér és a fizikai háttér közötti viszony elemzésére, amelyben a geológiai alap, a hegykoszorú, az éghajla-

---

93 Prinz 1938: 24; 45. Kiemelés az eredetiben.

94 Kogutowicz 1930: 100.

dc_29_10

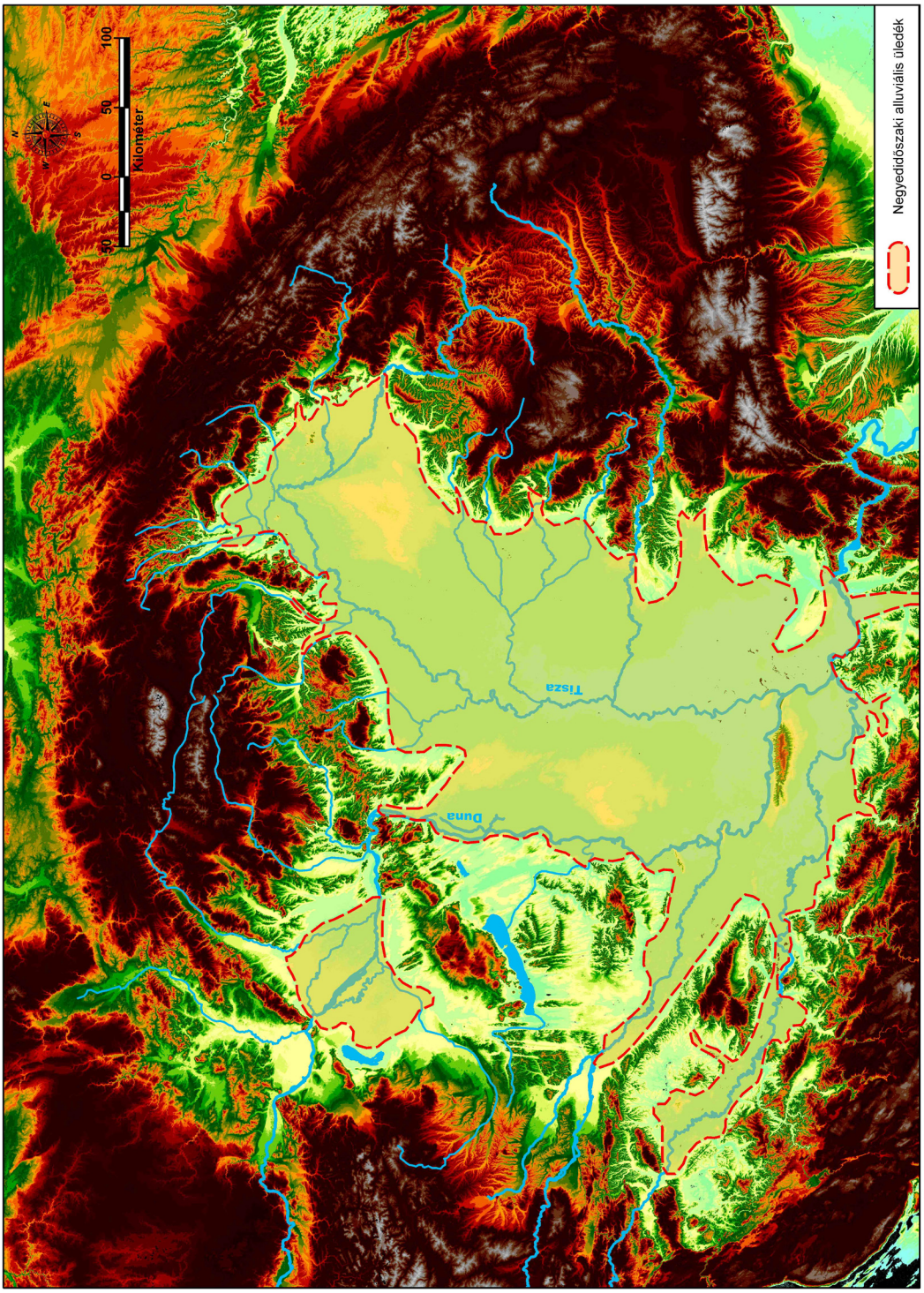

9. ábra
A Kárpát-medence negyedidőszaki alluviális területe és határa

ti viszonyok, a relief államszervező szerepe mellett teljes természetességgel „tudjuk elfogadni" a folyóhálózat ugyanazt a gondolatot szolgáló – „táj államot szül" – értelmezését. Sőt. A természeti környezet államszervező erejének bizonyításában Prinz Gyula soha nem csupán egyszerű határvonalakra gondolt, hanem az állam formátuma mögé mindig *elhelyezte a nemzeti kultúrát* is. A német szakirodalom nyomán köti össze a táji geofaktorokat (pl. éghajlat[95], kőzetalap [l. Tisia]) és a nemzetkarakterológiát, illetve beszél ezen az ingoványos elméleti alapon a magyarság kulturális képességeiről. Ebből a megközelítésből egyenesen következik tehát az is, hogy a medence folyóhálózata olyan kulturális *csíraterület*, amely a megfelelő alakítás nyomán elsőrendű tájegység.[96]

Prinz az államföldrajzi álláspontját nem csupán a harmadik kötetben bontja ki, hanem a történeti országtér természeti rajzának elemzésénél is utal felfogására. Így üt át a folyóhálózat részletes leírásában a magterület mezopotamikus jellegének hangsúlyozása:

„Ha semmi mást nem mondunk, csak azt, hogy szinte maradék nélkül az egész ország vizei egyetlen fenékpontra futnak össze, a vízrajzi egységet máris kifejeztük. Ilyen tulajdonságokkal rendelkező és ekkora terjedelmű ország kevés a Földön. Földünknek ez különleges, egész polgárosodásunkra kiható értéke".[97]

E jellegből számos társadalmi/kulturális folyamat vezethető le, például az asszimiláció[98].

A magyar kultúra és a folyóhálózat kapcsolati rendszerének teljes kibontására *Az államföldrajzi kép* című kötet nyújt Prinz számára elegendő helyet. Az államtér felépítését, jellegét bemutató egyes alfejezetekben Prinz több ponton is ír a folyóhálózat kultúrateremtő erejéről, a magyarság felemelkedésében játszott szerepéről, hiszen a

„[…] földrajzi hatásoknak nagy szerepüknek kellett lenniök a népi szerkezet jellege mellett. A germánok az Alföldön csak harcosok tudtak

---

95 Pl. Prinz 1936: 28–29; 32.

96 Prinz 1936: 18.

97 Prinz 1936: 189.

98 Prinz 1936: 55.

lenni, de telepesek akkor még nem […] De éppen ilyen jól lehet látni azt is, hogy a legnagyobb katasztrófák után is, a pontus-turáni eredetű népek az Alföldön megtudták őrizni népi egységüket."[99]

Illetve:

„Azért kell ezeket a földrajzban a történelemből kiszedegetnünk, mert vizeinket be kell állítanunk a cselekvő erőknek a sorába, ha az ország polgárosult állapotának képét helyesen megrajzolni óhajtjuk. Mert a történelemből is kitűnik, amit a földrajz másként feltételezni sem tud, hogy az ország népe ősidőktől fogva életkapcsolatban volt a vizeivel."[100]

Prinz az államszerveződésben lényeges szerepet tulajdonít az egykori „turáni pásztorkodó" életmódunk folyóvízi alkalmazkodásának. Az ártéri gazdálkodási formák, fok- és csatornahálózat megteremtése, azaz az „ősi, eredeti mezopotamikus gazdálkodási modell kialakítása"[101] elősegítette a honfoglalási szállásterületek gazdasági megerősödését és „kulturális hatóerejének" növekedését, hiszen a földrajzi jelleg, a vízszintes nagy lapály térszín „az alluviális magyarságot" ingressziós jellegből *kulturálisan* transzgressziós néppé emelte A kívülről (ingresszió) a Kárpát-medencébe jött magyarság ugyanis *nehéz fajsúlyú* síkságlakó néppé vált azáltal, hogy a folyóvízi fedőrétegeket megülte, művelés alá vonta *(10. ábra).*[102] A Pannonföldön és az Alföldön élő magyarság így *kulturális összekovácsoló erő birtokába* jutott, hiszen jórészt integrálni, mi több asszimilálni tudta az ide érkező népeket, illetve az egységes, medenceperemi idegen néptömböket a magyarság a kultúrájának diffúziójával fel tudta lazítani *(11. ábra).*

Prinz az ősi folyami kultúrák viszonyrendszerében ad plasztikus összegző értékelést arról, hogy milyen módon érvényesült egyrészt fokról fokra a folyóvízi hálózat a magyarság életmódjában, másrészt a folyóvízi alkalmazkodás hogyan nyitotta meg az utat a későbbi polgárosodás számára, ami által végeredményben nőtt népünk kulturális ereje:

---

99 Prinz 1938: 164.

100 Prinz 1938: 107.

101 Klíma 1983. A modell bemutatása: Frisnyák 1990: 5–28; Csüllög 2002: 185–188.

102 Prinz 1938: 187; 250–251.

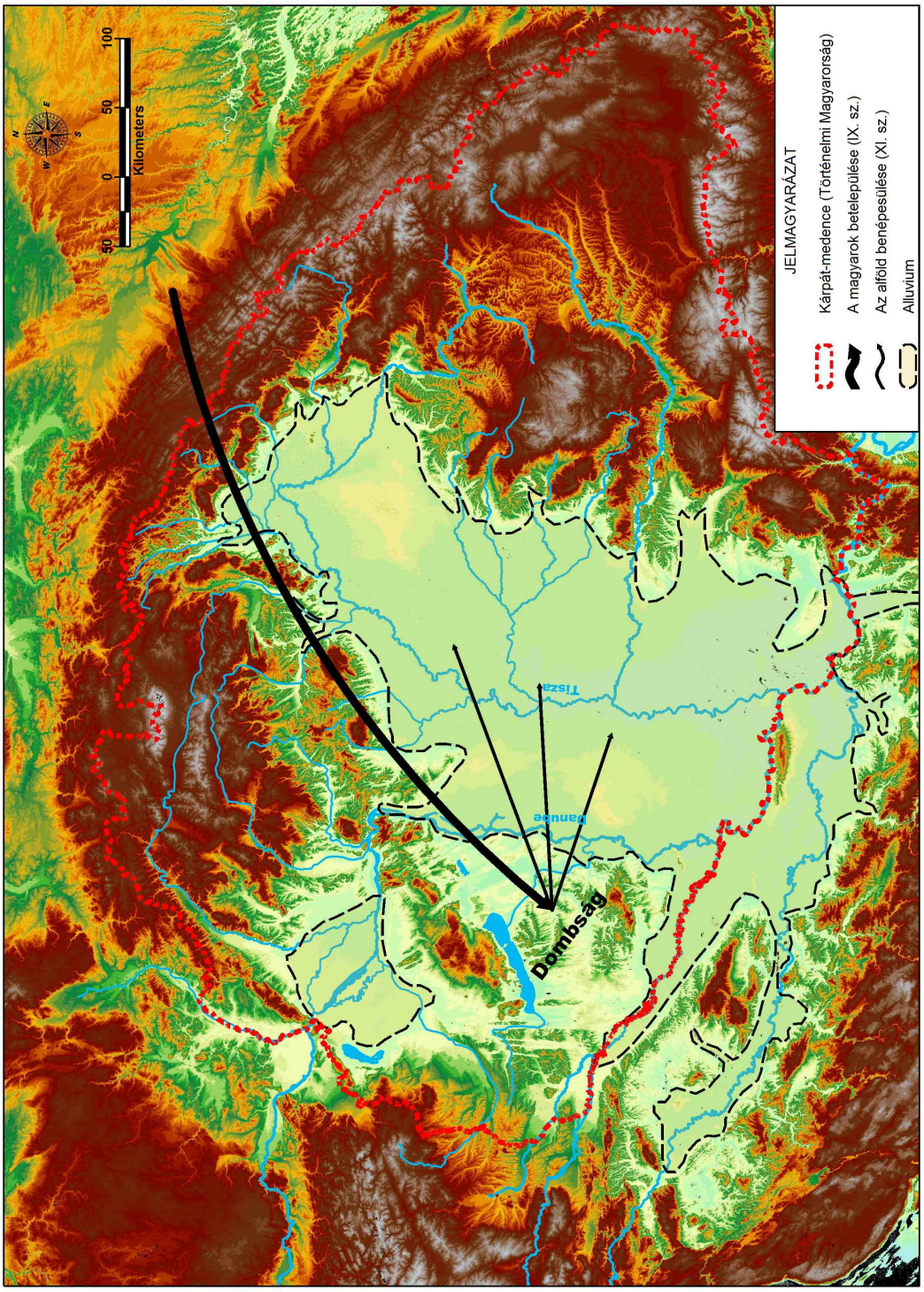

10. ábra
Prinz elképzelésének modellje. 1. A honfoglalás iránya és a magyarság belső szétszóródása

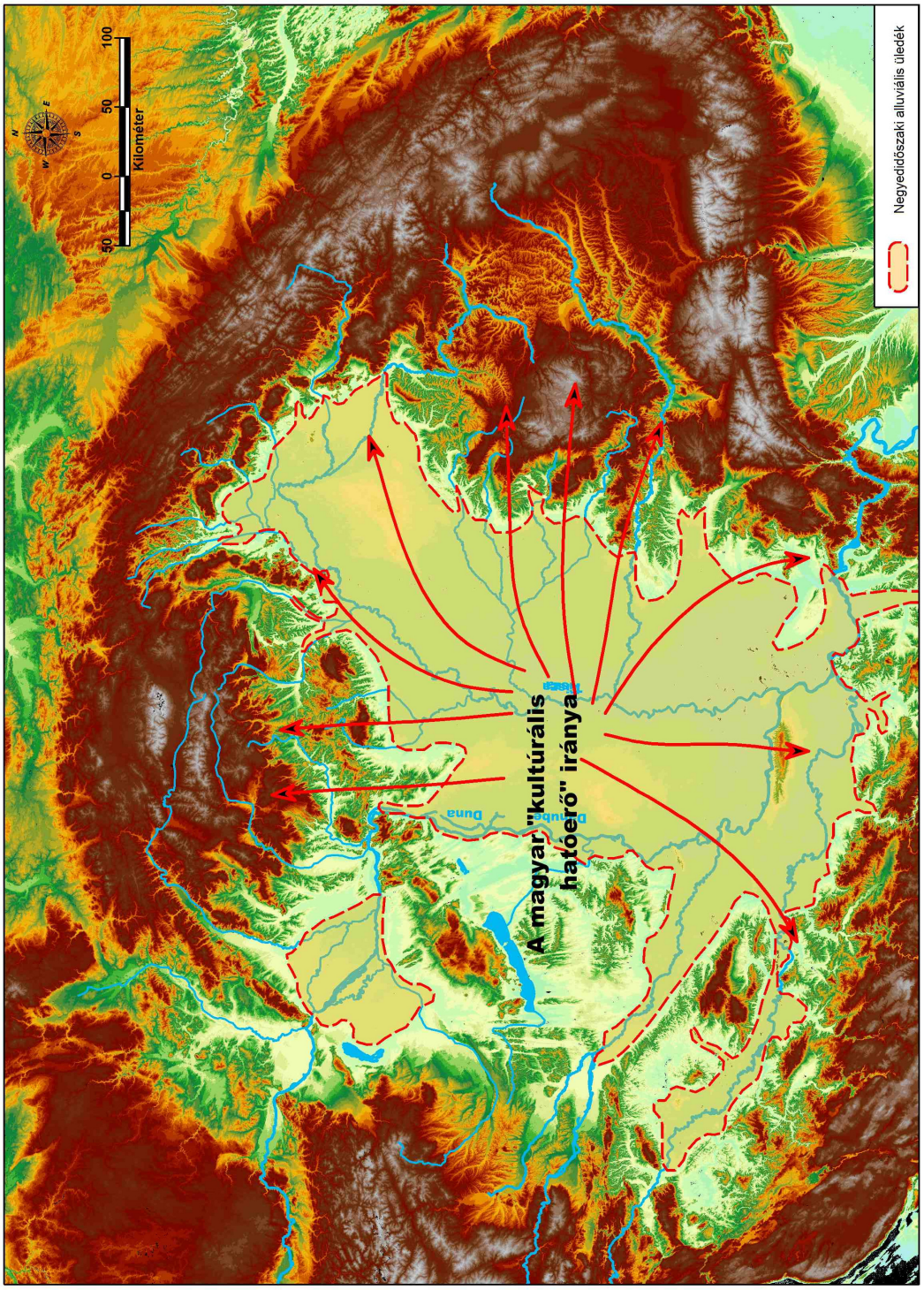

11. ábra
Prinz elképzelésének modellje. 2. A magyar „kulturális hatóerő” iránya

„Mindenekelőtt Magyarország területének népeket egyesítő földrajzi ereje nem régóta olyan erős, mint azt a térképszemlélet után ítéljük. Az összekovácsoló erők tekintetében messze mögötte maradt a kifejezetten folyami (pl. Egyiptom, Mezopotámia, Kína, Anglia) államterületeknek. A belső medenceterület ugyanis a folyamsávok ősi mocsarassága és természeti nagy szegénysége darabolja széteső sávokká […] A belső medenceterület [ti. a magyar tér – K. R.] összekovácsoló ereje abban a mértékben nő, amilyen mértékben halad a föld megmunkálása és a közlekedési akadályok elhárítása. Minthogy a hegykeretben ez sohasem tud emelkedést tartani a medencével, az összekovácsoló erő a polgárosodás emelkedésével kapcsolatban és annak hatása alatt a medencében sokkal gyorsabban nő, mint ahogy a hegykeret akadályozó ereje csökken."[103]

Prinz a folyóvizek államszervező erejét két oldalról láttatja. Az alluviális sík állam és kulturális „teret összekovácsoló erejétől" elkülöníti a folyóknak mint közlekedési útvonalaknak inkább gazdaságföldrajzi megítélését. A medence mezopotamikus jellege nem jelenti azt, hogy a folyók összekapcsoló jellege is ugyanolyan meghatározó volt, mint az általuk feltöltött síkoké.[104]

Ha Prinz Gyula elképzelésének, azaz a folyók államföldrajzi, illetve kultúrateremtő jelentőségének növekedési folyamatmodelljét szeretnénk összegezni, azt a következő módon tehetjük meg: A honfoglalás elsődlegesen az eróziós dombságokat, a Pannonföldet érintették. Majd a nomád/turáni népesség fokozatosan művelés alá vonta az Alföld ártéri és löszsíkságait, amely életmódbeli alkalmazkodás növelte kulturális hatóerőnket (pl. asszimiláló adottságunkat), államszervező képességünket.[105]

A „terekben/tájakban etnikumok mint kultúrateremtő népek" elv igen hasznosnak bizonyult a magyar néprajz, történelem és a földrajz számára is a két világháború között, és e tudományterületek művelői igye-

103 Prinz 1938: 328.

104 Prinz 1938: 101; 327–328. Azaz a folyók államföldrajzi szerepe igen bonyolult: Prinz 1938: 321.

105 Prinz 1938: 159; 182; 187.

keztek a magyar kultúra „magterületének” tökéletes kultúralkotó képességét geográfiai, néprajzi, történelmi érvrendszerrel is alátámasztani.

A mezopotamikus-idea tökéletesen kifejezte – mintegy modellálta – a magyarság létteréhez (a természeti környezethez) szoros kötöttségben értelmezhető életerejének hatósugarát.

Az elképzelés szerint a centrum tehát olyan természetföldrajzi feltételekkel rendelkezik, amely a rajta kialakult kultúrának hódító „kulturális diffúziós erőt” is kölcsönöz. Minél inkább távolodunk az ideális természeti környezettől, annál inkább kerülünk a magkultúra perifériájára is egyben („kulturális silányodás”). Kezdetét vette annak az elméleti hálónak a kidolgozása, amelynek fő tétele így hangzott: ahhoz, hogy a Kárpát-medence Magyarországtól elcsatolt magyar és nem magyar(!) határterületei kulturálisan életben tudjanak maradni egyszerűen szükségük van a magyar magkultúrára, a „Belső-Magyarország” kultúrát diffundáló erejére.

A geográfus Prinz az elképzelését a nemzetközi, főként természetesen földrajzi szakirodalom német munkáinak hátterébe ágyazta. Azonban Ratzel nem csupán a földrajztudományra gyakorolt meghatározó hatást, hanem a *kulturális antropológiai* elképzelésekre is. Az evolucionista kutatók ebben az időszakban a komplett teoretikus kidolgozottsággal még nem értelmezett diffuzionizmust mintegy segédelméletként alkalmazták.[106] A két elképzelés ötvözése eredményeként jelent meg az „adott térben/környezetben magasabb rendűvé emelkedő kultúrák a szomszéd népek alacsonyabb szintű műveltségébe beszivárogva azt fokozatosan meghódítják”-teória. Prinz Gyula is ennek a jelentésnek megfelelően vette „nyugodtan” át (hiszen működő nemzetközi teóriáról van szó) a diffuzionizmust és ebben az értelemben alkalmazta a Kárpát-medence emberföldrajzi folyamatainak magyarázatára.

Azonban!

„Ez a fajta diffuzionizmus, amely hordozóinak ütőképességére épít, a népvándorlás folyamatába jól illet, és még mindig készségesen illeszkedik

106 Taylor 1993: 215–221

a nacionalista [...] ideológiákba, különösen Európa keleti határvidékein [...]"[107]

Prinz Gyula a magyar kultúrfölény diffúziós erejéről megfogalmazott geográfiai elmélete nem volt tehát idegen nem csupán a magyar korszellemtől, hanem a nemzetközi tudományos élettől sem. Jó.

Csakhogy Prinz éppen abban az időszakban folyamodott ehhez az elvhez, amikor az angolszász nyelvterületek kulturális antropológiája a diffuzionizmus számos megoldatlan kérdését vetette fel, mi több az antropológia mainstream diffuzionista elméleteit megfogalmazó kutatók igyekeztek – többek között éppen Ratzelt meghaladva – azokat az elképzeléseket kigyomlálni, melyek a földrajzi környezet egyértelmű kultúraalkotó képességét emelték ki.

Ez az érdemi kritikai hang annak köszönhető, hogy a 20. század első évtizedeinek diffuzionizmus irányzatai (amerikai kulturális areák tana, brit diffuzionizmus, a német kultúrkör elmélete) a terepmunka széles spektrumú eredményei alapján kidolgozták az elterjedés-tan puha elméleti rendszerét, terminológiai hálóját. Franz Boas a táj/környezet egyértelmű kultúraalkotó képességét kiemelő szélsőséges, Elliot Smith és William Perry megfogalmazta „Idée fix" elképzelést[108] ugyanúgy cáfolta, amint a kulturális relativizmus elvének megfogalmazásával a kultúrák minőségi alá- és fölérendezettségét és az ebből adódó diffúziós erőt, illetve a másik oldalon az asszimilációra való hajlamot.

Habár a korszak magyar néprajzi szakirodalmában ezek diffuzionista viták, új elméleti irányzatok egy-egy könyvrecenzió, tanulmány formájában fel-felbukkantak (pl. Beöthy Leó, Cs. Sebestyén Károly, Fél Edit, Gunda Béla, Marót Károly, Szendery Ákos tollából), Prinz az angolszász nyelvterületnek nem csupán e szélesebb horizontú antropológiai szakiro-

---

107 Wolf 2000.

108 Az elmélet szerint a kultúra kialakulása egyszeri, véletlenszerű és genetikusan meghatározott az emberiség történetében. A Nílus mentén keletkezett és innét terjedt el az egész világon. Az elméletet és a cáfolatát l. Boas 1975; Boas 1997: 146–155. A kérdésről tudománytörténeti képként l. Gunda 1980: 9–21.

dalmát, hanem a geográfiai írásait sem követte nyomon.[109] Fentebb azt írtam, hogy igen, magyar „geográfiai korszellem" volt a kultúrfölény gondolata, *ám az angolszász diffuzionista elméletek hiányosságának nem feltétlenül kellett volna a mezopotamikus-elv prinzi államföldrajzi alkalmazásához elvezetnie.* Prinz ugyanis a trianoni döntést követően a geográfusok közül először reagált szigorú gazdaság- és közigazgatási szükségszerűség-elv alapján a békedöntés területi következményeire. Sőt. A helyzet gyors felismeréséért, illetve az új államtér közigazgatási beosztásának kísérletéért Prinzet baloldali gondolkodóként méltatták.[110] Azaz Prinz teóriáit párhuzamok és ellentmondások jellemzik. Mi több, Prinz gondolkodását – hasonlóan az említett közigazgatási elképzeléseihez – a folyórendszer térszervező erejének értelmezésénél is diszharmónia jellemzi. Úgy fogalmaznék, hogy amikor Prinz szigorú gazdaság- vagy munkaföldrajzosként gondolkodik, *pontosan* látja e potamikus-elv buktatóit:

„A legeltető gazdálkodásból élő nép térszemlélete a folyóhálózatra támaszkodik ás erdőszélre támaszkodik. Ebből azonban még nem következik a nagyvonalú potamikus szemlélet […] A folyóköz tehát nem nagyobb, a tízezres (négyzetkilométer) kategóriába helyezett táj fogalma volt, hanem a térképi irányítás előtti időkben csakis kisebb, az ezres kategóriába helyezett fogalom […]"[111]

Csakhogy amikor Prinz Gyula „makroszintű" államföldrajzosként beszél a Kárpát-medencéről, hajlamos ezeket a túlzó elképzeléseket az államtér földrajzi legitimációja szolgálatába állítani.

Ha a gazdaságföldrajzi érvek ellenére tehát meg is fogalmazta Prinz a makroszintű potamikus államföldrajzi elvét, két magyar terület semmiképpen sem fér bele az ideába, nevezetesen a Székelység tere és a moldvai külső „nemzettest". Mi a helyzet tehát a nem alluviális síkon élő magyar-

---

109 Ha végigtekintjük Prinz Gyula munkásságát, azt láthatjuk, hogy leszámítva egy-egy francia munkát. Prinz alapvetően a német szakirodalomra támaszkodott, illetve német munkákat recenzált. Prinz Gyula életművét l. http://www.neumann-haz.hu/muvek/tudomanytortenet/1_Tudtort_bibliografiak/Prinz/Prinz_bibl.pdf

110 L. Hajdú 2001b; Keményfi 2006: 418–438.

111 Prinz 1938: 296. l. még Prinz 1936: 189; Prinz 1938: 189.

sággal? Prinz megadja a választ: „Ezer év hagyományain felnőtt székely nemzedékeinek is több a granicsár vonás, mint a magyar, s közelebb áll az oláhhoz és a többi granicsárhoz, mint egyéb nyelvrokonához."[112] A moldvai magyarság pedig – mivel az „ezeréves" államtéren kívül élt – a korszak geográfiai gondolkodásából egyszerűen *kiesett*. Egyetlen mondatot sem olvashatunk a szintézisben a moldvai magyar nyelvű népesség térszervező erejéről, térformáló képességéről.[113]

c) „Kedves/otthonos (heimisch) Mezopotámiák" a mentális térben

E témakörnél azonban végezetül szót kell ejteni a fentebb leírtaktól függetlenül a Kárpát-medencében igenis létező „mezopotamikus" megnevezésekről is. Csakhogy ezekben az esetekben *nincs szó* szélsőséges kultúrfölényről, „diffúziós hatóerőről", csupán a táji karakter, a „folyóköziség" tudományosan nehezen megfogható „otthonosságának" kifejezéséről. Az erdélyi németség *a két Küküllő közét* jelöli így, azaz a szászok által Haferland és Weinland történelmi tájak felelnek meg az „erdélyi Mezopotámiának".[114] Családi eredettörténetekben, sorosokban, a szász közösség identitásában játszott/játszhat szerepet a tájhoz kötött kedves emlékeket magában foglaló megnevezésként a kifejezés:

„Wer waren die Halmens? Unsere Halmen-Vorfahren stammten aus Bogeschdorf im siebenbürgischen Mesopotamien, dem Zwischen-Kokel-Gebiet, also aus dem Weinland. Aber das ist eine lange Geschichte…"[115]

Találunk példát arra is, hogy a táji jelleg mintegy „romantikus összképét" idézik fel a mezopotamikus jelzővel, és úti célként csalogatnak idegeneket ugyanerre a vidékre turisztikai propaganda anyagok, például Bukarestben megjelent, Erélyi szász területeket német nyelven bemutató

---

112 Prinz 1937: 283–284.

113 Annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy ennek mi volt az oka, túlmutat a jelen tanulmány keretein. L ehhez: Benda 2003: 7–59; Pozsony 2005.

114 Áron 1982: 108; Kádár 1941: 14–15.

115 http://halmen.org/vorfahren/vorfahren.html (2007. december)

„Komm mit" kiadványok. A Juliana Fabritius-Dancu (1930–1986) által jegyzett füzet a következő ábrával és szövegrésszel utal a „Küküllők Mezopotámiájára" *(12. ábra):*

„[…] Obgleich die Ziele unserer diesjährigen Reiseroute alle im Zwischenkokelgebiet liegen – in „Mesopotamien", dem sächsischen Zweistromland, wie es scherzhaft genannt wird –, hatten sie in der Vergangenheit recht unterschiedliche Rechtsverhältnisse, die sich natürlich auch auf Ausmass und Ausschmückung ihrer Sakral- und Wehrbauten auswirkten. […]"[116]

A TERMÉSZETI TÁJ MINT NEMZETI TÉR KÉPZETE

a) Az államhatár-tartósság ideája

A környezet és a nemzet összefüggéseit magyarázó mítoszok egyik jellegzetessége, hogy az egykori természeti táj történeti folyamatokat indukál.[117] Ebben az érvrendszerben foglal helyet az ún. idősík-kettősségre építő Rónai-féle államhatár-tartóssági koncepció.

A ratzeli gyökerekből serkent német politikai földrajz nyomán a honi geográfia is markánsan fogalmazza meg azt a kérdést, hogy milyen természeti jelenségek, táji elemek (geofaktorok), tájkarakter felel meg az ideális államhatárnak? Az „ezeréves" határok futásának ideális jellegét is a földtörténeti idővel vélték bizonyítottnak. Ebben a gondolkodásban az államhatárok, nem szimpla társadalmi keretek, egységes, a mindenkori nemzetközi hatalmi viszonyokat/megállapodásokat tükröző jogi/adózási területeket egybefogó választóvonalak, hanem a *természeti determinizmus által statikusan, a természeti törvények alapján meghatározott rendszerek, melyekhez igazodnia kell a társadalmi szerveződéseknek*.

---

116 Kép és szöveg: http://www.karpatenwilli.com/komi8609.htm (2008. október)

117 L. ezt a megközelítést összegzően: Jäger 1969. Az angolszász, társadalomtörténeti orientációjú kutatásokról l. Tímár 2003: 341–370.

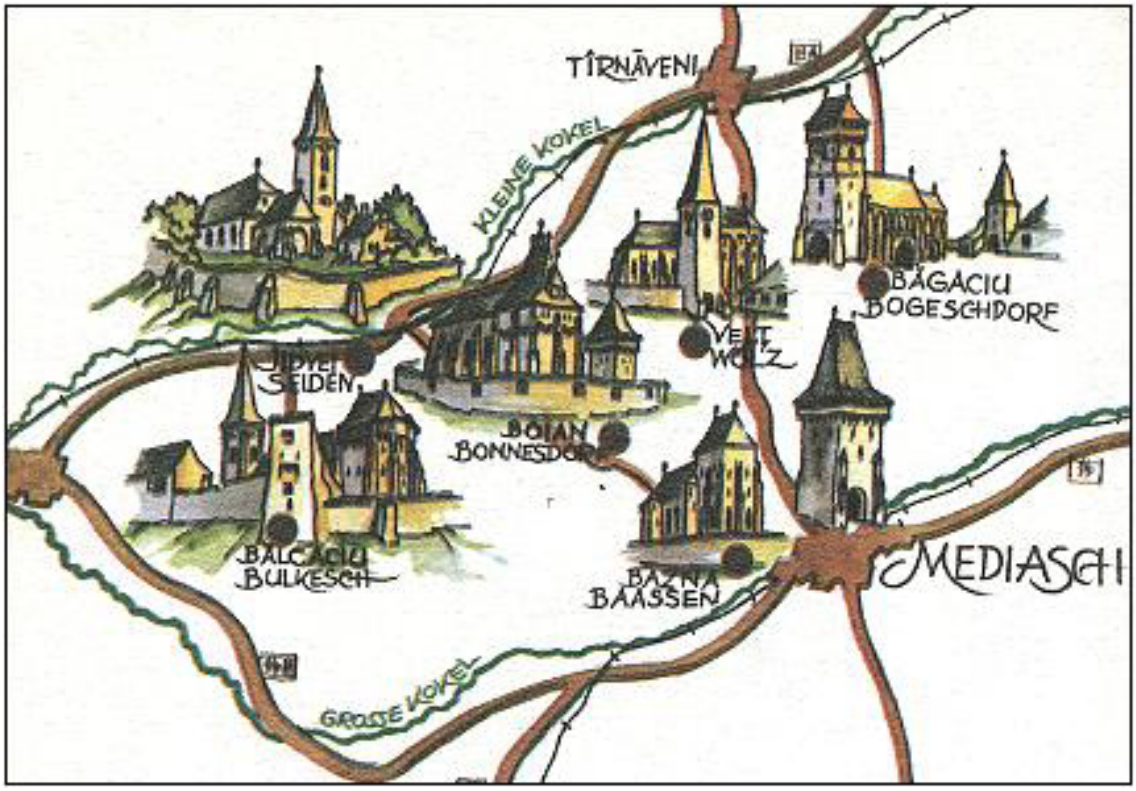

12. ábra
A „Küküllők Mezopotámiája”
http://www.karpatenwilli.com/komi8609.htm

Úgy fogalmaznék, hogy *végletes legitimációt* az ideális, Kárpátok koszorúját, Duna–Dráva folyását követő magyar államtér-elképzelésnek éppen a térkeretek 1920-as *szétesése adta meg.*

A két világháború közötti honi politikai földrajz „a természeti háttér–társadalmi vetület"-elv alapján fogalmazza meg *„A jó államhatár lakhatatlan, járhatatlan, értéktelen természeti terület"* elképzelését.[118] Az idea honi lényege, hogy ezeknek a tételeknek *együttesen* csupán a Kárpátok koszorúja felel meg, tehát a domborzati forma *visszaigazolja* a történeti időt, hogy lám, a természeti határ történeti idejű *alkalmassága* megkérdőjelezhetetlen *(13. ábra):*

„Ha van a földön természetes választóvonal, a földrajzi viszonyok szülte határ, akkor a Kárpátok vonulata az. Itt tudja az ember, hogy hol van vége Erdélynek. […] Maga előtt látja, mint gigászi hatalmas falat, a Déli Kárpátokat, melynek 2500 m körül járó gerince a szemlélő előtt megszakítatlan vonalat ad."[119]

Ám a földtörténeti idő által domborzatilag kijelölt államhatárok nem mindenütt ideálisak. Jóllehet az ország Dráva–Száva déli határvonalát több száz év „igazolja", mely határvonaligény „jogosságát" a trianoni döntés tovább erősítette, a magyar politikai földrajz *mégsem* tekintette ezt a vonalat sem teljesen tökéletes megoldásnak. A magyar földrajz a két világháború közötti időszakban a folyókon *még mindig*(!) túlnézett:

„A természetes határ […] délen azonban nem a Száva partja, vagy középvonala […] *A természetes határ a Balkán előhegyein megy*, azoknak a folyóknak forrásvidékén, amelyek a Száva felé szaladnak és ameddig annak idején a Bánságok lenyúltak. […] A magyar állam tehát kitöltötte a medencét a természetes határokig, mert hiszen ezek a bánságok kézben tartották a Balkán előhegyeit addig a vonalig, ahol a magyar medence végződéséről tényleg beszélhetünk."[120]

---

118 Rónai 1941: 101–111; Rónai (szerk.) 1993: 400–401.

119 Rónai 1940: 51.

120 Rónai 1941: 96. Talán e szemléletet megerősítette az a körülmény, hogy 1941-ben, amikor Rónai füzete megjelent, Magyarország már hadviselő félként éppen sikeresen megszállja („visszaszállja") a Délvidéket…

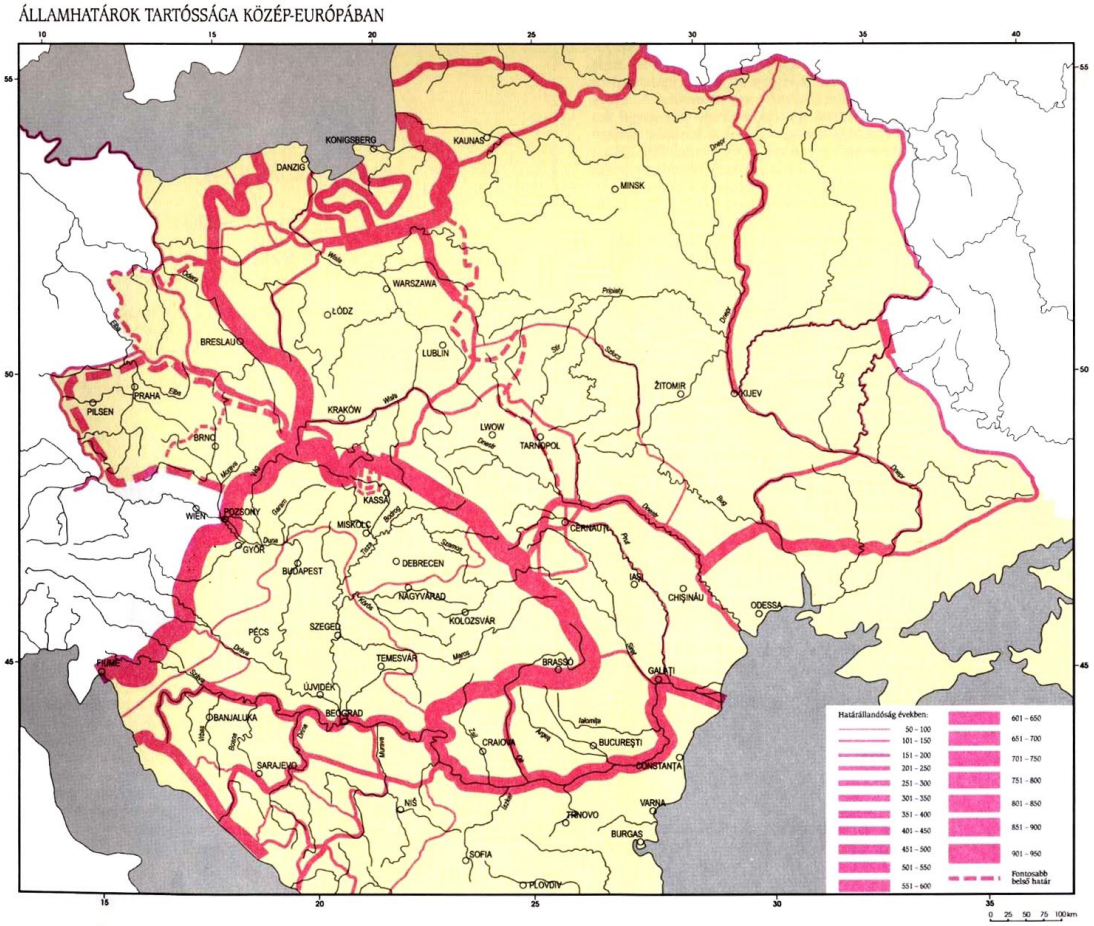

13. ábra
Államhatárok tartóssága Közép-Európában (Rónai szerk. 1993: 401)

Ennek értelmében tehát az államhatárok nem szimpla társadalmi keretek, egységes, a mindenkori nemzetközi hatalmi viszonyokat/megállapodásokat tükröző (Antohny D. Smith) jogi/adózási területeket egybefogó választóvonalak (államnemzeti gondolkodás), hanem a természeti determinizmus által (Friedrich Ratzel) statikusan, a természeti törvények alapján meghatározott rendszerek, melyekhez igazodnia kell a társadalmi szerveződéseknek (kultúrnemzeti elgondolás). Ebben az összefüggésben fogalmazta meg a honi geográfia a politikai szálának összetettségét és feladatát *éppen az előző fejezetben bemutatott téves természet kontra társadalomtudományi alapon*: A politikai földrajz azaz nem más, mint a politika természettudományi megalapozója.[121]

Az államnemzeti gondolkodás nem igazán tud tehát mit kezdeni a „ködös célokat megfogalmazó geopolitikával".[122] A francia földrajz az első világháború után élesen fogalmazott a természeti beágyazottságú határok német (kultúrnemzeti) elméletével szemben:

„Másképpen fogalmazva a határ csak egy emberi társadalom tevékenységeinek a határa lehet, mely jó ideig képlékeny és ideiglenes, később azonban szilárd és tartós. A határ tehát nem a keletkezése során felmerülő különböző akadályok miatt változik meg, hanem amiatt, ami a határon belül történik. Hogy egyszerűbben fogalmazzunk: ha a határt magát egy keretnek fogjuk fel, akkor […], nem a keret a fontos, hanem az, amit bekeretez. […] Márpedig ezek az államok folyamatosan fejlődnek, s ezáltal határaink is államaik életét élik: inkább változékonyak, mint stabilak, inkább rugalmasak, mint merevek, inkább múlékonyak, mint tartósak. A természet ugyan elvileg kijelölheti egy határ helyét, de nem határozhatja azt meg véglegesen. A határ általában egyfajta egyensúlyt jelképez. A határok közé bezárt emberek felfogása a határról állandóan változott. A határok létokát kevésbé a határok vonalán kell keresni, mint azon túl.

[…] De számos jogtudós uszályába is kerül, akik egy határmegvonást »természetesnek«, »mesterségesnek«, »jónak« vagy »rossznak« ítélnek meg.

---

121 Rónai 1941: 82.

122 A fogalom kritikai elemzését l. Gombár 1983: 561–568.

És végül mintegy negyed száz Rajnán-túli tudós hajtja a hatalmába, akik, miközben a saját országuk vagy más országok számára a »jogos és természetes határt«, a »*die echte Grenze*«-t kutatják, a linearitás mértani fogalmát a morál éteri tartományába emelik, s ezzel az államterület fölötti világhoz kapcsolják azt.

Mivel egyáltalán nem sikerült egy minden időben és minden országra érvényes határt meghatároznunk vagy valamilyen normát kialakítanunk, még az is kiderülhet, hogy ezt a geográfiai tanulmányt hiába írtuk meg. Az igaz, hogy nem tudtunk valamiféle határ-mértékegységet felállítani. Kizárólag azt láttuk, hogy számos nép saját területének és hatalmának semmilyen végső határt sem szab, még civilizált nemzetek sem *(amorf államok);* s alig találkoztunk olyan emberekkel, akik kitartanának határaik rendezésének tiszavirág életű elképzelései mellett; ám azt sem tapasztaltuk, hogy a természet rideg és áthághatatlan barikádokat emelne döntőbírói ténykedésük útjába *(képlékeny határok);* s így végül is arra a következtetésre jutottunk, hogy a határok csupán a belső lüktetéseket tükrözik az államterület szegélyén *(mozgó határok).*

Ne használjuk tehát e területeken a jó és a rossz fogalmát. Ne bízzunk azokban az – enyhén szólva – ellentmondásos érvekben, melyek vagy a Természet mindent elsöprő fatalizmusára, vagy az emberek csoportos akaratára világítanak rá. Ne tegyük az igazságosság fogalmát egyenértékűvé a térképen berajzolt vonalakkal.

[…] Az idő nem oldja meg a kérdést. A legszilárdabb, sőt mi több, ezeréves birodalmak omlanak össze egy szempillantás alatt. Határaik egyszeriben elolvadnak és elillannak, mihelyt belül eltűnik az a fajta közösségi szellem, amely néha több száz évig is összetartani látszott a népeket. A Német-Római Szent Birodalom könnyen fennmaradt nyolcszáz évig is, vagy Szent István királysága kitüntetheti magát a »Millenniumi Magyarország« címmel…”[123]

Jacques Ancel (1882–1943), a francia politikai földrajz egyik megteremtőjének hosszabban idézett makroszintű gondolatai mellé vagy árnya-

123 Ancel 1999: 414–418.

lására idézhetünk mikorszintű néprajzi tereptapasztalatokat. Éppen a Kárpátok keleti vonulatán cáfolható a „lakhatatlan, járhatatlan, értéktelen" határjelző fogalmi hármas. A gyimesi román–magyar kontaktzónában végzett kutatások a hegység egyenesen *nem elválasztó*, hanem életmódbeli *összekötő* szerepét mutatták ki.[124]

Ugyanez az elv, azaz az idő legitimál idea érvényesül Rónai úgynevezett államterület-fejlődési térképén is. Tulajdonképpen ugyanazt mondja el, amit az államhatár-tartóssági térképpel, csak most nem „kintről befelé" (centripetálisan), hanem „bentről kifelé" (centrifugálisan), azaz a határok által körülvett terület *tartóssága* alapján beszél a magyar államtér jogtalan szétszabdalásáról (*14. ábra):*

„Tizenegy évszázad távlatában területünk középső nagy kamrájában a Kárpát-medence magyar állama jelenti a határait, területét legjobban tartó szolid, szilárd magot. Körülötte változnak a birodalmak és a megmaradóknak is állandóan és jelentősen változnak területeik, vándorolnak határaik."[125]

b) Természeti tájbeosztás – nemzeti régiók

A fentebb bemutatott törekvés, azaz a természet és nemzet megfeleltetésének elve hatotta át a két világháború közötti időszak magyar Kárpát-medence tájbeosztási kísérleteit is. A természeti tájegységek határai tulajdonképpen a történeti régiókat (és egyben a magyar, a Trianon előtti államteret) legitimálták.

A román nemzetépítés folyamatában természetszerűleg ugyanez a szemlélet érvényesült, csak persze *fordított* érdekrendszerben. A gyulafehérvári egyesülés (1918. december 1.) nem csupán „a Magyarországon élő románok visszatérését" jelentette az anyaországhoz, hanem Erdély és Románia természetföldrajzilag *is* egységes területi megalkotását:

„A román és magyar tájszemlélet néhány tekintetben határozottan elkülönül egymástól. Román szerzők általában a hegységektől a síkságok

---

124 Ilyés 2004: 189–212. L. még ehhez: Reber 2009: 44–46.

125 Rónai (szerk.) 1993: 398.

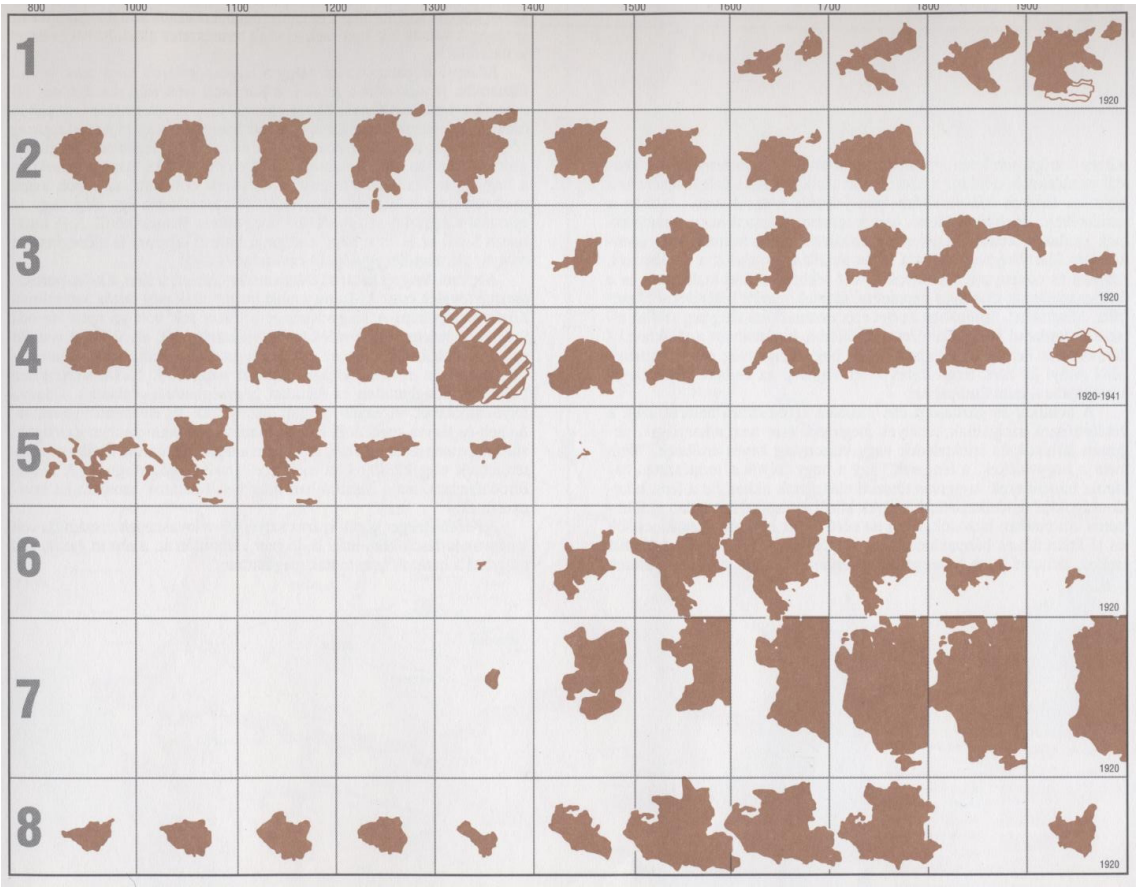

14. ábra
Néhány jelentősebb birodalom területi fejlődése (Rónai szerk. 1993: 399)

felé tartva, centrifugális rendszerben tárgyalják országukat, a Kárpátok két oldalának különbségeit elmossák […] A magyar tájszemlélet a Kárpátok két oldala közötti különbségeket hangsúlyozza […] A két szemléletben egyaránt tetten érhető az államnemzeti eredet, nem fordítanak elegendő figyelmet a határokat átlépő kapcsolódásokra."[126]

Azaz a román és a magyar tájszemlélet egyértelműen államhatárcentrikus. A magyarság számára a Kárpátok keleti vonulata a trianoni döntésig (1920) egyben „érinthetetlen" állam- és egyben tájhatár, míg a román tudományosság számára a Kárpátok vonulata csupán egy természeti objektum, amelynek két oldalán nem különbségek, hanem természeti *párhuzamok* vannak *(15. ábra):*

„Román szerzők […] az Erdélyi-középhegységet »Nyugati-Kárpátok« néven emlegetik, a magassági kategóriákat a hegység–dombság–síkság 1/3–1/3–1/3-os »ideális« arányának megfelelően állapítják meg. Ugyanakkor a magyar tájszemlélet (ideértve az erdélyi magyar kutatók zömét is) […] az Erdélyi-középhegységet belső válaszfalnak tekinti, a Kárpátok szakaszolását a medence belsejéből nézve égtájak szerint oldja meg."[127]

A magyar tájkataszter tehát Erdélyre másként tekint, mint a román tájbeosztás. Nézőpont kérdése, hogy milyen módon *csoportosítunk* geofaktorokat és képzünk egzaktnak vélt természeti tájakat. Hiszen a tájtényezők rendezésével teljesen más (akár országhatárokhoz is igazodó…) tájhatárokat kaphatunk ugyanarról a vidékről.

Ebben a szellemben írt a román kartográfia a második bécsi döntés után az ország (Románia) területéről úgy, hogy a magyar annexióval sérült az ország természeti képe. Sőt, az elveszített terület Magyarország természeti tájaival (a pusztával: a Tisza alluviális síkjával) nem harmonizál, tehát Magyarország tőle idegen, *anorganikus* természeti régiót szerzett meg, a bécsi döntés különböző tájakat szervetlen keretek között egyesített.[128] De a magyar fél is ragaszkodott az álláspontjához. A két világhá-

126 Hajdú-Moharos–Sasi–Erős 1993: 16.

127 Hajdú-Moharos 1997: 197–198.

128 The Historical and Ethnic … 1942. 44.

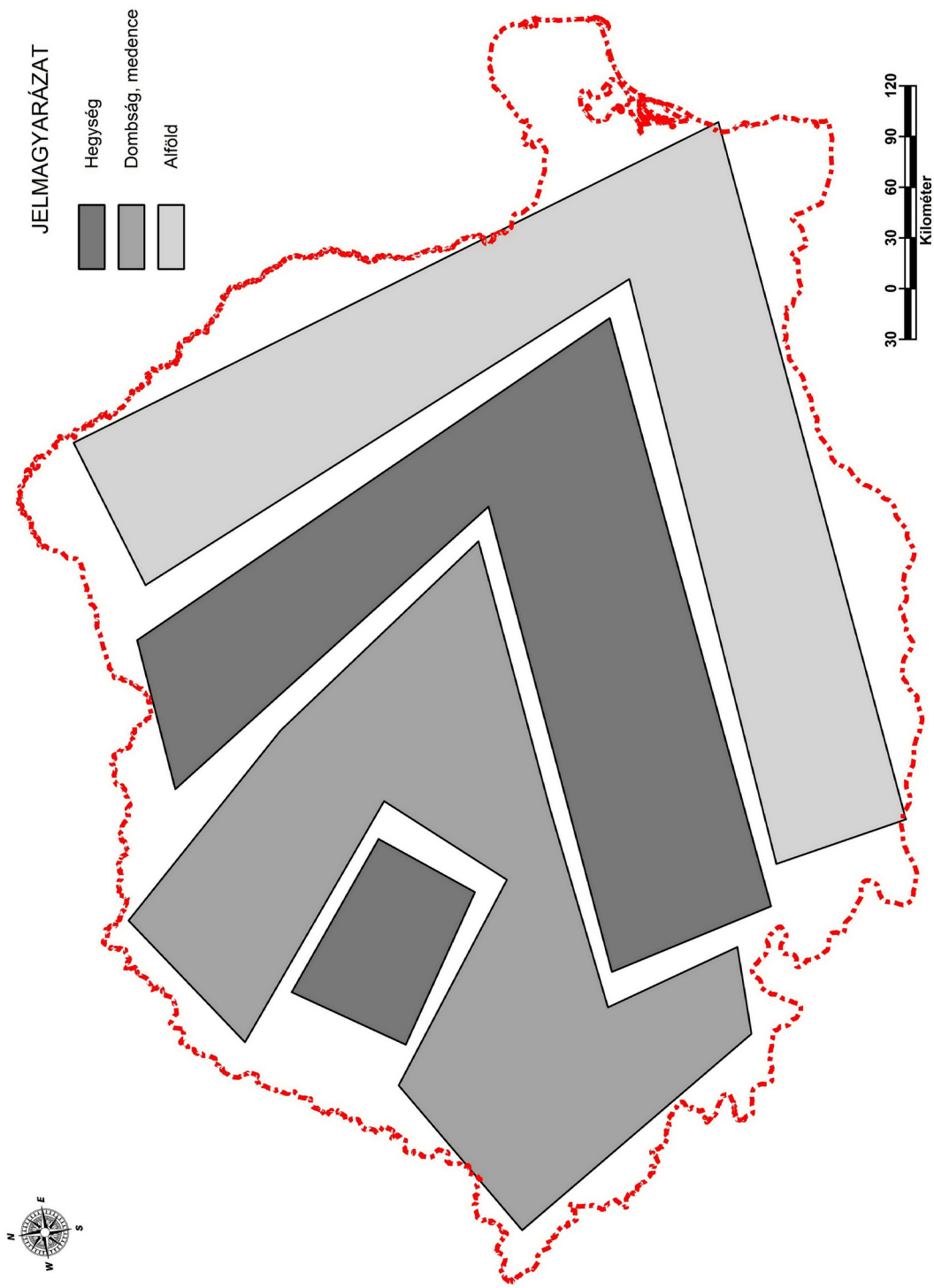

15. ábra
A román államhatár idealizált 1/3–1/3–1/3 tájfelosztási arányának modellje

ború közötti időszak honi tájfelosztásai továbbra is a „Kárpátok mint éles természeti határ”-elvet mint ideális térkeretet követték, és aprólékosan bizonyították.[129]

Természetesen mind a két részről érthetőek ezek a tájbeosztási/felosztási megfontolások. Magyarországnak a felbomlott államkeretei folyamatosságát kellett legitimálnia, a román geográfia pedig egy teljesen új, addig nem létező államterület szervességét igyekezett felmutatni. Nyilvánvaló, hogy a teljesen más történeti, földrajzi, kulturális hagyományokkal rendelkező tájak (új) egységes Román Államma alakításának szolgálatába állították a természeti földrajzot is.

Azt, hogy az államtérhez igazodó, mitizált, nemzeti olvasatú tájbeosztáson túl kellene lépni, napjaink román és magyar geográfusai fokozatosan felismerik. A harmonizált tájbeosztás figyelembe venné a román kutatási eredményeket, nevezéktant, illetve a Kárpátok mindkét oldalát *ugyanazon tájtényezők* alapján *egyenlő részletességgel* osztaná be.[130] Természetesen napjaink geográfiájában is jelen vannak az egyes mezo- és mikrotájak lehatárolásában a viták, de ezek a nézeteltérések ott vannak, ahol kell lenniük, azaz (nemzetiségi hovatartozástól független) szigorú tudományosság keretein belül: „Déli Kárpátok. […] A hegyvonulat K-i határát többen megkérdőjelezik. […] A választóvonal bonyolultságát mutatja, hogy a Leaota kristályos tömege már a Fogarasi-Havasok kristályosával mutat hasonlóságot. A román geomorfológiai irodalomban is szintén megosztottak a vélemények. A geológusok egy része, és a régi geográfusok szintén a Törcsvári-hágónál […] húzta meg a határt (Emm. De marton, G. Vălsan, M. David).”[131]

---

129 A teljesség igénye nélkül l. Cholnoky J. 1929; Prinz Gy. 1936. 295; Teleki P. 1936. 449; Bulla B. – Mendöl T. 1947. – l. továbbá a témakörre vonatkozó részletes szakirodalommal: Hajdú–Moharos J. 1996. 249–257; Hajdú–Moharos J. 2000. 190–303; Hevesi 2001. – A korszakról Prinz tájszemléletének példáján: Lukács: 2006.

130 Térképet, román szakirodalmi kitekintést l. Hajdú–Moharos J. – Sasi A. – Erős L. 1993. A munka méltatását l. Kázmér 1993: 302–303; Karátson D. (főszerk.) 2002: 281–282. A román tájbeosztást l. Monografia… 1960. XXVII.

131 Pinzés Z. 1995. 4–5.

Továbbra is kérdés viszont, hogy erre, az alapjában geomorfológiai rendszerre, hogyan építhető rá a társadalmi/kulturális vetület? Milyen módon lehet megfeleltetni természeti tájakat/területeket társadalmi térkategóriákkal, illetve túllépni merev államépítő mítoszokon?

Úgy, hogy a meggyökeresedett történeti/néprajzi tájakban nem egymástól elhatárolt természeti egységeket *is* láttatunk, hanem az etnikai hovatartozástól függetlenül azt vizsgáljuk, hogy milyen áthatások, párhuzamok élnek az „egzakt geofaktorok" által kijelölhető területek között. Hiszen a néprajz/kultúrgeográfia a precízen meghatározott természeti kistájakon (mikroszint) túlnyúló, több tájat gazdálkodási egységgé formáló (mezoszintű) életmódbeli azonosságokat ismert fel. Jó példa erre az a kutatási eredmény, amely éppen a legmitikusabb magyar határszakasz, a Keleti-Kárpátok elszigetelő jellegét cáfolja meg. Az „ezeréves határ" nem éles választóvonal. A gyimesi román–magyar kontaktzónában végzett terepmunka a hegység egyenesen *nem elhatároló*, hanem életmódbeli *összekötő* szerepét mutatta ki.[132]

Ez persze nem jelenti azt, hogy ez az állapot, az életmódbeli párhuzam (alapvetően szellemtudományi értelmezési mező) természettudományi szigorral (l. a kérdést az előző fejezetben: Windelbandnál) „örök időkig" így is marad. Társadalmi folyamatok (pl. elöregedés, migráció, a népesség szerkezetének megváltozása, háború) akár „ki is igazíthatja" a természeti és a szociális tér között lévő eltérést. Éppen ezért beszél a szakirodalom a történeti egységek és természeti tájak egybevetítéséről úgy, hogy ez a legkényesebb, legnehezebben megfogható része, tudományos kérdése a tájbeosztási kísérleteknek.[133]

---

132 Ilyés 2004: 189–212

133 Hajdú–Moharos J. 1996. 255.

5. Elbeszélt térképtörténetek

NEMZETISÉGI TÉRKÉPEK MINT A HATALMI BESZÉDMÓD FORMÁI

Példa: A magyar szórványok és nyelvhatárok „védelmi tipológiája” a századfordulón

A múlt század fordulójának magyar nemzetiségi politikájának eszmei hátterét, a jogi alapokat tekintve, „elvileg” még mindig az 1868. évi nemzetiségi törvényben megfogalmazott politikai nemzetfelfogás („oszthatatlan, egységes magyar nemzet”) határozta meg: „…a magyarok, románok, szlávok, szerbek, oroszok és németek egyenjogú országos nemzeteknek ismertetnek el, amelyek számára a nemzetiség és nyelv politikai egyenjogúsága az állam területi épségének és politikai egységének korlátai közt alaptörvényileg biztosíttatik”.[1]

Habár a „kisebbségi magyar variáns”[2]: a kulturális-nyelvi egyenlőséget középpontba helyező liberális Deák–Eötvös elgondolás érvényesül a nemzetiségi törvényben, az állam- (vagy politikai) nemzet eszméje fokozatosan megváltozott, és a gyakorlati politikában a magyar dominanciát hirdető elképzelések jelentek meg. A nemzetiségi törvény elfogadását követő évtizedek összegyűjtött kormányzati iratai viszont pontos látleletet adnak a nemzetiségi együttélést szabályzó törvénykezés bonyolultságáról, a ’68-as alapelveknek az egymásnak feszülő nemzeti (magyar), nemzeti kisebbségi érdekekből fakadt meghasonlásáról.[3] A dualizmus kormányainak nemzetiségi fel- és leirataiból, törvényeiből, rendeleteiből kirajzo-

1 Shlett (szerk.) 2002: 191. – A törvény vitáját l. Schlett (szerk.) 2002. – A politikai háttérről: Arató 1960: 444–448; Szarka 1995: 16–27; A. Gergely A. 1997.

2 Szarka 1995: 27.

3 L. Kemény (szerk.) 1952–1985. I–VI; Kemény – Szarka – Szász (szerk.) 1999. – Különös tekintettel l. az egyes kötetekhez írt, az iratokat összképében értékelő bevezető fejezeteket. – L. még Balogh (főszerk.) 2002.

lódó háló árnyalt képet ad a kor nemzetiségi politikájának súlypontjairól. Nevezetesen arról, hogy az államigazgatás és társadalmi szervezetek/élet különböző szálain a magyar uralkodó elit és az ország nemzetiségei között folyamatos érdekellentét feszült. A (nemzetiségi) pénzintézeteket, oktatást, sajtót, kivándorlást, egyházakat, egyesületeket, választásokat, választójogot, politikai mozgalmakat, pártokat, kereskedelmet, nyelvhasználatot, demográfiát, katonaságot érintő intézkedések, parlamenti, kormányzati viták azt mutatják, hogy a fő politikai irányvonalat tekintve a magyarság a huszadik század első évtizedére lényegében feladta az 1849-es kisebbségi törvényben gyökerező, majd az 1868. évi törvényben megfogalmazott államnemzeti koncepciót, és helyette kultúrnemzeti elgondolások léptek határozottan előtérbe. Ebből a koncepcióváltásból/-változásból logikusan következik, hogy a („most már alapvetően") magyar nemzetállam területén élő nem magyar nyelvű kisebbségek – az 1868-as államnemzeti elgondolással szemben, amely a kisebbségeket éppen az államalkotó nép részévé „emelte" – elvi egyenjogúságukat elvesztve nemzeti kisebbségi státusba „süllyedtek".[4] Ezt a társadalmi/nemzetiségi folyamatot számos, a fent felsorolt területeket érintő dokumentumból tudjuk rekonstruálni. A kormányzat azonban a kisebbségeknek nem csak a kultúrában, a politikai, gazdasági életben betöltött szerepét igyekezett szabályozni, hanem „figyelt" a nemzetiségek demográfiai, statisztikai és ebből kimutatható *térbeli mozgására*, változó térszerkezetére, az országon belüli „*térfoglaló erejére*" is.

A magyar kartográfia etnikai ágának tizenkilencedik század végi, huszadik század eleji megjelenéséhez, ábrázolási módszerei kidolgozásához a nélkülözhetetlen statisztikai alapot a rendszeres időközönként megismételt népszámlálások biztosították. A tizenkilencedik század utolsó évtizedeinek nemzetiségi/anyanyelvi, felekezeti felvételezései „végre" tudományos egzaktsággal szóltak az *egész* ország vélt (legalábbis a „valóságot" megközelítő) kisebbségi számarányairól. Ebben a korban a „tér és nemzetiségi statisztika" összefüggése csupán azt jelentette, hogy a statisztikai

4 Hobsbawm 1997: 23–61; A. Gergely 1997: 42–49.

felvételezés eredményeit egyszerűen *visszavetítették* az objektívnak vélt térre. Ez az eljárás egyszerűen annyit jelentett, hogy az önmagukban nehezen vizualizálható számsorokat látványosan, ún. térbeli összefüggésekbe helyezték.

A felvett nemzetiségi/anyanyelvi és felekezeti adatsorok a 20. század fordulójának magyar politikusait *megdöbbentette*. Olyan, a magyarság számára nem igazán kedvező statisztikai kép bontakozott ki az ország nemzetiségi viszonyairól, amely a magyar politikai elitet lépésekre kényszerítette. A politikai döntéshozók a nemzetiségi „veszélyfelmérő-rendszernek" az egyik, egyben legplasztikusabb kellékeként a *néprajzi térképeket*[5] jelölték meg. Hiszen a nemzetiségi térkép segít abban, hogy az első ránézésre áttekinthetetlen statisztikai adathalmazt *azonnal* területi összefüggéseiben láthassuk. Alkalmas eszköz arra is, hogy a nemzetiségi demográfiai folyamtok térbeli kihatásait összegzően mutassuk fel, tehát egyszerűen átlátható *háttérként* szolgálhat a politikusok és közigazgatási vezetők számára a mindennapi döntéshozatalhoz. Több kormányzati ciklusun és kormányon átívelő összetett szórvány és nyelvhatárvédelmi akció vette a huszadik század első éveiben kezdetét.

A múlt század fordulóján, az 1900-as évek elején az állami irányítás úgy látta, hogy a Kárpát-medencében élő magyarság számát („a magyar faji erőt"[6]) növelni kell az itt élő és egyre inkább teret nyerő nemzetiségek ellensúlyozására, illetve a magyar vezető szerep megtartása érdekében. Az állami igazgatás alapvetően három irányú akció kivitelezésében látta e cél elérését megvalósíthatónak. Szerepelt a tervekben egyrészt a külföldön és a történeti határokon túl élő magyarság (pl. Bukovina) összetartása, nemzeti gondozása, majd hazahívása, másrészt a nyelvhatáron élő magyarok „morzsolódásának" megakadályozása, végezetül a szlavóniai magyarság demográfiai, kulturális védelmének teljes programja.[7]

---

5 Jóllehet a huszadik század első felében nem volt használatos még a mai értelmű „etnikai" jelző, ezt helyettesítette szinonimaként az „etnográfiai" kifejezés, – a „néprajzi térképet" helyesen „nép*ek* (térbeli) rajz*olat*i képének" kell értenünk.

6 Petri 1937: 6.

7 Petri 1937: 6–9. – Az akció részletes ismertetését l. Makkai 2003a; 2003b: 101–122.

Ezen tervek közül különösen az úgynevezett *nyelvhatárakció* szervezésében vett részt igen aktívan a fiatal Klebelsberg Kuno (1875–1932) a miniszterelnökség nemzetiségügyi titkára (1903), majd osztálytanácsosa (1906-tól).[8] Klebelsberg a Julián Egyesület keretében és az egyesület ügyvezető igazgatójaként, ám az államigazgatási apparátus infrastrukturális hátterével, irányította a nyelvhatárakciót. Klebelsberg úgy látta, hogy az etnikai peremterületek megerősítésével, azaz az ott élő magyarok anyagi támogatásával és lelki gondozásával az államnak tudatosítani kell az ott élőkben saját nemzeti szerepük fontosságát, és azt, hogy az állam nem feledkezik meg róluk, a „magyar nemzettest" egyenrangú részei.[9] A Magyar Királyi Statisztikai Hivatal és a Miniszterelnökség közötti levélváltások, átiratok pontosan jelzik, hogy a nyelvhatárakció keretében a statisztikai és geográfiai (térképi) adatoktól egzakt indikátorként elvárták, hogy kövessék nyomon Magyarország nemzetiségi térszerkezetének alakulását. Ez az elv vezérelte tehát a Kuehn–Héderváry-kormányt (1903. június 27. – 1903. november 3.) egy összetett, az ország nemzetiségeinek térbeli terjeszkedését is elemző felmérés megrendelésében és nemzetiségi térképek készítésének ösztönzésében.

1. levél[10]

A dokumentum olvasata kettős.

1. Egyrészt utal arra, hogy gyakorlatilag az 1868-as kisebbségi törvény alapelgondolásán túllépve, a „kultúrnemzetivé" váló gondolatkörben a magyar kormányzat majd húsz évvel az első világháborút lezáró békerendszer előtt már *területvesztési veszélyt* látott a Magyar Királyság területén élő nemzetiségek törekvéseiben.[11]

---

8 Péter 2005: 168.

9 A nyelvhatár akció történeti bemutatását l. Huszti 1942: 33–41; Sipos 2006: 208–211.

10 MOL. K26 –1909–XXV. 181 (4745/902.) [Az összes dokumentumban a kiemelések mind tőlem – K. R.]

11 A magyar kultúrmezeti elgondolás kialakulását, és a rá adott nemzetiségi válasz részletes bemutatását l. Katus 1988: 1003–1063. – Nemzetközi keretekbe ágyazva: Altermatt 2000: 139–143.

2. A leirat második olvasata viszont azt a – demográfiai adatok alapján – a korban uralkodó képzetet tükrözi, amely azt hirdette, hogy a magyarság magas természetes szaporodási mutatójával és asszimiláló erejével képes lesz kitölteni a rendelkezésére álló egész államteret. E folyamatból az következik, hogy „nincs ok félni" a nemzetiségek területi terjeszkedésétől, hiszen a magyarság számának növekedése geográfiai értelemben is fel fogja tölteni a Kárpát-medencét.[12] Ennek az elvnek megfelelően, jóllehet a leirat azt tudatja, hogy „nincs nagy (lokális természetű a) baj", a románság előretörése nem lesz átütő, nem veszélyezteti a magyar „etnikai térkitöltő erőt", mégsem maradt e levél további intézkedések nélkül. A Kuehn–Héderváry-kormány rövid regnálása alatt (1903. június 27. – 1903. november 3.) ugyanebben a tárgyban, azaz a nemzetiségek geográfiai előretöréséről kér a Magyar Királyi Statisztikai Hivataltól a kormányzati munka számára olyan anyagokat, amelyek a napi politikai döntéshozatalt, és egyben a magyar (tehát nem össznemzeti) „területvédő" érdekeket szolgálják (1903. augusztus 22.). A leiratra már Fejérváry Géza (1905. június 18. – 1906. április 8.) kapta meg a választ.

Az etnikai térképezés története a huszadik század első felében számos újonnan, egyre finomabb ábrázolási módszerekkel készült nemzetiségi térkép elkészüléséről tudósít. Jóllehet az etnikai kérdés térbeli vonzatai iránti érdeklődés Közép- és Délkelet-Európában egyidős a modern nemzetek kialakulásával, az etnikai térképezés, statisztika, illetve az etnikai határvonalak ábrázolása igazi szerepéhez a XX. század első évtizedeiben, a politikai döntések előkészítésénél, majd alátámasztásánál jutott, és az országhatárok módosításánál töltötte be (bár magyar részről nem sok sikerrel) a döntő feladatát. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az etnikai térvetületek ábrázolása – az alkalmazott színszimbolikától kezdve a szerkesztési módszerek soráig – a kartográfia és a földrajz tudományain belül nem utolsósorban nemzeti törekvések kiszolgálójaként az anyanyelvi/nemzetiségi statisztikai felmérések eredményeire támaszkodva önálló

12 L. ehhez árnyalt háttérként Katus elemzéseit: Katus 1980: 270–289; uő 1995: 13–21; Nagy 1997: 295–307; Szarka 1997. 397–407; uő 1998: 263–267.

területté a tizenkilencedik század végén, a huszadik század elején vált. Tudjuk, hiszen maga Teleki Pál írta le, hogy az első világháborút lezáró békeszerződéshez kifejezetten politikai érdekek miatt készítettek nemzetiségi térképeket[13], ugyancsak *politikai „megrendelés" késztette már a századfordulón* a Statisztikai Hivatalt arra, hogy etnikai kartográfiával is foglalkozzanak. A nemzetiségi kartográfia történetében rövid említésként, „ártatlanul meghúzódó" 1908-as közigazgatási térkép elkészítése érdekében nagy anyagi erők mozdultak meg és maguk – pártállástól függetlenül – a mindenkori miniszterelnök állt a háttérben.

E szórvány és nyelvhatárvédelmi akció keretében született kormányzati leiratokra a választ a Statisztikai Hivatal igazgatója, Vargha Gyula (1853–1929) két évig tartó körültekintő analízis után adta meg:

2. levél[14]

„[…] Tiszteletteljes előterjesztésem során külön bátorkodom megemlékezni *a.,* a területről, a mely a kutatásokba bevonandó lenne, *b.,* a szükséges adatokról, a melyeket a nyelvhatárokon lévő községekre vonatkozólag a mély tisztelettel alulirt hivatal feldolgozandónak vél, *c.,* az esetleges javaslatokról, a melyeket a hivatal fentebbi munkálkodása során kinálkozó tanúságok alapján előterjeszteni bátorkodik, *d.,* a munkálat idő beosztásáról és határidejéről, valamint a munkálatból folyó és az azzal rokontermészetű költségekről.

A) A nyelvhatár területek kijelölése.

A nyelvhatár területek kijelölésénél zsinórmértékül a Nagyméltóságod hivatali elődjének elől idézett leiratában 1.–5. pontok alatt körülirt szempontok szolgálnának.

---

13 Teleki 1937: 60–70.

14 MOL K26 – 1909 – XXV – 181 (3380/905) [Lábjegyzetek, térképi kiegészítések, ábrák mind tőlem – K. R.]

[a pontok: „1. a hol a magyarság térhódítása az országos átlagot meghaladta, 2. a hol a magyarság térfoglalása az országos átlagon alul maradt, 3. a hol a magyarság stagnált vagyis a státusquo nem változott, 4. a hol az egyes, külön-külön megnevezendő nemzetiségek csekélyebb mértékben tért hódítottak, 5. a hol a nemzetiségek jelentékeny mértékben hódítottak tért. – K. R. [15]]

E szempontok folytonos figyelemmel tartása mellett azonban tisztelleteljes véleményem szerint a vizsgálat alá vonandó területek a következő föld- és néprajzi csoportositás szerint volnának tagolhatók […]"

[A teljes levelet l. mellékelve – K. R.]

Ha mai szemmel olvassuk e dokumentumot (2. levél), *nem igazán érezzük* a szemléletét idegennek, megdöbbentőnek, sőt „botrányosnak". Számos hasonló felfogást képviselő tanulmányt olvashatunk a későbbi évtizedek statisztikai, geográfiai szaklapjaiban, illetve találkozhattunk ilyen jellegű írásokkal a rendszerváltást (1989/90) követő években is. Fel is tehetjük azt az alapvető kérdést, hogy *mi ez a levél önmagában?*

Nem más, mint egy miniszterelnöki kérésre „megrendelésre" született részletes válasz. *Ám e feliratban megküldött elemzés előrevetítette azt a magyar geográfiai, nemzetiségi statisztikai nézőpontot, amely tulajdonképpen a mai napig meghatározza az etnikai térkutatásokat: az egyedüli térbeli nézőpont centrifugális (a központi magyar szállásterületekről kifelé tekintő).* Ilyen értelemben viszont a levél „egy kicsit" az etnikai földrajz „állatorvosi lova" is, hiszen szinte mindazok az alapvető szempontok benne vannak, amelyek kijelölték a későbbi korok területi álláspontú nemzetiségi elemzéseinek kereteit.

15 A fent idézett forrás: MOL K26–1909–XXV-181(4745/902.).

Geofilozófiai háttér

1. Nemzetiség mint valós közösség

A dokumentum legfontosabb tulajdonsága, hogy *gyakorlati* érdekeket igyekszik szolgálni. Ehhez a fő célhoz viszont a statisztikusoknak egy alapjában társadalmi/kulturális (tehát „puha") folyamatot, az asszimilációs népességvesztést (és ennek veszélyét) kellett *kvantitatív* mutatókkal értelmezniük, és ilyen módon a politikusok számára döntés-előkészítéséhez megfoghatóként leírniuk. Ebben a regiszterhálóban jutott szerep egy olyan osztályozási rendnek, amely a mai napig kíséri (sőt kísérti!) a honi földrajzot. A statisztikusok úgy vélték, hogy a leiratban megkapott politikai megrendelés szellemének megfelelően *a nemzeti kisebbségeket a térbeli helyzetük alapján rendszerezni lehet.*

A fő hangsúly e tipizálásban a kisebbségek és a magyarság közötti nyelvhatár-, illetve szórványállapotra, és az ebből következő „veszélyeztetési erő"-re, nemzetiségi „népnyomás mértékre"[16] esett („védelmi tipológia"):

„[…] 1, A magyar nyelvterületek határközségei, mindenütt a magyar és nem magyar községek széles szegélyével. […]

2., Magyar nyelvszigetek és nyúlványok idegen nyelvterületen, a fekvő idegen nyelvszegélylyel. […]

3., Idegen nyelvszigetek és nyúlványok a magyar nyelvterületen, a körülöttük lévő magyar nyelvterülettel.

4., Jelentékeny, vagy számottévő magyar kisebbségek idegen nyelvterületen, különösen városok, a periferiájukba tartozó idegen községekkel. […] (etc.)"

A hivatal úgy látta, hogy a több évi munkával megírt rendezési elv konkrét támaszt nyújthat a kormányzati törekvéseknek. Ám a felirat kí-

16 Kifejezést l. Rónai 1933: 252–260.

sérlete, hogy merev, zárt rendben sorakoztassa fel a magyarság területét érintő veszélyeket, többször mégis (és persze törvényszerűen) bizonytalan pályára téved. Az egyes megállapításokat árnyaló jelzők (pl. „széles szegély" – 1. pont; „kisebb-nagyobb" – 7. pont; sőt „barátságos –barátságtalan" – 6. pont) jól mutatják, hogy *kulturális* értelemben igen ingoványos talajon mozog a dokumentumban felvázolt területi rendszer. Hiszen teljesen más kulturális/társadalmi alkattal rendelkezik a sváb németség például a Dunántúlon, mint ugyanitt, azaz a „Pannonföldön" a szerbség vagy az alföldi szlovákság. Ennek ellenére mégis „valamiféle" egységes területi típusként, egy intézkedési terv részeként vázolja fel a levél ezeket az etnikai közösségeket.

Ugyanígy említhetjük az erdélyi magyar nyelvterületre vonatkozó „egyöntetű kezelést igényel" kifejezést, amellyel a felirat összemossa például a mezőségi magyarság és Kárpátok mentén élő csángók etnikai viszonyrendszerét (lásd. 1. és 3. pontokat). Említhetjük még ugyanennél az „összemosási" problémánál sajátos „kulturális térmozaik-darab"-ként a dél-erdélyi szász–magyar együttélés településeit („szászmagyarok"), ahol nem a román, hanem a német kulturális hatás érvényesült.

Ám amint a fejezet elején jeleztem, ezek a problémák tulajdonképpen a nemzetiségek térképezései céljából fakadnak. Hiszen ahhoz, hogy a nemzetiségi hovatartozás bonyolult viszonyrendszeréből vizuálisan ábrázolható adatbázis váljék, intenzív generalizálásra van/volt szükség, amely folyamat irányelveit a nyelvhatárakció korában alapvetően az 1872-es pétervári statisztikai kongresszus ajánlásai határoztak meg.[17]

A társadalmi/kulturális jelenségek kvantifikációja a mai napig alapvető kérdése a társadalomtudományoknak. Könyvnyi terjedelmű művek igyekeznek olyan módszertani útmutatásokat adni, amelyek segítségével a *lágy* társadalmi/kulturális jelenségeket lehet valamilyen egzakt keretekbe foglalni.[18] A nemzetiség/nemzeti kisebbség felvételezésének kérdése

17 Önkéntes nyelvi bevallás elve. A szentpétervári konferenciáról: Popély 1991: 11–20.

18 Babbie 1996; vagy l. pl. Mawdsley – Munck 1996; legújabban Bertalan (vál., szerk.) 2006.

a korszakban (századforduló) a nemzetközi statisztikai közélet kiemelt kérdése volt.[19] A körvonalazódott felmérési irányelvek visszatükrözték az eltérő európai nemzetépítési elveket. A nemzettípus-koncepciókból adódóan különbözik az általuk használt („nyugati" és a „keleti") kisebbségi terminusháló. E fogalmak más és más értelmezése egyben magában hordozza az etnikai/nemzetiségi hovatartozás mérhetőséget is.[20] Ám a csoportviselkedés sokfélesége a kezdeti kísérletektől folyamatosan, tehát napjainkig megkérdőjelezi a földrajz, statisztika és végső soron a kartográfia azon igyekezetét is, hogy *mégis* „valamiféle" egzakt mérési kategóriákat és ennek alapján potenciális, térképen ábrázolható mennyiségeket hozzon össze a nemzetiségi kartográfia számára a következő elv alapján: „[…] jogosan feltételezhető, hogy egy *ilyen* történelmi múltú térségben a nemzetiségi hovatartozásra vonatkozó kérdés még ma is félreérthetetlen. *Erre* a kérdésre *itt* mindenkinek van válasza […]"[21]

Gyakorló néprajzosként azonban magam is látom, hogy például vegyes etnikumú faluközösségekben erősebbek lehetnek a „sorsközösségi" (lokális) kapcsok, mint az etnikaiak. Azaz a nyelvi azonosságnál fontosabbak lehetnek a nyelven, kultúrán túlmutató regionális, táji, szociális, sőt akár a nemi identitási szálak is.

Azonban nem csak a tereptapasztalat, hanem az etnikai földrajz által használt „szigorú etnikai statisztika" is megkérdőjelezi a fenti kiindulási elképzelést, hiszen éppen liminális csoportok esetében, illetve liminális társadalmi/politikai helyzetekben nem működik az elképzelés. Gondoljunk csak a térségünk etnikai szerkezetét alapvetően meghatározó cigányság statisztikai „rejtőzködésére" vagy a zsidóság mérhetőségének problémakatalógusára, illetve az országhatalmi váltásoktól függő nemzetiségi bevallásokra, amelyek az államhoz tartozás függvényében „lendítenek át" teljes városokat ide-oda az ötvenszázalékos nemzetiségi határértéken („etnikai kaméleonok"[22]).

---

19 Kovacsics 1994: 42–53.

20 A mérhetőség kérdéséről részletesen l. Keményfi 2004: 90–98.

21 Kiemelések az eredetiben: Farkas 2006: 313.

22 L. felsorolásukat Kocsis – Kocsisné H. 1991.

A nyugati típusú fejlődésnek éppen az volt az eredeti célja, hogy a feudális (születési, származási) tagoltságot megszüntesse, és hogy a nemzetnek mindenki, aki az adott állam területén él, egyenlő rangú szabad polgára legyen. Ebben a gondolkodásban az államalkotó nép mellett élő más etnikai közösségek tagjai(!) (tehát nem kollektívan, hanem egyénileg „elvileg" nem kisebbségi státusba jutottak (süllyedtek), hanem éppen az államalkotó nép részeivé emelkedtek.[23] Ha ez így van, akkor nincs értelme nemzeti kisebbségekről beszélni, tehát *értelmetlen* elkülönült csoportok *méréséről* is beszélni. És bár Európában a nemzetállamok kialakulása mellett napjainkig jelen van a nemzeti kisebbséggé válás másik útja, a határmódosítás is, a nyugati értelmezésben ezeknek a határváltozásoknak sincs jelentősége, mert az államnemzethez esetleg így csatolt „nemzetiségek" az előző elvnek megfelelően az „új" nemzet (tehát a nyelvtől függetlenül) egyenlő polgárai lesznek: „A kisebbségek második fajtáját Nyugat-Európában a nemzeti kisebbségek alkotják. Ebben a csoportban, sokkal inkább, mint Kelet-Európában, alapvető ismérv: a nemzeti hovatartozás tudata. Tévedés lenne tehát a nyelvi-kulturális azonosság alapján nemzeti kisebbségnek, vagyis valamely államalkotó nemzet más országában élő részének minősíteni a vallonokat, flamandokat, a svájci németeket és franciákat, valamint a korzikaiakat, elzásziakat. Ezek olyan közösségek, amelyeknek többségükben saját államokhoz kötődő, politikai nemzeti tudatuk van."[24]

A kultúrnemzeti megfogalmazásban a nemzetiség fogalmában a vérközösségi gyökerek, a közös nyelv, a kultúra, a közös származás kiemelésén van a hangsúly. A kifejezés (nemzetiség) nem az egyéni kulturális különbségekre utaló és azokat hangsúlyozó fogalom, hanem statikus, „érinthetetlen", a történelmi kontinuitás nyomatékával áthatott adott állapotot jelölő terminus.[25] Éppen ezért a jogalkotás szigorúan megkülönbözteti a régi és új nemzetiségeket. Az elsőt kollektív jogok, védelem, míg a

23 Hobsbawm 1997: 23–61; A. Gergely 1997: 42–49. – A francia forradalom egyik vívmánya pl. a zsidóság negatív megkülönböztetésének megszüntetése volt.

24 Joó 1983: 66.

25 Suppan – Heuberger 1991: 208.

másodikat (vendégmunkások, bevándorlók) csak egyéni jogok illetik meg.[26] A „régi" (klasszikus) nemzeti kisebbség nemzetállamokban elfogadott meghatározása a következő: „A nemzeti kisebbségek heterogén szociális struktúrájú népcsoportok, de vagy a modern nemzetállamok kialakulásával párhuzamosan, vagy országterület-módosulás (egyesítés, elszakadás) következtében egy idegen államban élnek vagy oda jutottak, valamint az őket körülvevő környezettől eltérő nyelvvel és (általában) vallással rendelkeznek." [27]

Ez a felfogás statikus, a mérhetőség lehetőségét adja. Minden más társadalmi rétegződésnél magasabb rendűként feltételezi az etnikai hovatartozást. A megfogalmazás a nyelv alapján homogenizálja, így megszámlálhatóvá változtatja a nemzetiségi közösséget. A nemzetiségi csoportokat – ellentétben az államnemzeti felfogással – nem látszólagos, hanem *valós*, sőt az államhatár-változások következtében önazonosságában az anyaállamától való kényszerű leválása miatt veszélyeztetett közösségeknek tételezi.[28]

A honi politikai döntéshozatalban fokozatosan meggyökeresedett kultúrnemzeti elv azonban már magában hordozta a *térszerkezeti* értelmezés lehetőségét is. Hiszen ha a nemzetiség mérhető, akkor az adatok az objektív térben le is képezhetők.[29] A nemzetiségi statisztikát tehát csak

---

26 Amíg meg nem szerzik a legitimitásukhoz szükséges évtizedeket.

27 Ez a megfogalmazás igaz Németországra is. – Heckmann 1978: 765; Joó 1984: 99; uő 1986: 3–9; Kraas-Schneider 1989: 47; Stark 1988: 41.

28 Ilyen jellegű, a nemzetiség veszélyeztetettségi érzéssel telített meghatározásaiból pl.: Nagy 1971: 681–673; Mikó 1971: 681–691. – A nemzetiség kultúrnemzeti típusainak részletes bemutatását l. Kővágó 1977: 60–91.

29 Az etnikai térszerkezeti kutatásoknak természetesen olyan definíciókra van szükségük, melyek térbeli vetülettel, megjeleníthetőséggel rendelkeznek. – Kraas-Schneider 1989: 51–52; Klemenčič 1978: 7; Kocsis 1998: 285–288. Bár a földrajzi jellegű etnikai kutatásokban is megjelent az etnikai csoportok, nemzetiségek finomabb (társadalomtudományi), képlékenyebb megközelítésének az igénye. – Kraas-Schneider 1992: 177–190; Aubert 1995: 221–250.

egyetlen lépés választja el attól, hogy az adatokat *jel-* és *képszerűen* is megjeleníthessük.

2. Objektív térben valós közösségek

Ha tehát visszatérünk a kezdeti kérdésfeltevéshez, hogy mi ez, mit jelent a 2. számú levél, akkor azt válaszolhatjuk, hogy az nem más, mint a *gyakorlatban érvényesülő* magyar nemzetépítés egyik indikátora.

A miniszterelnöki kérés és a rá adott fenti válasz nem tartalmaz tipikusan egyedi elgondolást. A honi geográfia, statisztika a múlt század fordulóján már több néprajzi (inkább használnám: nemzetiségi) kartográfiai gyakorlatot dolgozott ki és szerkesztett e metodikai készlet segítségével etnikai térképeket. Éppen e nyelvhatár-akció éveiben született például Cholnoky Jenő nemzetiségi térképe is (1906).[30] Jóllehet az etnikai térképek igazi virágkorától, a két világháború közötti időszaktól (1918–1947: különösen a békekötések, területmódosítások legintenzívebb éveitől) még majd két évtizedre vagyunk, ám a feliratban is kifejtett kartográfiai alapelvek Közép-Európa államaiban a múlt század első évtizedében már megkérdőjelezhetetlenül gyökeret vertek. Annak ellenére, hogy egy olyan módszertani útról van szó, amely éppen *nem* képes egzakt módon etnikai folyamatokat, etnikai/nemzetiségi feszültségeket megjeleníteni. Sőt. A térképen a statisztikai adatok miatt egyveretű nemzetiségi terület is lehet alapjában minőségileg (kulturálisan) vegyes (l. csupán a cigányság, a statisztikailag „rejtőzködő etnikum" előhívásának nehézségét), ám az adott térség e karakteréről így tulajdonképpen semmilyen információt nem kapunk, azaz „…távolról sem világos, hogyan ábrázoljuk a térképen az átfedések és a potenciálisan konfliktusokban álló felosztások örvényeit."[31]

A magyar nemzetiségi („védelmi") kartográfia történetének egyébként is jellegzetes vonása, hogy bár a legprecízebb ábrázolási módszerekkel, a legkiterjedtebb adatbázisra támaszkodva készülnek, ám mégis, „a min-

30 Cholnoky 1906: 230–231. vö. Kocsis 1996: 167–180.

31 Jeremy Black kartográfia történésztől idézi: Mező 2006: 287.

den pontos és tudományos megnevezése és bejelölése"-elv megfosztja a nézőt a „köztesség", az „eldönthetetlenség", a „bizonytalanság" észrevételétől.[32]

Térképek mint kódolt üzenetek 1. – elvi keretek

Ha Teleki szavaiból indulunk ki, hogy térségünkben *nincsenek és nem is létezhetnek politikailag semleges térképek*[33], akkor az etnikai kartográfia részét képezi az etnopolitika eszköztárának. Teleki állásfoglalását úgy is értelmezhetjük, hogy a nemzetiségi térképek *alapvetően kiesnek a szigorú kartográfiai tudományosságból.* Otto Neurath osztrák társadalomteoretikus által megteremtett kifejezés segítségével úgy fogalmaznék, hogy az etnikai kartográfia csupán (vagy írjuk így: inkább) egy *képstatisztikai metódus*. Olyan módszer, „amelyet akkor akarunk használni, ha elképzelésünk, ideológiánk bemutatására a képi megjelenítés sokkal többet ígér, mint a szavak."[34] Így válhattak az etnikai térképek az Európa középső felén élő népek nemzetállami törekvéseiben „grafikai ikonokká" (részletesebben l. lentebb), a nemzeti-területi egység jelképévé.

Úgy vélem, hogy a Közép-Európa kultúrnemzetei által szerkesztett etnikai térképsorok erősen *szituáció*függők. Érthetjük ezt a hangsúlyozandó tartalomra is (pl. mit emel ki a térképen vizuálisan a szerkesztő), ám elsősorban itt most a *„közegre"* utalnék, amelyben a térképek készülnek. Éppen ezért külön elemzést érdemelne, hogy *„hol?" és „hogyan?"* használják e térképeket. A térképek tehát milyen módon befolyásolják a társadalmi tevékenységet, milyen módon alakulnak a nemzeti közösségek képzetei a térképekről, illetve fordítva, hogyan határozzák meg a társadalmi elvárások a térképek vizuális tartalmát.[35]

---

32 Fischer 1995: 5–23.

33 Teleki 1937: 60–70.

34 Neurath 1991: 423.

35 Miklós 1980: 44.

Úgy látom, hogy az etnikai térképek a jelentésüket (értelmüket, információs tartalmukat) *alapvetően* társadalmi *kontextusokban* kapják meg.[36]

Gömöri kutatásaim alatt például kis felvidéki magyar falvak kulturális helységeiben, polgármesteri irodáiban találkoztam ma készült magyar etnikai térképekkel. (Általában persze csupán „sub rosa", azaz feltekerve, szekrényben tartva, de mégis néha-néha elővéve…)

De e lokális példa mellett említsük meg a makroszintet is. Átfogó, egy-egy nagyobb térséget lefedő nemzetiségi térképnek napjainkban a szimbolikus politikai/etnikai konfliktusokban továbbra is szerep jut. Gondoljunk csak a térségünk országaiban lezajlott közigazgatási, választási körzet-átalakítás etnikai-területi vonatkozásaira.[37] Sokszor kifejezetten kormányzati vagy politikai kisebbségi szervezetek megrendelésére készítenek ma is térképeket. (Sőt! Az adott etnikai térkép elkészítéséhez pénzügyi támogatást nyújtó – általában kisebbségi politikai hátterű – szervezetek ma is meghatározzák a térkép főbb színpreferenciáit. Így például a magyarság állandósult, domináns piros tónusát.[38]) A nemzetiségi kartográfia politikai döntéshozói háttere nem is titok, hiszen az MTA Földrajzi Kutatóintézet weblapja fel is sorolja direkt a kormányzat és kisebbségi egyesületek, pártok által támogatott etnikai térképészeti munkálatokat.[39]

Ezektől a helyzetektől kapja meg tehát az adott térkép a többletjelentését. Nem igényel hosszas magyarázatot, hogy például a szocializmus időszakában hogyan léptek a nemzetiségi térképek jelentés nélküli holttérbe, veszítették el jelentőségüket, és vált az egész etnikai kartográfiai gyakorlat csupán a nemzet néma hagyományának (elnyomott) emlékezetrétegévé.

Nem lehet tehát térképeket kiemelni abból a társadalmi/történeti közegből, amelyben születtek. Nem lehet a későbbi korok, azaz a Zeitgeist szű-

---

36 Schier 2003: 241.

37 Kocsis 1995: 29–59.

38 Kocsis Károly szíves szóbeli közlése.

39 http://www.mtafki.hu/projekt_tf.htm

rőjén keresztül nézni az egykori kontextusok elhallgatásával, akár nem ismerésével a nemzetiségi térképeket. Ennek értelmében és amennyiben a térképet egyfajta *használatcentrikus* szemiotikai modelleknek tekintjük (részletesen l. a következő fejezetben), csak a térkép *funkcióját* helyezhetjük a vizsgálat középpontjába. Azt lehet (esetleg) felderíteni, hogy mely feltételek mellett lehet bizonyos eredménnyel az *egykor* készült térkép *akkori* célját *ma* is értelmezni, azaz szinte laborba zárva vizsgálni, hogy milyen módon vehetett részt a térkép a kor kommunikációs hálójában.[40]

*

Viktor Klemperer már hatvan évvel ezelőtt, az azóta világhírűvé vált naplókötetében elemezte a hatalmi beszédmódok primitív metaforáit, a beszédmód stílusát, leegyszerűsítő tendenciáit.[41] Az elmúlt évtizedek néprajzi és antropológiai vizsgálatai árnyaltan elemezték a hatalmi kifejezésmódok működési hálóját. A könyvtárnyivá terebélyesedő kommunikációelméleti szakirodalom modelljei, alapképletei, fogalmai (feladó, csatorna, vevő, kódolás, dekódolás stb.) alkalmas kereteket nyújtanak a térképek üzenet funkciójának elemzéséhez is.[42]

Ahhoz, hogy az eljuttatandó üzenetet a célközösség képes legyen befogadni, a hírnek és a közvetítő csatornáknak több feltételt kell együttesen teljesíteniük.[43] A nemzetiségi térképek hatalmi üzenet szerepét maga a készítési jelkulcs, a megjelenítendő adatok és a fentebb már említett, a térképekkel történő találkozási helyzetek (szituációk) alapvetően igazolják (pl. fali „díszítőfunkció” egy kormányzati irodában – l. alább), ugyanis térségünk országainak kartográfiai gyakorlatai arra törekszenek, hogy ezeken keresztül az oktatásban, kutatásban, médiában kialakuljon

40 A kérdést részletesen l. Horányi 2006: 119-től folyamatosan; Novitz 2003: 363–380.

41 Klemperer 1984.

42 Anderson 2005; Rosengren 2006; Terestyéni 2006.

43 A szempontrendszert esettanulmányon keresztül részletesen l. Biró 1993: 37–56.

1. a befogadók között a térkép (üzenet) közös (elsődleges, saját nemzeti érdek) olvasata.

Megjelenítés:

A térképek vizuális súlypontozása. Például a „nemzeti" centrum – kisebbségi periféria beállítása. „Etnikai terek", történeti régiók vizuális széttördelése. A saját népcsoportot kedvezően megjelenítő színkód alkalmazása (részletesen l. lentebb).

2. A következő lépés, hogy ezeknek a térképeknek a tartalmáról a kisközösségi hálózatokban egyetértés körvonalazódjék, és az utólagos átbeszélésnél az üzenetet perszonifikálják.

Megjelenítés (pontosabban a térképi megjelenítés értelmezése):

A nemzetiségi statisztikai adatok felvitele nyomán a térképen megjelenő etnikai téralakzatokat, rajzolatokat minősítik, a helyes értelmezését közvetítik. Pl. saját szórványterületek „etnikai bástyák", „etnikai túszhelyzetben lévő nemzettestek". A kirajzolódó etnikai határ mentén fekvő községek „etnikai frontharcosok". Azaz a kultúra tényleges lokális mintázatától, az etnicitás mindennapi termelődésétől *eltávolít* a generalizált „etnikainak", „nemzetinek" nevezett adatok egyszerű térképi megjelenítése. Ennek a képteremtő folyamatnak az eredményeként, azaz az így szerkesztett vizuális értelmezési mezőben a kirajzoló térképzet önálló „teremtett lénnyé"[44] válik. Ez azt jelenti, hogy az etnikai térkép *önálló* hatást képviselő eszközként etnopolitikai döntések, tervek számára biztosít állandó interpretációs hátteret, hivatkozási felületet.

3. Az üzenetet azonosítsák az elfogadandóval, azaz a média, tudományos csatornák, publikációk ne csupán hordozóvá, hanem a hatalom megjelenési módjává váljanak.

Megjelenítés (pontosabban a térképi megjelenítés értelmezése):

Az etnikai térképek dekódolásának nemzeti szintű egyetemessége. Szöveges elemzésekben a körvonalazódott etnikai térrajzolat alapján ittott veszélyeztetett magyar tömbterületekről, szórványokról beszélni.

---

44 Biró 1993: 46.

4. Az üzenet periodicitása, állandó ismétlése és

5. aktualizálása

Megjelenítés:

Az egymást követő népszámlálások adatait újra és újra azonos módszertant (pl. ábrázolási mód, színkód) alkalmazva térképre viszik, az előző rajzolatokkal összevetik.

6. Az üzenet formai jegyeinek ritualizálása.

Megjelenítés:

Például a színkód jellege, a térkép méretaránya, azaz az elkészítés részletessége, a kivitelezés méretei („lepedőnyi" papírokon „nagy" etnikai terek).

7. Az üzenet érvényességének kiterjesztése.

Megjelenítés (pontosabban a térképi megjelenítés értelmezése):

A vizuálisan megjelenő veszteségolvasatok nemzeti jellegének felerősítése, a kedvezőtlen utódállami kisebbségpolitikák felnagyítása, az aszszimiláció, demográfiai összetétel negatív változásának *tényleges* szociális/életmódbeli okainak eltompítása.

*

„A kartográfia (mai értelmében térképszerkesztés, -rajzolás folyamata), mint maga a megismerés is, szükségszerű leegyszerűsítés, amely lehetővé teszi számunkra, hogy lássuk, hol vagyunk és merre haladunk."[45]

A térkép a természetéből következően a kulturális jelrendszerek hálójába is pontosan beilleszthető, sőt a térkép egyik plasztikus példája a képmásszerű jelek típusának is. A jelelmélet szerint a térkép tehát *ikon*, azaz *képszerű* jel, amely valamikképpen hasonlít a tárgyára. Fontos tulajdonsága a jelrendszeren belül a térképi (képszerű) jelnek, hogy a vevő nyelvektől függetlenül az üzenetet dekódolni képes, hiszen ez a jeltípus vizuális módon, egyetemes eszközkészlettel kódolja a közvetítendő üzene-

45 Huntington 1998: 28.

tet.[46] A térkép univerzális kódoltságából azonban az is adódik, hogy szükségszerűen a valóság leegyszerűsítése, ezért tehát a térkép csupán eszmei *modell*, absztrakció. A térképnek az ikonikus természete mellett szimbolikus vonásai is vannak. Hiszen egyrészt olyan jel, amely a jelölt tárgyra pusztán saját (megállapodott „térképi") jellemzőivel utal, másrészt a térkép értelmező híján elvesztené azt a jellegzetességét, amely őt jellé teszi. Különösen igaz ez az absztrakció a társadalmi jelenségek térképi vizualizációjára (pl. népsűrűség, jelen esetben nemzetiség), mert ezekben az esetekben – eltérően a domborzati térképektől – még csak hasonlóság sincs a térképi jel és jelölt alakja között. Standardizált kódok helyettesítik a valódi reprezentációt.[47]

A térkép a megismerés sajátos eszköze, konkrét és szemléletes, ám egyes célokra jobban, más célokra kevésbé alkalmazható. A térképi egyszerűsítés (generalizálás) jellegét a térkép rendeltetése dönti el. A térkép szerkesztője határozza meg, hogy milyen adatokat, milyen alaptérképre visz fel.[48]

E kettős arculat – személy és funkció – viszonyrendszerben tekint a mai „kritikai geopolitika"[49] *retorikai szövegként* is a térképre, hiszen a térkép egyrészt a szerkesztője értékrendjét, álláspontját tükrözi, másrészt a térképnek nem csak az alkotója, hanem a tőle független, esetleg általa meg sem célzott működése is meghatározza e „szöveg" olvasatát.[50] Vagyis a térképi közlemény szemiotikai státusát – jelen esetben tehát szövegként értelmezve – a térkép generálásában részt vevő kódok hozzák létre.[51] „A térképnek az az ereje, hogy értékeket és jelentéseket tudnak közvetíteni, a módszerben rejlik, ahogyan a kartográfia szabályait a kulturális szabályok befolyásolják, mint például »etnocentrizmus« […]."[52]

---

46 Hoppál 1992: 16–23.

47 Gombrich 2003: 100.

48 Török 1987: 143–152; Peirce 2004: 89–107.

49 A geopolitika ideológiailag terhelt örökségéről l. Gombár 1983: 561–568.

50 Harley 1989: 1–20.

51 Horányi 2006: 44.

52 Mező 2006: 285.

Ennek az elvnek az alapján kell *ismét* visszatérnünk az eredeti kérdésünkhöz, hogy mi ez, mit jelent a 2. számmal jelölt felirat?

A már fentebb adott válasz mellett (a *gyakorlatban érvényesülő* magyar nemzetépítés egyik indikátora) további felelet is adható. Jóllehet a térképek textuális megközelítése az alapvető kvantitatív jellegüknél fogva igen korlátozott[53], a „térkép mint szöveg"-elv mégis hasznos betekintést nyújthat a térkép kódolt jelentésbeli rétegeibe. A nyomtatott képi információ is részben a szavaktól függ,[54] tehát a térkép ugyanúgy „rászorul" az ábrázolás hagyományait, a szerző őszinteségét, objektivitását, a térkép mögött kialakult konszenzust demisztifikáló, a szerkesztés kontextusát, célját, értelmét kritika alá vevő olvasatra, mint az irodalmi, filozófiai vagy tudományos szövegek.

Ám a jelen esetben, az elkészült közigazgatás és egyben tehát nemzetiségi térkép esetében szerencsés helyzetben vagyunk, *mert ránk maradtak egyrészt magát a térképet megrendelő szövegek, másrészt a teljes levélváltás, amely az elkészült térképre adandó intézkedési tervet tartalmazza.* A 2. számú dokumentum tehát úgy is értelmezhető, *mint a térképi tartalom szöveges leírása.* Választ kapunk belőle arra az alapvető kérdésre, hogy *tulajdonképpen hogyan kell értelmezni, helyesen dekódolni(!) a nemzetiségi térképet.*

Ám a tervezet mutatja a térképi kifejezés szűk határait is, hiszen hogyan is lehetne például a nemzeti karakterológiát megjeleníteni? (Esetleg – talán – utalhat*na* erre „valamiféle" közmegegyezéssel használt színkód.) *A levél viszont éppen a textualitásával képes kereteket adni a nemzetiségi térképnek* (azaz megjeleníti a térben igen korlátozottan leképezhető társadalmi/kulturális folyamatokat).

A dokumentum tartalmazza természetesen a térkép (a fentebb már megelőlegezett kifejtett geofilozófiai tévedések, tévutakkal együtt mégis „valamiféle" egzakt) „tudományos" olvasatát, azaz a csak statisztikai adatok alapján kirajzolódó téralakzatokból (zsák, tömb, etnikai határ) levont

53 L. ehhez a korláthoz: Horányi 2006: 44–45.

54 Gombrich 2003: 97.

következtetéseket, ám a felirat *elhallgatásaival, sztereotípiáival, sugallt értelmezési kereteivel, (magyar)nemzet centrikus látószögével mégis alapjában kérdőjelezi meg „a nemzetiségi kartográfia mint szigorú tudomány" tételt.*

Amint fentebb erről szóltam, a nemzetiségi térkép inkább az adott kor nemzetpolitikai céljait alátámasztó vizuális jelrendszer, mintsem objektív helyzetértékelést nyújtó kartográfiai gyakorlat. Ebből következő természetes magyarázat tehát, hogy a századforduló politikus megrendelői felhívták a figyelmet az etnikai térképek kettős élére, hiszen azok „rossz, idegen kézben" akár éppen fordított célokra, azaz a magyarság ellen is felhasználhatók.[55] Ez a félelem az első világháború után természetesen eltűnt, sőt a nemzetiségi térképeket most már a területvesztéssel veszélyeztetett magyar nemzet minél szélesebb körű szolgálatába állították. A kisebbségek térbeli helyzetét elemző bizalmas gyakorlatból propagandaeszköz vált.

*

A kultúra/társadalom térbeli beágyazottságának, tagoltságának kérdése, tér és kultúra/társadalom kölcsönös viszonyának mibenléte a magyar tudományosság mélygyökerű sajátossága. A német kutatások, elméletek (pl. a ratzeli determinizmus) talaján mozgó „nemzeti tudományokat" a táj és a kultúra (néprajz, geográfia[56]), sőt a táj/tér és a történelmi/politikai események (népiségtörténet[57]) összefüggésének elemzése a huszadik század első felében lényegileg meghatározta, és amely szemléletmódtól csak igen nehezen tudtak és tudnak e tudományok a mai napig megszabadulni.

Fokozottan igaz ez az elméleti megkötöttség a kulturális jelenségeket, folyamatokat, kölcsönhatásokat elemző néprajzra. A népi műveltség, életmód abszolút táji meghatározottságától és a táji kötöttség helyett társada-

---

55 Részletesen l. Keményfi 2004b: 119–131.

56 L. a két tudomány viszonyának összegző bemutatását: Keményfi 2004a.

57 Csíki 2003. – Az irányzat kritikai bemutatását l. Erős 2000.

lomtörténeti szempontokat (pl. polgárosodás) előtérbe helyező kutatások csak az utóbbi évtizedekben honosodnak meg a néprajztudományban.[58]

A nemzetiségi kartográfia (azaz az objektív tér és nemzet/etnikum szoros összefüggésének ábrázolása) egyben oka és okozata *is* az előzőekben bemutatott nézőpontnak. Hiszen egyrészt a régiónk államhatárokon átnyúló, vérközösségi gyökereket előtérbe helyező álláspontja a nemzet, nemzeti kisebbség fogalmát jórészt térhez (területváltozásokhoz) kötötten értelmezi, másrészt viszont a térképi megjelenítés erősíti magát a kultúrnemzeti alapelgondolást. Az adott nemzetiség/etnikum stabilitását maga a mérhetőség és az így létrejövő adatbázis térképi megjelenítése is biztosítja. Éppen ezért szintén hallgatólagos közmegegyezés alakult ki arról, hogy például a Kárpát-medence etnikai sokszínűségét bemutató könyvekben nemzetiségi térkép, térképeik *is* szerepeljenek.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a kultúrnemzeti elgondolásban a nemzetiség a nemzeti, etnikai kisebbség fogalmának nem csupán a viszonyrendszerére, társadalmi struktúrájára utal, hanem a közép- és kelet-európai nemzetállamok számára fontos *térszerkezeti*, geográfiai elemeket is magában foglal. Egyrészt a nemzetiség, etnikai csoport nagysága a kultúrnemzeti meghatározásaiból adódóan *mérhető,* tehát *térben leképezhető*, másrészt ez a felfogás az etnikai határokat a történeti kontinuitás által legitimált térbeli rendként jeleníti meg és ennek következményeként az államhatárok mozgását és burkoltan e határok megváltozásának lehetőségét is tartalmazza.

Ebben a tudományos hálóban bontakozott ki a két világháború között teljes metodikai skálájával az a szerep, amelyet a nemzetiségi térképeknek már a századforduló is megelőlegezett.

---

58 A néprajzi térbeliség kérdésének elemzését l. Kósa 1998: 11–36. – A néprajzi térbeliség kutatástörténetének összegzését a kartográfiai metódusra kihegyezve legújabban l. Borsos Balázs akadémiai doktori értekezését, amely még csupán kéziratban érhető el, de megjelenése várható: Borsos Balázs, 2008. *A magyar népi kultúra regionális struktúrája a Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében* – kézirat.

Természetesen nem lehet a mai kor mércéjével és értelmi-érzelmi világának szűrőjén át nézni a majd háromnegyed évszázada született tudományos elméleteket, fogalmakat. Az egykori elképzelések pontos értelmezéséhez átfogó eszmetörténeti kép felvázolására – pl. a korszak földrajzi vitáinak, kutatási témáinak, a geográfusok személyes motivációinak, szakmai kritikáinak értékelésén keresztül – lenne szükség. A nemzetiségi térképek készítésének motivációi is jól magyarázhatók. Annyit azonban a jelen fejezet keretei között is ki kell emelnünk, hogy a nemzetiségi kartográfia alapvetően *téves* elméleti elgondoláson nyugszik. Ki nem mondva úgy vélték, hogy az etnikai kartográfia megteremti az *átjárhatóságot*, a kapcsolatot az objektív tér és a mentális/szimbolikus társadalmi jelenségek között.

„Megcsúszó" tudományfilozófia

Amint arról a földrajzi mítoszképzés ideológiai hátterénél már szó volt, a neokantiánus iskola a szellemtudományok tárgyát a tizenkilencedik század végén határozottan elválasztotta a természettudományos vizsgálati úttól. A „puha", változó társadalmi folyamatokat nem lehet objektív törvényszerűségekkel leírni. Azaz nem mondható, hogy „valamilyen társadalmi folyamat azonos körülmények között, azonos módon zajlik le." *Nem lehet tehát a kétféle megközelítést és kutatási gyakorlatot összemosni.*

Úgy vélem, a nemzetiségi kartográfia a két eltérő szemléleti út között hallgatólagos *átmenetként* jelent meg a korszak geográfiájában. Átmenetként, mert ebben a térképészeti gyakorlatban olyan érvrendszer bontakozott fokozatosan ki, amely *kvázi* természettudományi fogalomrendszerrel és faktorokkal igyekezett az alapvetően *változó* társadalmi jelenségek közötti kapcsolatokat, összefüggéseket statikusan, állandóságot tükrözve magyarázni, sőt bizonyítani, hiszen a térképeket értelmező (és megrendelő) szóhasználatban olyan, a statikusságra, változatlanságra, determináltságra utaló kifejezések honosodtak meg, amelyek a mai napig elő-előfordulnak az etnikai földrajzban. Lásd például a fenti dokumentumban a magyarság „hullámtőrő gát" szerepének taglalását (4. pont 5. sor), illetve lásd napjaink szóhasználatában a védelemre, szilárdságra, „megtörhe-

tetlenségre" utaló, a térkép üzenet szerepét taglaló fentebbi részben már idézett kifejezéseket: „etnikai bástya", „etnikai védelmi sáv", „etnikai frontharcos", „etnikai túszhelyzet", „etnikai szellemi fegyver".

Azaz még ha el is fogadhatjuk a statisztikai nagyságra és a területi kiterjedésre utaló egzaktabb, a feliratban felvázolt osztályozási rendet, a lelki alkat és vélt viselkedési minták (pl. barátságos, illetve a magyarságot veszélyeztető) alapján nemzetiségi intézkedési tervet javasolni tehát már a korban is igen ingoványos elméleti talajon állt.

Ez a fogalomhasználat – minden megújulási törekvése ellenére – még ma is jelen van az etnikai földrajzosok körében. Napjainkban is jelennek meg olyan írások, amelyek a társadalomtudományoktól idegen természettudományos gyakorlatot követelnek meg az etnikai geográfiában is. Azt, hogy az alapfogalmak egyértelműek, kétséget kizáróak és megingathatatlanak legyenek.[59] Ha ez a „kívánt" állapot bekövetkezne, akkor ismét ugyanoda tér(ne) vissza a tudományág, amin igyekeznie kellene mégis-csak valahogy túllépni. Hiszen az utóbbi évtizedek nemcsak a „teret mozdították meg", hanem eleve olyan „egyértelműnek" vélt fogalmakat is megkérdőjeleztek mint a nemzet.[60]

A nemzetiségi kartográfiai gyakorlatban megjelenő háttérideológia igen hasonlít az előző fejezetben bemutatott, Rónai András által kimunkált államhatár-tartóssági eszméhez. Hiszen a kartográfusok igyekeznek az etnikai térszerkezeteket egy olyan faktorral bizonyítani, amely a geográfiában a legnehezebben értelmezhető, térben leképezhető, nevezetesen *az idővel.* Így az etnikai határok minél tartósabb, változatlanabb állapotának „plasztikus" bemutatása (pl. saját terület egyenlő vörös) legitimálhat (alapot nyújthat) más társadalmi keretek megszervezésére, átalakítására, vagy éppen fordítva, mozdíthatatlanságára (államterületek kérdése): „(…) Magyarországnak fogjuk nevezni a Kárpátok koszorújában azt a területet, ami ezer esztendeig a mienk volt s föltétlenül megint a mienk lesz

59 Farkas 2006: 311.

60 Részletesen l. a „térbeli fordulat"-ot bemutató fejezetben.

a *természettörvények* (kiemelés tőlem – K. R.) kérlelhetetlen következetességével."[61]

A kulturális jellegzetességeket, etnikai hovatartozást mégis valamilyen módon kvantifikálni kívánó mai geográfia ezeken az elméleti buktatókon igen nehezen tud még napjainkban is túllépni. Jóllehet a múlt század kilencvenes éveiben lokális terepen mozgó kutatók *éppen* azt szerették volna munkáikkal elérni, hogy az etnikai földrajz módszertana *eltérjen, túllépjen* a klasszikus geográfiai indukción, a szinte természettudományi törvényalkotáson, térképi statikusságon és valamiképpen „több legyen" önmagánál, azaz szinte „tiszta" társadalomtudománnyá váljék, amely a „puha" etnikai folyamatokat a megújult/megújítandó módszertani eszközkészletével elemezni képes.[62]

A térképek mint kódolt üzenetek 2. – a nyelvhatárakció korában
(Az objektív etnikai tér tipizálása: sztereotípiák, elhallgatások)

A kulturális folyamatokat elemző honi néprajz tudománytörténetét végigtekintők sokszor vádolták meg a tudományt elméletietlenséggel és túlzott leíró jelleggel. A kritikai hangokat el kell fogadnunk, ám éppen a néprajzi *térbeliség* kérdésénél meg kell szorítanunk a bírálatok érvényességét. A nyugat-európai kulturális térelméletekben ugyanis a honi néprajz jó kapaszkodót, elméleti alapot talált a kultúra/etnikum és környezet összefüggésének bizonyítására, a saját ilyen irányú elképzeléseinek elemzésére. Éppen ezért üdvözölte és igyekezett elméleti szinten is honosítani a tudományunk a kulturális aerák tanát, illetve zonalitás-elgondolásokat. *Ám megint egy olyan elképzelés tűnt fel a honi tudományos palettán, amely Nyugaton tulajdonképpen már a születésénél megoldatlan elméleti kérdések sorát vetette fel.*[63]

---

61 Cholnoky 1937: 5.

62 L. a „problémás góc", azaz a „meghaladandó" geográfiai indukció, törvényalkotás bemutatását: Tátrai 2006: 273–286.

63 L. ehhez a magyar Mezopotámia képzetét bemutató fejezetet.

A „terekben/tájakban etnikumok mint kultúrateremtő népek”-elv igen hasznosnak bizonyult a magyar néprajz és földrajz számára a két világháború között. A tér és a kultúra szoros összefüggését igyekeztek bizonyítani, illetve a magyar kultúra „magterületének” tökéletes kultúraalkotó képességét geográfiai érvrendszerrel is alátámasztani.

A nemzetiségi térkép ebből a nézőpontból nem más, mint a Kárpát-medence életképes, kultúraalkotó magyarságának *térbeli katalógusa*. Ebből a szemléletből az is következik, hogyha vannak körülhatárolható területi etnikai eltérések, akkor azok tipizálhatók is.

Csakhogy megint abba az elméleti problémába ütközünk, hogy tulajdonképpen a felirat alapjában nem a térképről leolvasható térbeli helyzetekről szól, mondjuk azokat osztályozza, hanem a kartográfia számára értelmezhetetlen társadalmi folyamatok alapján sorol be és javasol intézkedési terveket.

A statisztikai hivatal elnöke mégis könnyedén átlép e filozófiai szakadékon, és kifejti fenti „védelmi tipológiáját”. A társadalmi/kulturális jelenségek bonyolult hálója és az objektív tér között hidat ver egzaktnak vélt nemzetkarakterológiával, elkent sztereotípiákkal, sőt elhallgatásokkal.

Tehette ezt, mert pontosan értették mondandóját, hogy „mi rejtőzködik” az adott szín alatt a térképen. Hiszen a korszak földrajza teljes természetességgel használta geofaktorként, azaz *tájtényező erőként a nemzeti sajátosságokat*. Cholnoky a magyart a legszelídebbnek míg a románt durvának, a szlávot összeférhetetlennek írja le, amely az adott táj képében is megjelenik. Ugyanígy tesz Prinz is, aki a nemzetiségi peremterületeket durva, a magyartól idegen granicsár népségként írja le.[64]

A feliratban (2. levél) Vargha csak galíciai veszélyként emlegeti a mindenki által mégis pontosan értett zsidóságot („A galicziai határon levő községek a bevándorlás elleni védekezés szempontjából is fokozottabb gondozásban részesitendők”):

64 L. A Tisia-masszívumról írt fejezetet.

A zsidóság fogalmi meghatározása, az ön-, illetve a befogadó társadalom általi definiálása, és ennek megfelelően az empirikus statisztika vagy levéltári források alapján szervezett vizsgálata számos nehézségbe ütközik. Magyarország és Közép-Európa tizenkilencedik és huszadik századi történelme során meghatározható *etnikumként* (az állampolitikai szempontok: a nemzetállam koordinátái szerint), *felekezetként* (az emancipáció eredményeként, a polgári liberalizmus prioritásához igazodva) vagy az 1930-as évek tendenciáinak ismeretében *fajként* is. A nyelvhatárakció időszakában

„Vajda Mihály írt egy esszéjében a közép-európai zsidó fogalmáról, az etnikumként, a felekezetként vagy a fajként (illetve az ön- és a társadalom különböző csoportjai által) történő definiálásuk problémáiról, ami a vizsgált korszakok kényszereivel, politikai tendenciáival függött össze.[65] Lényegében ennek alapján »kellett« megkülönböztetnünk egy ún. etnikai asszimilációt (ami mindenképpen megelőzi a hagyományos értelmű […] felekezeti asszimilációt), s aminek a meghatározása azonban gondot okozhat. Egyfelől kétségtelenül a dualizmus korszakában felgyorsuló, a polgárosodással összefüggő »nemzeti homogenizáció« összetett folyamatának keretében zajlott, aminek társadalmi, politikai, kulturális és tudati összetevői, illetve okai voltak (ahogyan a zsidóság fogalmának is megvannak a társadalmi, vallási, kulturális és mentalitástörténeti tényezői). Ugyanakkor ezen tényezők egyre erőteljesebb differenciálódása figyelhető meg a magyarországi zsidóság különböző csoportjainál, ami még nehezebbé teszi az etnikai asszimiláció folyamatának egységes rekonstruálását, és aminek ily módon az izraeliták anyanyelvváltása, valamint a nem magyar anyanyelvűek magyarul tudása csak egyetlen, *kétségtelenül a legmegfoghatóbb mutatója lehet…* (Kiemelés tőlem – K. R.)”.[66]

A nyelvhatárakció időszakát – amint azt a felirat is érzékelteti – a *zsidóság mint etnikum*-felfogás jellemezte. Habár ebben a megközelítés (etnikai karakter hangsúlyozása) mérési indikátorként szerepelt a zsidóság

65 Vajda 1989: 653–655.

66 Csíki 1999: 344.

számának megállapítására, de önmagában semmiképpen sem állta meg a helyét az asszimilációs folyamat jelző – csupán lokális, egy-egy kisebb területre igazolt – nyelvváltás adatainak „ráhúzása" a teljes hazai zsidóságra. Sőt. Ki kell még egészítenünk az előzőekben leírtakat azzal is, hogy az említett korlátok miatt a népszámlálási adatsorok inkább csak a zsidóságban lezajlott kulturális folyamatok *tendenciáiról* adtak képet, nem pedig egzakt, teljesen lezajlott asszimiláció záró eredményei.[67] Árnyalt elemzések mutatták ki, hogy a zsidóság társadalmi beilleszkedése többszólamú. A Gordon-féle asszimilációs modell jól leírja ezt a folyamatot. Sokszor csupán felületesebb *nyelvi* akkulturáció mutatható ki (a belső csoportszerkezet [pl. rokonsági rendszer: további endogámia], intézményhálózat érintetlen hagyásával) és nem teljes beolvadás zajlott le.[68]

Ez a felfogás (a zsidóság mint etnikum, etnikai közösség) „kívülről" határoz meg, azaz az anyanyelvet tartja determináló jellegzetességnek, és úgy véli, a dualizmus évtizedeiben felgyorsuló (és felgyorsítandó) nemzeti homogenizáció sokrétű folyamatában és az asszimiláció menetében a nyelvváltásnak (zsidóság magyar anyanyelvűvé válásának) lehet meghatározó (és elégséges) szerepe.[69] Az alapelvnek megfelelően a hazai népszámlálási statisztikák kimutatásaiban a zsidóság egyre nagyobb tömege jelent meg magyar anyanyelvűként (ez az önálló etnikum létjogosultságát – pl. Fényes Elek – tette feleslegessé).[70] Az etnikumként történő „belső", azaz önmeghatározás pedig politikai cionizmus programját elfogadók között lesz a századfordulón jellemző.

Ugyanebben a korszakban a zsidóság meghatározásának másik módja – a tizenkilencedik századi emancipáció eredményeként a közjogi felfogásban és a közhasználatban – a *felekezeti* jelleg kiemelése, illetve (1895-től bevett) valláskénti definiálása. Ez a meghatározás a zsidóság „tisztán" vallási tényezőivel számol csupán. (Egy 1924-ben hozott kúriai

---

67 L. az asszimiláció elméleti kérdésköréhez, típusaihoz: Gyáni 1993: 18–28; uő 1997: 266–278. – továbbá (bár nem kifejezetten a zsidóságéhoz): Biczó 2004b.

68 L. Kövér 1977: 256; uő 1998: 140–141.

69 Hanák 1984: 357–379.

70 Csíki 1999: 344.

határozat indoklása: „a *zsidó* szó ennek általánosan elfogadott értelme szerint Mózes vallásának és az ezen hitfelekezetekhez tartozóknak megjelölésére szolgál, más fogalmat nem ölel fel”.)[71] Az öndefiníció azonban ezúttal sem feltétlen felel meg „külső” meghatározásnak. Utóbbi ugyanis nem számol a zsidó valláshoz kötődő erőteljes kulturális, életmódot meghatározó vagy identitási elemekkel, amelyek alapján a magyarországi zsidóság (az eltérő származás, a be- és megtelepedés sajátosságainak, de a polgárosodás lehetőségeinek különbözősége miatt is) egyre erőteljesebben differenciálódott, és ez elvezetett – Európában egyedülállóan – az ortodoxia által vallott „kétfelekezetiség” dominanciájához, illetve az 1869-es egyetemes gyűlést követően a különböző irányzatok szervezeti elkülönüléséig. (Ezért, továbbá az elvallástalanodás következtében a népszámlálások önbevallásra épülő felekezeti kimutatásai sem lehetnek megbízhatóak, és a valós tudati viszonyokat: a felekezeti hovatartozást – identitást – sem tükrözhetik.)

A múlt század fordulóján azonban a zsidóság „etnikai helyzetét” élesen kettéválasztották. Mindezek, azaz a *hazai* zsidóság kedvező asszimilációja ellenére (1.), a nyelvhatárakció időszakában a magyar politikai elitben komoly félelem volt, hogy nagyobb arányú, keletről érkező *idegen* (2.) bevándorló tömeg jelenik meg Magyarországon. Jóllehet ez az aggodalom nem volt teljesen alaptalan, hiszen Galíciában a századfordulón majd egymillió, Oroszországban pedig több mint ötmillió zsidó élt[72], ma már az alapkutatásoknak köszönhetően tudjuk, hogy a századfordulón a galíciai zsidóság bevándorlása csupán mítosz volt.[73] A feliratban megfogalmazott, a galíciai bevándorlás feltartóztatását célul tűző ajánlás ezt az aggodalmat tükrözi. Sőt! Hogy milyen félelmetes képzetet jelentett a korban a galíciai zsidóság betelepülése, jól jelzi, hogy Vargha az alapjában a *magyarság* megerősítésre irányuló intézkedési tervben az e területen élő ide-

---

71 Ujvári (szerk.) 1929: 979–980.

72 Gyurgyák 2001: 77. A zsidóság bevándorlásának félelmeiről összegzően l. Gyurgyák 2001: 76–79.

73 L. Pietsch 1988: 46–58. A tanulmányt idézi és elemzi Gyurgyák 2001: 76.

gen ajkúak magyarságtudatát is igyekezett előmozdíttatni annak érdekében, hogy feltartóztassák a galíciai beáramlást.

Ugyanilyen módon osztályozza a magyar államtérben a magyarsággal együtt élő nemzetiségeket is abból a szempontból, hogy az államegység fenntartásának nézetéből mely nemzetek lehetnek megbízhatóak, barátságosak. Természetesen ez az osztályozás nem haladja meg a kor etnikai sztereotípiáit, ám – amint arról már fentebb szó volt – ezekkel a leegyszerűsítésekkel „valamiféle" etnikai egység képezhető, mely egyrészt alapja lehet egy vélt nemzetpolitikai intézkedésnek, másrészt pedig egységes, megfogható, azaz mérhető kategóriaként a térképen ábrázolható legyen.[74]

Az, hogy a nemzetkarakterológia a geográfia egzakt tárgyává vált, egyrészt a földrajz leíró korszakának köszönhető. Az egyes földrészek, földfelszíndarabok bemutatása magában foglalta egzakt, leírható ismeretként az ott élő népek jellemének leírását is.[75] Majd épült be e szemlélet a magyar tájtanba is és vált a nemzetkarakterológia a tájat formáló egyik geofaktorrá.[76]

Másrészt viszont „a karakterológia mint kvantitatív tudomány"-elv a fokozatosan kibontakozó statisztikatudománynak és e diszciplínán belül érvényesülő szemléletnek is köszönhető. A felirat osztályozási rendszere (barátságos, barátságtalan nemzetiségek) pontosan tükrözi a korszak azon szemléletét, amelyben a *polgárosodás* előrehaladta, elmaradása játszotta a fő nemzetiségi csoportképző erőt. Azok az etnikai közösségek, melyek az elit megítélése szerint aktívan részt vesznek a Magyar Állam európai polgári felzárkóztatásában alapvetően más karakterjegyekkel „ismerszik meg", mint azok, melyek a vélekedés szerint kevésbé igazodnak e cél megvalósításához.[77]

---

74 Az 1899-es földrajzi kongresszusról, melyen a népességstatisztikai térképek kérdéseiről volt szó l. Szende 1900: 315–319.

75 Részletesen l. Fodor 2006: 70–119.

76 Teleki 2000a: 14–26; uő több tanulmányában: 2001b.

77 A folyamat részletes és árnyalt bemutatását l. Vári 2006: 89–126. A korszakhoz l. még: T. Szabó 2008; A németekről a fenti szellemben l. pl. Bátky 1918: 131–158.

Meg kell azonban azt is jegyeznünk, hogy a felirat és korszak földrajza is – ellentétben az országban élő németséggel – a peremterületeken élő nem magyar népességben már az állam egységes területét *veszélyeztető* erőt is látott, a nemzeti sztereotípiákban egyre élesebb jelzők jelentek meg, melyek a szlovák és a román etnikumok önálló államlétre alkalmatlanságát hangsúlyozták, kulturális életképtelenségét igyekeztek bemutatni.[78] (Jóllehet a nyelvhatárakció évtizedén túl mutat már az 1920-as béke, ám a trianoni döntés következménye nyomán természetes módon felerősödött egyrészt a honi geográfiában a magyarság táji kötöttségének hangsúlyozása és a Kárpát-medencének mint a magyarság karakterét alapvetően meghatározó természeti formának az értelmezése, másrészt a Kárpát-medence utódállamai népeinek „egzakt" és „tudományos" negatív megítélése.[79])

De a feliratból nem csupán a kor nemzetiségi területi helyzetképéről kapunk képet, hanem a terminológiai hálóról is, amellyel a magyar államterület nemzetiségi térrajzát leírták. A szórvány fogalmi használatával párhuzamosan, a két világháború között, teljesedett ki a magyar tudományos terminológiai rendszerben a tizenkilencedik század végének német szóhasználatából átvett *népsziget*, *nyelvsziget* kifejezés is.[80] Amint a feliratban is olvasható, a korszakban a nyelvsziget szóalak – hasonlóan a szórványhoz – még „nemzetsemleges" volt.[81] A meghonosodó terminus az adott népcsoport „szigetszerű" helyzetét, zártságát hangsúlyozta. Eb-

---

Czirbusz 1913: 108–153; Nitsch 1913: 7–25. Czirbusz véleménye szerint a délkeleti szlávság és a keleti románság morzsoló malomköve között a magyarság csak a németség rokonszenvére számíthat. Czirbusz 1913: 16–17. – Meg kell jegyeznünk, hogy az imagológiai vizsgálatok egyik fő, hangsúlyozott része a sztereotípia-elemzések területe. Hunyadi (szerk.) 2001; Hunyadi – Anh (szerk.): 2001; Horváth 2006: 79–90.

78 Bátky 1918: 131–159.

79 Összefoglalóan l. Hajdú 2006: 390–417.

80 A terminus használhatóságáról a vitát lásd *Néprajzi Látóhatár* IX. évf. 2000. 1–2. sz. 1–81.

81 Lásd pl. Balogh 1902: 134–135.

ben az időszakban (a múlt század fordulóján), főként – amint arról már fentebb szó volt – az alapkutatások hiánya miatt, nem csupán területi értelemben, hanem kulturális vetülettel *együtt* használták a kifejezést. Ez azt jelenti, ha valami a térben szigetszerű, akkor az kulturálisan *is* zárt rendszerként értelmezhető. A korszakban ez a megközelítés nem hordozott feltétlenül negatív fennhangot. Gyakran használták lexikonok, levelek, országleírások szinonimaként, egymást fedő értelemben a sziget/nyelvsziget és szórvány alakot (l. ehhez a felirat egyes pontjait). Később viszont, a trianoni döntést követő évtizedekben a „nemzetsemleges" előfordulások fel-felbukkanása mellett (pl. „oláh", szász nyelvsziget) – hasonlóan a német kutatásokhoz – azt láthatjuk, hogy a terminus a saját (jelen esetben magyar) kisebbségi helyzetű „szigeteire" utaló szóalakká vált. Olyan kifejezéssé, amely a maga „veszélyeztetettségi olvasatával" a határainkon kívüli, elsősorban más nemzetiségek által körülvett „szigetmagyarokban" „etnikai védőbástyákat", „etnikai frontharcosokat", sőt etnikai túszhelyzetet láttatott. Hirdette a magyarság kulturális zártságát, „érintetlenségét" (mi több, romlatlanságát). Ha használták is a kifejezést más nemzetiségekre, azokban az esetekben is ugyanarra a viszonyrendszerre utalt a szó, ugyanazt a magyarságra vonatkozó „veszélyeztetési" tartalmat hordozta: *a magyarság közé ékelődött eltérő (azaz „előretörő") népelemek* megjelölésére szolgált.[82]

Ebben a szellemben igyekszik a felirat a kirajzolódó „etnikai geometriai idomokat" megszüntetni, a magyarság térbeli helyzetét a kiszögelésektől megszabadítani, azaz – az akció szellemének megfelelően – életképes etnikai tömböket képezni. Választható útként vázolja fel Vargha a miniszterelnöknek a *betelepítés* gondolatát. A magyarság mesterségesen szervezett (még csak tervezett) migrációjában tehát nem elsősorban a lakatlan területek (a demográfiai vákuum megszüntetése) benépesítése a fő cél, hanem a felirat a telepítésben alkalmas „etnopolitikai" eszközt lát a nemzetiségi népnyomás (7. pont) ellensúlyozására.

---

82 A szórvány és a nyelvsziget kifejezés részletes bemutatását l. Keményfi 2005: 78–90.

Hangsúlyoznunk kell még, hogy e szerencsésen ránk maradt hosszú felirat sűrítetten adja vissza az egész akció esszenciáját.

1. A levél mutatja egyrészt a Julián Egyesület elképesztően nagy volumenű, az egész Kárpát-medencére megfogalmazott nemzetpolitikai koncepcióját, amely javaslatoknak csak egy, bár igen fontos részét képezi a magyarság területi bemutatásának kérdése. A felirat a nemzetiségi statisztikát alakító demográfiai folyamatok nyomon követését is javasolja. Ám a népszaporulat alakulása, a kivándorlás, a betegségek hatása mellett alapvetően a Julián Egyesület fő célkitűzését, a peremmagyarság gazdasági, birtok- és kulturális viszonyainak emelését tekinti fő feladatának.

Az egyesület kiemelt hangsúlyt adott – amely célt Klebelsberg miniszterként majd a két világháború között tudott a gyakorlati politikájába igazán átültetni – a magyarság kulturális megerősítésére, iskoláztatására. A két világháború közötti időszakban teljes kultúrpolitikai programmá kidolgozott klebelsbergi kultúrfölény-elv csíráit már e nyelvhatárakció is tartalmazza. Hiszen a magyar iskolaügy és magyar nyelvű hitélet gondozása kitüntetett szerepet kap a tervezetben.

2. Vargha levele másrészt mutatja az egyesület politikai befolyását is, hiszen Klebelsberg a programot a korszak miniszterelnökei hathatós tudtával és támogatásával szervezte:

„Az az elv, hogy az Egyesület csak az állammal a legszorosabb egyetértésben együttműködve érhet el sikereket, már az első szervezkedés alkalmával is kifejezésre jutott azáltal, hogy az Egyesület vezető tisztviselői jórészben állami funkcionáriusok voltak."[83]

Ez az alapvető helyzet egyben azonban meghatározza az akció keretében készült dokumentáció, az alcímben fentebb jelzett *üzenet* szerepét is. Nem csupán ebben a feliratban, hanem a levélváltás későbbi darabjaiban is nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy egyrészt maga az intézkedési terv, másrészt az elképzelésben megvalósuló etnikai térkép szigorúan *zárt körben* maradjon. Ez a mód nem csupán a kormányzati döntés-előkészí-

83 Petri P. 1937. 13–14.

tés természetes bizalmasságát jelzi, hanem egy sokkal mélyebb – nyugodtan írhatjuk – nemzetpolitikai *meghasonlást* tükröz. Hiszen miközben 1868 óta a magyar politikai elit törvényi keretekben államnemzeti célokat hirdet, addig a háttérben a nemzetiségi területi „elsajátítás és kisajátítás”[84] szorongása irányítja a gyakorlati politika tervezett lépéseit. Természetes, hogy ezek az aggodalmak, azaz hogy a Kárpát-medencében élő nemzetiségekben a magyar vezető elit az állam területi egységének a veszélyeztetését látja, nem kaphattak nyilvánosságot.

Úgy látom azonban, hogy alapvetően *nem* az elkészítendő térképpel van *önmagában* baj. Jóllehet majd a kész térképek kiosztását is igen bizalmasan kezelik (l. alább), ebben az időszakban a Magyar Állam nemzetiségi térszerkezete *nyílt tananyag*.[85] A bizalmas kezelést alapvetően e nemzetiségi térszerkezet *szöveges kiértékelése* és az etnikai térkép alapján megtett, a de jure (!) egységes államnemzetben a magyarsággal egyenrangú alkotó népként élő nemzetiségek visszaszorítására megfogalmazott *intézkedési javaslatok* határozzák meg:

„Minthogy e tudakozódások teljesen magánjellegűek lennének s egészen esetlegesnek tüntettetnének fel, a valódi czélra való minden utalás nélkül: a mély tisztelettel alulirt hivatal úgy véli, hogy megbizatásának bizalmas jellege ellen ezen információ szerzésekkel semmit sem vétene; másfelől pedig ugy reméli, hogy ez úton feltűnés nélkül és könnyebben juthatna bizonyos tapasztalatokhoz, mintha azok más, hosszadalmasabb hivatalos úton, vagy egyéb módon szereztetnének be.”

A fenti bekezdések tehát azt jelentik, hogy a nyilvánosan publikált és használt nemzetiségi térképektől eltérően a megrendelt etnikai térkép egy komplex nemzetpolitikai program részeként készült el. *Ez a kontextus* határozza meg alapvetően az etnikai térkép bizalmas jellegét (részletesen l. lentebb). Azaz tehát akkor járunk el a kartográfiatörténetben helyesen, ha ennek az intézkedési tervnek a *viszonyában* értelmezzük az elkészült térképet.

---

84 L Gyáni 2010: 239–257.

85 L. Cholnoky 1906: 230–321; Kogutowicz 1910..

Ám mindezek mellett a *legpontosabb* választ arra, hogy mit jelent ez a kontextus, azaz mi az oka az előbb említett bizalmas kezelésnek, egy 1907. június 10-én írt felirat tartalmazza (6. levél[86]). A felirat tulajdonképpen részletesen *feltárja az egész akció nemzetpolitikai célját.* Úgy is fogalmazhatunk, hogy ez a dokumentum az *értelmezési kulcs* a nyelvhatár-intézkedési tervhez:

„ – […] Tüzetes tanulmányok ezek, az illető községek nemzetiségi és egyéb viszonyainak alapos megfigyelései, s minthogy természetszerűleg a nyelvhatáron levő s a nemzetiségekbe való beolvasással fenyegetett községekre fordíttatott itt is a legnagyobb gond […]

– […] így begyűjtött értékes adatok […] valóban hasznot hozókká váljanak arra a czélra, a melyre gyűjtettek, a nyelvhatáron lévő s a nemzetiségektől fenyegetett magyarság védelmére.

– […] A nyelvhatáron élő magyarság védelme, ellenálló képességének öregbitése s helyzetének javitása úgy gazdasági, mint kulturális és szocziális intézkedéseket is igényel […]

– […] az igazgatás és kormányzat minden ágában fognak fölmerülni olyan teendők, a melyek a nyelvhatári magyarság védelmére szükségesek lesznek. […]

– […] ismételni bátorkodom, hogy a nyelvhatárokon élő magyarság védelmére irányuló akcziónak az egész kormányzat körére kiterjedőnek kell lennie, s ezért csakugyan legalkalmasabbnak látszik, ha a végrehajtás iránt való javaslattétel is egy, az egész kormányzat megbizottaiból alakitott tanácsra bizatik. […]”

3. levél[87]

A munkálatokat tehát a Fejérváry kormányzat is finanszírozta. Az 1892-ben bevezetett és (1925-ben megszűnt) aranykorona értéke 0,3048789 gramm aranynak felelt meg. Jelenleg egy gramm arany ára 2500 Ft körül

86 MOL. K 26. – 1909 – XXV. 181.

87 MOL. K 26 – 1909 – XXV. 181.

mozog, tehát a mai értéke a koronának 833 Ft. Napjaink viszonyaira átszámítva a 13 000 koronás előállítási költség majdnem 11 millió forintnak felel meg, illetve a munkaköltség évi 5000 koronája 4,2 millió forint körül mozogna napjainkban. Ezeknek az összegeknek a jelzőértéke kettős. Egyrészt az, hogy az országos költségvetésbe a legfelsőbb szinten beépítették a nemzetiségi földabrosz előállítási összegét, a térkép elkészítésének államérdekű fontosságát bizonyítja. Másrészt – jóllehet napjaink értékére átszámított pénzösszeg egy ekkora vállalkozásra átlagos[88] – a pénz a korabeli életszínvonalhoz viszonyított nagysága azt is jelzi, hogy mindenképpen meg akarta a kormányzat teremteni a biztos, nyugodt anyagi hátterét a vállalkozásnak. Ha az adott kor bérviszonyaiba illesztjük a térkép előállítási költségeit, akkor szembetűnik az összegek nagysága. A századelőn például 14–16 korona volt száz liter bor, 15 fillér volt egy liter tej (1 K = 100 fillér), a napszámbér (férfi) pedig 2 korona volt![89] Amint a levélváltás mutatja, felmerült egy anyanyelvi térkép elkészítésének terve is (4., 5. levél[90]), melynek költségeit is a nyelvhatárakció keretébe kalkulálta be Klebelsberg.

Habár a hosszú éveken keresztül folyó előkészítő munka nem hozta meg a legfőbb eredményt, hogy törvényerőre emelkedjék a javasolt intézkedési terv (az ügyet az 1907. június 10-ei levélhez csatolt dokumentum szerint 1908. január 13-án „ad acta” tették – 7. levél), a tervezetben szereplő nemzetiségi térkép mégis elkészült. A térkép kivitelezése 1908 első felében jutott a végső szakaszához. A munka a Wekerle-kormány (1906. április 8. – 1910. január 17.) alatt fejeződött be.[91]

---

88 A mai OTKA költségvetéseiben egy ekkora összeg beállítása közepes finanszírozásnak mondható.

89 *Új Magyar … Lexikon.* 4. 1961. 212.; *Budapest … 1984.*

90 MOL. K 26 – 1909 – XXV. 181. – Az anyanyelvi térkép csupán terv maradt, nem készült el.

91 A nyelvhatár-akció tervezetének ejtése valószínűleg Bosznia annexiójával lehet kapcsolatban. A feszült nemzetközi légkörben a magyar kormány nem akarta az ország területén belül élő nemzetiségekkel a viszonyt tovább rontani.

A nemzetiségi kartográfia a térképekkel szembeni követelményeit a múlt század első évtizedeiben már pontosan megfogalmazta: világos képet nyújtsanak az egymás mellett élő nemzetiségek földrajzi elhelyezkedéséről, tömegéről, települési helyzetéről:

1. adjanak tehát képet arról, hogy *hol* élnek az adott nemzetiséghez tartozó lakosok;

2. adjanak a térképek információt azzal kapcsolatban, hogy *mekkora* az adott nemzetiséghez tartozók száma a területen (és az egymás közötti számarányról);

3. adjanak képet arról is, hogy a különböző nemzetiségekhez tartozók mennyire élnek egymás közelségében, és az etnikumok elhelyezkedése a térben *mekkora keveredésre utal*;

4. szemléltessék a *népsűrűséget*.[92]

A fentebb elemzett le- és feliratok pontosan tükrözik az előzőekben bemutatott törekvéseket, azaz hogy mind szerkesztésében (pl. az újszerű kördiagram-módszer), mind összhatásában (pl. színalkalmazás[93]) az elkészült közigazgatási és egyben anyanyelvi térkép plasztikus képet adjon a magyarság „térkitöltő" képességéről, a kisebbségek pillanatnyi geográfiai helyzetéről.

De ez igaz fordítva is.

Egy „rossz, idegen kézbe" kerülő etnikai térkép a magyarság ellen is fordítható, hiszen e mappáknak az olvasata meg is fordítható. Nem véletlen, hogy minden iratot „bizalmas" jelzettel láttak el, illetve a térképek elosztásánál is – amint arról az előzőekben részletesen szó volt – fokozott elővigyázatosságra szólítottak fel. A Statisztikai Hivatal által készülő nemzetiségi térképek hasznáról, illetve az ország nemzetiségi/anyanyel-

---

92 Jakabffy 1994: 7–12; Milleker 1935: 189–203. – Átfogó kritikát ad Milleker a nemzetiségi térképek szerkesztési módjainak hiányosságairól. L. még a nemzetiségi térképezés módszertanáról átfogó írásként Teleki – Rónai 1937.

93 A térkép a magyarságot (természetesen) vörössel ábrázolja, a románságot – a minőségi kontraszthatásnak megfelelően – a telített vörös mellett tompa halvány barnával jeleníti meg (és így eljelentéktelenítí…). Részletesen l. a 3. alfejezetben.

vi/térbeli helyzetét megjelenítő módszerekről a Miniszterelnöki Hivatal részletesen tájékoztatta az állami hivatalok vezetőit, hogy azokat a gyakorlati államigazgatási munkához – titkos, eligazító háttéranyagként – megrendeljék *(8., 9., 10., 11. levél).*

Az akció keretében tehát ugyanarra az adatbázisra épülve két térkép valósult meg:

„A másik munkálat a fent idézett magas leirat azon kívánságához képest, hogy a helyzetnek s a fejlődésnek számokban való kimutatásán kívül annak grafikus ábrázolása is szükséges volna – az 1900. évi népszámlálás alkalmával talált nemzetiségi arányoknak községenkint való grafikus feltüntetése volt, olyképen, hogy minden egyes községet a térképen a lélekszámával arányos nagyságú kör ábrázol, a mely körnek a községbeli nemzetiségek arányszámához mért szeletei az illető nemzetiségnek megfelelő színnel festettek be. Az egész ország területe tizenkét nagy térképszelvényt foglal el; kettőt ezek közül kegyes megtekintés végett tisztelettel bátorkodom visszakérőleg idecsatolni."

(1905. július 7. – *16. ábra*)

„E most készülő térképek egyik fajtája ugyanis azt leend hivatva szemlélhetővé tenni, hogy az ország külömböző nemzetiségei, községenként miként vannak megoszolva, tehát a legkisebb közigazgatási alakulatokig lemenve, hogyan vannak a magyarság között elhelyezve. Ugy a magyarság, mint a külömböző nemzetiségek más és más szinekkel lesznek e térképen megjelölve és pedig minden községet egy-egy kör fog jelezni, mely természetesen a község lakóinak számához arányos lesz. Ha egy községben külömböző nemzetiségek laknak, ugy annak a községnek a köre annyi szeletre lesz felosztva, a hányféle nemzetiség a községben van s minden szelet az illető nemzetiség szinével lesz kifestve ugy, hogy a térképekre rajzolt mértékek alapján megállapitható lesz, hogy mennyi a község összlakóinak a száma, hányféle nemzetiség lakja az illető községet és hogy számarány szerint hogy oszlanak meg a nemzetiségek minden egyes községben. […]

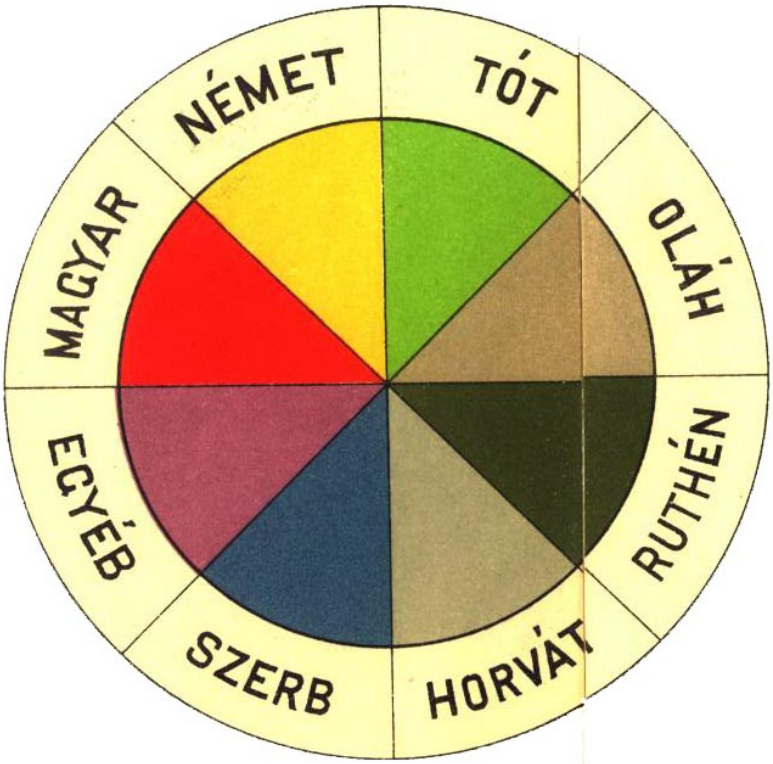

A magyar anyanyelvüeket állandóan a piros, a németeket a sárga szin mutatja stb. A nemzetiségek az egyes körökön belül az itt megjelölt sorrendben ábrázoltatnak.

16.a. ábra
Színkód és részlet a nemzetiségi térképből



16.b. ábra
Részlet a térkép jelkódjából



16.c. ábra
Részlet a nemzetiségi térképből

A statisztikai hivatalnál készülő térképek másik fajtája, ugyanezen rendszer szerint, azt van hivatva feltüntetni, hogy az ország lakói a magyarul tudás szempontjából – községenként – miként oszlanak meg.

A községeket e térképeken is a lakosság számarányához mért körök fogják jelezni, azonban e térképen csak kétféle szinezés lesz és pedig az egyik szin a község lakóinak magyarul beszélő, a másik szin pedig a magyarul nem tudó részét fogja graphikai uton feltüntetni."

(1908. május 8. – *17. ábra*)[94]

*

Az 1868-as kisebbségi törvényből „elvileg" az következne, hogy az államtér nemzetiségektől függetlenül csak összefogja az ugyanazon jogi-politikai kerethez tartozó polgárokat. A területi határok csak a politikai kereteket jelölik ki, a térbeli etnikai határoknak tehát nincs jelentőségük. A magyar kisebbségi politika és törvényalkotás a tizenkilencedik század közepén is ezen államnemzeti típus gondolati körében indult, ám a kölcsönös vélt vagy valós etnikai sérelmek oda vezették a monarchia népeit, hogy azonos jogi-politikai keretben, azaz önálló, etnikai alapon szerveződött nemzetállami keretek nélkül már nem tudták elképzelni a mindennapjaikat. Amint a fent bemutatott dokumentumok is jelzik, az 1920-as esztendő területi döntése nem érte egészen váratlanul a magyar politikai elitet, hiszen már több évtizedes bizalmas „etnikai feltáró munka" folyt a háttérben.

A dokumentumok másik olvasata viszont egy sokkal összetettebb cselekménysor egyik állomását jelzi, nevezetesen – hasonlóan a nemzeti történetíráshoz, a népi kultúra képéhez – a *magyar nemzeti tér tudatos megszerkesztési folyamatának* egyik szálaról adnak áttekintést. A 19. század második, a 20. század első felében a statisztikatudomány, a kartográfia és a geográfia is megfelelt annak az elvárásnak, hogy hozzáadják a

94 *Magyar Állam közigazgatási térképe. Az 1900. évi anyanyelvi adatokkal kiegészítve.* (1:360 000), Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.

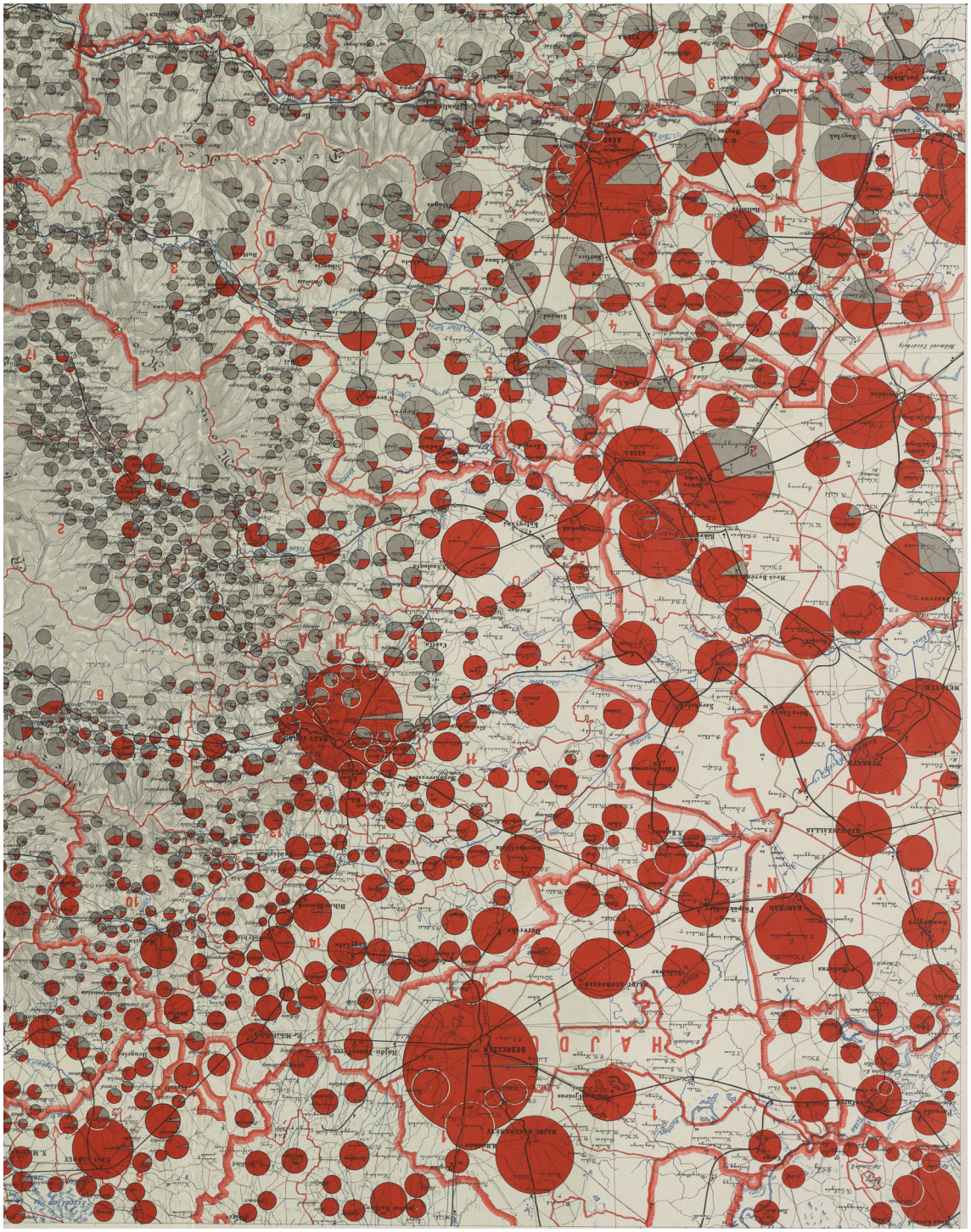

17. ábra
Részlet az anyanyelvi térképből

maguk szakterületein születő eredményeket a magyar politikai elit és magyar nemzeti vezető szerep legitimációjához. Ennek a szerepnek csak egyik oldala az etnikai térképezés. Az elemenként is nagylélegzetű értelmezést kívánó fogalmak a kor tértudományának olyan elképzelései, amelyek végül egységes hálóvá összeállva azonos célt szolgáltak.

ELBESZÉLT TERHES ÖRÖKSÉG: AZ SS SZEREPÉNEK EMLÉKEZETE A MAGYAR NEMZETISÉGI KARTOGRÁFIA TÖRTÉNETÉBEN

Háttér: A németség kulturális/területi vetületének kérdése

Amint arról a mítoszokat elemző fejezetben szó volt, a kultúra/társadalom térbeli beágyazottságának, tagoltságának kérdése, tér és kultúra/társadalom kölcsönös viszonyának mibenléte a magyar tudományosság mélygyökerű sajátossága, amely szemléletmódot a trianoni döntés tovább erősített. Az „elvesztett tájak" és az ott létező magyar kultúra megbonthatatlanságának elve az úgynevezett nemzeti tudományokat a huszadik század első felében lényegileg meghatározta. A táj és a kultúra, sőt a táj/tér és a történelmi/politikai események (népiségtörténet) összefüggésének elemzése központi tudományos magként volt jelen a humántudományok kérdésfeltevésében a két világháború között, és ezen szemléletmódtól csak igen hosszú úton tudtak e tudományok megszabadulni.[95]

Fokozottan igaz volt ez az elméleti megkötöttség a kulturális jelenségeket, folyamatokat, kölcsönhatásokat elemző néprajztudományra. A paraszti életmód nagyfokú környezeti/térbeli beágyazottságának hangsúlyozását, elméleti kidolgozását nem az ismeretek bővüléséből adódó magyarázatok adták, hanem éppen ezeknek az értelmezéseknek a *hiánya* indokolta. Úgy értem, hogy a néprajz annyira szimpla leíró tudomány volt az első szintézisének időszakában, hogy az alapkutatások sokszor az egyszerű környezeti háttér felvázolásával magyaráztak olyan életmódbeli jelenségeket is, amelyeket a korszakban nem, vagy csak szórványosan folyó társadalomnéprajzi kutatások pontosan (gondolok itt jelen esetben a geográfia teljes mellőzésével is) és helyesen értelmezni tudtak volna. A

95 A népiségtörténetéről, a korszak tér és történelmi/etnikai folyamatok összefonódásáról összefoglalóan l. Csíki 2003: 93–100; 114–121; Erős 2000; Erős 2005; Bolgár 2006: 43–72. Német háttér: Ö. Kovács 2004: 410–43.

környezet/tér-kultúra összefüggésének leírása tehát nem tölthette be a társadalmi folyamatokat magyarázó elméletek helyét. A népi műveltség, életmód abszolút táji meghatározottságától és a táji kötöttség helyett társadalomtörténeti szempontokat (pl. polgárosodás) előtérbe helyező kutatások csak az utóbbi évtizedekben honosodtak meg a néprajztudományban.[96]

Az előző fejezetben bemutatott nyelvhatárakció mint indikátor jelzi a korszak gondolkodását a nemzeti kisebbségek térnyerési veszélyével kapcsolatban. Az akcióterv összességében a peremtérségi magyarság kulturális és demográfiai megerősítésének tervével olyan intézkedéseket javasol, melyek meggátolják a kisebbségek „beszivárgó" területfoglalását. A klebelsbergi program látens olvasata a trianoni döntés előtt majd két évtizeddel akár a nemzetiségek elszakadásának veszélyét is magában foglalja, *de természetes módon* sem a tervezet, sem a politikai elit *nem látta fenyegetettként* a tiszta magyar lakta régiókat. Trianon azonban ilyen magyar terek államterületi leválasztásával a legrosszabb elképzeléseket is felülírta (részletesen l. alább). Az egész magyar tudományos gondolkodást meghatározó „államtér és nemzet között szoros kapcsolat"-elvet tulajdonképpen a nagyhatalmi érdekek diktálta 1920-as békedöntés traumatikus erővel írta felül és vette semmibe. Ez teljesen világosan megindokolja, hogy Trianon sokkja a táj/nemzeti kultúra megbonthatatlanságának, szinte sorsszerű összekapcsolódásának bizonyítása a honi tudományosságot e tétel szigorú elméleti kidolgozására szorította. A háborút lezáró, a magyarság számára borzasztó keserű „területi tapasztalatból" viszont az is magyarázható, hogy a hazai politika és tudomány nem csupán az új államhatárokon (1920) kívül élő magyarság megmaradását látta fenyegetve, hanem továbbra is kockázatot látott az új országon *belül maradt* nemzetiségekben is. Annak ellenére, hogy az 1910-es népszámlálás alapján az első világháborút lezáró békével létrehozott országban a

96 A néprajzi térbeliség kérdésének elemzését és az elméleti kérdések hiányának okairól részletesen l. Kósa 1998: 11–36; Kósa 1990; Szűcs (szerk.) 1998.

magyarság számaránya 89,6% volt, azaz gyakorlatilag homogén nemzetállam jött létre.[97]

Hatványozottan jelentkezett ez az egzakt tudományos módon nehezen megfogható veszélyérzet Hitler hatalomra jutása (1933) után a magyarországi németekkel kapcsolatosan.

A magyar kutatók viszonya a német néprajzhoz és tértudományhoz

A két világháború közötti időszak német–magyar tudományos kapcsolata részint több időbeli és ezen időpontokhoz kapcsolható tematikai törésvonallal jellemezhető.[98] Ennek alapján – a kérdéskört a jelen értekezés tárgyára leszűkítve – azt mondhatjuk, hogy a honi geográfia (történelem – l. lentebb) és a határokon kívülre került magyarság rurális kultúráját, pontosabban ekkor már inkább *kulturális* állapotát felmérő, és védendő alkatát feltáró néprajz *kettős* értelemben látta a hasonló német tudományos kutatásokat.[99]

Amint arról már szó volt, a magyar tudományosság részint befogadta a „versailles-i sokk"-ra adott német ideológiai térkonstrukciókat, és ezen elképzeléseket igyekezett a magyar viszonyokra, azaz a trianoni döntés tarthatatlanságának bizonyítására felhasználni. Ám az átfogó, azaz az egész területre megfogalmazott *elsődleges* elképzelések mellett a magyar tudománynak választ kellett adnia a *másodlagos,* ám mégis az új béke *legsúlyosabb* traumatikus erejű következményére.

A szellemi elitnek, a humántudományok művelőinek szembesülnie kellett a trianoni döntéssel bekövetkezett nagyon komoly, az ország történetében az addigiaktól teljesen *új népességi* helyzettel is. Nevezetesen azzal, hogy az 1920-ban meghúzott államhatárokkal nagy tömegű magyar

---

97 Részletesen l. Tilkovszky 1998: 39–123.

98 Jóval túlmutatna jelen értekezés célkitűzésén és megoldhatatlan feladatot is jelentene a korszak szövevényes német–magyar kutatási kapcsolatainak, vitáinak *teljes* bemutatása, értelmezése.

99 A korszak tudománytörténeti összegzését l. Kósa 1989: 127–197.

vált *nem* a saját elhatározásából kisebbségi sorsúvá. Jóllehet a magyar anyanyelvű lakosság e vesztesége napjainkra készségszintű tudásként szervesült a nemzeti emlékezetünkben, ám mindenképpen nyomatékosítanunk kell, hogy az *adott korban* – leszámítva a moldvai magyarságot és a századforduló évtizedeiben *önkéntesen* elvándorolt magyarokat – a honi tudományt a békefeltételek ezen kihatása is *teljesen váratlan helyzetben érte*. Óriási súllyal nehezedett azonnal a tudományos és szellemi élet egészére, hogy valamilyen választ próbáljon meg adni az összmagyarság és a honi politikai elit számára, a „mit lehet most mégis tenni?" kérdésére.

Igen furcsa lesz a következő szavakat a mai szemmel olvasni, de tudatosítandó tény, hogy a magyar tudománynak egy ilyen horderejű nemzeti összeomlásra természetszerűleg *nem volt tapasztalata*. Amint az előző fejezetben részletesen bemutatott nyelvhatárakció pontosan láttatja, félelmek a „nemzetiségi előretörés tárgyában" már a századfordulón megfogalmazódtak, ám tulajdonképpen nem léteztek még csak vázlatosan sem kimunkált tudományos válaszok, mai szóval „hatástanulmányok" sem egy ilyen horderejű katasztrófa modellezésére, mondhatjuk így is, kulturális/társadalmi túlélésére.[100]

Természetes tehát, hogy ebben a helyzetben az eleve erős német–magyar tudományos kapcsolatokban keresett – leszűkítve most jelen értekezésünk tárgyára – *elméleti és metodikai fogódzkodót a magyarság kulturális állapotát feltáró néprajz és a honi geográfia a kialakítandó új nemzetpolitika megalapozásához.*[101] Hiszen a német nemzetállam építésének folyamatában a nem az egységesülő államtérben élő, azaz kisebbségi helyzetű német nyelvű népcsoportok kérdéséhez a német földrajz és nép-

---

100 A jól ismert 1910-es népszámlálási adatok alapján a trianoni veszteség érzékeltetésére: A 18 264 533 lakosból 1920-ban más állam fennhatósága alá került 10 652 419 fő. Az 1910-es 9 944 627 magyar anyanyelvűből 3 214 328. – A társadalomtudományok szerepéről a korszakban l. Lackó 1981. 298–342; Lackó 1988; Gyáni – Kövér 1998.

101 Kósa 1989: 200–210; Mendöl 1947a: 154–162; Mendöl 1947b; Hajdú 2008: 390–417; Hajdú 2008: 75–100. A magyar kisebbségi közösségek politikai, társadalmi, kulturális helyzetéről összegzően: Bárdi – Fedinec – Szarka (szerk.) 2008.

rajz a múlt század fordulójára egyre egységesebb metodikai rendszerrel, terminológiai hálóval közelített.[102] Amint arról a mítoszokat bemutató fejezetben már szó volt, a versailles-i sokkra adott német tudományos válaszokban a többségében németül jól beszélő, sok esetben kint tanult és a német nyelvű szakirodalmat nyomon követő magyar földrajzosok tehát jó előképet, segítséget láttak a magyar államtér-szétesés tarthatatlanságának bizonyítására.[103] És ebben a német rendszerben talált több esetben – azaz természetesen nem kizárólagosan – a magyar kisebbségi sors, „kulturális állapot" felmérése megfogalmazható nézőpontot és terminusokat a hazai néprajz (illetve népiségtörténet) is.[104]

Ám a húszas évek átláthatóbb diszciplináris viszonyrendszere meglehetősen bonyolulttá vált Hitler hatalomra jutásával (1933), majd a nemzetiszocialista területi törekvéseket alátámasztó „tudományos" ideák kibontakozásával. Részint a német anyaállam (Mutterland) és az állam határain kívül élő néptest (Volkskörper) közötti szoros, megbonthatatlan kulturális egységét megfogalmazó elméleti konstrukciókban (pl. nyelvszigetnéprajz) a magyar kutatók továbbra is jó kapaszkodót láttak a saját,

---

102 Német tudománytörténeti összegzésként a kérdésről l. *a)* néprajz: Lutz, G. (Hrsg.) 1958: 102–192; Weber-Kellermnan – Bimmer 1985: 42–113; Kaschuba 2004: 49–58; Pinwinkler 2009: 29–51. *b)* földrajz: Schultz 1980: 41–122.

103 Hajdú 2000: 51–64; Fischer 1997: 59–70.

104 L. pl. a nyelvszigetek néprajzi megközelítésének komplex rendszerét: Keményfi R. 2000: 1–10. Árnyalt képet a korszakról l. Kósa 1989: 200–210. A magyarországi németek kutatásáról: Seewann 2000. 11–33; 136–149; 156–180; 199–221; Tóth 2000. – A magyar–német és a hazai németség korabeli viszonyáról példaként: Gratz 1929: 192–203; Gratz 1938: 357–367; Gratz 2001: 193–203; Gündisch 1928: 253–260; Jancsó 1928: 260–263; Kovács 1936; Rieth 1927.– az ellentmondásos emlékezetű Bleyertől: Bleyer 1928; Bleyer 1929: 114–124; Bleyer kapcsán a korszak hazai németségéről: Fata 1994; Göttling 1930. – A néprajzi kutatásokhoz l. az előző fejezetet. L. továbbá a kimondottan a térség, közöttük a magyarországi németeket érintő számos néprajzi írást tartalmazó freiburgi *„Schriftenreihe des Johannes Künzig-Instiut"* az ulmi Donauschwäbisches Zentralmuseum, a tübingeni Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde publikációit, illetve itthon, a *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* című könyvsorozatot

1920 óta kisebbségi helyzetben lévő népcsoportjainak vizsgálataihoz[105], másrészt azonban a honi tudomány egyre nagyobb ellenérzéssel követte nyomon Németország azon törekvéseit, melyek *éppen* e volkstum-politika jegyében, a Magyarországon élő németek jövőbeni, a „Nagynémet Birodalom"-ban betöltendő szerepét igyekeztek megfogalmazni.

A harmincas évek második felében az ún. „nemzeti tudományok" fő áramlatát – több esetben a napi politikával egyetemben (l. Teleki Pál tevékenységét[106]) – átitatta a német „fenyegetettségi érzet". A magyar szellemi elit tehát a birodalmi területi törekvésekben olyan kockázatot látott, amely még az ún. „maradék ország" területi integritását is veszélyezteti[107], ugyanis a nemzetiszocializmus „Blut und Boden" ideológia elve alapján mindaz a terület, ahol németek élnek, Németországhoz tartozónak vélte.[108] Sorra jelentek meg azok a magyar félelmeket megfogalmazó értekezések, melyek a Magyarország nyugati felén, a Dunántúlon élő svábok Németországból érkező megerősítéséről, illetve német parasztok betelepítéséről szóltak egy olyan komplex területi politika részeként, amely végső soron ezeknek a térségeknek a birodalmi bekebelezését készíti elő. Propaganda kiadványokban, értekezésekben igyekeztek erre a vélt veszélyre felhívni a figyelmet nem csupán a tudományos kutatók, hanem hazai politikusok is.

Erről a kérdésről szól, és emblematikus példaként említhetjük a „Mentsük meg a Dunántúlt" című, 1936-ban Dénes István politikus (1889–1963) tollából született füzet, melyben Dénes a magyar földbirtokrendszer szerkezetét ostorozza, és azt, hogy a „magyar föld" fokról fokra a bérleti rendszer keretében német kézbe kerül.[109] A kiadvány alaphangját jól tükrözi a „Nem az a fontos, hogy a németség bevándorolt, hanem az,

---

105 Tilkovszky 1967: 11. A korszak német néprajza ezen felfogását összegzi: Bach 1937.

106 Pritz 1995; Czettler 1996; Teleki 2000: 334–340; Ablonczy 2005.

107 Pritz 1999.

108 Corni – Gies 1994.

109 Itt köszönöm meg Kósa László szíves beszélgetését, melyben felhívta a figyelmemet Dénes István ezen írására.

hogy itt van és terjeszkedik" alfejezeti cím[110], illetve a propagandafüzet címoldala, melyen a Német Birodalom hatalmas vörös foltjának védelmében „támad a sváb nagygazda a szerencsétlen magyar parasztcsaládra" *(18. ábra).*

„A Dunántúlt hármas veszedelem fenyegeti. A szomszédos 70 milliós németség keleti politikája *külső* elnyeléssel fenyegeti, a Dunántúlon élő gazdag kisbirtokos svábság erőteljes szaporodása és földszerzése belső elnémetesedéshez vezet, a dunántúli magyarság egykézése pedig a dunántúli magyarságnak életfáját pusztítja.

[…] Az új hitleri német III. Birodalom a német hegemóniát a Feketetengerig akarja kitolni. Hitler uralomra jutása után rögtön ki is adták az új német birodalom térképét, amely Ausztriát, Csehország nyugati részeit és a Dunántúlt a Dunáig egymagában foglalta. A Dunántúl a maga latifundiumaival, pusztáival kész prédája a német birodalmi törekvéseknek. Nem is titkolják, hogy a Dunántúl óriási pusztái, nagybirtokai igen alkalmas területek a német parasztság letelepítésére. A német nemzetiszocialista párt telepítési politikájának főiránya a Dunántúl."[111]

A magyarországi Volksbund, illetve a Német Állam területén működő, ám az országon kívül élő németség helyzetének feltárására irányuló intézmények – saját érdekeik minél teljesebb megvalósításáért – igyekeztek szoros kapcsolatokat kialakítani a hasonló területen mozgó magyar kutatókkal.[112] Ennek érdekében a németországi népiségkutatók (pl. Otto Brunner [1898–1982][113], Hugo Hassinger [1877–1952][114], Wilfried Krallert

---

110 Dénes 1936: 9.

111 Dénes 1936: 3–8.

112 A kérdés jól feltárt, összegzően l. Tilkovszky 1978; Tilkovszky 1998: 39–123; Spannenberger 2005; Beer – Seewann (Hrsg) 2004; Nehring (red.) 1990. – A nemzetiszocialista népiségkutatások Magyarországot is érintő teljes szintézisként l. Haar – Fahlbusch (Hrsg.) 2008.

113 Tevékenységéről: Klee 2005: 79; Stoy 2007.

114 Tevékenységéről: Klee 2005: 231. Stoy 2007. http://www.sns.it/it/lettere/menunews/convegni/anniprecedenti/20042005/eipha2005/allegati/33Stoppel.pdf (látogatás: 2010. május 19.)



18. ábra
Dr. Dénes istván: Mentsük meg a Dunántúlt! című kötetének címlapja

– l. alább) óvatosan tapogatóztak a magyar földrajzosok körében is az esetleges németbarátság és együttműködési készség vagy éppen ellenszenv feltérképezésére.[115] Hugo Hassinger például a Birodalmi Tudományos, Nevelési és Képzési Minisztériumnak (Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung – REM) egyik jelentésében 16 magyar kutatót minősített oly módon, hogy a német érdekek szempontjából mennyire megbízhatóak. Habár a németek tevékenységét feltétlen szimpátiával figyelő Milleker Rezsőnek (1887–1945) a Prinz Eugen-díj adományozását javasolja[116], Kogutowicz Károlyt (1886–1948) és Fodor Ferencet (1887–1962) viszont negatív hangnemben zsidóként jegyzi, Cholnoky Jenőt (1870–1950), illetve Haltenberger Mihályt (1888–1972) pedig németelleneseknek. Hassinger véleménye szerint tehát a magyar földrajz fő áramlata problémát jelent a német, ún. „népiségi" célok Magyarországi megvalósításában.[117]

A német védnökség alatt megszületett első és a második bécsi döntés az új határrend előkészítésében szerepet játszó magyar geográfia és kartográfia számára óhatatlanul a tudományos kapcsolatok felerősödését eredményezte. Ha a helyzetet a magyar történelemírásban gyakran használt „mozgástér és kényszerpálya" kanonizált kifejezéssé vált terminussal írjuk le, akkor a német birodalmi törekvéseket komoly fenntartásokkal figyelő honi tudományos élet érzései ellenére a német–magyar kötelékek *kényszerűen* szorosabbá váltak, a szabad magyar tudományos *mozgástér* beszűkült. A „szorosabbá válás" úgy érthető, hogy a német Volkstumkutatók szabadon használhatták például az Államtudományi Intézet archívumát, majd később, Magyarország hadba lépését követően – l. lentebb – saját terepmunkával ellenőrizhették a magyar népességösszeírás nyelvi, nemzetiségi felvételezéseit. A magyar adattárakra támaszkodva kutatott

115 Fahlbusch 1999: 279–284; 649–650; Aschauer 1997: 123–160.

116 Milleker antiszemitizmusa és egyoldalú német elkötelezettsége negatív tónussal a hazai földrajz tudománytörténetébe is beépült. L. Fodor 2006. 694.

117 A jelentést idézi: Fahlbusch 1999. 648–649.

a fent említett neveken kívül még például az SS tudományos népiségkutató hálózatát intézményesítő Karl Christian von Loesch (1880–1951) és a müncheni Südost-Institut kutatója, Fritz Valjavec (1909–1960).[118]

A nemzetiszocializmus geopolitikájának egyre radikálisabb térképzeteit nem csupán a magyar politika, hanem tehát a magyar földrajz is növekvő aggodalommal és félelemmel kísérte figyelemmel.[119] A Magyarországon élő német népcsoportot kutató német statisztikusok, geográfusok, néprajzkutatók megjelenésében, kutatási célkitűzéseiben a magyar földrajzosok, kartográfusok az ország területi integrációjának veszélyét látták.

Amint arra fentebb már utaltam, a világháború éveiben a Volksbund égisze alatt folyó kutatások a magyarországi németség „táji kötöttségének" és „életrevalóságának" vizsgálatát, számarányai minél pontosabb (ha lehet „felkerekített") értékét – főként a potenciális Waffen SS-be sorozhatók létszámának növelése céljából – igyekeztek meghatározni, illetve az etnikai kartográfiai munkálatok segítségével a területi elhelyezkedését felmérni.

Tényszerűen rögzítenünk kell azonban azt is, hogy a magyarországi szorosabb német tudományos kutatói jelenlét a második világháború alatt a magyar félnek is többször hasznára vált.

---

118 Rónai 1989. 129–136. Loesch tevékenységéről: Retterath 2008: 386–389; magyarországi szerepéhez: Tilkovszky 1978: 89. Valjavec életrajza és magyarországi kapcsolatairól: Popa 2008: 697–700; Tilkovszky 1993: 601–649. Az 1941-es magyar népszámláláshoz kapcsolódó német álláspontról l. alább, a Krallert tevékenységét bemutató alfejezetben.

119 A német és a magyar földrajz kapcsolatáról l. Fischer 1995: 291–352; Fischer 1997: 59–70; Ilyés 2000: 153–183; Keményfi 2004a: 249–290. illetve l. Fodor Ferenc számos utalását összegző művében: Fodor 2006.

Wilfried Krallert ellentmondásos emlékezete Magyarországon

Mottó:

„'Nézzük csak a számokat, Speer. Németországnak nyolcvan millió lakosa van. Ehhez járul már most is tíz millió holland, akik tulajdonképpen németek, továbbá – írja csak fel! – Luxemburg a maga háromszázezer lakosával és Svájc a négy milliójával. Aztán itt van Dánia – további négy millió –, öt millió flamand, és két millió elzász-lotharingiai, még ha őket nem is becsülöm semmire.' Csak most költözött a hangjába egyre fokozódó lázas izgalom; mind sűrűbben kérdezte, leírtam-e mindent, összeadtam-e a számokat. Amikor az eredmény még mindig nem felelt meg várakozásának, hozzáadta az erdélyi és a morvaországi németeket, aztán a magyarországiakat, a jugoszláviaiakat, a horvátországiakat is. 'Mindüket visszavezetem a birodalomba. Ahogy már a balti németeket és a háromszázezer dél-tirolit is visszahoztam!' Aztán folytatta a lajstromozást: itt vannak a norvégok meg a svédek, az összesen tizenegy millió, meg aztán errefelé is csak úgy hemzsegnek a szőke, kék szemű ukrán gyerekek; Himmler is megerősítette, hogy ezek mind a gótoktól származnak. […] a lengyel lakosság jó tíz százaléka is voltaképpen germán vérű, mint ahogy Észak- és Közép-Oroszország birodalmi főbiztosa is hasonlót állít a maga területén élőkről. Egyelőre még nem tudja biztosan, a végén hány embert kebelez majd be a németségbe a keleti területén élőkről, 'de azért írjon csak tíz milliót.' […] Időközben közel százhuszonhét milliós végösszeghez jutottam, ám Hitler még mindig nem volt megelégedve, és csak a születésszámok eljövendő, ugrásszerű növekedéséből merített vigaszt."[120]

A német kutatóknak azonban ahhoz, hogy Magyarországon célkitűzéseiket megvalósíthassák, magyar alapadatokhoz kellett jutniuk, tehát igyekezniük kellett a magyar kollégáikkal mégiscsak jó viszonyt teremteniük, illetve alapvetően alkalmazkodniuk kellett a magyar kutatóintéz-

120 Speer 1999: 66. A III. Birodalom hosszú távú népesedési elképzeléseiről: Giordano 1991; Pritz 1999: 246–281.

ményekhez. Ebben az ellentmondásos helyzetben tevékenykedett a magyarországi németek által lakott tájak feltérképezésében Wilfried Krallert, a Kárpát-medencében a második világháború német etnikai térképezését képviselő népiségkutató (Volkstumforscher)[121].

Wilfried Krallert (1912–1969) történész, kartográfus, a nemzetiszocializmus idején (az Anschlusst követően), kifejezetten (és szinte csak) politikai, geopolitikai célok alátámasztására szervezett Publikationstelle-Wien vezetőjeként jelent meg Magyarországon. Ez az intézmény a több, hasonló szervezetet magában foglaló Publikationstelle-hálózat közös célkitűzésének megfelelően az európai németség területi helyzetének felmérésére, kulturális állapotának feltárására, Volkstum-térképek szerkesztésére, statisztikai sorok elemzésére szakosodott kutatóközpont volt. Krallert szolgálati magyarországi tevékenysége a következő pontokban összegezhető *(19. ábra)*.[122]

– A honi németség körében megindult SS sorozásokkal párhuzamosan Krallert azt a feladatot kapta, hogy ellenőrizze az 1941-es eredményeket és tegyen meg mindent a teljes magyarországi német lakosság pontos felvételezésére.[123] Ennek a célnak az elérése érdekében építette ki a bécsi központ budapesti kihelyezett intézetét, amely a német Volksbund házban működött Irma Steinisch vezetésével. „Árgus szemekkel ügyeltek" a magyarországi németség népmozgásaira, a hivatalos magyar statisztikai adatokra.

---

121 Krallert 1939: 489–508; Krallert 1943: 12–44.

122 Wilfried Krallert élete és – többek között magyarországi – tevékenysége, a Publiationstelle-Wien működése Michael Fahlbuschnak köszönhetően több oldalról is alaposan feltárt. A jelen írásban éppen ezért a jól ismert adatokat nem ismétlem meg. A mellékelt, rövid, az alapvető tájékozódást segítő életrajzi adatok is Fahlbusch tanulmányaira támaszkodnak. Fahlbusch 2004: 175–214; Fahlbusch 2008a: 793–836; Fahlbusch 2008b: 335–337; 496–504.

123 A sorozás kérdéséről népszerűsítő formában, de igen hasznos összegzést ad: Tilkovszky 1974.

WILFRIED KRALLERT (1912–1969),
a Birodalmi Biztonsági Főhivatal, az RSHA Biztonsági Szolgálatának (SD) VI G tudományos felderítő osztályának vezetője

- Már 16 évesen elkezdődött politikai pályafutása, amikor létrehozta a 'Deutscher Mittelschülerbund' (magyarul: *Német Középiskolások Szövetsége*) bécsi sejtjét az SA irányítása alatt.
- 1933 áprilisában belépett a Nemzetiszocialista Német Munkáspártba
- 1934-tól az SS tagja volt, azonosító száma 310 323.
- A Dollfuss-kormányzat elleni júliusi merényletben az NSDAP hivatalos történészeként vett volna részt, ám közreműködése az utolsó percben meghiúsult
- 1934-ben az SD-Főhivatalnak is tagja lett, amelynek nevében 1934-től 1941-ig és később az RSHA VI (röv: *Reichssicherheitshauptamt*, magyarul: *Birodalmi Biztonsági Főhivatal*) nevében is a Balkán térségben tanulmányi útnak álcázott utazásokon vett részt.
- Hans Hirschnél és Hugo Hassingernél, a bécsi SODFG (röv: *Süddeutsche Forschungsgemeinschaft*, magyarul: *Délnémet Kutatói Közösség*) vezetőinél történelem és földrajz tanulmányokat folytatott.
- Doktori avatása után sokoldalú politikai tevékenységei mellett 1935-től 1940-ig a 'Monumenta Germaniae Historica' munkatársa és a 1937-ben a SODFG kirendeltségének titkára lett, ez utóbbit később 'P-Stelle Wien' névre keresztelték át.
- 1938 júliusában SS-hadnaggyá léptették elő és már 1939 tavaszán az RSHA VI Hivatalához tartozott.
- Az RSHA számára fontos áttörést jelentettek Krallert kapcsolatai, amelyeket az 1940-es 2. bécsi döntést megelőző, Magyarország és Románia között folyó megbeszélések során kötött.
- 1941 áprilisában Krallert *Sonderführer „Z"* néven vett részt Jugoszlávia megszállásában és a Külügyminisztérium 'Künsberg Sonderkommando'-jával fontos dokumentumokat és térképeket foglalt le. Az itt fellelhető adatokat a lehető legrövidebb időn belül nemzetiségi térképekre vitték át és az etnikai alapú földbirtokrendezésekkor az SS és a Wehrmacht számára rendelkezésre bocsátották.
- Jelentős volt Krallertnek a dél-európai és román népességstatisztikus, Sabin Manuilă-val a kapcsolata. Krallert egy 44 térképet átfogó munkát adott le Románia etnikai térszerkezetéről a 'P-Stelle Wien'-nél.
- A külügyminisztérium megbízásából végzett feladatokat 1939-tól kezdve, melynek lényege, hogy a németségre vonatkozó etnikai adatokat a községek szintjén ellenőrizze.
- Krallert feladata volt a Duna-menti svábok elmagyarosításának kutatása Szatmárban és a Bánátban, továbbá felvetett egy olyan lehetőséget is, hogy ezen asszimilálódott népcsoportokat román kormányzati segítséggel visszanémetesítsék.
- Krallert 1943-ban átveszi a Walter Schnellenberg irányította RSHA SD VI G, azaz a Tudományos-módszertani Kutatóosztály csoportvezetői funkcióját. Krallert volt felelős a hírszerzésért, továbbá a kulturális kincsek és a tudományos könyvtárak elrablásának megszervezéséért, amely anyagokat az RSHA alá tartozó kutatóintézetekhez juttatták.
- Krallert Magyarországon: 1944. május 5-én közel 150 zsidó könyvesbolt és antikvárium ellen követett el az SS csapásszerű támadást. Célja volt részint a „végső megoldás" keretében a zsidó kulturális örökség megsemmisítése, másrészt az esetlegesen hasznos tudományos könyvek összegyűjtése. A 'P-Stelle Wien' akciói megmutatták, hogy milyen mozgástérrel rendelkeztek az SS népességkutatói Magyarországon

19. ábra
Wilfried Krallert magyarországi szolgálati tevékenysége

– Krallert igyekezett a magyarországi németek statisztikai adatait települési bontásban nyomon követni, ezzel összefüggésben „kérdéseket tett fel" a Duna-menti svábok vélt elmagyarosítására vonatkozóan a magyarországi Szatmárban, illetve a Baranya, Tolna, Somogy megye német lakta részein, az ún. Schwäbische Türkei-ban.

– A megbízás alapján Krallert összességében kifogásolta az 1941-es magyarországi népszámlálás németségre vonatkozó adatait. Túlságosan nagy eltérést tapasztalt a hazai németek anyanyelv- és nemzetiség-bevallása között (anyanyelv: 719 762, nemzetiség: 533 045). Ezért azt tervezték, hogy több faluban újraszámlálják a németeket. A belső számlálás eredménye az lett, hogy a németek a Magyarországhoz csatolt Délvidékkel együtt 1,2 milliós németséget kezdtek emlegetni és kitűntetett helye lett Magyarországnak a német kisebbség szempontjából.[124] Krallert a két adat közötti eltérést azzal magyarázta, hogy a magyar kormány olyan hangulatot kelt, amely nem kedvez a nemzetiségi hovatartozás önbevallásához. Ha vállalják (német) nemzetiségüket, akkor annak kitelepítés lesz a vége. Így amikor a Népinémet Közvetítőhivatal (VOMI – Volksdeutsche Mittelstelle) falunyilvántartást szeretett volna a magyarországi sváb falvakról készíteni, Krallert hevesen ellenkezett. (Bár természetesen ez a millión felüli adat a realitástól messze esik, az SS az 1941-es népszámlálási eredményeket nagy sikernek tartotta, hiszen az etnikai adatok mégiscsak azt jelezték, hogy a németek nem asszimilálódtak, nem olvadtak be a magyarságba.) [125]

– Krallert úgy vélte, hogy a parasztság eddig is hamis adatokat szolgáltatott a mezőgazdasági termelőtevékenységéről, mert nem tudhatták, hogy kitelepítésüket, kényszermigrációjukat vagy egy speciális népcsoportadót készít a magyar kormányzat ezzel elő. Ennek ellenére az SS legfelsőbb vezetése arra utasította Krallertet, hogy fejtse ki nézetét arra vonatkozóan, hogy a háború után a térség népi németségét, tehát a magyar-

124 Tilkovszky 1978: 150–151.

125 Fahlbusch 1999: 651.

országi németeket is, összetelepítsék a majdan üres Ostlandban vagy áttelepítsék őket a Német Birodalomba. [126]

A saját térképszerkesztési munkálatai mellett Wilfried Krallert figyelme tehát a birodalmi politikai célok érvényesítése érdekében kiterjedt azon országok kutatóinak tevékenyégére is, akik hasonló témakörökben mozogtak, és az SS-Sturmbannführer (őrnagy) igyekezett a térség ezen szakembereit a saját kiterjedtebb lehetőségeivel segíteni. A Teleki Pál miniszterelnök által 1926-ban alapított Államtudományi, majd Teleki öngyilkossága (1941) után az elhunyt miniszterelnök nevét felvevő Teleki Intézetben folytak Budapesten etnikai térképészeti munkálatok, melyek elsődlegesen a Kárpát-medencében élő magyarok számarányainak statisztikai és térbeli változását követték nyomon.[127] Krallert számára ez az intézet – mondhatjuk így – ideális adataranybánya volt, hiszen az osztrák történész-geográfus pontosan az Államtudományi Intézet profilját meghatározó területen tevékenykedett. Nem véletlen, hogy Krallert részint az intézményi, részint a személyes kapcsolatok elmélyítésére törekedett az Államtudományi (majd Teleki) Intézettel és az intézeti kutatókkal.[128]

A jó viszony kiépítése ebben az esetben azt jelentette, hogy az adattár és a térképészeti apparátus német használatát nem az erőfölény, hanem alapvetően a kölcsönös segítségnyújtás jellemezte.

Wilfried Krallert, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) Biztonsági Szolgálatának (SD) VI. (Külföldi tevékenység) Hivatala G (Tudományos-módszertani) Kutatóosztálya vezetőjeként[129] a háború időszakában is teljesen szabadon járhatott Délkelet-Európa országaiban és jutott hozzá

---

126 Krallert magyarországi tevékenységére vonatkozó pontok: Fahlbusch 2004: 175–214; Tilkovszky 1978: 151–153; 177–179; 264–268; Spannenberg 2005: 292–299; 334–339.

127 Az Államtudományi (később Teleki) Intézet történetét l. Für 1983: 18–31; Kosáry 2000: 251–252; Sirpák 1989: 42–44; Rónai 1989; Czetler 1997; Balahó – Gál 2005: 75–128.

128 Fahlbusch 2008a. 816.

129 A Biztonsági Szolgálaton belüli Tudományos Osztály létrejöttéről: Schellenberg 1989: 203–204.

a kutatásaihoz szükséges anyagokhoz. A térségben élő ún. népi németek felmérése, térképezése érdekében szívélyes viszonyt ápolt a román demográfus Sabin Manuilăval (1894–1964), a román Központi Statisztikai Intézet vezetőjével, így Krallert első kézből kapott adatokat – többek között – a romániai etnikai viszonyokról, a zsidóság, illetve a csángók számarányairól, területi elhelyezkedésükről.[130] Jakabffy Imre (1915–2006) visszaemlékezése szerint (részletesen l. alább):

„Volt egy Krallert nevezetű SS tiszt, aki a Honvéd Térképészeti Intézetben is ügyködött. Beszélgettünk, és akkor azt mondta, hogy ő éppen Moldvába, Romániába megy – akkor ő mehetett – és azt mondja: megy, megnézi az ő statisztikájukat, különösen a csángók érdekelték. S a csángóknál én azt mondtam neki, hogy Manuilă statisztikájával szemben én kimutattam […], hogy volt náluk anyanyelvi kérdés és nemzetiségi kérdés. A kettőt szándékosan (vagy szándéktalanul) összecserélték!"[131]

Ezeket a román, igen nehezen megszerezhető, nem kiadott vagy csak torzítottan megjelent statisztikai adatokat Krallert például természetszerűleg osztotta meg az Államtudományi/Teleki Intézet munkatársaival. (Valószínű, hogy ugyanígy tájékoztatta Krallert viszont a román statisztikusokat is a magyarok munkálatairól és adta át Romániában az Államtudományi/Teleki Intézetben kapott értesüléseit. Erre abból is következtethetünk, hogy Krallert megkülönböztetett figyelmet szentelt a magyar nemzetiségi térképek szerkesztési módszereinek, amelyekkel az Államtudományi, majd Teleki Intézet igyekezett a Románia felé megfogalmazott etnikai alapú magyar területi követeléseit vizuálisan megjeleníteni.[132])

Ha ebben az összefüggésben tekintünk Jakabffy Imre emlékezetére, akkor érthetővé válik, hogy Jakabffy Krallerthez fűződő emlékei *nem feleltek* meg a fenti életrajzi pontokban és a táblázatban megfogalmazott *igen súlyos morális aspektusokat felvető tevékenyégének.* Az erdélyi szár-

130 Fahlbusch 2008a: 814–816.

131 Az interjút Jakabffy Imrével 2004. decemember 27-én készítettem. Az SS álláspontját a csángók ügyében Fahlbusch munkái mellett magyarul l. Arens 2008: 145–180.

132 Fahlbusch 2008a: 817.

mazású, a német és a román nyelvet biztosan birtokló Jakabffy – igen fiatalon – 1939 augusztusától Teleki Pál, majd Rónai András mellett dolgozott az Államtudományi/Teleki Intézetben mint román referens.[133]

Jakabffy Wilfried Krallert, a Publikationstelle Wien és az intézet kirendeltségének, a budapesti Volksbund házban működő Außenstelle Budapestnek a tevékenységét úgy ítélte meg, hogy segítségük nélkül *nem* készültek volna el a második világháború magyar etnikai térképei. Nem születhetett volna meg például a Jakabffy által szerkesztett *Ethnographische Landkarte Rumäniens vom Jahre 1930* (1942), a *Közép-Európa nemzetiségi térképe* (1942), sőt a több tucat térképet tartalmazó *Közép-Európa Atlasz* (1945) sem.

Jakabffy 1942-es *Közép-Európa nemzetiségi térképe* a híres Teleki-féle „Carte Rouge" metodikájával készült *(20. ábra)*. A szerző elmondása szerint a térkép fáradtságos munkával, több év munkájának eredményeként állt össze, majd magára a nyomdai kivitelezésre a Magyar Királyi Honvéd Térképészeti Intézetben került sor.[134] Jóllehet a hadsereg térképészeti nyomdája ebben a tekintetben mindig készségesen az Államtudományi/Teleki Intézet rendelkezésére állt a tudományos térképek kinyomtatására, illetve készültek más, civil földabroszok is. 1942-re a Honvédtérképészeti Intézet helyzete azonban megváltozott. A színes és nagy kivitelezési méretű térképek nyomása fokozatosan ellehetetlenült, hiszen a háború időszakában minden térképészeti munkálatot a hadműveleti térképek elsőbbsége alá rendeltek. A háború előrehaladása teremtette hiány következményeként még maguknak a katonai térképeknek a megvalósítása is (a technikai feltételek megteremtése és a nyersanyagok beszerzése) egyre komolyabb kihívást jelentett az intézetnek.[135] Etnikai térképek előállítására tehát a katonai nyomdának 1941-től (Magyarország hadba lépésétől) egyszerűen már alig volt lehetősége. (Sőt. A helyzetet súlyosbította a ké-

133 http://members.chello.nl/gajakabffy/Archiv.htm (Látogatás: 2009. 10. 10.); Balahó – Gál 2005: 94.

134 Balahó – Gál 2005: 96; Balla – Hrenkó 1991; Jakabffy 1994. – Rónai András szerepéről a fenti térképek elkészítésében l. Kocsi 2008: 55–70.

135 Balla – Hrenkó 1991.

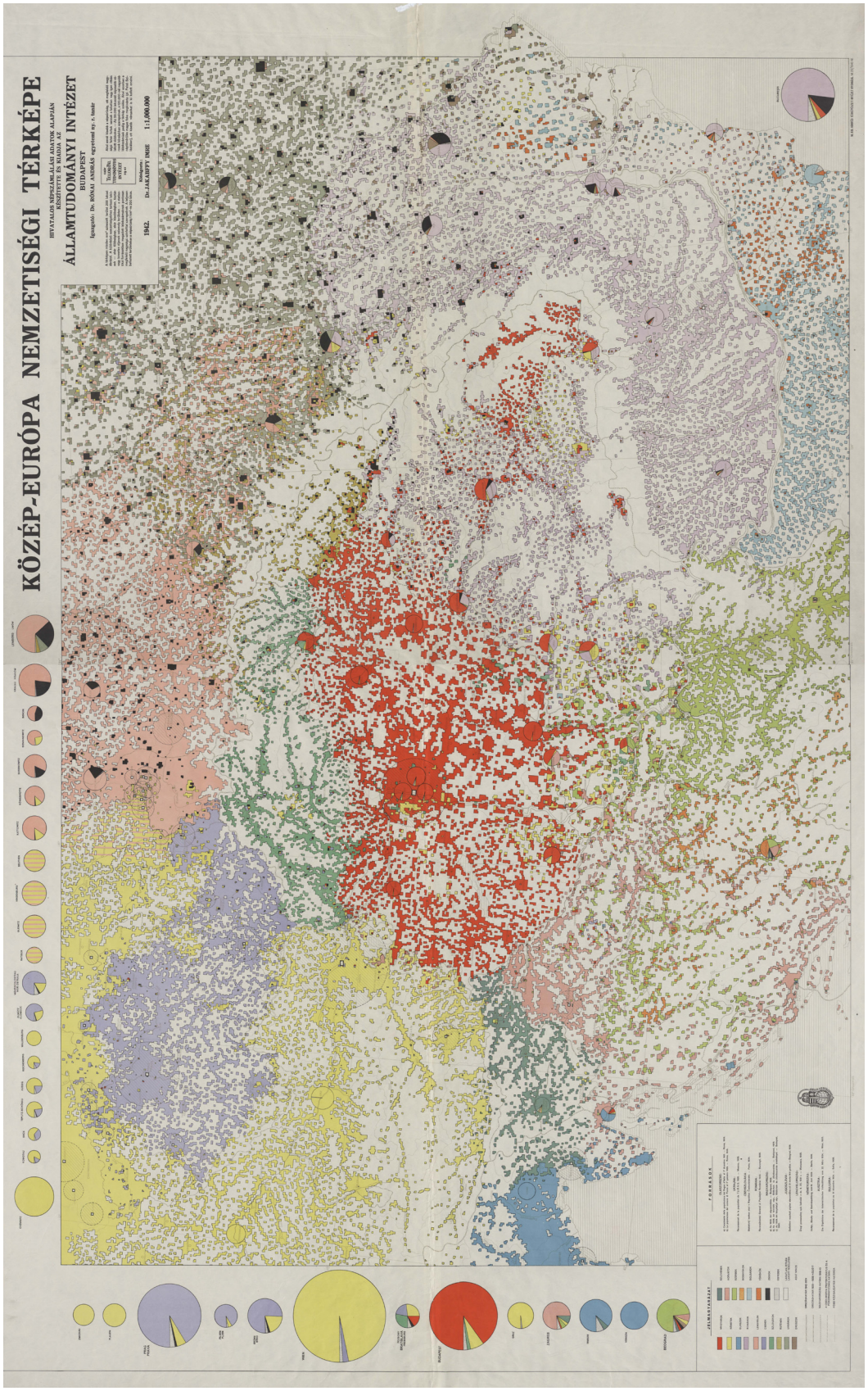

20. ábra
Jakabffy Imre (szerk.) Közép-Európa nemzetiségi térképe (1942)

sőbbi években a német csapatok térképi kiszolgálása, „megrendelési" parancsainak végrehajtása is.[136])

*

A Rónai szerkesztette *Közép-Európa Atlasz* elkészítésének körülményei, nyomásának irdatlan nehézségei – az aprólékos visszaemlékezéseknek és az eredeti Atlasz szinte mitikus elérhetetlenségének köszönhetően (alig pár példány készült) – mélyen beágyazódott a magyar kartográfiatörténet narratív hagyományába. A hatalmas munkát 1944 késő őszén, 1945 kezdetén Balatonfüreden fejezték be. Ide, a balatonfüredi Esterházy-szállodába telepítették ki Budapestről a Teleki Intézetet, ahol nemcsak az irodákat rendezték be, hanem a térképek és összességében az Atlasz megvalósításához szükséges technikai hátteret – nyomdagépeket, festéket, papírt – is kiépítették, illetve a fővárosból ideszállították.[137]

Ha az előzőeket a bevezető fejezetben említett, Pierre Nora által megfogalmazott „emlékezeti hely" értelmében fogalmazzuk meg, azt mondhatjuk, hogy a *Közép-Európa Atlasz*t a magyar nemzeti emlékezeti helyek közé nemcsak a számos, a magyar állam- és etnikai tér Európa középső területének összefüggésébe történt beágyazása és a magyar álláspont vizuális megjelenítésének sokszínűsége emelte, *hanem annak a heroikus küzdelemnek az emlékezete is, amellyel az intézet munkatársai az összeomlás, a háborús végjáték közepette is igyekeztek a „magyar ügyet" saját szakterületükön szolgálni.*

Ám ezen archivált és mondhatjuk, mára kanonizált Atlasz-történethez egy másik narratíva, a „fel nem fejtett" események, azaz a *tudatos törlés*, *felejtés folyamata* is hozzátapad.

*

136 Balla – Hrenkó 1991: 67– ff.

137 Rónai 1989: 307–322; Rónai (szerk.) 1993: 9; 11–12; Balahó – Gál 2005: 106–110.

Jakabffy Imre a vele készült interjúban elmondta, hogy a térképekhez szükséges festék és a papír tekintetében voltak a legnagyobb bajban, hiszen egyrészt – ellentétben a katonai célú térképektől – a nemzetiségi mappák plasztikus színalkalmazásához nagyon jó minőségű és számtalan színárnyalatú festékre volt (és van ma is) szükség, másrészt pedig – amint arra az előzőekben már utaltam – az összes rendelkezésre álló térképpapír csupán a hadászati térképek előállításához volt (igen szűkösen) elegendő.[138]

Ebben a helyzetben segítette ki a magyar etnikai kartográfusokat Wilfried Krallert. Speciális papírt és jó minőségű nyomdafestékeket bocsátott a Teleki és általa a Honvéd Térképészeti Intézet számára az *Ethnographische Landkarte Rumäniens vom Jahre 1930* és a *Közép-Európa nemzetiségi térképe* kivitelezésére (1942)[139], illetve a készülő *Közép-Európa Atlasz* megvalósítására.

„Svájci festékkel dolgoztunk, amit hozott nekem a Krallert, az ő német nyomdái, a Honvédkartográfiának vitt, tehát olyan színeket kértünk tőle, melyek nem fakulnak ki, volt ugye az I. G. Farben Industrie, onnan jó festékek jöttek. Krallert hozta a festékeket és a papírt! Annyira nem volt semmink! Közép-lila lett volna a rózsaszín [a román területek a *Közép-Európa nemzetisége térképen* – K. R.], de a festék! Olyan lett, amit kaptunk!”[140]

Krallert 1944 tavaszától, Magyarország megszállása után a budapesti zsidóság kulturális/tudományos javainak áttekintéséért és a megszűrt, a birodalmi tudományos érdekcéljai megvalósítására hasznosítható nyomtatott források elszállításáért volt felelős. Ez azt is jelentette, hogy az előző években is jól működő magyar–német etnikai kartográfiai kapcsolatokat felerősítette Krallert intenzívebb fővárosi jelenléte. A Teleki Intézet nehéz helyzetében, a tudományos apparátus kiköltöztetésének szervezése köze-

138 Balla – Hrenkó 1991: 67– ff.

139 Balla – Hrenkó 1991: 67– ff.

140 Jakabffy elbeszélése, 2004. december 27.

pette igyekezett továbbra is biztosítani Rónai és Jakabffy számára a háttéranyagokat.

A papírt Krallert a berlini intézetéből, a Geographischer Dienst des Auswärtigen Amts nyomdájából hozta[141]*, a festékek pedig az SS szervezetén belül működő SD Tudományos-módszertani (VI.) Kutatóosztálya által részint a baseli székhelyű J. R. Geigy A. G.-tól, részint az I. G. Farben Industrie-ből érkeztek*. A svájci J. R. Geigy A. G. szoros kapcsolatban állt egyrészt a frankfurti (Frankfurt am Main) székhelyű I. G. Farbennel, illetve magával a Nemzetiszocialista Párttal (NSDAP) és a Hadügyminisztériummal (Reichsministerium für Bewaffnung und Munition) olyan cégként, amely egyrészt a párt, másrészt a hadsereg egyenruháihoz, hatalmi szimbólumaihoz (zászlók) szállított festékeket.[142]

Az I. G. Farben nemzetiszocialista időszakának története és ezen belül az SS-szel való kapcsolata – a kezdetektől egészen Monowitzig – jól feltárt.[143] A második világháború alatt folyó *magyar nemzeti érdekeket* szolgáló nagy etnikai térképészeti munkálatok tehát attól az I. G. Farbentől kapták a festékeket, amelynek haditermelését (pl. szintetikus gumi, benzin) az SS ellenőrizte, és amely cég leányvállalata, a Degesch (Deutsche Gesellschaft für Schädlingsbekämpfung) a Zyklon B-t szállította – többek között – Auschwitzba.[144] Auschwitz-Birkenauba, amely megsemmisítő táborban, a Közép-Európa Atlasz készítésének fő időszakában[145] (1944-ben), éppen *több százezer magyart pusztítottak* el az SS-en keresztül Magyarországra nyomdafestéket szállító cég termékével.

*

141 Itt köszönöm meg Michael Fahlbusch papírra vonatkozó szíves közlését.

142 Straumann – Wildmann 2008. 128–131. Itt mondok hálás köszönetet Jörn Happelnek a baseli adatokért és segítségéért.

143 Borkin 1990.

144 Pressac 1994.

145 Rónai (szerk.) 1993. 12. Rónai az Atlaszhoz írt előszavában külön ki is emeli a papír- és festékellátás nehézségeit. L. még: Balahó – Gál 2005: 106; 109.

Jakabffy történetének több rétege van, melyből jelen értekezés szempontjából részint a személyes emlékezeti szintre, azaz a homo narrans a felejtés/emlékezés bonyolult szövetéből kibontható elbeszélésre *(A),* és részint a „térbeli fordulat" paradigmaváltás alapján az „új geográfiai" olvasatra *(B)* koncentrálunk.

(A) A Jakabffy Imrével folyt beszélgetés kontextusát alapvetően meghatározta, hogy jóllehet személyes találkozásunkat előkészítve egy kötetemet, pár írásomat a lakására előre elküldtem, de mégis számára ismeretlenül, ám az élete és a két világháború közötti magyar nemzetiségi kartográfia történetére nagy érdeklődéssel tekintve jelentkeztem be hozzá. Örömmel állt az interjú rendelkezésére, a saját otthonában, nagyon kellemes körülmények között, teljesen kifogástalan feszes angol viseletben *(21. ábra),* elegáns porcelánkészletben szervírozott kávéval, süteményekkel, teával és teljes nyugalommal fogadott. Úgy mondanám, hogy „rám szánta a napja egy nagy részét". Ez a helyzet természetesen számomra is komoly kötelezettségekkel járt, hogy az előre eltervezett vázlataimat és gondolataimat talán az előzetes megfontolásaimnál is szigorúbban rendezzem.

A hangulatot azért tartom fontosnak leírni, mert ezek a körülmények is hozzájárultak vendéglátóm *nyitottságához*, azaz alapot adtak beszélgetésünk igen őszinte légköréhez. Hiszen amint a találkozás érdemi, szakmai részére tértünk, melyben térképei készítési körülményei iránt érdeklődtem, Jakabffy Imre Krallert személyét már az első percekben azonnal szóba hozta és az ott-tartózkodásom alatt a német volkstum-kutatóra *többször* is visszatért. Másként fogalmazva, *Jakabffy a világháború honi etnikai térképszerkesztésének és technikai, színbeli kivitelezésének történetét innét fejtette fel.* (A Teleki Intézet történetének jól ismert részleteit, a balatonfüredi kitelepülést és élete ezen szakaszának eseményeit számomra nem is részletezte, csupán utalt az éppen akkor vele készült életútinterjúra, hogy ott ezek a dolgok részletesen olvashatóak lesznek.[146])

Jelezni szeretném viszont azt is, hogy a beszélgetésünk nem volt semmilyen tekintetben sem drámai, illetve nem volt semmilyen traumatikus

146 Az interjú később meg is jelent: L. Balahó – Gál 2005: 75–128.



21. ábra
Jakabffy Imre 2004. december 27. Háttérben – szobája ajtaján – az általa szerkesztett Közép-Európa nemzetiségi térképe (1942) látható

feltárulkozásról, pláne tudatos morális megfontolásokról szó, és nagyonnagyon távol állt az is a helyzettől, hogy „akkor most Jakabffy, a Nagy Idők Tanújaként eddig még nem ismert valamiféle nagy titkokat árul el." Nem. Egyszerűen Jakabffy elbeszélésében egy olyan szemszög érvényesült, amely akkor és ott a homo narrans (Jakabffy) a térképek kivitelezési körülmények tekintetében a *legérvenyesebbnek* tekintett.

„[…] a narratív struktúrában megnyilvánuló emlékezés eleve retrospektív jellegű, valójában nem a múlt szintén narratív módon feldolgozott tapasztalatát, hanem a jelen horizontjából feltáruló múltat beszéljük el."[147]

A Krallert-történetet az akkori jelen, azaz a beszélgetési helyzet írta. A narratológiai értelmezések a „felkért emlékezés" során teremtődő elbeszélésekben hangsúlyosan kiemelik az elmondott szöveg egyszeri, erősen szituatív jellegét, hangulati tartalmát.[148] A kartográfus Jakabffy tehát *abban* a beszédszituációban úgy vélte, hogy a világháborúban készült nemzetiségi térképek *technikai* előállításának története *csak így*, a német segítség részletes ismertetésével releváns, *hiteles*. Azaz a térképek és a Közép-Európa Atlasz jól ismert *reáltörténete* mégiscsak hiányos az eddig el nem mondott, közvetlen írásos nyomokra nem támaszkodó szubjektív narratíva nélkül.[149]

Messze vezetne Jakabffy emlékezésének pszichológiai háttérfeltárása, de valószínű, hogy liminális élethelyzete (pályakezdés, nősülés), bizonyítási vágya, főnökével (Rónai András) való éles konfliktusa – hiszen Jakabffy még nekem is, élete alkonyán megrögzült keserűséggel beszélt Rónairól, a Teleki Intézetben vezetése alatt elszenvedett sérelmeiről[150] –, az Erdélyben élő családtagjai iránt érzett mély felelőssége és aggodalma, illetve roppant vállalásainak terhe (Közép-Európa és Románia etnikai térszerkezetét ábrázoló térképe) emlékezetébe mélyen beépített minden segítséget, amit egyáltalán abban a traumatikus élethelyzetében *valakitől*

147 Gyáni 2000: 133–134.

148 Kónya 2001.

149 Gyáni 2000: 137

150 Jakabffy rossz viszonya Rónaival közismert: Balahó – Gál 2005: 106.

abban az élethelyzetben kapott, hiszen azokban az években Krallertben Jakabffy elsősorban kollégát és nem az európai, majd a magyarországi megszállás (1944) SS tisztjét látta.

Ám az *eleve* tudatosan strukturált és kimondottan a nyilvánosság számára szintén 2004-ben készült életútinterjúban Jakabffy nem említette a Krallerttel ápolt segítő kapcsolatát.[151] Az élettörténet-elemzések elméleti irodalma alapján úgy fogalmazhatunk, hogy az SS-szál – egyáltalán valami módon a magyar tudománytörténetben kitapintható jelenléte – meghatározó, *reprezentatívan negatív* tartalmat hordoz napjainkban is.[152]

Jóllehet természetesen nem titkoltam – az asztalon forgott a magnó –, hogy beszélgetésünk esszenciáját majd publikálni szeretném. Az is igaz, hogy a találkozásunk nagyon informatív szakmai beszélgetés volt, de – amint azt fentebb említettem – alapvetően az interjú mégiscsak egy „nem hivatalos", nagyon kellemes légkörű eszmecsere volt. Habár a részemről tehát nyíltan jelen volt a beszélgetés információinak nyilvánosságra hozatali „egyszer majd" szándéka, Jakabffy teljes természetességgel fejtette ki az SS őt segítő tevékenységének részleteit. Azaz Jakabffy tapasztalati terében Krallert-emlékezete a beszélgetésünk idejében *érvényes erejű* és egyszerűen az utókor számára *mégiscsak* tényszerűen *rögzítendő* volt.[153] Talán úgy fogalmaznék a legpontosabb, ha Keszeg Vilmos a nemzetközi szakirodalom „el nem mondott" terminusának[154] igen találó árnyalása nyomán bevezetett kifejezésével azt írom, hogy Jakabffy számára az etnikai térképek kivitelezésében az SS-szál létezése és szerepe az életútinterjúja leendő olvasói tere számára, ha nem is tudatosan megőrizendő titok,

---

151 Nem csupán a majd 2005-ben megjelent interjúban, hanem a beszélgetés hanganyagában sem utal Jakabffy Krallertre. Itt köszönöm meg Balahó Zoltán szíves szóbeli közlését.

152 Keszeg 2007: 179; Kovács 2007: 269–277. Elmélei háttérként l. Pataki 2001: 309–359.

153 Ricoeur 1999: 51.

154 Portelli 1997: 4–23.

hanem hallgatólagosan egy „el nem beszél*hető*”, amíg a velem folytatott párbeszédben egy egyszerű, „*még* el nem mondott” történet volt.[155]

Jakabffy felismerte, hogy a nemzetiszocialista szál nyilvános említése az 1998/90-es rendszerváltás után ismét a nemzeti tudomány rangjára emelkedett, és a térségünkben feléledő szimbolikus nemzeti küzdelmekben részt vevő etnikai kartográfia, ám méginkább a második világháborúban készült nemzetiségi térképeket szabadon és kritikátlanul használó magyar politikai és társadalmi plénumok számára egyszerűen *kényelmetlen* lett volna. Igazából tehát nem is kérdés, hogy Krallert és az SS Biztonsági és Felderítő Szolgálata Tudományos-módszertani Kutatóosztályának magyarországi térképészeti szereplése miért vált egy, a *nyilvánosság alá szorított történetté*.[156]

(B) Amint arról e részfejezetet felvezető írásban szó volt, a lineáris térképtörténet-írást a „cartographic turn” folyamatában felváltotta az *egy* adott térkép szerkesztését meghatározó körülmények elemzése, a térképkészítés „mögöttes” szándékainak feltárása, a földabrosz kommunikációs hálóban betöltött szerepének és helyének értelmezése, valamint a térképszemiotika.[157] *Minden egyes térképnek tehát elbeszélt története is van.* „A dolgokat, legyenek azok körültapinthatóak vagy láthatatlanok, épp a történetük teszi létezővé.”[158]

Ez azt jelenti, hogy nem tekinthetünk el nemcsak a térkép eredeti céljától, attól az ideológiai tartalomtól, amit a térkép az adott történeti helyzetben magában hordozott, hanem *az elkészülés körülményeitől, másként fogalmazva, a szerkesztés kulturális terétől sem.*

---

155 Keszeg 2007: 178; Hedeşan 2006: 57–66. – A narratív történetek elemzésének kérdését széles nemzetközi irodalmi kitekintéssel l. Keszeg Vilmos szinte teljes életművében. Szintézisként l. Keszeg 2008., illetve: Jakab – Keszeg – Keszeg (szerk.) 2007. tanulmányait. Az ún „narratív fordulat” folyamatáról l. Orosz 2003. 9–45; László – Thomka (szerk.) 2001.

156 Keszeg 2007: 179.

157 Schneider 2006

158 Keszeg 2002: 7.

Egyszerűen nem lehet a térképeket az egykori kontextusokból kiragadva „mint ártatlan tudásrészeket” átültetni a mába. Az elfelejtett történetek igenis az adott – jelen esetben térképekhez kötötten – érvényes hatóerővel jelen vannak. Jakabffy személyes története tehát e „hiányrétegét” hívta elő. Amint arról a „térbeli fordulat” paradigmaváltás fejezetben írtam, az emlékezet képes arra, hogy a geertzi „sűrű leírás” módszerével az adott elbeszélt térképemlék ne egyfajta – jelen esetben már kanonizált nemzeti – jelentését, hanem az *el nem mondott* jelentés*lehetőségeit* is aktuálisan felmutassa.

*

Az SS célja e segítséggel a magyar térképészeti munkálatok figyelemmel kísérése volt. Hiszen egy etnikai térkép nem csupán a magyarok „területi erejét” mutatja meg, hanem megkerülhetetlenül feltünteti a térségben élő *németek* számát és területi arányait is. (Az persze már egy következő lépés, hogy a nemzetiségi összeírás és térképi kivetítés a magyarok által *bevallott* németek számát és területi arányát mutatja, s ez az adat nem biztos, hogy egybeesik a nemzetiszocialista elképzelésekkel. Éppen ezért inkább úgy fogalmaznék a korabeli német szemszögből, hogy a magyar etnikai térképek a Magyarországon élő németek szám- és területi arányairól csupán a magyar *álláspontot* tükrözik. Azaz a térkép tartalmának célzott láttatása és tényleges látása (azaz, olvasói interpretációja) között nem szükségszerű az egyenes ok-okozati kapcsolat).

Nem véletlen tehát, hogy a két világháború közötti közép-európai földrajz a Volkstumtérképekben nagy erővel bevethető és komoly ideológiai ütőerőt képviselő „íróasztali (szellemi) fegyvert” („Schreibtisch-Waffe”) látott. Ebből viszont az is következik, hogy *soha nem tekinthetünk úgy egy történetekkel teleírt térképre, mintha azok nem lennének a térkép részei, és ezen elbeszélések ne határoznák meg* – ha tetszik nekünk, ha nem – *a tér-*

kép mai használhatóságát.[159] Nincsenek tehát „ártatlan” adathordozó térképek. Hiszen ezek a történetek kitörölhetetlenül érvényes hatóerővel belevésődnek az adott térkép, azaz a norai *emlékezeti hely* szövetébe akkor is, ha a traumatikus események óta eltelt időben megpróbálták az adott helyhez kötött narratív hagyományt újraértékelni, akár letagadni vagy tudatosan elhallgatni.[160]

*

Wilfried Krallert tevékenysége jól feltárt területe a nemzetiszocialista, ún. völkisch tudományok múltjának. Krallert a magyar történelemben betöltött negatív szerepének jelentőségét a Volksbund irodalom ismerte fel. Elkötelezett nemzetiszocialista volt, aki szakmai tudását, szervezőképességét – többek között – a magyarországi németség felmérésének, feltérképezésének rendelte alá abból a célból, hogy egyrészt a Birodalom katonai erejét növelje, másrészt a német területi igényeket a „német néptalaj” bizonyításával legitimálja. Jakabffy elbeszélése és Rónai András fennmaradt írásos emlékei, hagyatéka[161], illetve a német archívumok feldolgozása

159 Például ennek az elvnek a jegyében szervezte meg a Lipcsei Kör (Leipziger Kreis) a Radó Sándor által szerkesztett híres-hírhedt Karta Mira szerkesztés- és hatástörténetét, az ideológiai mozgatórugók feltárását. http://cms.leipziger-kreis.de/2-0-Willkommen.html – A nemzetiszocializmus kartográfiai gyakorlatáról és geográfiai konstrukcióiról l. Rössler 1990; Schultz 2007: 13–37; Fahlbusch – Rössler – Siegrist 1989.

160 Nem lehet például a Molotov–Ribbentrop-paktum (1939. augusztus 23.) titkos mellékletében szereplő, Lengyelország szovjet–német felosztását ábrázoló térképet egyszerű határtérképként kezelni. A térkép mögött ott a lengyel történelem második világháborús történelmének egész borzalma (Schneider 2006: 85–87.) – Ám a második világháborús Volkstumtérképek szerkesztési körülményei nem jelentették azt, hogy Krallret akkor készített térképeit ne használta volna fel példákként még az 1960-as években is… Krallert 1961: 99–120.

161 Jól mutatja Rónai András jó szívélyes viszonyát a német kutatókkal az az 1941-es felkérő levél, amely alapján Rónai németül elkészítette „Ungarn in Vergangenheit ” című kéziratot a Hermann Kesting által szerkesztett hírhedt nemzetiszocialista

alapján azt mondhatjuk, hogy jóllehet a magyar kutatók már a korban is távolságtartással szemlélték Krallert és az SS magyarországi statisztikai és térképészeti működését[162], ám tudomásul kell vennünk, hogy ez az idegenkedés *nem* jelentette egyben az SS segítségének elutasítását is. Azaz nem csupán az elkészült nemzetiségi térképek részei a magyar kartográfiatörténetnek, hanem a térképek elkészülésének körülményei és egyben Krallert ellentmondásos emlékezete is.

Amint az egyetemes és nemzeti traumatikus események térfolyamatainak elemzése megteremette a *morális topográfiát*[163], úgy a „térképi fordulat" paradigmaváltásában megjelent a *morális kartográfia*.[164] A megörökölt súlyos hiánytörténetek is nemzeti emlékezetünk textúrájának szálai.[165]

A TÉRKÉP MINT HASZNÁLATCENTRIKUS SZEMIOTIKAI MODELL

Nemzetiségi térképek mint színes térképzetek

Az első fejezetben részletesen bemutatott „térbeli fordulat" folyamata a térképeket a *néprajz* és az *etnológia* érdeklődési területére is beemelte. Nem az a kérdés, hogy mi a témája a térképnek, hanem az, hogy a témát *milyen módon, milyen szándékot sugallva közvetíti felénk.* Napjaink posztmodern geográfiája felismerte, hogy ezt a kérdést csupán a térképek értel-

---

sorozat, a „Großdeutsche Reihe" számára a „német–magyar barátság elmélyítésének érdekében". A kézirat: MOL K. 30. 8. csomó – A kézirat végül nem jelent meg. Habár Rónai Andrásnak megjelent Magyarországról 1944-ben egy német nyelvű kötete (*Ungarn im Karpatenbecken,* Budapest: Athenaeum), nem azonos a németországi kiadásra szánt könyv tartalmával.

162 Fahlbusch 1999: 648–649.

163 György 2007.

164 Guntram 1997.

165 György 2000.

mezésének új filozófiai alapokra való helyezésével lehet megoldani. Jelen fejezet első részében *(Nemzetiségi térképek mint a hatalmi beszédmód formái)* a nyelvhatárakció keretében volt szó a *térkép mint szöveg*-elvről. A képi reprezentáció nyelvi leírásának lényege, hogy az adott tárgyra (jelen esetben térképre) irányuló *reflexiókat* állítjuk az értelmezés középpontjába.[166] Ebben az összefüggésben jelenhetnek meg az etnikai/nemzeti térképek a mai néprajz, etnológia és antropológia etnicitás vizsgálati körében, hiszen napjaink társadalomtudománya (és végre földrajza) a nemzetiségi térképekre mint *sajátos beszédformára, kommunikációs csatornára tekint.* Ám ebben a megközelítésben a térképeket értelmező kulcsszavak közé már be kell, hogy lépjenek *a vizuális kódok, a képi pozicionálás, a képi elrendezés, képi felosztás, választott vetületi kép,* azaz a térképi ikonográfia kifejezései. A használatcentrikus szemiotikai modellek vizsgálatai a közlemény *funkcióját* állítják a középpontba. Azaz az egykori szabályok fenntartása (ismerete) szükséges a (jelen esetben térképi) közlemény mai értelmezéséhez.[167] A térkép *vizuális kódjai* akkor működnek, ha birtokában vagyunk azon kompetenciáknak, melyekkel az üzenetet dekódolni vagyunk képesek.[168] Azaz az *észlelésről* mint a megértés első szakaszáról, az ismereteink birtokában, tovább tudunk lépni a következő fázisra, az ikonikus kód integrációs szintjére, azaz az észlelt adatok értelmezésére. Umberto Eco úgy fogalmazott, hogy ezen a szinten egy tárolt „képet" hasonlítunk össze az éppen észlelt adatokkal.[169] Jelen esetben a térkép megértéséhez sem csupán a kódok ismeretére, hanem világismeretre is szükség van.

Ám a térképek többszörösen kódoltak. Nem csupán az *elsődleges* üzenet, azaz az ikonikus kód által megértetendő információt ad át, hanem számos *másodlagos* jelentésrétege van. A képi elrendezés, tájolás, centrum–periféria kialakítása, azaz a térképi belső *viszonylatok* az átvitt

166 Goodman 1982. 42.

167 Horányi 2006: 119.

168 Horányi 2006. 49.

169 Horányi 2006. 50–51. Ecot idézi Horányi 51.

jelentéseket adják. Allúziók (célzások, utalások) ellipszisek (kihagyás, elhallgatás) ugyanúgy térképi jelentésrétegek, mint például a színek.[170]

*

A szerkesztő megmondja, hogy az árnyalatok, színek, kontúrvonalak mit jelölnek, milyen felszíni objektumokat helyettesítenek. Ám a fentebb leírtaknak megfelelően a térkép készítője értelmezési folyamatának valamilyen módon *egybe kell esnie* a néző értelmezési folyamatával. E főfejezet első részében *(Nemzetiségi térképek mint a hatalmi…)* már idézett Neurath-féle képpedagógiai iskola kartográfiai szála éppen azt szorgalmazta, hogy a nevelés folyamán minél korábban megismertessük a térképek általánosan érvényes kódjait, hiszen a gyors megértést segíti elő például az egyértelmű, a korai oktatásban is már következetesen használt, ezért könnyen felismerhető színkód. Neurath példaként az írásaiban az arabvilág zöldjét említi, amely rögtön (készség szinten), iskolás korunk óta beazonosítja a térképen az adott terület karakterét.[171]

Ennek megfelelően ugyanígy: ha az iskolai atlaszokban, falitérképeken szereplő számos nemzetiségi térképtől, azaz a megszokottól eltérő ábrázolási gyakorlattal – pl. színpreferenciával – találkozunk, az az adott etnikai térkép dekódolását meg is nehezíti, hiszen a kulturálisan meghatározott *vizuális nyelv* eltér a tanulttól.[172]

*

Mivel mind az etnikai, mind a felekezeti térképek elsősorban színesben készülnek (a fekete-fehér megoldásokat általában az elkészítendő mű megjelentetésének magas költségi kényszere vagy az adott periodika nem közöl színes ábrákat), ezeknek a térképeknek elemi „tartozéka”, kifejező-

170 Miklós 97; 104.

171 Neurath 1991: 420– etc.; Máthé 2004.

172 Bálványos–Sánta 2000: 36–37.

eszköze a színskála.[173] A színek ugyanúgy alapvetően hozzátartoznak a kartográfia etnikai és vallási irányaihoz, mint például a méretarány (vagy az aránymérték).

A színt három tudományág (fizika, fiziológia, pszichológia) szemszögéből határozhatjuk meg. Az etnikai és a felekezeti kartográfia szempontjából a pszichológiai definíciónak van jelentősége, nevezetesen hogy a szín az agyban létrejövő tudattartalom: azaz színérzet.[174] A pszichológiát elsősorban az érdekli, hogy miként hatnak pszichénkre, szellemünkre a színek.[175] A mindennapi szóhasználat barnája, pirosa, sárgája színnevei tulajdonképpen színérzeteket jelöl.

Színpreferencia vagy *színkedveltség* fogalma egyértelműen a pszichológia tudománykörébe tartozik. A színpreferencia vizsgálatok arra irányulnak, hogy megállapítsák az egyének, kis közösségek, sőt nemzetek színkedveltségi sorrendjét. A felmérési metódusokkal annak az ítéletnek a hátterére kíváncsiak, amelyek alapján a színeket az egyén vagy a közösség tetszés szerinti sorrendbe állítja. Az így létrejött szín-sorrendskálát pszichometriai rendezettségnek nevezzük. A például élet- és történelmi kortól, nemtől, nemzeti, illetve felekezeti hovatartozástól, hangulattól, tértől, helyzettől függő színkedveltségi vizsgálatok a legkülönbözőbb eredményeket hozták a világ pontjain. Nem lehet általános „színrokonszenv”-sorrendről beszélni.

A *színdinamika* pedig egy olyan építészeti tudományágat jelöl, amely igyekszik a színek pszichofizikai tulajdonságait a *tudatos* alkalmazással a térkialakító szándék szolgálatába állítani. Bár a színdinamika elsősorban a háromdimenziós tér formálására vonatkozik, a síkbeli, kétdimenziós etnikai térképezésnél is szerepet játszanak a színdinamika gondolatkörébe tartozó megfontolások.

---

173 Bartos-Elekes 1999; Stegena 1980; Klinghammer 1998: 217–218; Papp-Váry 2007.

174 Nemcsics 1977: 7.

175 Itten 2000: 15.

Johannes Itten megfogalmazásában a konstruktív színelmélet a közvetlen szemléletből adódó színhatások alaptörvényeit foglalja magában.[176] Itten a művészeti színtanba a „kályhától" indulva: az első rendbeli (sárga, vörös, kék) színekből felépülő alapvető színkör megszerkesztésével vezeti be olvasóit. A színkör egyes tartományai között színhatásbeli eltérés, azaz *kontraszt* létezik *(22. ábra).* A hét elemi (magábanvaló, fény–árnyék, hideg–meleg, komplementer, szimultán, minőségi, mennyiségi) színkontraszt is a tizenkét osztatú színkör segítségével pontosan értelmezhető. Az alapvető színtan alapján a kartográfus meg tudja határozni, hogy a szín hol legyen feszült, hol keltsen figyelmet, hol koncentrálja a térképolvasó figyelmét, és például hol csökkentse a térképre irányuló érdeklődését.[177]

A színkörön van egy tartomány, amelyet az előző szempontoknak megfelelően a leginkább alkalmas a mondanivaló lényegi kiemelésére és ezért e színt (színeket) előszeretettel használja az etnikai térképezés is. Ez a szín – a színkép hosszúhullámú sávjaként (700 nm) jelenik meg és aszszociációs, pszichoszomatikus hatása (élettani paraméterekre, személyiségre, képességekre), illetve kulturális/történelmi szimbolikus tartalma miatt az emberi társadalmakban alapvető szerepet játszik – *a vörös,* illetve a vörös és narancs tartománya között elhelyezkedő (645 nm hullámhosszú) *piros.*

Ez az a két kulcsszín, amely mentén tehát szerkesztették és szerkesztik az etnikai térképeket is. Ez az a két szín, amelyek a sajátosságaik miatt a nemzetiségi kartográfia színpreferenciájában a központi helyet foglalják el. Olyan meghatározó a vörös (illetve a piros) centrális helye a térképeken, hogy a többi szín alkalmazására csak nagyon halványan határozható meg valamiféle (szinte erőltetett) szabály (például a románok „mindig" „sárgák" – ami nem igaz!). Éppen ezért a többi szín alkalmazása, a kísérő színek tulajdonságainak (például hideg–meleg) térképszerkesztői kihasználása, nem önmagukban, hanem a vöröshöz és (a piroshoz) viszo-

176 Itten 2000: 31.

177 Nemcsics 1977: 158.

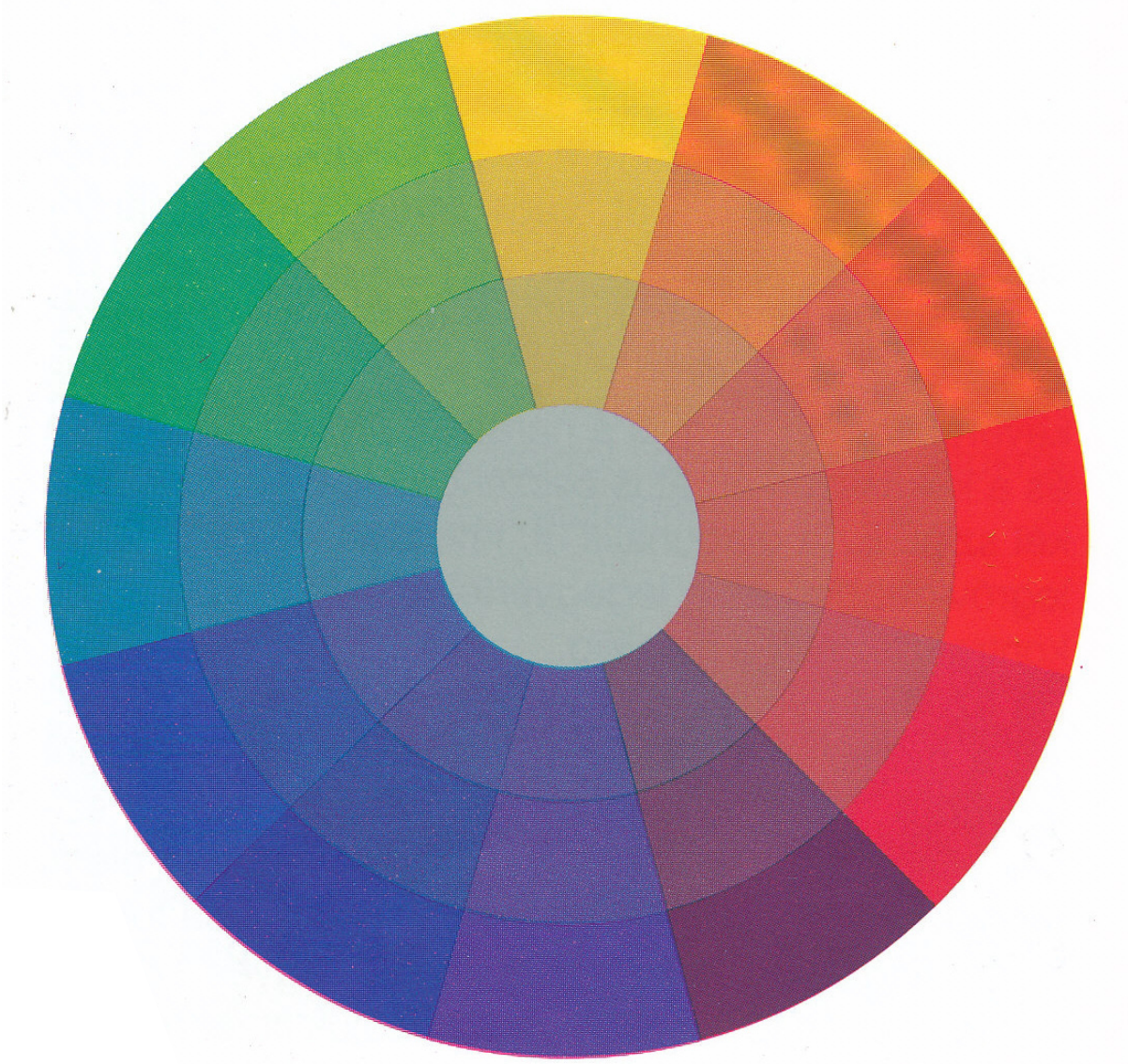

22.a. ábra
Johannes Itten színköre *a.* In: Itten J. 2000. 33.

dc_29_10



22.b. ábra
Johannes Itten színköre *b.* In: Itten J. 2000. 33.

nyítva indokolható csak meg, azaz e színtartomány *automatikusan rendezi* az összes többi szín, színárnyalat felhasználási lehetőségét is.

A vöröset – pszichoszomatikus hatását kihasználva – mind a nemzetközi, mind a magyar etnikai kartográfiai gyakorlat két fő cél elérése érdekében alkalmazta[178]:

1. A leggyakrabban és a legnagyobb számban olyan etnikai térképekkel találkozunk, amelyeken a saját etnikai terület kiterjedését szeretnék minél plasztikusabban, kiugró, dinamikus erővel megjeleníteni. A számos példa közül klasszikus térképként csak a Teleki Pál által szerkesztett térképet említem, amely az etnikai térképezés komoly problémáját, a népsűrűség kérdését is igyekszik megoldani. *Magyarország néprajzi térképe a népsűrűség alapján* – 1920 (1:1 000 000)[179] Ugyanez a törekvés vezérelte a szomszédos népek térképszerkesztőit is. Varsik térképén ezért szerepelnek piros színnel jelölve a szlovákok.[180]

2. A másik, ritkábban alkalmazott módszer, amikor a vörös szín a saját etnikai területet „veszélyeztető", „fenyegető", a „betolakodó" nemzetiséget jelöli. Ezek a térképek általában etnikai határszakaszok vitatott hovatartozású településeinek részletes mikrovizsgálatára, nagy méretaránnyal készültek. Plasztikus példa a Teleki által szerkesztett szlovák–magyar etnikai határt bemutató térkép. *Nationalitätenverhältnisse des ungarisch–slowakische Grenzraumes und der benachbarten Gebiete* – 1942. Ezen a térképen a szlovák etnikai terület kapta a vörös, a magyar a zöld színt. Ezt a térképet az első bécsi döntésre (1938) Teleki által szerkesztett, a szlovák–magyar etnikai határt bemutató nagy méretarányú (1 : 400 000) térképlapok alapján rajzolták meg. A Bécsben német és olasz külügyminiszteri döntőbíráskodással született új államhatárt egy 750 000 léptékű térképre vastag zöld vonallal vezették fel. Szükség volt tehát a községhatárosan pontos új határt, sokszor a tényleges terepen végzett felméréssel,

178 A vörös szín kultúrában betöltött szerepéről legújabban l. Schmid – Brust 2008.

179 A „Carte Rouge" színpreferencia-elemzését részletesen l. Keményfi 2004b: 134–139.

180 Varsik 1940.

a lehető legnagyobb méretaránnyal (1 : 200 000) véglegesítni és megjeleníteni *(23. ábra).*[181]

Amint már fentebb említettem, az etnikai térképek a színkör vöröse melletti, egyéb színeinek alkalmazását csupán a vörös *viszonyában* értelmezhetjük. Az elsősorban politikai megfontolások hatására készült térképek a központba helyezett vörössel tehát a „saját – idegen" területet jelölték, de e szín alkalmazásával az egész térképnek azonnal határozott karaktert adtak. A vörös jellegzetességeihez olyan színtani hatások kapcsolhatók, amelyek szerkesztési alkalmazásával a szomszédos népek dominanciájának látható ereje módosítható. A színérzet három irányban változhat: a színezetben, a telítettségben és a világosságban. Az etnikai térképek ábrázolási készlete mind a három változatot alkalmazza. Szerepet kapnak a színkontrasztok egyes típusai is. Színkontrasztról akkor beszélhetünk, ha két összehasonlítandó színhatás között szembeszökő különbségek állapíthatók meg. A színkontraszt működésének az az alapelve, hogy az érzékszerveink csupán az összehasonlítás révén képesek érzékelni a jelenségeket. A kontrasztjelenség tehát nem más, mint a színérzetek egymáshoz való viszonya. Kontraszt alatt mindig a két egymás melletti színhatás közötti különbséget értjük. Az etnikai térképeken általában a kontrasztok (magábanvaló, fény–árnyék, hideg–meleg, komplementer, szimultán, minőségi, mennyiségi) egyes típusainak *együttes* alkalmazását figyelhetjük meg annak függvényében, hogy az adott térkép elsődlegesen milyen céllal készült.

Magábanvaló színkontraszt

Ennek a típusnak a működési elve arra épül, hogy az egymás mellett szereplő színek milyen távolságában vannak a három alap- (vörös, sárga, kék) színtől. A legnagyobb kontraszt e három szín között van. Ez az a kombináció, amely a leginkább megfelel a „semleges", *nem* politikai, hanem elsősorban etnikai térszerkezeti *alapkutatások* színjelrendszerének.

---

181 A térképen szerepel a Bécsben nagy vonalakban meghúzott és a határmegállapító bizottság által pontosított államhatár is. Részletesen l. Rónai 1989: 164–186.

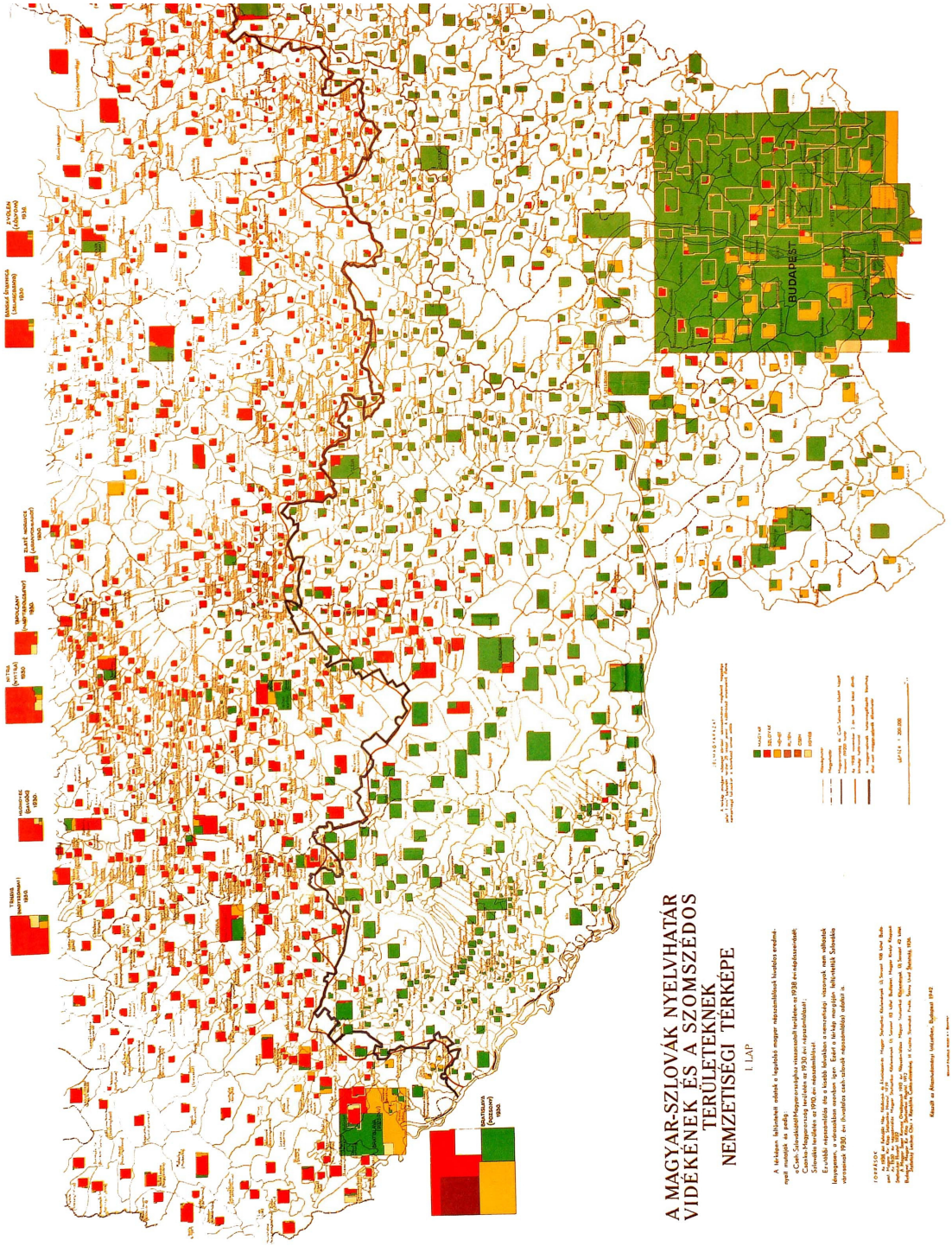

23. ábra

A magyar–szlovák nyelvhatár vidékének és a szomszédos területeknek nemzetiségi térképe

Ez az a színhármas, amely a leginkább semlegesíteni képes a vörös dominanciáját. És éppen ezért ez az a színhármas, amelyet *a század első felében készült etnikai térképek igyekeztek minél inkább elkerülni.* A vörös, a sárga és a kék erősebb karakterűek, mint a narancs, a zöld a kék. A célnak megfelelően a nem egyenrangú kontraszthatású színek egymás melletti alkalmazásának segítségével csökkenthetjük az egyik, illetve a másik „nemzetiség" területi súlyát. Lásd például a román (narancs), szlovák (olajzöld) nemzetiségek a magyarhoz (piros) viszonyított gyengébb kontrasztját Rónai András szerkesztette Közép-Európa nemzetiségi térképén *(24. ábra).*[182]

Ezzel szemben Peter Jordan osztrák kartográfus egy konferenciahozzászólásában úgy látta, hogy e térkép román–magyar színválasztását (piros–narancs) inkább az egység jellemzi. Jordan szerint Rónai valamiként összetartozó nem szláv tömbként akarta a régiónkat a bolsevik Szovjetunióval és a „kelet-európai szláv tengerben" láttatni. Az színüzenet címzettje elsősorban a nyugat-európai angolszász világ lett volna.[183] Habár igen tetszetős ez az álláspont, Rónai életműve, tanulmányai, térképei és visszaemlékezése nem tükrözi ezt a lehetőséget vissza.[184]

Komplementer színkontraszt

Ám a magábanvaló színkontrasztot az etnikai területek egyenlőtlen kiterjedése eleve elcsúsztatja az egyik vagy a másik szín arányának a javára. Így ezek a térképek – annak ellenére, hogy az alapszíneket alkalmazzák – *mennyiségi kontraszt* hatásával is rendelkeznek. A század politikai döntései alátámasztásához a vörössel középpontba helyezett saját néppel szomszédos nemzetiségek területi kiterjedése is „előnyösen" csökkenthető a megfelelő szín alkalmazásával.[185] Ebben az esetben például a jóllehet kisebb kiterjedésű meleg telt vöröset szembe lehet állítani az igaz ugyan,

182 Rónai (szerk.) 1993: 101.

183 2007. szeptemberi, berni beszélgetés nyomán.

184 Kocsis 2008: 55–70.

185 Monmonier 1996: 227–240.

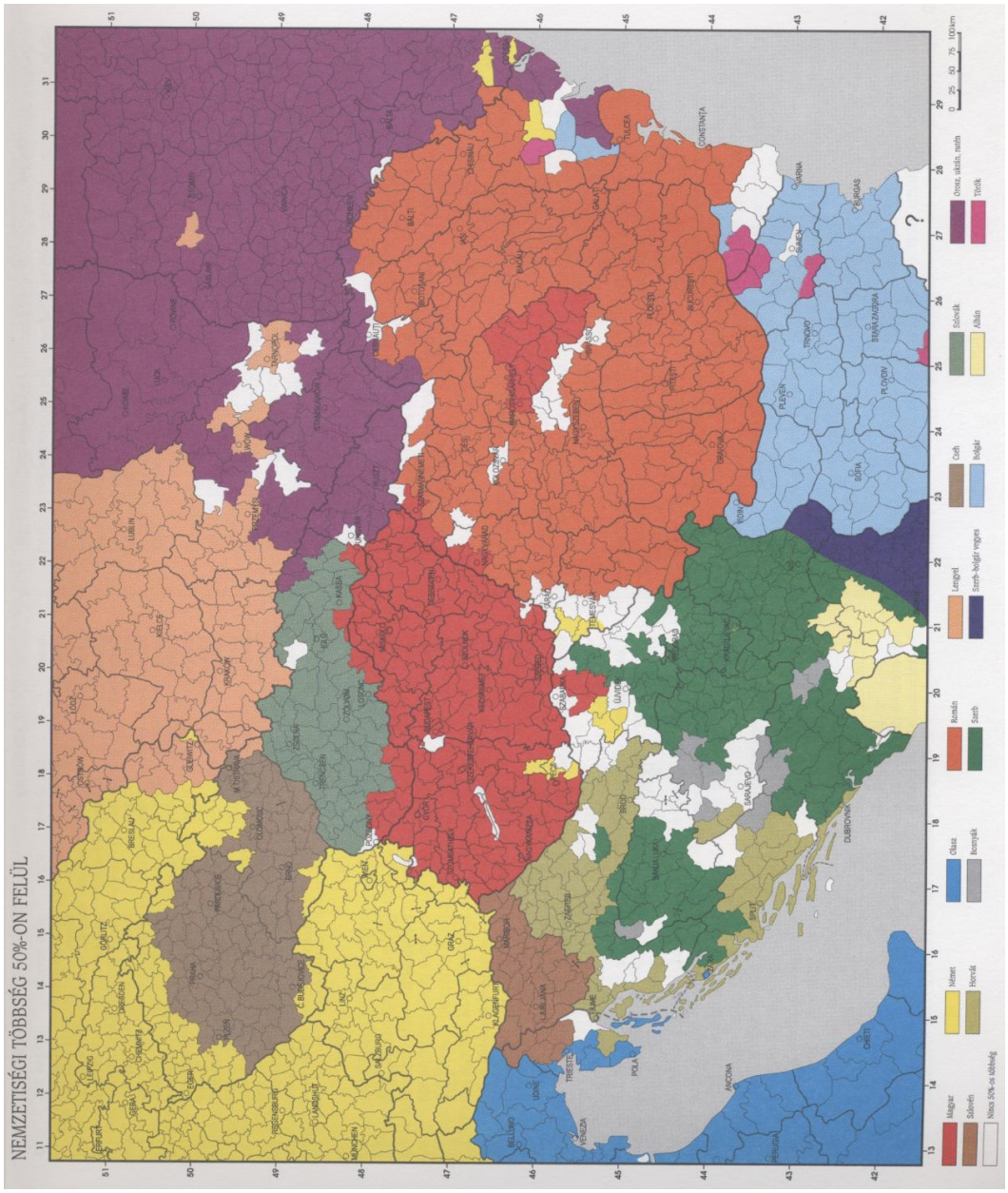

24. ábra
Nemzetiségi többség 50%-on felül. In: Rónai szerk. 1993: 101.

hogy nagyobb kiterjedésű, de hideg, világos színekkel *(hideg–meleg kontraszt).*

Ha két festék pigmentális keverékéből semleges szürkésfekete jön létre, a két színt komplementer színnek nevezzük.[186] A komplementer színek a színkörön átlósan egymással szemben helyezkednek el. Ilyen komplementer színpárt alkot a vörös a zölddel. A két szélső pólus közötti keveréksávok a zöld és a vörös fokozatos elegyéből jönnek létre (középen az egyensúlyi helyzet szürkésfeketéje *[25. a. ábra]*). Ha viszont a vöröset és a zöldet egymás mellett azonos kiterjedésben (és azonos világítóerővel) alkalmazzuk, akkor szemünk a két színt egyensúlyban látja *(25. b. ábra). Azonban az említett vörös–zöld harmónia-alapszabályok megbontása nagy hatóerejű ábrázolóeszközt eredményez az etnikai kartográfiában.*

A már említett Teleki-féle szlovák–magyar térkép vöröse és zöldje egyforma fényerejűek, de a mennyiségi kontraszt, a vörös tömegének nagysága mégis kiemeli az „előretörő", a saját nemzeti területet veszélyeztető szlovákságot. De a másik eset is igaz: ha a zöld nagyobb mennyiségben (nagyobb felületen) van jelen a vöröshöz képest, akkor a vörösnek izgató, világító erőt kölcsönöz. Az etnikai térképeken ezért szokták például a románságot zölddel jelölni, mert a magyar (vörös) szórványok azonnal szemet szúrnak: „A kisebbségbe szorult szín, amely mondhatni bajba kerül, védekezik s aránylag erősebben világít, mint olyankor, ha harmonikus mennyiségben van jelen."[187] (A vörös–zöld színkontrasztról részletesebben l. alább.)

De el lehet „jelentékteleníteni" egy-egy nemzet területi erejét *fény–árnyék kontraszttal* is. A szürke tónusfokozatoknak megfelelő világossági értékben a központi („saját") vörös mellé a leghalványabb rózsaszínt helyezzük (Lásd például a románok jelzése: halványrózsaszín, szinte lakatlan területként: Jakabffy Imre: *Közép-Európa nemzetiségi térképe* – 1942, 1:1 000 000)

---

186 Itten 2000: 50.

187 Itten 2000: 62.

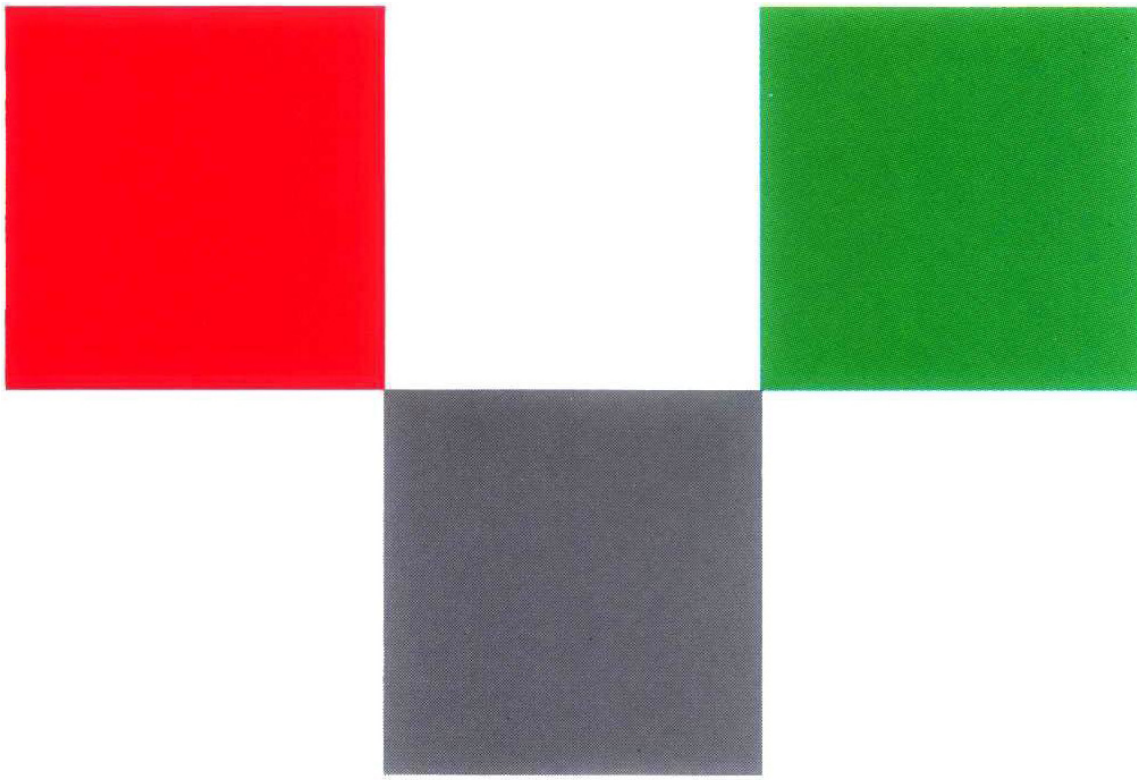

25.a. ábra
A vörös–zöld komplementer kontraszt. In: Itten 2000. 78.

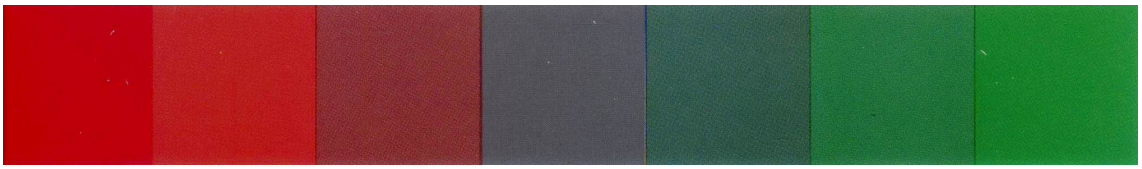

25.b. ábra
A vörös–zöld komplementer kontraszt. In: Itten 2000. 78.

A fény–árnyék kontraszt „ügyes” alkalmazásával az etnikai kevertség fokát lehet a megfelelő érdekek felé vizuálisan módosítani. Erre a metódusra aktuális példa a napjainkban megjelent és nagy energiák mozgósításával széles körben terjesztett Román Nemzeti Atlasz, amelynek színpreferenciája, fény–árnyék kontrasztja éppen a Teleki által kifogásolt ábrázolási hagyományt folytatja, és e metódussal azt sugallja, hogy Romániában szinte nem is él a románokon kívül más nemzetiség… *(22. ábra)*[188]. A művészetelméleti irdalom nyomán azt mondhatjuk, hogy a reprezentáció realizmusa kérdőjeleződik meg ezekben az esetekben. Azaz a reprezentáció összezavarásáról van szó. Nem az információ mennyisége a „trükk” alapja, hanem az, milyen könnyedén jön a felszínre az információ. Ez attól függ, mennyire sztereotipikus a reprezentáció módja, az üzenet „észbevésése” milyen módon ment végbe (pl. iskolai nevelés alatt, média), hogyan tanultuk (jelen esetben milyen színkulccsal) meg a térkép rendszerszerű olvasását.[189]

A vörös jellegzetességeihez tehát olyan színtani hatások kapcsolhatók, amelyekkel a nemzetiségi kartográfiában a *szomszédos népek dominanciájának* látható ereje módosítható:

Jakabffy Imre: – *„A vörös vonzó szín. A piros szín nagyobbít. Akkor már legyen meg a mi egyetlen érvényünk, és elgondolásunk, hogy a pirost kisajátítjuk magunknak. Mert akárki készít egy néprajzi térképet, akkor a saját nemzetiségének adja a pirosat. Ha szlovák, akkor a szlovákok a pirosak. […] A piros, hogy úgy mondjam, a szomszédokat bosszantó szín. […] A piros (látszólagos etnikai egyensúlyi helyzetet is* – [betoldás tőlem – K. R.] *robbant. Ezért mindig piros a magyar.”*[190]

Jakabffy Imre továbbá kitért arra is, hogy „nagy közmegegyezés” a közép-európai térképszerkesztők között csak a vörös alkalmazásában volt, és a tendenciát tekintve elsődlegesen a „saját területet” jelölték vele. A térképek színpreferenciáihoz célirányos színtant nem tanultak. A saját

188 Kogutowicz Károly hasonló színalkalmazásáról a nem magyar etnikumok esetére l. Kocsis 2002: 227–240; illetve Filep 2010: 17–21; 3–10.

189 Goodman, N. 1982. 40–42.

190 Az interjú 2004. december 27-én készült.

etnikumot jelölő vörös melletti többi szín, amelyekkel a térkép nem saját területeit festették, jobbára csak jelzőértékkel bírt, és e festékek semmiképpen sem egymáshoz, csak a központi vöröshöz viszonyítva értelmezhetők. Azaz leggyakrabban és a legnagyobb számban olyan etnikai térképekkel találkozunk, amelyeken a vörössel a saját etnikai terület kiterjedését szeretnék minél plasztikusabban, kiugró, dinamikus erővel megjeleníteni.

A vörös természetesen nem csupán a magyar kartográfiai gyakorlat fő színe, hanem a „saját nemzet térkitöltő erejének" plasztikus jelölésére hatásosan alkalmazta/alkalmazza a közép-európai kartográfia más nemzeti hagyománya is. A mellékelt német példa (1920) szinte egész Európát germán lakossággal ábrázolja *(26. ábra).* De itt említhetjük meg a németség településtségi területének és az államhatárok viszonyának változását bemutató „vörös" németségét is *(27. ábra).*

A század politikai döntései alátámasztásához a vörössel középpontba helyezett saját néppel a szomszédos nemzetiségek területi kiterjedése is „előnyösen" csökkenthető, vagy az „idegen etnikai tengerben" a saját szórványok kiemelhetők a megfelelő szín alkalmazásával. *Az utóbbi esetekben figyelhetjük meg a nemzetiségi térképeken fentebb bemutatott vörös–zöld komplementer kontraszt megjelenését.*

A már említett *A magyar–szlovák nyelvhatár …* című térkép nem felületi, hanem négyzetes ábrázolási metódussal készült *(23. ábra).*[191] Az egyes színes négyzetek a csupán a községhatárokat tartalmazó alaptérkép fehérébe, egymástól elkülönülve helyezkednek el. E módszer tehát nem „felületkitöltő", azaz a színhatásoknak sokkal kisebb a jelentősége, mint a felületkartogram típusú nemzetiségi térképeken. Ez azt jelenti, hogy a vörös–zöld kontraszt természetszerűleg nem ugyanúgy érvényesül, mintha e két szín nagy síkokon egymással szorosan érintkezve szerepelne a térképlapon. Ellentétben tehát például Teleki Pál híres „vörös térkép"-évl („Carte rouge") a fehér nem fokozza a vörös energiáját, hanem tompítja.[192]

---

191 L. Kocsis 1989: 10–11.

192 Itten 2000: 19.

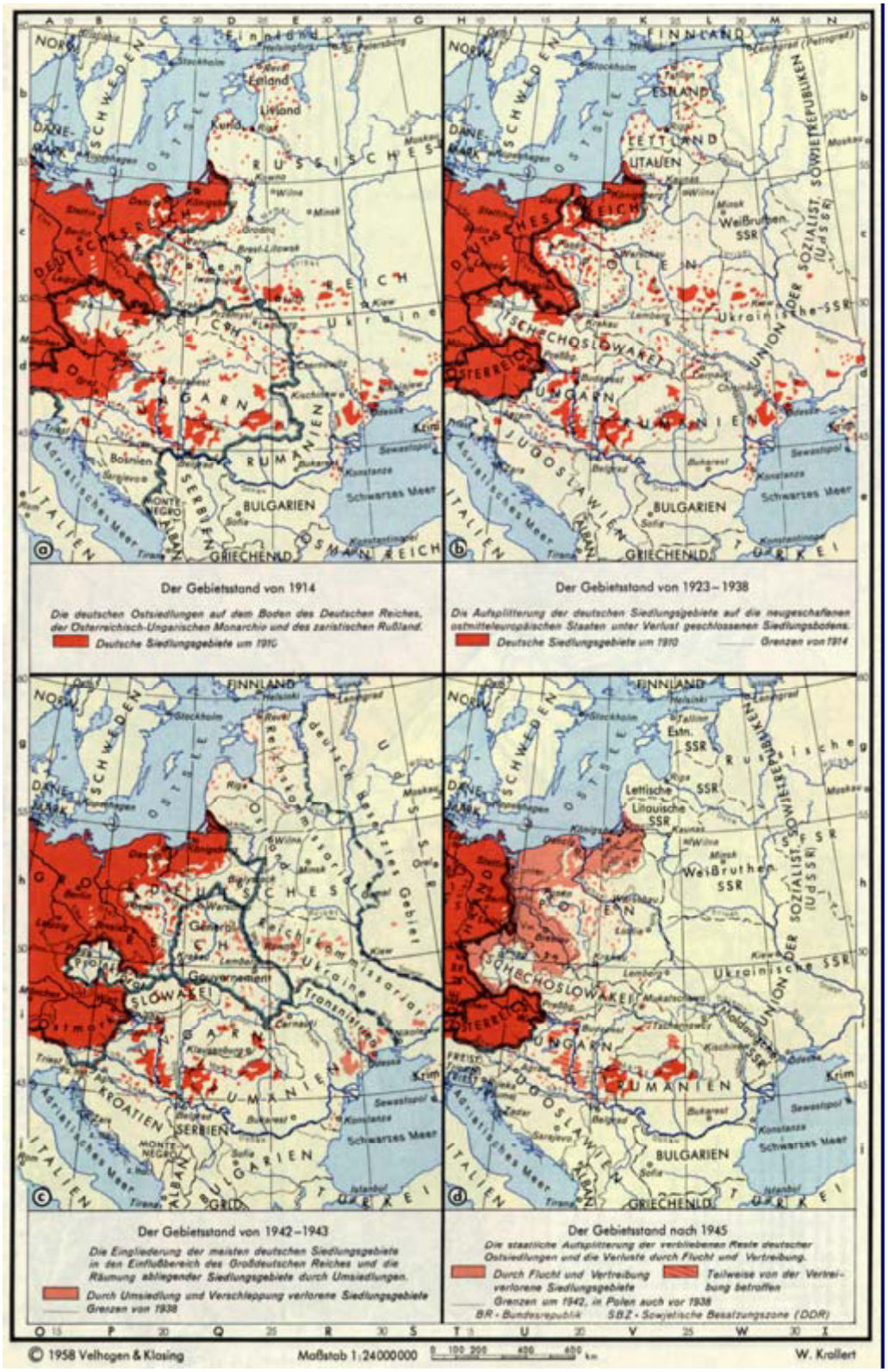

26. ábra
Az államhatár-változások a keleti német területeken 1914–1945.
In: Krallert–Kuhn 1958: 22



27. ábra
Herzberg: Die Völker Europas 1920

Szintén mérsékli a vörös erejét, hogy a térkép vöröse és zöldje között nincs fényerő különbség. *A magyar–szlovák nyelvhatár …* című térkép szerkesztői a földabrosz fő témáját, azaz az ábrázolandó etnikai határt, természetszerűleg a lap középső sávjában futtatják végig. A térképlapot körülbelül két egyenlő részre szelő éles (középvonali) etnikai (és ezért egyben szín-) határ a vörös–zöld komplementer színpár között egyensúlyt teremt. Ám a térképszerkesztési módszernek köszönhetően a vörös „tömegessége", nagysága mégis kiemeli az „előretörő", a saját nemzeti (magyar) területet veszélyeztető szlovákságot, hiszen „A négyzetnek a vörös felel meg […] A vörös szín súlyossága, átlátszatlan volta a négyzet statikus és súlyos formájával rokon."[193] A határozott vörös négyzetek, négyszöges formák a területi egyensúly ellenére hangsúlyozzák a szlovákságot.

De a térkép olvasata meg is fordítható: a vörös négyszögek azt is jelzik, hogy az új etnikai alapú államhatár magyar oldalán (szinte) nincsenek piros (szláv) szórványterületek. (Mert azt a vörös azonnal [„bátran"] kiemelné! A vörös ilyen, tehát nem a saját nemzetet hangsúlyozó, hanem ellenkezőleg, a nemzeti területet fordítottan – kívülről – legitimáló alkalmazása még így is lehet provokatív…)

A legtöbb etnikai térképen azonban a vörös–zöld kontraszt „szabályszerű", azaz saját–idegen rendszerben lép fel. A vörös–zöld kontraszt abban az esetben működhet „semleges" ábrázolási módszerként, ha egyrészt azonos tömegben, felületen, másrészt azonos fényerővel van jelen. Ám ha ez az arány és tulajdonság megbomlik, akkor megváltozik a színérzetünk is. Ha például a zöld nagyobb mennyiségben (nagyobb felületen) van jelen a vöröshöz képest, akkor a vörösnek izgató, világító erőt kölcsönöz (*25. a; 28. ábra)*. Kitűnő példa erre a színhatásra az a román térkép, amely a vörös–zöld színalkalmazással emeli ki égő, előreugró foltként a román települési területeket *(29. ábra).*

Ha a zöld fényerejét is csökkentjük, akkor tovább fokozható a vörös intenzitása, hiszen a mennyiségi kontraszt mellé a szimultán-kontraszt

193 Itten 2000: 75; Nemcsics 1977: 157–158; l. még Fajó J. 1999: 14; 24; Albers 2006.

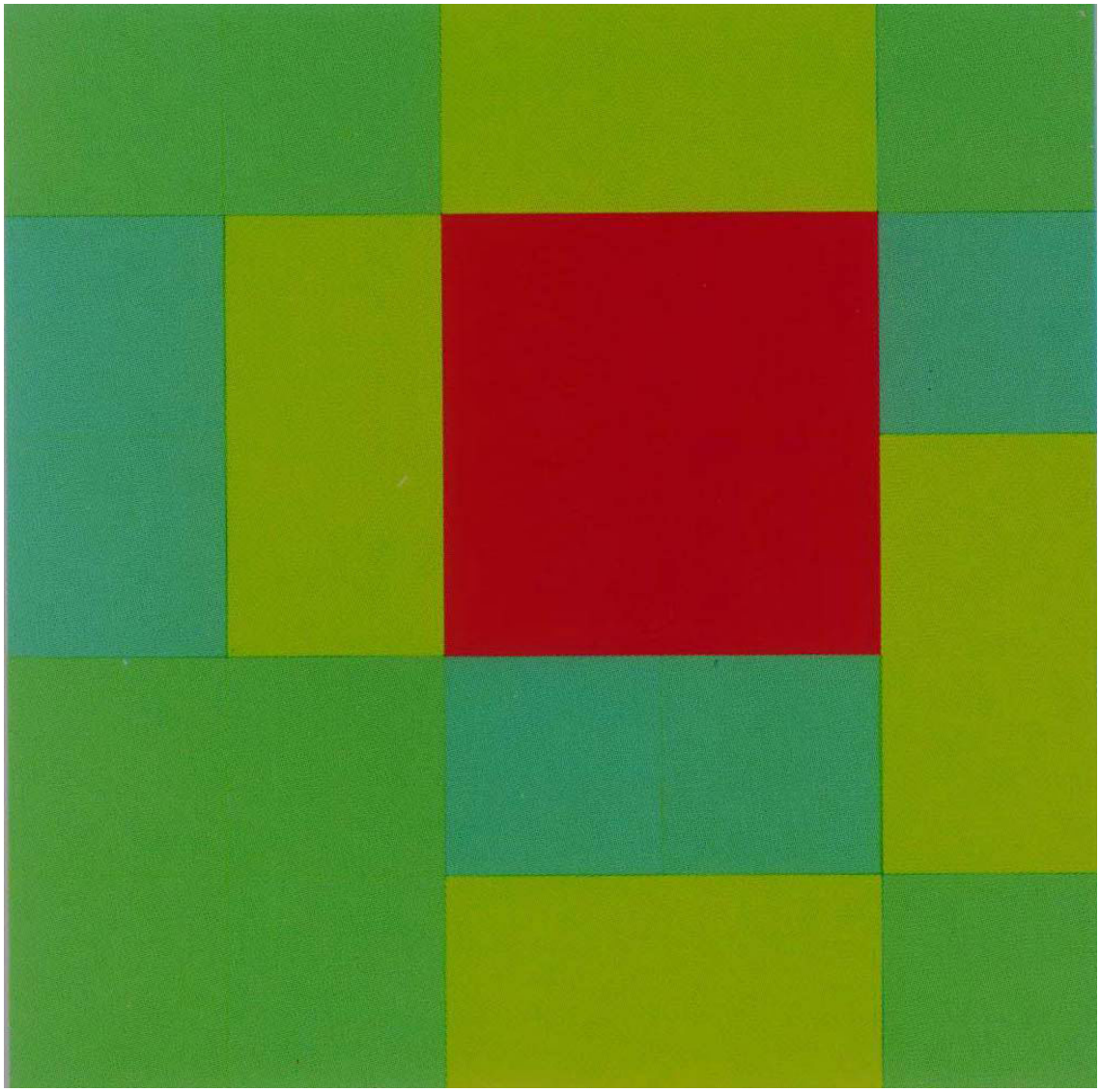

28. ábra
A vörös–zöld komplementer kontraszt módosulása In: Itten 2000. 61.

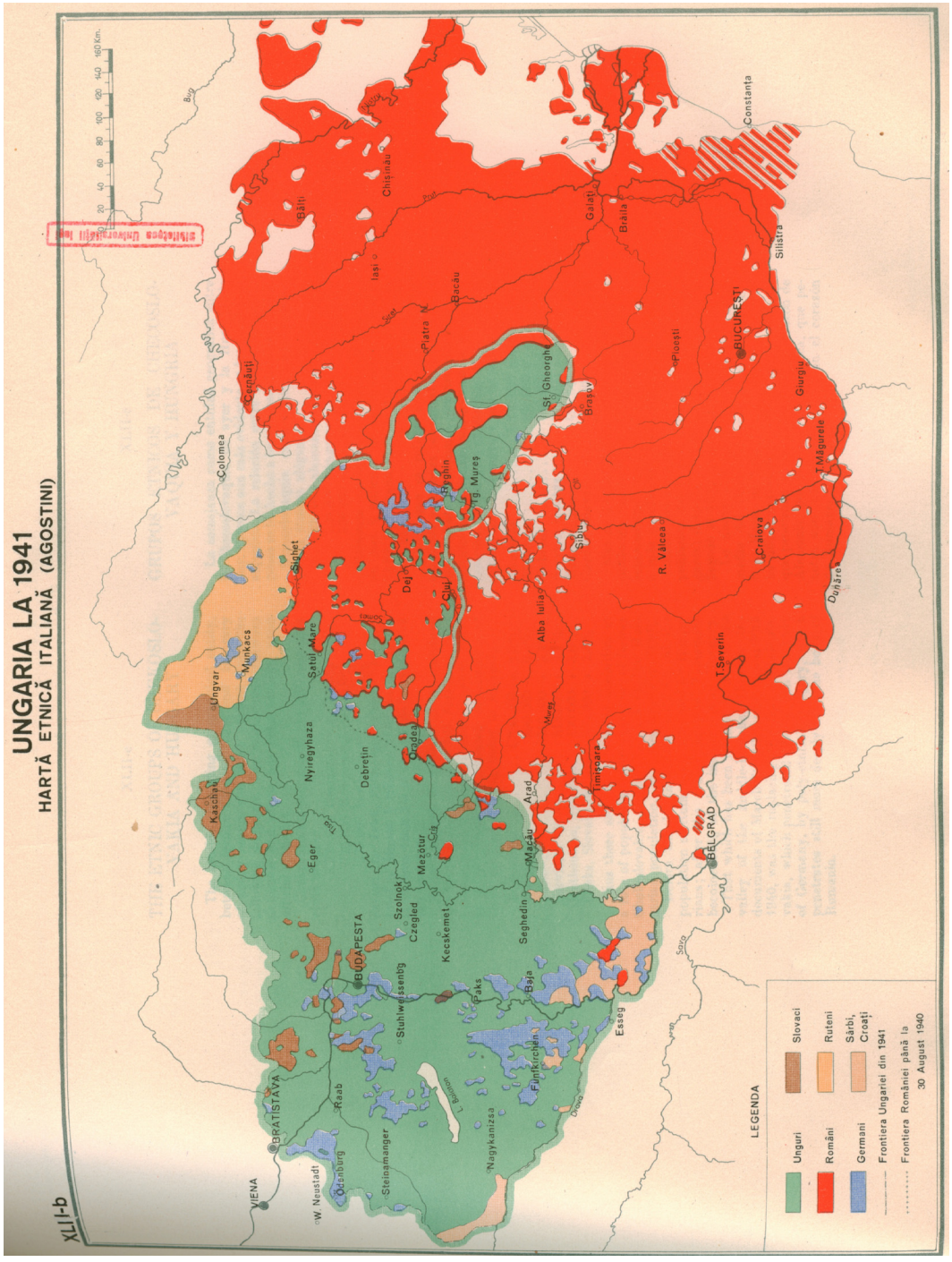

29. ábra
Ungaria la 1941.

hatása is társul.[194] Szimultán hatást a nem pontosan komplementer színek is létrehozhatnak. Mindkét szín igyekszik a másikat a maga komplementerévé kényszeríteni, még élesebben ragyog fel a kisebb felületen megjelenő szín: „A kisebbségbe szorult szín, amely mondhatni bajba kerül, védekezik s aránylag erősebben világít, mint olyankor, ha harmonikus mennyiségben van jelen."[195]

Az előzőekben leírt színtulajdonságok a nemzetiségi kartográfiában (tehát a vörös és a zöld egymás melletti felületi eltérése és világítóereinek megváltoztatása) főként a *saját* nemzetiségi *szórványok* kiemelését szolgálhatja. A magyar etnikai térképeken ezért szokták például a románságot, szlovákságot zölddel jelölni, mert a magyar (vörös) diaszpórák azonnal szemet szúrnak *(30. ábra).* Ezzel a technikával készült – a számos példa közül párat említve – Cholnoky Jenő 1906-ban megjelent térképe *(31. ábra).*

Ugyanígy szolgálja a közép-európai *német kisebbség „ügyét"* az e területeket a halványzöld (román) „erdélyi" háttérből vörössel kiemelő térkép *(32. ábra).* A statisztikus/demográfus Wilhelm Winkler (1884–1984) által jegyzett felületi módszerrel készült térkép színkódjának további érdekessége, hogy a germán nyelvcsaládhoz tartozó népek a vörös egyes színárnyalatait kapták meg (pl. a hollandok rózsaszín, a dánok narancs–vörös). A fejléc arról szól, hogy a versailles-i béke következtében 15 millió németnek kell az (osztrákokat nem számított) egységes német nyelvterületen kívüli 11 országban élnie. Winkler sérelmezi, hogy az első világháborút lezáró békerendszerben a német kisebbségeknek garantált önrendelkezési jog nem érvényesül. A propagandacélokat szolgáló térkép (megjelent angolul is) az államhatárok fekete vonala mellett a németség területét egy további fehér sávval választja le. A térkép szerkesztője e fehér csíkkal nemcsak a német „néptestet" (Volkskörper) fogja egybe, hanem a hűség, a hit,

194 Szimultán-kontraszt: szemünk valamely adott szín meglátásával egyidejűleg megköveteli a komplementer színt is.

195 Itten 2000: 62. Az etnikailag kevert kontaktzónák térképi megjelenítésének (színhasználatot is érintve) l. Teleki – Rónai 1937.

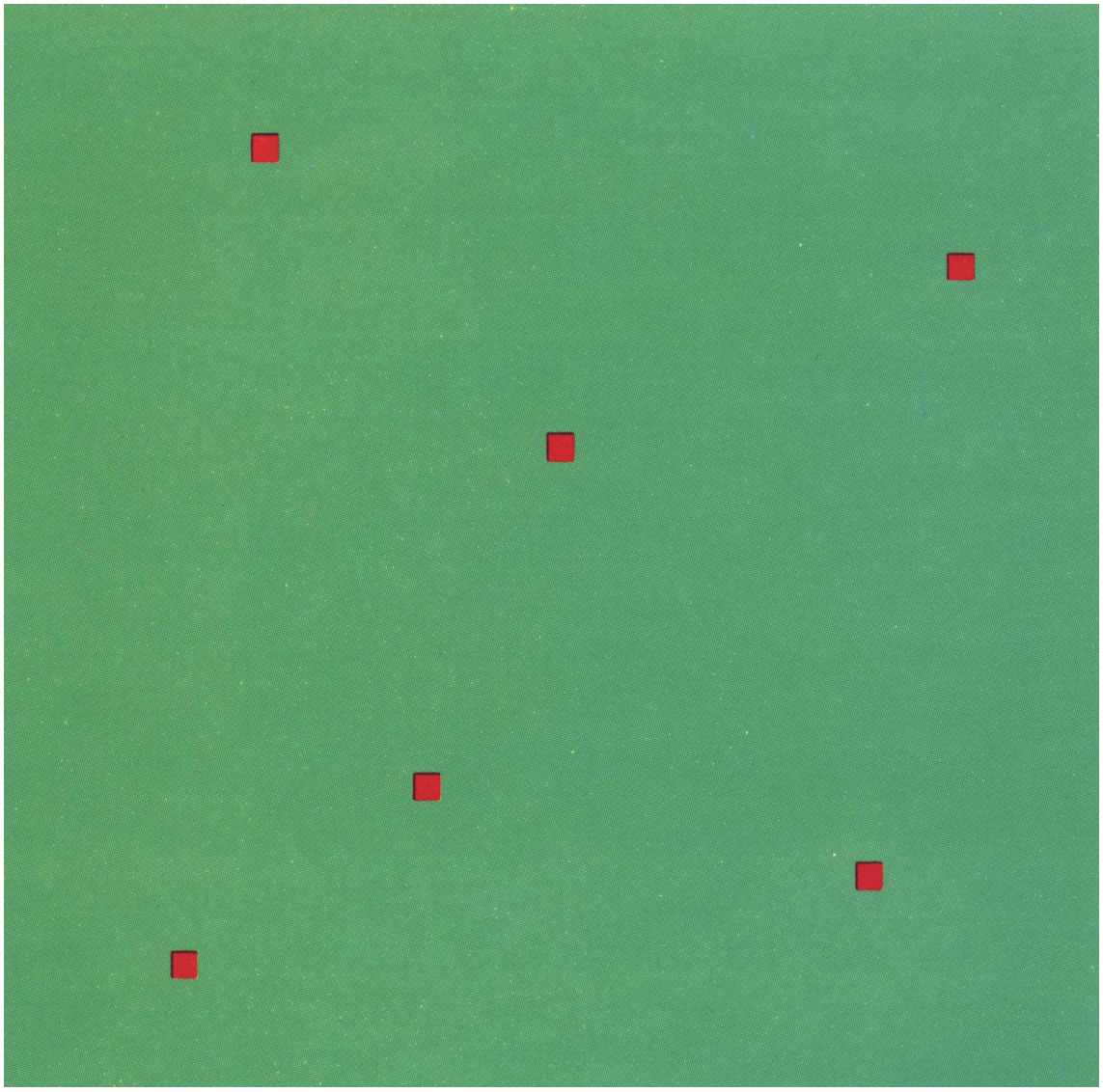

30. ábra
A vörös–zöld komplementer kontraszt módosulása In: Itten 2000. 61.

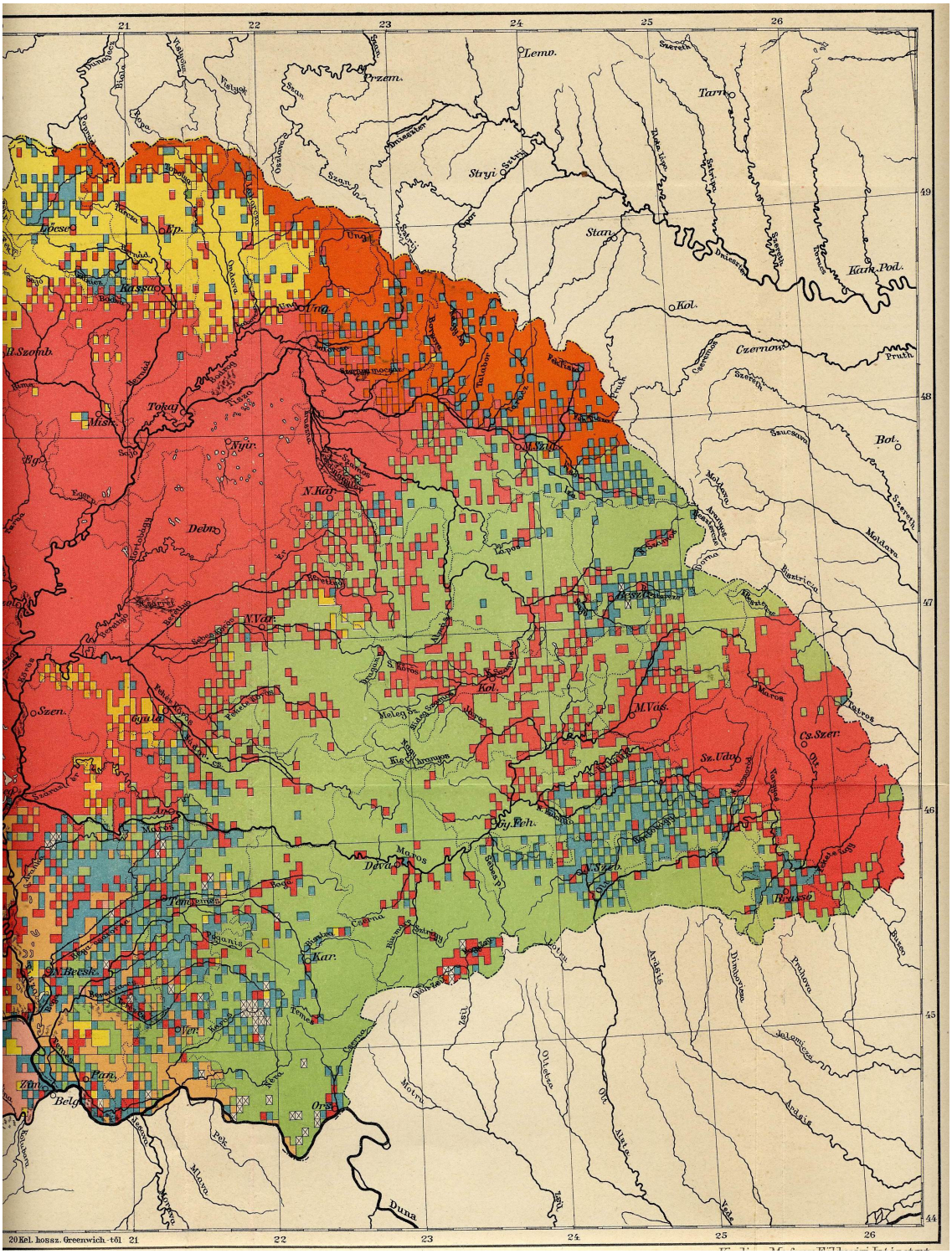

31. ábra
Cholnoky Jenő nemzetiségi térképének részlete (1906)

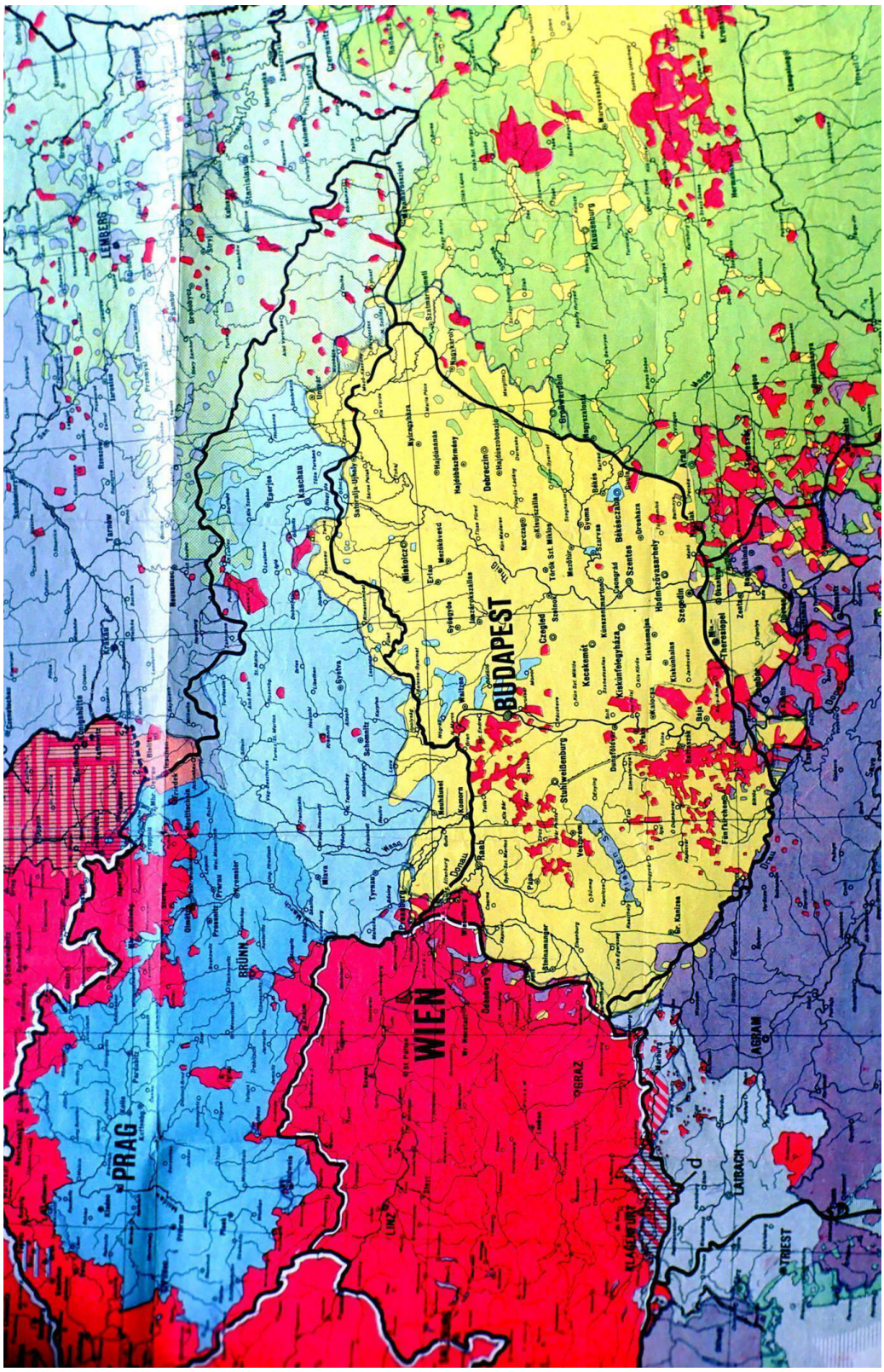

32. ábra
Wilhelm Winkler nemzetiségi térképének részlete (1921)

az igazságosság és az emberiesség határszakadéka is (Svájc, Hollandia, flamand Belgium és Dánia határán viszont megszakad a fehér sáv!).[196]

A színpreferenciáról fentebb leírtak természetesen nem jellemzik az összes etnikai térképet. A színhatás tudatos pszichológiai alkalmazása elsősorban a politikai indíttatású térképeken figyelhető meg. Az alapkutatások igyekezetek a színeket csak puszta ábrázolási eszközként használni és olyan ábrázolási metódusokat kidolgozni, amelyek minél inkább az egyes nemzetiségekhez tartozók számát is vissza tudják adni,[197] hiszen meg kell említeni, hogy a színhatás elsősorban a *felületi* ábrázolási módszerrel készült, illetve a népsűrűségi térképeken jut szerephez. Más módszerrel (pl. kördiagram) készült térképeken a színek nem jelennek meg akkora erővel, hogy képesek legyenek a térképolvasóra átütő befolyásoló erővel hatni.

Természetesen vannak olyan esetek is, amikor a nagyobb terület (pl. Közép-Európa) részletes ábrázolása miatt több nemzetiséget kell jelölni valamilyen színnel, mint ahány alap- vagy komplementer szín van. Ilyen esetekben a legkülönbözőbb árnyalatokat kell „bevetni" a nemzetiségek ábrázolásnál. Bár ezekben az esetekben is a térkép szerkesztője dönti el a nemzetiségi színdominanciát, összegzésként azt állapíthatjuk meg, hogy *az etnikai térképek színkedveltségéről és a vörös szerepéről fentebb leírtak nem törvényt, merev szabályt, hanem az általánosan érvényesülő tendenciát fogalmazza meg.* Úgy is fogalmazhatunk, hogy az etnikai térképek a centrális vöröse (illetve pirosa) melletti, egyéb színeinek alkalmazását csupán a vörös (illetve piros) *viszonyában* értelmezhetjük. E szín alkalmazásával az egész térképnek azonnal határozott karaktert adtak, hiszen *számos etnikai térkép áttekintése nyomán úgy látom, hogy csupán a vörös/piros (kiemelő szerepű) alkalmazása következetes. Ám sem a vöröshöz, sem*

---

196 Winkler, Wilhelm: *Sprachenkarte von Mitteleuropa.* 1921. 1:1.500.000 Hermann Goldschmiedt, Wien. – Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy az osztrák Statisztikai Hivatalban dolgozó Winkler a hasonló térképei ellenére nem állt később a nemzetiszocializmus szolgálatába! Az Anschluss után (1938-ban) kényszernyugdíjazták. Egyetemi karrierje csak a második világháborút követően teljesedhetett ki.

197 Kocsis 1996: 171.

más színek egymáshoz való kontrasztjainak használatát elsősorban nem a célirányosság (bár vannak ilyenek is) jellemzi. Nem az tehát a kérdés, hogy a (vörösön kívül) közel sem szándékosan megjelent színhatásokba „belemagyarázzuk" a sokszor sosem volt színtervet, hanem az, hogy *mégis* milyen kontrasztokat „fedezhetünk fel", mely (jórészt nem tudatos) színélmények *érvényesülnek!* A jelen írásban is vázolt színtani meglátások *tehát csupán utólag megadott értelmezési keretek, amelyekkel a térképeken alkalmazott színmeggondolásokat rendszerbe foglalhatjuk.* Azért tartom fontosnak az előbbiekben leírtakat hangsúlyozni, mert a kartográfusok elsődlegesen a vörös és a vöröshöz viszonyított *színhatások* alapján döntenek és döntöttek egy-egy festék térképi megjelenítése mellett. A többi térképi szín közötti kontraszt jórészt véletlenszerű és nem a jól leírható színtulajdonságok (Fajó János találó kifejezésével élve: nem a „vizuális nyelvtani szabályok") határozzák meg érvényesíttetésüket.

6. Fácit

NEMZETI TÉRKÉP – NEMZETI TÁJ – NEMZETI EMLÉKEZET

Amint azt az előző fejezetben a néprajzi/antropológiai megközelítés a példaesetekben felszínre hozta, a nemzetiségi térkép a szimbolikus etnikai konfliktusok *képi csatornái*, az etnikumközi, hol csak jelképes, hol súlyos következményekkel járó „képi párbeszéd" eszközei, térkép*jellegű* kódolt üzenetei. Üzenet a szomszédos népek, üzenet akár az európai politikai döntéshozók felé, de legfőképpen üzenet *önmagunk* számára. Hiszen mutatja az aktuális szerkesztő nemzetének „térkitöltő", „térbetöltő" erőit, *szórványai* területi pozícióit, a nemzet akár politikai határokon átnyúló területi nagyságát, összetartozását. Hadd idézzem e „párbeszédre" a romániai etnikai térképek hamisításait feltáró, 1942-ben kiadott, Jakabffy Imre által szerkesztett, a nemzetközi porond számára német nyelven írt füzetet. Ha belenézünk ebbe a füzetbe, láthatjuk, hogy micsoda hatalmas energia mozdult meg a román térképek kiigazítására, cáfolására.[1] (Miért váltott ki ilyen indulatokat és mozgat meg ekkora módszertani apparátust egy térképészeti gyakorlat?)

Sőt. A nemzetiségi térképek hatalmi üzenetszerepét bemutató pontok (l. *A térképek mint a hatalmi…* című alfejezetet) és az előzőekben leírtak nyomán még egy kicsit továbbléphetünk. A térképek „hatalma"[2] és összetett politikai „befolyási ereje"[3] alapján, a haditechnikai szakirodalom nyomán azt mondhatjuk, hogy a nemzetiségi térképek a *működésük* szerint helyet kapnak a *pszichológiai hadviselés* rendszerében is (háborús helyzetben speciális technikaként, békében propaganda anyagokként[4]).

---

1 [Jakabffy I.] 1942.

2 Schneider, U. 2004.

3 Mező F. 2006. 275–289.

4 Watson, P. 1985. 364–386.

Azaz ha a térképeket a *néprajz* érdeklődési körébe helyezzük, felszínre hozhatjuk azokat a kulturális és elbeszélt történeti mintázatokat, melyek jóval túlmutatnak a szigorú kartográfiai gyakorlaton. Etnográfusként úgy fogalmaznék, hogy az etnikai térképek megjelenítése, politikai háttere, üzenetszerepe az *adott nemzet kulturális emlékezetébe, tradícióiba ágyazottan értelmezhető* csupán helyesen, árnyaltan. Nem ragadhatók ki a kor kontextusaiból. Amint azt példákkal szemléltettem, a magyar viszonylatokban, azaz a megélt 20. századi nemzeti történelmünk miatt, hangsúlyos, kollektív emlékezeti *térbeli lenyomatokká, mintázatokká* váltak az etnikai – a huszadik század első felének terminusával – néprajzi térképeink.

Történetüket az elhallgatás, felejtés sűrű szövete határozza meg. Amint arról a bevezető fejezetben szóltam, a magyar történelem, kultúra és egyáltalán, a szellemi élet térkereteinek többszöri szétesése, a társadalmi berendezkedések és politikai ideológiák sűrű változása át- és átértékelte a fizikai és időbeli távolságokat. Az eszmei rendszerek érdekeinek megfelelően a magyar kulturális örökségből korszakokat és/vagy történeti régiókat igyekeztek teljes egészben kizárni.[5] Jól példázza ezt a folyamatot az iskolai „térnevelés" változása, azaz a magyarság fizikai térkeretének újra- és újrapozícionálása. A magyar középiskolai térképek pontosan mutatják, hogy a felnövekvő generációknak hogyan kellett az adott korban az ország *objektív* térbeli helyzetét *mentálisan* „helyesen" értelmeznie.

Objektív Természeti Környezet – mentális olvasat

A magyarság térbeli elhelyezése. Térképi példák

A két világháború közötti időszak térképi megjelenítéséről a második főfejezetben *(Mitikus nemzeti terek – kritikai olvasatok)* részletesen szó volt. A korszakot alapvetően az új térkeretek el nem fogadása, azaz a kialakult

5 L. Gyáni 2007: 89–110; 208–219; Gyáni 2000: 71–80; Koselleck 2003: 201–237; Hartog – Revel 2006.

helyzeten túl nézve, a „meg nem változott” állapot, a trianoni döntés előtti térképzetek tanítása volt a cél.

A második világháború után, az új társadalmi berendezkedés – részint a korábbi magyar revíziós törekvéseket elutasítva, részint az internacionalizmus eszméjének jegyében – teljesen *átírta* a magyarság térkereteit. Az 1954-ben megjelent Atlasz *(33. ábra)* Magyarország helyét alapvetően, mint az egyetlen biztos fundamentum, a Szovjetunió *viszonyában* határozta meg. Az Atlasz a későbbi hírhedt Radó-féle *Karta Mirá*hoz hasonlóan az összes lapon a vörös színkódot szigorú következetességgel a Szovjetunió számára tartja fenn *(34. ábra).* Ugyanez a szemlélet hatja természetszerűleg át az Atlaszhoz tartozó tankönyv Magyarországot elemző részét is. Az országunkat nem a Kárpát-medence viszonylataiban értelmezi, hanem világtérben, hangsúlyosan Eurázsia részeként, azaz tulajdonképpen Ázsia nyugati felében helyezi el.[6]

Az 1963-ban engedélyezett középiskolai Atlasz is igyekszik megkerülni a „kényes térbeli kérdéseket”. Ez azt is jelentette, hogy eltűnt az Atlaszból a „rossz emlékű” „Nagy Magyarországot” megjelenítő Kárpát-medence egységes bemutatása, és a nemzetiszocializmus német hegemon törekvéseket képviselő „Közép-Európa” térképi ábrázolása. A szerkesztők a második világháborút megelőző centrum–periféria elrendezést megváltoztatva nem egységben, hanem *mozaikkockákra feldaraboltan*, önálló térképlapokkal láttatták térségünk akár domborzati viszonyait is *(35. ábra).* A tankönyv, amelynek ismeretanyagát ez az Atlasz igyekszik segítően magyarázni és kiegészíteni, nagyon röviden és a térképi megjelenítéssel szinkronban szintén töredezetten, azaz Közép-Európa kis országai között sorolja fel és helyezi el Magyarországot.[7]

Az ország makroszintű mentális helymeghatározásában az első óvatos elmozdulás az 1981-ben engedélyezett középiskolai Atlaszban vehető észre *(36. ábra).* Az új tankönyveket kísérő Atlaszban – jóllehet *igen markáns* államhatárokkal –, de mégis megjelenhetett ismét a *közép-európai*

6 Szabó 1954: 8–9.

7 Harkay 1961: 109–110.

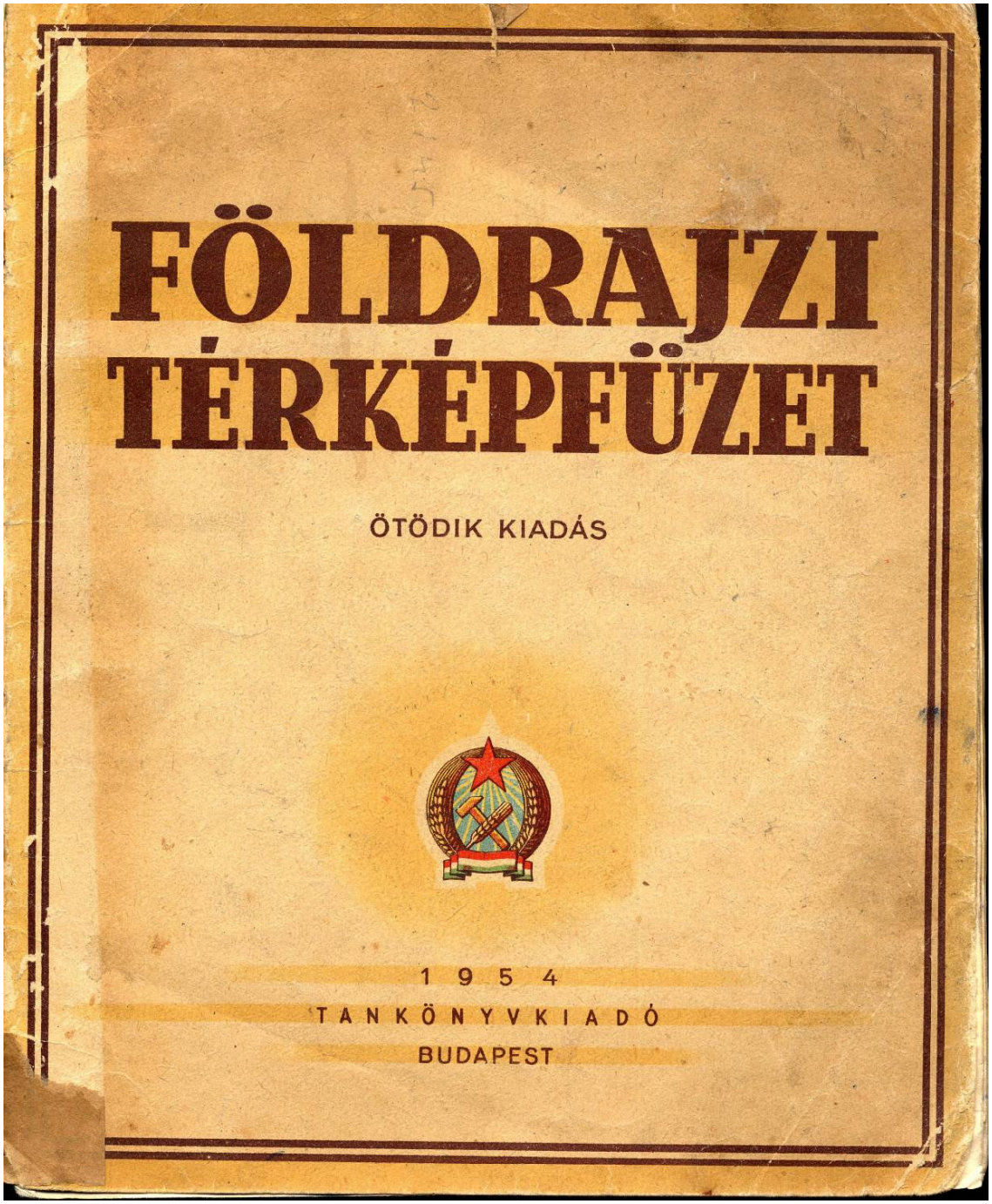

33. ábra
Földrajzi térképfüzet, 1954



34. ábra
Részlet az 1954-es iskolai atlaszból



35. ábra
Magyarország pozicionálása az 1963-as iskolai atlaszban

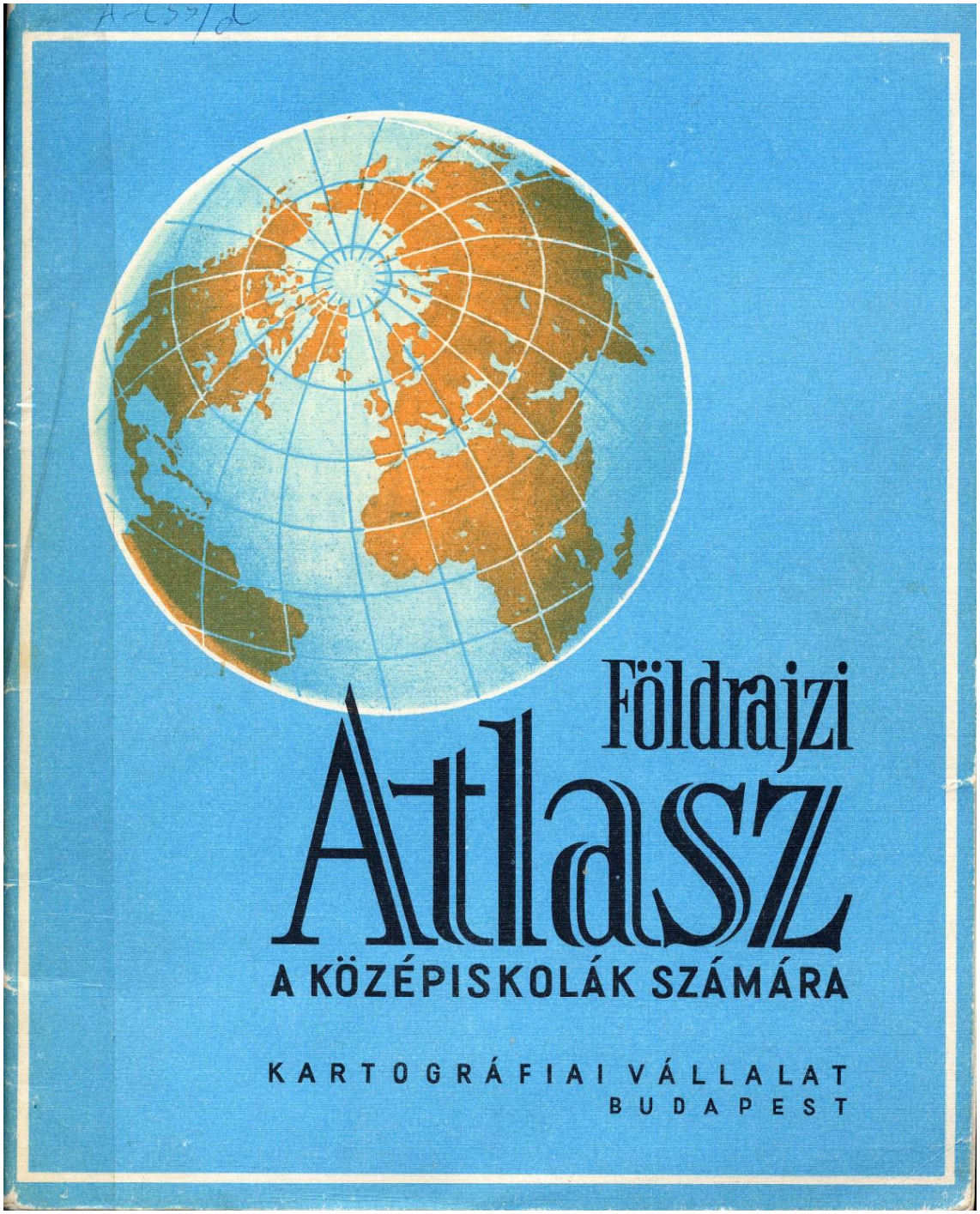

36. ábra
Földrajzi atlasz a középiskolák számára, 1983

földrajzi tér mint természetföldrajzilag egységes régió *(37. ábra)*. A változás egyértelműen Nyugat-Európa fokozatos egységesülésére, a politikai légkör oldódására, a Magyarországon megjelenő gazdasági regionalizmus, akkor már nálunk is megkerülhetetlenségére vezethető vissza.[8]

Természetesen az 1989/90-es újabb társadalom-berendezkedési fordulat ismét megpróbálta részint az ország, de legfőképp a *nemzet* helyét mind gazdaságilag, mind politikailag és – a jelen értekezés szempontjából hangsúlyozandóan – kulturálisan újra meghatározni. A világháború előtti térpozíciók és az ezeket megjelenítő térképészeti hagyományok felélesztéséből, illetve az új „térbeli egységesülési törekvések" (EU) összeegyeztetéséből adódó érdekek igen nehéz helyzet elé állította a kartográfusokat. A rendszerváltással szabad utat kapott tankönyvek és Atlaszok rengetegének áttekintése túlmutat jelen kötet keretein. A kirajzolódó, közös és alapvető tendenciáról összegzésként az állapítható meg, hogy általánosan létjogosultságot nyertek a Közép-Európa és a Kárpát-medence egységét bemutató térképlapok, magyarázó kötetek, illetve néprajzi (táji/népcsoport-) és etnikai térképek. Szemléletesen foglalja össze az újraszerkesztett mentális magyar teret a Stiefel kiadta Atlasz Kárpát-medencét bemutató lapja *(38., 39. ábra)*. A domborzati színkód árnyalatait „ügyesen" elkülönítették az Atlasz más lapjaitól, azaz nem a Himalája színtónusai érvényesülnek a Kárpátok esetében, hiszen a 2000-es vonulatok ebben az esetben igen halványan jelenhetnének meg. Az önálló jelkulcs, a kőzetszerkezeti és etnikai térképekkel kísért kárpáti koszorú sötét erődszerű vonulata azonban a medence egységét, elkülönülő természetes formáját (megbonthatatlanságát) majd hatvan év után ismét igen markánsan mutatja fel… A felejtés/elhallgatás sűrű hálójában tehát a *kollektív magyar emlékezet (néma hagyományként) fenntartotta a nemzet térképzetét,* és amint lehetősége nyílt rá, *visszahelyezte a generációkról generációkra továbbadandó iskolai tananyagok közé.*

---

8 Itt köszönöm meg Teperics Károly vezetőtanári szaktanácsos a témakörben velem folytatott értékes beszélgetéseit.

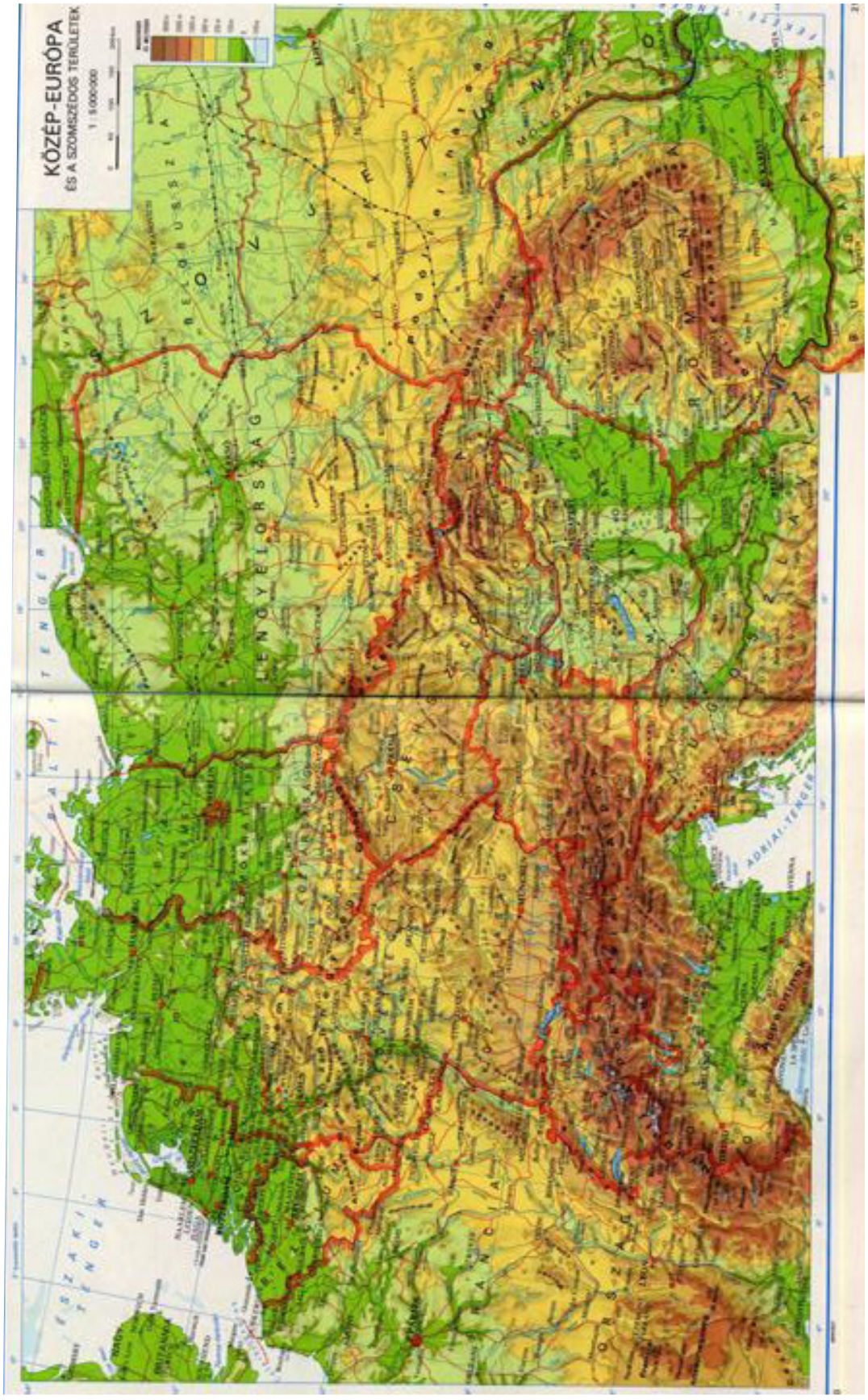

37. ábra
Közép-Európa és a szomszédos területek

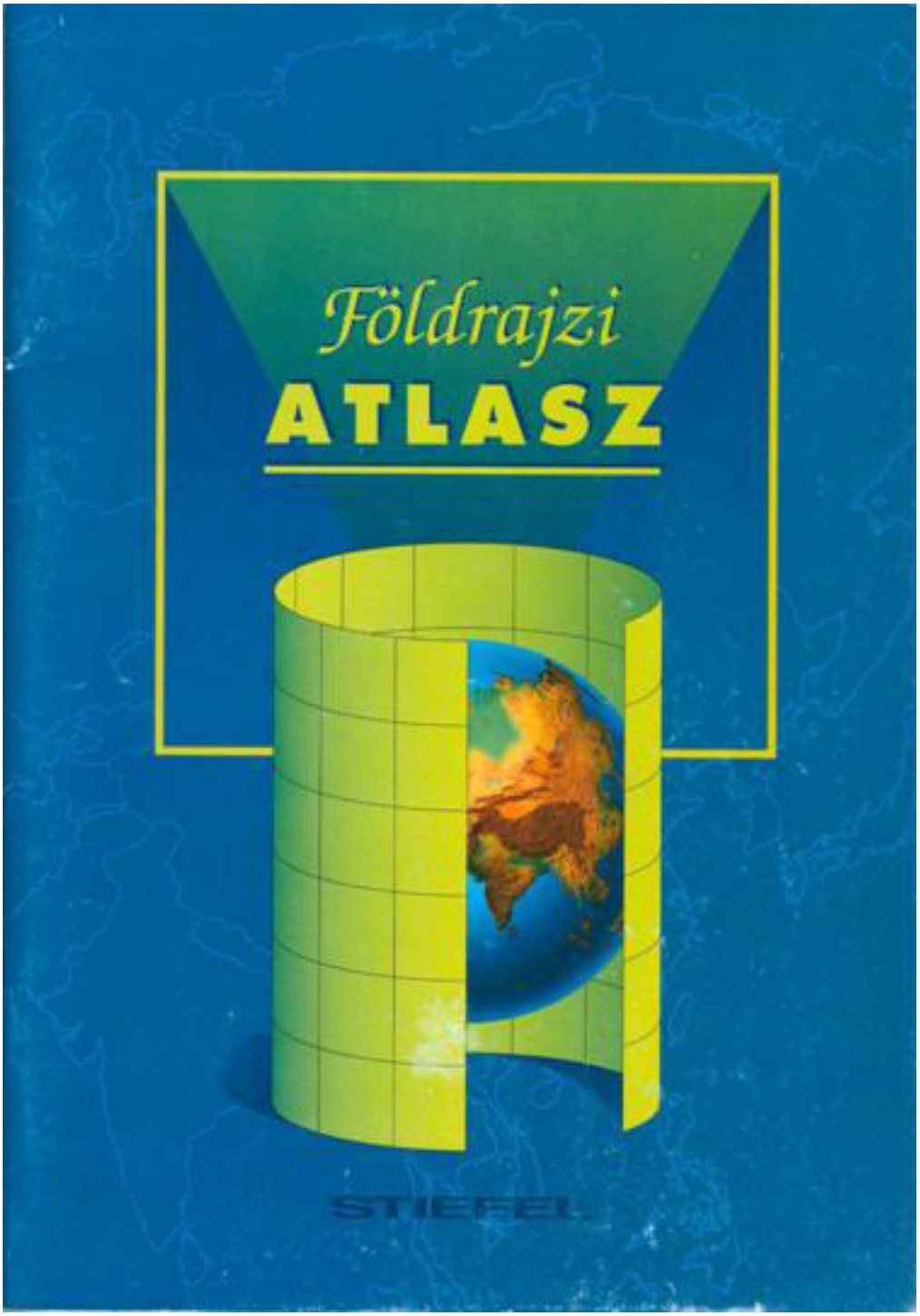

38. ábra
Földrajzi atlasz

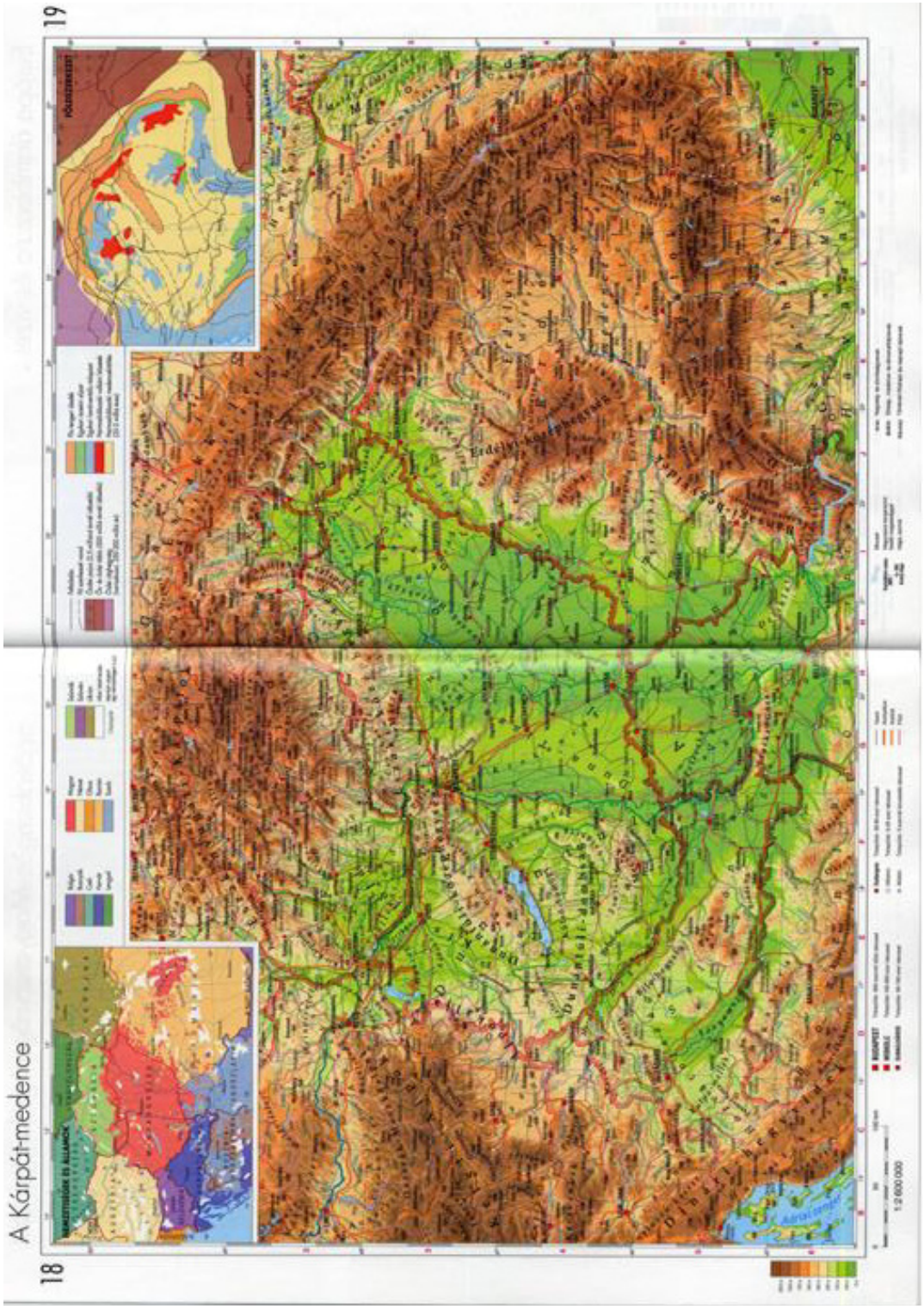

39. ábra
A Kárpát-medence térképe

Úgy vélem, hogy Trianon sokkja a kulturális emlékezetünkbe óriási *romértékkel* véste be a Kárpát-medence mint egységes magyar állam- és nemzettér ideáját.

A magyar nemzeti tér romértéke

> „Alig emlékszem valamire. Mivel nekem nincs lineáris emlékezetem, üres és szakadozott terek vannak az időben, ezért az eredet számomra nem létezik."
>
> *Borbély Szilárd költő*

Jóllehet a nemzetiszocializmus és Albert Speer (1905–1981) építészeti elképzelései a romérték fogalmát teljesen lejáratta[9], a történeti, művészettörténeti, irodalomelméleti szakirodalom a *rom* mibenlétéhez árnyalt elméleti hálóval, esztétikai értelmezési keretekkel közelít.[10]

Jelen értekezés tárgya szempontjából az elveszett nemzet- és államtér egységének romértéke az elmúlt „léttér" *továbbélésében* jelenik meg oly módon, hogy e képzet *meghatározza* a jelen magatartási módjait, kulturális attitűdjeit. Természetes, hogy a társadalomszerveződés, majd nemzetépítés folyamán a magyarság számára a helyet, melyet az *otthonosság* érzetét keltve *képzeteivel* betöltött, a Kárpát-medence egésze jelentette.[11]

A kollektív emlékezetünk a mai *napig felülírja* a trianoni döntés által megszabott országhatárokat. Veikko Anttonen ezt a folyamatot a „szakrális" terminus értelmezésénél írta le. Úgy látja, hogy amint beszélhetünk a tér és a vallás viszonyában megszentelődésről, úgy sok esetben áttételesen a nemzeti terek kvázi „megszentelt" működését is értelmezhetjük. Anttonen véleménye szerint a közösségek már a letelepülésükkor azonnal kijelölik területük különleges pontjait. Olyan természetes helyeket (pl. fo-

---

9 A nemzetiszocialista romérték-elképzeléseket Albert Speer visszaemlékezései mellett (Speer 1996: 64; Speer 1999: 401) kritikai éllel magyarul l. Achleitner 2005: 37–41.

10 Barasch 2009: 249–264; Simmel 1923: 135–142.

11 Ferdinandy 1938.

lyókat, tavakat, dombokat), amelyek a saját teret elválasztják a „másik" népcsoport (vadon)területeitől. A finn kultúrában az alapjában melléknévként használt „pyhä" („elválasztani", „környezetből kiemelni" jelentésű) szó fejezi ki ezen helyek jelentőségét, olyan térpontokét, *nép-, majd később nemzethatárokként*(!), melyek átlépése mágikus, vallásos természetű. Az áthaladás e határokon csak megfelelő, azaz társadalmilag előírt szertartások után lehetséges. E szakrális határok pontos jelentésének dekódolására csak azok képesek, akik az adott közösséghez tartoznak.[12]

Ám a *genius loci* – jelentése mai újrafogalmazásának eredményeként – *leválhat* az adott fizikai térről.[13] Az *elfelejtett* helyeket/tereket szöveges és képi – jelen esetben térképi – átértelmezéssel, a homo narrans[14] által teremtett szimbolikus képzetek formájában őrizték, és ezzel a nemzeti örökség egészében *érvényesnek* ismerték el. Ám éppen ez a folyamat hordozza magában a rom fogalom mentális tartalmának lényegét. Nevezetesen a *fragmentáltságot*. Hiszen ezek az átiratok (térképek, albumok, tankönyvek, filmek) a nemzet megélt történelme miatt természetesen töredékesek.

De ez a töredékesség, „be nem teljesültség" hordozza azt a feszültséget, amely kollektív emlékezetünkben fenntartja az egykori nemzeti tér értékét.

„Az anyagra is jellemző. Simmellel beszélgettünk egyszer a romokról. A rom (templom, várrom stb.) esztétikai hatásának titkáról. Mert kétségtelen, hogy egy elpusztult művészi koncepció és mégis jobban hat ránk gyakran mint ahogy az *eredeti teljes* épület hathatott volna. Említettük persze az összes szentimentális és nem tulajdonképpeni művészi hatásokat. [Kiemelés tőlem – K. R.]"[15]

Az említett feszültség pedig a rom, a fragmentum (jelen esetben tér) mentálisan szabad *kiegészíthetőségében* rejlik. Ez az a tudati folyamat, amely tulajdonképpen a mai napig olvastatja az etnikai térképeket.

---

12 Anttonen 1999: 9–22;

13 György 2007: 119; 254; Fejős 2005: 69–76; Pótó 2003.

14 Keszeg 2002: 5.

15 Balázs 1909.

Jóllehet a térkép – az etnikai térképek nem egy esetben óriási kivitelezési méreteivel – *környezeti* elemként a design törvényszerűségei szerint működik (esztétikai információkat is hordozó komponált látvány[16]), és az is igaz, hogy a nemzetiségi térképek *a tartalom – forma (ritmus, szimmetria, arány, harmónia, szín) – ábrázolási mód (allegória, szimbólum)* értelmezési keretében esztétikai minőséget hordoznak, illetve vizuális élményt nyújtanak[17], a mindennapi tárgykultúrában való gyakori alkalmazását *mégsem* ez a minőség határozza meg (hiszen legyen bármilyen „szép" egy idegen etnikai térkép, mégsem helyezzük ki), hanem éppen a romértékből adódó *kiegészíthetőség.*

„A magyar nemzeti képzelet, mint minden ténykiegészítő lelki tevékenység, létrehozza (vagy újabban feleleveníti, revitalizálja) a nemzeti képzetekre épülő jelképeket, szimbólumokat, amelyeknek a hatása, dinamikus terjedése, mozgósító ereje éppen annyira független a keletkezésükre vonatkozó reális tartalmi tényektől, eseményektől és összefüggésektől, mint a lelki jelenségek során, amikor legtöbbször csak az eredményből próbálunk következtetni a kiváltó okokra.

A nemzeti képzelet világát semleges fogalomként emlegetik, és elemzése mindaddig inkább csak az esztétika szférájába tartozik, amíg a fogalom nem alakul át társadalmi jelenséggé, pártpolitikai programmá, vagy esztétikumot felhasználó nemzeti kényszerképzetté.

Ekkor már tömegmozgató, hatalmi, állami, és nemzetközi politikát befolyásoló jelenségként meg akarja határozni, át akarja „formálni" a társadalmat. Sajnos, akárcsak a többi lelki folyamatnál, nehéz éles határt vonni a képzet és a kényszerképzet között, éppen így nem lehet éles határt vonni az úgynevezett nemzeti „történelmi eseményeket" *kiegészítő képzelet* és a nemzeti kényszerképzetek világa között sem. Ezeknél a jelenségeknél általában csak a végeredményt tudjuk szemlélni, amikor már kialakultak, tömeghatásuk van, közös cselekedetekben robbannak ki és terjednek, nem akkor, amikor létrejönnek.

---

16 Bálványos–Sánta 1991: 16; Miggelbrink 2005: 79–105.

17 Miklós 1980: 17; 76–77; Ivins 2001: 100

„[…] A nemzeti képzeletek közös elemei azok a fogalmak, amelyek azonnal elfogadható érzelmeket váltanak ki a hívekből. Ezek között első helyen vannak olyanok, mint a közös üldöztetés, ártatlanság, menekülés, az ellenség megszállottsága, bestialitása, brutalitása, kegyetlensége. A válaszok a frusztráció világából átvezetnek a kompenzációba, a bosszú kategóriáját írják körül: a nemzet visszafizeti, eléri hajdani nagyságát, visszaszerzi, megtorolja, helyreállítja az igazságtalanságot, megszünteti az elnyomást, szenvedést, megaláztatást, kiűzi az idegeneket. Azt, aki kilép a nemzeti imagináció bűvköréből, vagy akár csak kétségbe vonja érvényességét, tényszerűségét, vizsgálja összefüggéseit, megpróbálják kizárni a nemzeti közösségből: »nemzetidegennek« tartják. A nemzet utolsó menedéke a képzelete – gondolják. Ha már azt is elveszik tőlük, vélik, akkor igazán beteljesedik a sors csapása: megszűnik a nemzet. Pedig a közösségek és így a nemzet létét sem fenyegeti jobban semmi más, mint az önbecsapásra épülő nemzeti képzelet. A nemzet végnapjai – mint minden közösségé – akkor kezdődnek el, amikor egyetlen menedékébe húzódik vissza, a képzelet világába. (Kiemelés tőlem – K. R.)”[18]

Mint arról az előző fejezetekben részletesen szó volt, igen, a nemzetiségi térképek sokszínű értelmezésében az előbb idézett elvek benne vannak, ám most *máshol* bontanám meg a nemzeti képzelet és emlékezet sűrű szövetét:

Trianon sokkja miatt a nemzetiségi kartográfiai gyakorlat a nemzeti „téremlékezetet” fenntartó és így egyben a magyar identitást szervező eszközkészlet egyik – norai értelemben – *helye*.[19] Ám a szélsőséges mozgalmaktól most eltekintve, e térképek *mai* olvasatát a magyar közkultúrában (pl. fali díszek, matricák formájában) alapvetően a rom-esztétikában rejlő feloldozhatatlan *feszültség* határozza meg. Azaz a térképek köznapi értelmezését a *vágyott*, de a nemzet részéről mára racionálisan teljesen belátott, a maga teljességében *elérhetetlen* feltöltés ellentétéből fakadó *melankólia* hatja át. A veszteség (1920) olyan óriási volt, hogy a nemzet számára

18 Ágoston 2007: 16–18.

19 Nora 1990; Nora 1999: 142–157; François – Schulze (Hrsg.) 2003. I–III.

a békedöntés a mai napig való felfoghatatlanságában a magyar emlékezeti kultúra alappillérévé vált. Ha az etnikai térképre pillantunk, minden egyes alkalommal *tükörbe* is nézünk. Hiszen a tükör *felfedez* (mutatja helyzetünk), de meg is *téveszt* (mert a dolgokat fordítva és másként láttatja, amint az létezik).[20]

Plasztikusan foglalja össze Földényi F. László Caspar David Friedrich egyik romfestményéről *(40. ábra)* szóló értelmezése e gondolatokat:

„A kép minden szempontból »hibátlan«; ám a vízszintes és függőleges elemek viszonya, valamint a perspektivikus szerkezet olyan *tökéletes*, hogy a néző a kép láttán megdermed. A ráció száműzte az életet, amely ezért kénytelen »hátulról« besettenkedni, hogy végül mindent érthetetlenné tegyen. E melankolikus szerkesztésmódnak különösen szép példája egy késői festmény, a *Juno-templom Agrigentóban.* Az elhagyott görög rom a már említett emlékműtervekhez hasonlóan *utópikus térszerkezetnek* is tekinthető. De mintha ez az utópia *magába roskadt* volna. A nemlétező (u-toposz) viszont ettől elevenedett meg: romos állapotában e templom *szívbemarkolóbb látvány*, mintha *érintetlen és ép lenne* – egy elhagyott tájban heverő ledőlt emlékmű lehet *éppoly gyönyörű*, mint egy hibátlan diadalív. Ez a romtemplom úgy áll a tengerparti tájban, mint egy nyitott ketrec; *ettől árad belőle a melankólia: minden emberi tervezés és számítás esendőségét hirdeti.* [A térképekre hangolt fenti bekezdéseket visszaadó kiemelések mind tőlem – K. R.]”[21]

---

20 Baltrušaitis 1996.

21 Földényi 1986: 50. Ugyanehhez háttérként l. még: Doorman 2006: 206–235.



40. ábra
Caspar David Friedrich: Juno-templom Agrigentóban, 1828–1830

A NEMZETI TÁJ LOKÁLIS KÉPEI

a) Györffy–Prinz-vita

A geográfus Prinz Gyula (1882–1973) döbbenten olvasta Györffy István (1884–1939) az 1932/33-as egyetemi szemeszteren elhangzott előadásaiban az ellene irányuló szakmai támadást, amelyet a földrajzkutató csupán Györffy halála után, a fiú (Györffy György) által sajtó alá rendezett *Magyar falu, magyar ház* (1943) lapjain fedezhetett fel először nyomtatásban. A jeles néprajzkutató ugyanis egyetemi előadásaiban Prinz település-osztályozási rendszerét kérdőjelezte meg. Györffy hiányolta többek között a geográfus *történeti távlatú* gondolkodását. Györffy a szimpla, jelencentrikus morfológiai rendszerezést kevésnek tartotta. Másrészt úgy látta, hogy Prinz a magyar települési viszonyok elemzésében túlzottan a *német* szakirodalomra támaszkodott.[22] Jóllehet Prinz 1943-as válasza, amikor először olvashatta Györffy nézeteit, természetesen magának Györffy Istvánnak már nem szólhatott, de Prinz a szakmai meggyőződéséért a „fiataljaink becsületesen módszeres látása érdekében"[23] kiállt. A személyes sértettségen túl[24] a Györffy által felvetettekre Prinz részletesen válaszolt. Habár Prinz elismerte kutatási módszere hiányosságait, hiszen azokat minden tudományos előzmény nélkül magának Prinznek kellett kidolgoznia, viszont határozottan visszautasította a tudománytalanság vádját.

A néprajzos halála miatti felemás vitában Györffy úgy látja, hogy településföldrajzi munkájában Prinz tévesen, *az etnikai karakter alapján* különböztetett meg falualkatokat: *„Ezeket a falvakat, melyek mindegyike egy-egy nemzetség vagy had lakóhelye volt, csoportos falunak nevezzük. […] Ezeket Prinz szintén halmaz falunak nevezi. Szerinte a moseli frank*

22 Györffy 1943: 18–19.

23 Prinz 1943: 279.

24 „Tudományos értékű lehet az olyan munka is, amely szerény, csak negyedrészben »fajmagyar« koponyából ered, vagy akinek elődje elfelejtett magyar családnevet felvenni, mikor ez már divatba jött…" – Prinz 1943: 279.

származású erdélyi szászok sem frank, hanem »kusza halmaz« faluban laknak, holott még határbeosztásukat is magukkal hozták."[25]

A vita alapját Prinz 1922-ben megjelent településmorfológiai füzete adta, amelyben a geográfus tulajdonképpen hazai kutatási *előzmények nélkül* igyekezett a Kárpát-medence településeit rendszerezni.[26] Ebben az értelemben „jogos" volt Györffy fentebb már idézett kritikája, hogy Prinz helyzetében nem tett mást, mint saját alaktanához a német sémát vette csupán át.

Prinz 1922-es munkája kétségkívül ilyen. Nem több, mint elsődleges kvantitatív adatbázis, rövid, leíró településalaktani áttekintés. Györffy élesen fogalmazott: *„[…] a gazdálkodási rendszer döntő jelentőségű a településformák kialakulásában és morfológiai vizsgálatuk a […] gazdaság és a településtörténetének ismerete nélkül csak üres tipológiai spekuláció".*[27]

Amint azt egy korábbi munkámban részletesen, több példával bemutattam, az életmód, településtség, építészet mint etnikai/nemzeti karakterelv téves út volt a korszak földrajz- és néprajztudományában.[28] Hiszen a nemzeti/etnikai tájképzetek árnyalt értelmezéseihez a korban még nem voltak meg a mai, finoman kidolgozott elméleti keretek. Ha tehát nem voltak még korábbi alapkutatások, akkor egy elsődleges, átfogó, magyar rendszertant is csak úgy lehetett készíteni, hogy Prinz a településalaktani kutatásokban már eredményeket felmutató német rendszertant (tulajdonképpen hazai alapkutatásokat és vitákat indító szándékkal) alkalmazza térségünk morfológiai viszonyaira. Maga Prinz sem úgy gondolta, hogy a „végleges" és a „legjobb" osztályozást nyújtja a hazai településkutatások számára.[29] Az objektív terektől *elvonatkoztatott* elméleti utak megfogalmazására az elméleti fejezetben részletesen bemutatott ún. „térbeli fordulat" paradigmaváltására volt a társadalomtudományokban szükség.

---

25 Györffy 1943: 86.

26 Prinz 1922.

27 Györffy 1943: 118.

28 Keményfi 2004: 40–49.

29 Prinz Gy. 1943: 279.

b) Az etnikai/nemzeti táj mint képzelt jelenség

A múlt történeteit meséljük, az egykori, általunk megélt időről szövegeket alkotunk, melyeket konkrét helyekhez rögzítünk. Ugyanilyen módon, a nemzet emlékezetében a kollektív történeteinek, illetve a népszármazás homályos ősi magyarázatainak valósága igazán akkor nyeri el érvényességét, ha az elbeszélt esemény valamilyen objektív térben, konkrét hellyel, akár tájjal legitimálható. A nemzeti történetírás alapvető célkitűzése tehát, hogy a megélt kollektív múlt térkereteit is pontosan be tudja határolni. Természetesen ez a törekvés a régészeti és írott forráshiányos korszakokban a szaktudomány számára gyakran szinte lehetetlen vállalkozás.[30] *Ám az objektív források hiánya nem jeleni azt, hogy a nemzeti emlékezet is „űrt" hagy a kérdéses és hiányzó helyek beazonosításában.* A nemzet az egykori szállásterületeinek hollétét, majd államterének térbeli formálódását kontinuus magyarázó képzetekben hagyományozza generációról generációra tovább.

A *megfoghatatlan emlékezet* – akár virtuális – térbeli szöveteinek értelmezése ma már ugyanúgy a „puha" geográfia tárgyköre, mint mondjuk a proxemikus kódok (személyes távolságok) analízise.[31] E térbeli fordulat eredménye tehát, hogy az általános „tér mint tartály" elvet a földrajztudomány is feladta, és felismerte azt, hogy az objektívnak vélt kategóriák (mint például a *táj*) fizikai rétegeitől *nem lehet el-, illetve leválasztani a kulturális rétegeket*. Az ún. ember által érintetlen *természeti táj* sincs önmagában.

„Katasztrófákat csak az ember ismer, ha túléli őket; a természet nem ismer katasztrófákat."[32]

„[…] egy tájkép soha nem a természet *ajándéka*, hanem a »néző« hozza létre. […] A természet, amely létében és mély értelmében tudomást sem

30 Kristó 2003; Pounds 1997: 65–68.

31 Grellert 2009: 113–143; Helmut König, Julia Schmidt, Manfred Sicking (Hg.) 2008.

32 Frisch 1992: 101.

vesz semmilyen egyediségről, átalakul az ember tekintetétől. [Kiemelés az eredetiben.]”[33]

Jóllehet semleges természettudományi szigorúsággal elemezhetjük az adott fizikai táj geológiai felépítését, hidrológiai viszonyait, ám tudomásul kell vennünk, hogy ezek a pontok is „valahol vannak”, azaz valamilyen egyetemes, közösségi vagy egyéni narratíva részei. *Egyszerűen nem lehet például a Golgota sziklájának kőzettani felépítését a legszikárabb geokémiai képletek ellenére sem Jézus szenvedéstörténetének beleírt emlékezete nélkül olvasni.* Ezen egyetemes példa „másik végén”, azaz a személyes emlékezet esetében sem igényel különösebb magyarázatot, hogy mit jelenthet, mondjuk hosszú emigráns létben, a véletlenül kezünkbe kerülő *Nature* című tudományos folyóiratban egy, a szülőtájunk, városunk, községünk miocénkori viszonyait leíró írásra bukkanni.

Ez a gondolatmenet persze *csak* a természet kognitív felidézésére, kulturális képzeteire vonatkozik, és nem pedig arra, hogy léteznének valamiféle „nemzeti természettudományok”. A társadalomtudományok esetében is igen ingoványos ideológiai talajon áll a „nemzeti tudomány” fogalma, ám a neokantiánusok bádeni iskolájának 19. század végi tevékenysége óta ez az elgondolás a természettudományokkal kapcsolatosan egyenesen elméleti tévedés.[34]

A teret tehát már nem passzív „konténer”-ként, hanem olyan közvetítőként kezdték látni, amely *részt vesz a cselekvésben, és nem választható el tőle.* A tér önmagában már nem jelentéssel bíró fogalom – csak ter*ek* vannak. A tér jelentései szubjektív dimenziót is magukban foglalnak, és nem érthetők meg a társadalmi tényezők szimbolikusan megalkotott életvilágaitól eltekintve.[35] A térbeli fordulat folyamata fokozatosan megkülönböztette az általános *tér* és a konkrét *hely* fogalmát. A puha társadalomtudományi felismerések mutatták fel, hogy a semmitmondó „tér” jelentésrétegei csak a „helyek szellemében” értelmezhető. A hely valamit megélt,

---

33 Genette 2007: 194.

34 Részletesen l. *A Mitikus nemzeti terek…* című fejezetben.

35 Tilley 1994: 7–11.

elszenvedett.[36] A helyen a történések romjai, reliktumai, sebei, hegei, forradásai ismerhetők fel akár realizált térelemként, akár látható nyomok nélkül, de mindenképpen belevésve a hely emlékezetének szövetébe.[37] Ez azt is jelenti, hogy a „hely szellemének" megrajzolásában lényeges szerep jut a *traumatikus* eseményeknek. Éles vonalakkal rögzülnek az emlékezetben a kollektív és egyéni traumák terei. Napjaink tudományosságában egyre hangsúlyosabb szerepet kap ebből a szempontból például a holocaust kutatása, illetve felértékelődnek a nemzeti emlékezetben 1956 forradalmi napjaiban a sortüzek helyszínei.[38]

Az emlékezet és a tér összefüggésének az előző bekezdéstől némileg eltérő második geográfiai vizsgálati útja *az emlékezeti tér mibenlétének változására* fókuszál. A huszadik század második felének európai egységesülési folyamatát értelmező társadalomtudományi írások éppen ezért tartják kiemelten fontosnak az elbeszélt, mentális „európai tér" tartalmi értelmezését. Kérdés, hogy milyen módon írja át a nemzeti emlékezeti helyek tartalmát például belső európai és az Európába irányuló nem keresztény népesség tömeges betelepedése? Hogyan szövi bele tehát a migráns népesség saját identitását, saját történeteit a már emlékekkel megírt helyekbe? Milyen egymás mellett párhuzamosan élő nemzeti és milyen közös európai térképzetek és megélt, ám főként *imaginárius* „hely-variációk" mozaikja rakja ki kontinensünk képét? Az emlékezet e sajátossága, azaz folytonos terek köré rendeződése miatt természetes, hogy Európa

---

36 Fendl (Hg.) 2006; T. Szabó 2008: 13–99; Sonkolyos – Erdősi (szerk.): 2004: 181–263. tanulmányai.

37 Koselleck 2003: 147–162; Assmann 2009: 15–16. – Jóllehet a nemzetközi szakirodalomban a hely és tér különbsége napjainkban válik kanonikus gondolattá, a honi társadalomtudományban a *hely egyediségéről, tudati tartalmáról* Nemes Nagy József már másfél évtizede folyamatosan publikál. Legújabban: Nemes Nagy 2009.

38 Charlesworth – Addis 2002: 229–251; Assman 2006: 217–234; György 2007: 11–78. L. még a *Lettre* tematikus számát (2007/ősz, 66. szám), melyet az emlékezetkultúrának szentelt.

nemzetei számos, egymást átfedő, egymástól elszigetelt és egymástól akár teljesen eltérő térben/térképzetben él.[39]

Napjaink emlékezet-kutatásának térbeli aspektusait elemző írásaiban az egyedi hely mellett egyre markánsabban jelenik meg ismét a *nemzeti* és az *etnikai táj* fogalma is. Ám a mai terminus (nemzeti táj) nem a két világháború közötti időszak etnikai/nemzeti objektivizációját hordozza (l. fentebb), hanem a táj mentális nemzeti/etnikai szimbolizációjára utal. A természeti tájak nemzeti „feltöltései", a különleges hangulatú tájak imaginációi a nemzeti történeti emlékezet adott tájhoz kötött kontinuus képzetét igyekeznek fenntartani.[40] Ezekben az elemzésekben „a »fizikai« tér nemhogy nem a determináció, tehát a hely szellemének megjelenítőjeként láttatható, hanem épp ellenkezőleg. Arról van szó, hogy a néma és jelentésnélküli »tér« hellyé változtatásának, ha tetszik, átírásának, megkonstruálásának folyamata, ez az aktív kulturális tudásokat teremtő, a használat által egyre jobban kifinomodó eljárás vizsgálata maga a művészet és a kulturális és művészeti földrajz elválaszthatatlan tárgya és terepe […] A táj fogalmának keletkezés- és jelentéstörténete, illetve politikai használata önmagában véve is arra mutat, hogy milyen érzékenyen és óvatosan kell eljárnunk, amikor szét akarjuk választani például az otthon, a Heimat iránt érzett lojalitás analízisekor a fizikai és kulturális rétegeket, hiszen a nacionalizmus, illetve a helytörténet lényege épp abban áll, hogy ezt a két dimenziót egynek, organikus egésznek lássa. Az egyik esetben, a nacionalizmus esetében az elképzelt közösségek időben és térben megbonthatatlan virtuális és érzéki *egészét* tételezzük, véljük újra és újra felismerni egy-egy lokális szcénában, a nemzeti tájjá átírt, annak látott fizikai valóságban. A táj és legendája persze elválaszthatatlan […].

---

39 Buchinger – Gantet – Vogel (Hrsg.) 2009: 11; 15.

40 A témakör egyre nagyobb szakirodalommal rendelkezik. A teljesség igénye nélkül l. Albert 1997; Albert 2004: 81–95; Sinkó 1983: 185–202; Sinkó 1989: 121–154; Löfgren 2004: 214–219; György 2009: 40–41. A néprajztudomány is felismerte, hogy a magyar nemzeti identitás szimbólumrendszerében megkerülhetetlenül értelmeznie kell az etnicizált tájképeket is: Voigt 2007: 597–604.

A földrajzi táj és az épített környezet egyaránt alkalmas a korszellem reprezentációjára, s a jelentések rendje soha nem a természet által determinált. Minden táj, ahogyan az építészet kritikai földrajza által értelmezett ipari környezet is alkalmat szolgáltathat a nosztalgia, az otthonosság meglétének, elvesztésének metaforái számára." [41]

Számos példán bemutatható és az alábbi pontokban összefoglalt szimbolikus formaeszközön keresztül szemléltethető az a folyamat, amelynek keretében a 19. századtól a helyek, történelmi helyszínek/tájak jeles dátumokkal, eseményekkel és mítoszokkal, illetve képekkel és szimbólumokkal felruházva nemzeti *jelentéscentrumokba* szerveződtek.[42]

A táj mint szimbolikus entitás

A TÉR/HELY NEMZETI ÁTÍRÁSA
Festmények, tájépítészet, útikönyvek (turizmus)
Paraszti múlt „táji beírása"
Természeti táj megszemélyesítése, a domborzat nemzetiesítése
Nemzeti emlékművek, műelemek (hidak, vasutak, utak, helységnévtáblák), reprezentatív települések
Hatalmi/nemzeti képek (fesztiválok, politikai rítusok)
Médiumok: textuális és vizuális reprezentációk, imázselemek (pl. tankönyvek, albumok, regionális címerek, mediális csatornák, akár netlapok)
„Térképek hatalma". A nemzeti tér vizuális kommunikációja (felmutatja a nemzet állítólagos objektív territoriális lényegét, „geo-testét")
Mnemotoposzok (a táj mint a kulturális emlékezet „topográfiai szövete", emlékhelyszínei)
Hatalmi terek (határtérségek, perifériák problémája)

---

41 György 2009: 56; 140.

42 Emblematikus kötet a nemzeti emlékezet lokális formáinak értelmezésére: Confino 1997.

„Inadekvát tájak”

(A szimbolikus tartalom és a nemzetállami uralom között ellentmondás feszül. A második világháború utáni etnikai alapú kitelepítettek helyére új lakosság elhelyezése, szimbolikus világának megteremtése)

Elfelejtett nemzeti helyek jelenvalósága

(Az elfelejtett helyeket szöveges és képi átértelmezéssel, a homo narrans által teremtett szimbolikus térképzetek formájában őrizték az egykori nemzet örökségét érvényesnek, és igenis, az adott térhez kötött hatóerővel, jelenvalónak ismerik el – pl. „magyar” Erdély, „német” Szudétavidék.)

„Tér által kiszorított terek”

(Az egykori nemzeti múltak eltűntetése, láthatatlanná válása, más nemzet identitás-térelemeivel történő átírás, azaz a nemzeti múltak egymásra írt palimpszeszt rétegeiben ismerhetők fel.)[43]

Amint azt – reményeim szerint – a jelen értekezés is felmutatja, a nemzeti táj e bonyolult, sokszálú mentális szerveződés. *Nincsenek tehát lineáris nemzeti tértörténetek*. Napjainkra fel kell adnunk azt a képzetet, hogy az események, nemzeti történetetek homogén térben lokalizálhatók. A nemzet emlékezetének pszichogeográfiai térképe ugyanis „az emlékezetek, ellenemlékezetek, elfojtások, traumák, a felejtés önkéntelen emléknyomainak”[44] esetleges, szituatív sűrű szövete.

---

43 A pontokat Ilyés Zoltán: *Etnicitás és szimbolikus geográfia (különös hangsúllyal a perifériák, határvidékek, kontaktzónák kisebbségeire)* című kézirata nyomán és György 2009: 100–104. alapján vázoltam fel. Itt köszönöm meg Ilyés Zoltánnak, hogy a kéziratát a rendelkezésemre bocsátotta.

44 György 2009: 93.

Irodalom

ABLONCZY BALÁZS
2005 Teleki Pál. Budapest: Osiris Kiadó

ACHLEITNER, FRIEDRICH
2005 Ez a ház a 8. századból származik és 1898-ban épült meg. In: Kerékgyártó Béla (szerk.): Hely és jelentés. 33–46. Budapest: Terc

A. GERGELY ANDRÁS
1996a A térszerveződés szimbolikus üzenetei. I–II. Comitatus.
1996b Kisebbségi tér és lokális identitás II. Társadalmi tér-képzet és kisvárosi tradíció (Kiskunhalas), MTAPolitikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetei. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
1997 Kisebbség, etnikum, regionalizmus. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete

ALBERS, JOSEF
2006 Színek kölcsönhatása. Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem – Arktisz

ALBERT RÉKA
1997 Tájak és nemzetek. Kísérlet a „nemzeti táj" fogalmának antropológiai megközelítésére. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete – Etnoregionális Központ
2004 „Te a magyarnak képe vagy nagy rónaságunk!", avagy a nemzeti tér táji reprezentációja. In: Borsos Balázs– Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): Fehéren, feketén. Varsánytól Ritiig. 81–95. Budapest: L'Harmattan,

ALTERMATT, URS
2000 A szarajevói jelzőtűz. Budapest: Osiris Kiadó

ANCEL, JACQUES
1999 A határok geográfiája. In: Csizmadia Sándor – Molnár Gusztáv – Pataki Gábor Zsolt (szerk.): Geopoltikai szöveggyűjtemény. 413–422. Budapest: Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet.

ANDRESON, JAMES A.
2005 A kommunikációelmélet ismeretelméleti alapjai. Budapest: Typotex

ANTTONEN, VEIKKO
1994 Ihmisen ja maan rajat. „Pyhä" kulttuurisena kategoriana. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 646. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
1999 Nation and its Territory as Ritualized Space: Examining the Concept of the Sacred as a Boundary Marker in Finland. In: Bartha, Elek – Keményfi, Róbert (red.): Ethnographica et Folkloristica Carpathica Tom. 11. 9–22. Debrecen: Publikations of the Department of Ethnography at the University of Debrecen
2000 Sacred. In: Braun, Willi – McCutcheon, T. R. (ed.): Guide to the Study of Religion. 271– 282. London and New York: Cassel

APPADURAI, ARJUN
1999 Global Ethnoscapes: Notes and Queries for a Transnational Anthropology. In: Vertovec, Steven – Cohen, Robin (ed.): *Migration, Diasporas and Transnationalism.* 463–483. Cheltenham, UK–Northampton, MA, USA

ARATÓ ENDRE
1960 A magyar politikai nemzet fogalmának vitája az 1860-as évek országgyűlésein. In: Történelmi Szemle. XIII. 3. 444–448.

ARENS, MEINOLF
2008 Egy etnikus csoport a totalitárius népességpolitika feszültségmezejében. A moldvai magyarok/csángók a román–magyar–német kapcsolatok tükrében (1944). In: Ilyés Sándor – Peti Lehel – Pozsony Ferenc (szerk.): Lokális és transznacionális életvilágok. 145–180. Kolozsvár: Kriza János Társaság
ARMSTRONG, KAREN
2006 A mítoszok rövid története. Budapest: Palatinus
ASCHAUER, WOLFGANG
1997 Die Deutschen und/oder das Deutsche – Ethnizität und ihre Bedeutung für das Denken und Handeln der Donauschwaben (Ungarn). In: Büttner, Manfred (Hg.): Büttner, Manfred (Hg.): Geisteshaltung und Stadtgestaltung. 123–160. Frankfurt am Main
ASSMANN, ALEIDA
2003 Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. München: Verlag C.H. Beck.
2006 Der lange Schatten der Vergangenheit. München, C.H. Beck
2009 Geschichte findet Stadt. In: Csáky, Moritz – Leitgeb, Christoph (Hrsg.): Kommunikations – Gedächtnis – Raum. Kulturwissenschaften nach dem „Spatial Turn". Bielefeld: Transcript. 13–27.
ASSMANN, JAN
1999 A kulturális emlékezet. Budapest: Atlantisz Kiadó.
AUBERT ANTAL
1995 A kisebbségek, és kutatásuk társadalomföldrajzi áttekintése. In: Golobics Pál – Tóth József (szerk.): Válogatott fejezetek a társadalomföldrajz köréből. 221–250. Pécs: JPTE TTK
ÁGOSTON VILMOS
2007 A kisajátított tér. Budapest: Európai Összehasonlító Kisebbségkutatási Közalapítvány
ÁCS LÁSZLÓ – FARKASINSZKY TIBOR – KISS IRÉN – TÁBORI LÁSZLÓ – ZÁHONYI ANDRÁS – ZÁSZLÓS LEVENTE
2006 Hol vagy, Mezopotámia? Budapest, Sárosi és Fiai Kiadó
ÁRON PÉTER
1982 Erdély történelemi tájneveinek adattára és népeinek tájszemlélete. In: Kálmán Béla – Sebestyén Árpád (szerk.): Magyar nyelvjárások XXIV. 101–132. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem
ÁRVAI JUDIT – GYARMATI JÁNOS (szerk.)
2002 Közelítések az időhöz. Budapest: Néprajzi Múzeum
BABBIE, EARL
1996 A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Budapest: Balassi Kiadó
BACH, ADOLF
1937 Deutsche Volkskunde. Leipzig: Verlag von Hirzel
BALAHÓ ZOLTÁN – GÁL VILMOS
2005 Jakabffy Imre életútja a nemzetiségi térképtől a régészeti bibliográfiáig. In: Történeti Muzeológiai Szemle. 5. 75–128. Budapest: Magyar Múzeumi Társulat
BALÁZS BÉLA
1909 Művészetfilozófiai töredékek I. In: Nyugat. 14. sz. http://epa.oszk.hu/00000/00022/00036/00876.htm
BALLA JÁNOS – HRENKÓ PÁL
1991 A magyar katonai térképészet története. Budapest: HM Térképészeti Szolgálat Főnökség
BALOGH PÁL
1902 A népfajok Magyarországon. Budapest: M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium
BALOGH SÁNDOR (főszerk.)
2002 A Magyar Állam és a nemzetiségek 1848–1993. Budapest: Napvilág Kiadó

BALTRUŠAITIS, JURGIS
1996 Der Spiegel. Entdeckung, Täuschungen, Phantasien. Giessen: Anabas-Verlag
BARASCH, MOSHE
2009 A rom mint történelmi embléma. In: Kisantal Tamás (szerk.): Elbeszélés, kultúra, történelem. 249–269. Budapest: Kijárat Kiadó
BARNA GÁBOR
2000 Mentális határok – megduplázott világok. In: Balázs Géza – Csoma Zsigmond – Jung Károly – Nagy Ilona – Verebélyi Kincső (szerk.): Folklorisztika 2000–ben. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára. 689–701. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
BARTHES, ROLNAD
1983 Az Útikalauz. In: Uő. Mitológiák. 105–110. Budapest: Európa Kiadó
BARTHA ELEK
1995 A szakrális tér néprajza. In: Lőrincz Zoltán (szerk.): A szakrális építészet ma hazánkban. 11–24. Szombathely: Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola
BARTETZKY, ARNOLD – DMITRIEVA, MARINA – KLIEMS, ALFRUN (Hrsg.)
2009 Imaginationen des Urbanen. Konzeption, Reflexion und Fiktion von Stadt in Mittel- und Osteuropa. Berlin: Lukas Verlag für Kunst- und Geistesgeschichte. Berlin: Lukas Verlag für Kunst- und Geistesgeschichte
BARTOS-ELEKES ZSOMBOR
1999 A képpé formált adat. A népességszerkesztési térképek ábrázolási módszereiről. Budapest: ELTE – Térképtudományi Tanszék http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/sc/sc12/09bezs.pdf (2008. október)
BÁLVÁNYOSI HUBA – SÁNTA LÁSZLÓ
1991 A vizuális megismerés és a vizuális kommunikáció. Budapest: Budapesti Tanítóképző Főiskola
BÁRDI NÁNDOR – FEDINEC CSILLA – SZARKA LÁSZLÓ (szerk.)
2008 Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet
BÁTKY ZSIGMOND
1918 Magyarország néprajza. In: Lóczi Lóczy Lajos (szerk.): A Magyar Szent Korona Országainak Leírása. 131–159. Budapest: Magyar Földrajzi Társaság
BEER, MATHIAS – SEEWANN, GERHARD (Hrsg.)
2004 Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. München: R. Oldenbourg Verlag GmbH
BELINA, BERND – MICHEL, BORIS
2008 Raumprodiktionen. In: Belina, Bernd – Michel, Boris (Hrsg.): Raumproduktionen. Beiträge der Radical Geography. 7–34. Münster: Westfälisches Dampfboot
BENDA KÁLMÁN (szerk.)
2003 Moldvai csángó-magyar okmánytár. Budapest: Teleki László Alapítvány
BENDA LÁSZLÓ
1932 Belsőkontinentális kéregmozgások. Pécs: Egyetemi Földrajzi Intézet
BENDA GYULA – SZEKERES ANDRÁS (szerk.)
2002 Tér és történelem. Budapest: L` Harmattan – Atelier
BENEDEK JÓZSEF
2000 A társadalom térbelisége és térszervezése. Kolozsvár: Rioprint
BERÉNYI ISTVÁN
1997 A szociálgeográfia értelmezése. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó
BERTALAN LÁSZLÓ (vál. és szerk.)
2006 A kvantitatív társadalomkutatás modelljei. Budapest: Helikon
BHABHA, HOMI K.
1999 DisszemiNáció. In: Thomka Beáta (szerk.) A kultúra narratívái. (Narratívák 3.) Budapest: Kijárat Kiadó. 85–118.

BIBÓ ISTVÁN
1986 A magyarságtudomány problémája. – Bibó István Válogatott tanulmányok 1945–1949. II. 553–568. Budapest: Magvető Kiadó
BICZÓ GÁBOR
2004a Asszimilációkutatás – elmélet és gyakorlat. Budapest: MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont
2004b Radcliffe-Brown és a filozófiai. In: Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): Feketén, fehéren. 145–160. Budapest: L'Harmattan
BIGGS, MICHAEL
1999 Putting the State ont he Map: Cartography, Territory, and European State Formation. In: Comparative Studies in Society and History. 41. 2. 374–405.
BIRÓ A. ZOLTÁN
1991 Mentális környezet. Janus. VIII. 1. Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem
1993 Centralizált hatalmi beszédmód. In: Antropológiai Műhely 2. 37–56. Csíkszereda: KAM
1996 A megmutatkozás kényszere és módszertana. In: Gagyi József (szerk.): Egy más mellett élés. 247–283. Csíkszereda: KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja
BIZEUL, YVES
2006 Politische Mythen. In: Hein-Kircher, Heidi – Hahn, Hans Henning (Hrsg.): Politische Mythen im 19. und 20. Jahrhundert in Mittel- und Osteuropa. 3–14. Marburg: Verlag Herder-Institut
BLANCHOT, MAURICE
2005 Az irodalmi tér. Budapest: Kijárat Kiadó
BLEYER JAKAB
1928 Das Deutschtum in Rumpfungarn. Budapest: Verlag des „Sonntagsblatt"
1929 A magyar és német viszony. In: Magyar Szemle. (18.) február. 114–124.
BOAS, FRANZ
1975 Népek, nyelvek, kultúrák. Budapest, Gondolat kiadó
1997 Az etnológia módszerei. In: Bohanan, Paul – Glazer, mark (szerk.): Mérföldkövek a kulturális antropológiában. 146–155. Budapest, Panem
BOLGÁR DÁNIEL
2006 Asszimiláció a térben. Sic Itur ad Astra. XVIII. 1–2. 43–72.
BORKIN, JOSEPH
1990 Die unheilige Allianz der I.G.-Farben. Eine Interessengemeinschaft im Dritten Reich. Frankfurt am Main: Campus
BOURDIEU, PIERRE
2002 A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről. Budapest: Napvilág Kiadó
BÖCK HUGÓ
1930 Lóczy Lajos és a magyar geológia. In: Földrajzi Közlemények. LVIII. 4–6. 106–115.
BRAUDEL, FERNAND
1996 A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában I–III. Budapest: Osiris
2003 Franciaország identitása. A tér és a történelem. Budapest: Helikon
BRUBAKER, ROGERS
2001 Csoportok nélküli etnicitás. Beszélő. VI. 7–8. 60–66.
BUCHINGER, KIRSTIN – GANTET, CLAIRE – VOGEL, JAKOB (Hrsg.)
2009 Europäische Erinnerungsräume. Frankfurt/New York: Campus Verlag
Budapest Anno
1984 Budapest: Corvina
BULLA BÉLA – MENDÖL TIBOR
1947 A Kárpát-medence földrajza. Budapest: Egyetemi Nyomda

BURUCS ZOLTÁN
2006 A Kárpát-medence vízrajzának geometriai összefüggései. Véletlen, vagy inkább teremtett a vizeink rendszere? In: Kertész Ádám – Dovényi Zoltán – Kocsis Károly (szerk.): *III. Magyar Földrajzi Konferencia.* Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet – CD kiadvány

CASSIRER, ERNST
1997 A modern politikai mítoszok technikája. In: Zentai Violetta (szerk.): Politikai antropológia. 37–50. Budapest, Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium
2000 Mitikus, esztétikai és teoretikus tér. In: Vulgo. 2. 1–2. 237–246.

CHARLESWORTH, ANDREW – ADDIS, MICHAEL
2002 Memorialization and the Ecological Landscapes of Holocaust Sites: The cases of PŁaszow and Auschwitz-Birkeanu. Landscape Research. Vol. 27. 3. 229–251.

CHOLNOKY JENŐ
1906 Magyarország néprajzi térképe. In: Földrajzi Közlemények. XXXIV. 6. 230–231.
1929 Magyarország földrajza. Budapest: Danubia Könyvkiadó
1937 Magyarország földrajza. A föld és élete. 6. Budapest: Franklin-Társulat Kiadása

CONFINO, ALON
1997 The Nation as a Local Metaphor. The University of North Carolina Press

CORNI, GUSTAVO – GIES, HORST
1994 „Blut und Boden" Rassenideologie und Agrarpolitik im Staat Hitlers. Idstein: Verlag Schulze–Kichner

CZETTLER ANTAL
1997 Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941. Budapest: Magvető Kiadó

CZIRBUSZ GÉZA
1913 A délmagyaroszági németek. Budapest: ide Kiadó

CSÁKY, MORITZ – LEITGEB, CHRISTOPH (Hg.)
2009 Kommunikations – Gedächtnis – Raum. Kulturwissenschaften nach dem „Spatial Turn". Bielefeld: Transcript

CSÍKI TAMÁS
1999 Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. Budapest: Osiris Kiadó
2003 Társadalomábrázolások és értelmezések a magyar történet irodalomban. (1945-ig) Debrecen:

CSÜLLÖG GÁBOR
2002 Táji érintkezések szerepe a történeti Magyarország nagymedencei térszerkezetének kialakításában. In: Füleky György (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében és az épített környezet változásai. 185–188. Budapest–Gödöllő, Szent István Egyetem

DE Néprajzi Tanszék
2004 A néprajz- és történettudomány kapcsolatának problémái a dualizmus időszakában és a két világháború között. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLIII. 525–539.

DEWEY, JOHN
2007 Erfahrung und Natur. Frankfurt am Main: Suhrkamp

DÉGH, LINDA
1994 American Folklore and the Mass Media. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press
1995 Narratives in Society: A Performer-Centered Study of Narration. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica

DÉNES ISTVÁN
1936 Mentsük meg a Dunántúlt! Budapest

DIGGELE, VAN ELS
2005 Egy nép, amely külön lakik. Budapest: HVG Kiadó
DOWNS, ROGER M. – STEA, DAVID (eds.)
1973 Image and Environment. Chicago: Adine
1977 Maps in Minds: Reflections on Cognitive Mapping. New York: Harper and Row
DOORMAN, MAARTEN
2006 A romantikus rend. Budapest: Typotex
DÖRING, JÖRG – THIELMANN, TRISTAN (Hg.)
2008 Spatial Turn. Raumparadigma in der Kultur- und Sozialwissenschaften. Bilefeld: Transcript
DRIVER, FELIX
1988 Moral Geographies: Social Science and the Urban Environment in Mid-Nineteenth Century England. Transactions of the Institute of British Geographers, New Series, Vol. 13, No. 3 (1988). 275–287
DÜNNE, JÖRG
2006 Soziale Räume. In: Dünne, Jörg – Günzel, Stephan (Hrsg.): Raumtheorie. 289–303. Franfurt am Main: Suhrkamp
2008 Spuren im Sand – Kartographie und Literatur in der aktuellen medien- und kulturwissenschaftlichen Diskussion. http://web.fu-berlin.de/phin/phin43/p43t8.htm (2010. május)
DUDICH, ENDRE
1998 From the Median Mass to the Microplates. – kézirat. (Magyar Állami Földtani Intézet. Országos Földtani Múzeum)
ELIADE, MIRCEA
1987 A szent és a profán: a vallási lényegről. Budapest: Európa Kiadó
1993 Az örök visszatérés mítosza. Budapest: Európa Kiadó
1997 Képek és jelképek. Budapest: Európa Könyvkiadó
ERIKSEN, THOMAS HYLLAND
2008 Etnicitás és nacionalizmus. Budapest: Gondolat Kiadó
ERŐS VILMOS
2000 A Szekfű – Mályusz vita. Debrecen: Csokonai Kiadó
2005 Asszimiláció retorika. Szabó István: A magyar asszimiláció című munkájának rekonstrukciója. Debrecen: Csokonai Kiadó
FAHLBUSCH, MICHAEL
1999 Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik. Baden–Baden: Nomos Verlaggesellscahft
2004 Im Dienste des Deutschtums in Südosteuropa: Ethnopolitische Berater als Tathelfer für Verbrechen gegen die Menschlichkeit. In: Beer, Mathias – Seewann, Gerhard (Hrsg.): Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. 175–214. München: R. Oldenbourg Verlag GmbH.
2008a Wilfired Krallert (1912–1969). Ein Geograf und Historiker im Dienst der SS. In: Hruza, Karel (Hg.): Österreichische Historiker 1900–1945. 793–836. Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag
2008b Krallert, Wilfried: Publikationstelle Wien. In: Haar, Ingo – Fahlbusch, Michael (Hrsg.): Handbuch der völkischen Wissenschaften. 335–337; 496–504. München: K.G. Saur
FAHLBUSCH, MICHAEL – RÖSSLER, MECHTILD – SIEGRIST, DOMINIK
1989 Geographie und Nationalsozialismus. Kassel: Urbset Regio Gesamthochschule Kassel
FAJO JÁNOS
1999 Síkfestészet. Budapest: Osiris Kiadó – Magyar Iparművészeti Egyetem
FARAGÓ KORNÉLIA
2001 Térirányok, távolságok. Térdinamizmus a regényben. Újvidék: Fórum Könyvkiadó
2005 Kultúrák és narratívák. Újvidék: Fórum Könyvkiadó

FARINELLI, FRANCO
1999 Text and Image in 18th and 19th-century German Geography: The Witz of Landscapes and the Astuteness of Representation. In: Beiträge zur regionalen Geographie. 49 Jahrgang 38–45.
FARKAS GYÖRGY
1997 Nemzetiségileg vegyes területek és az asszimilációs folyamatok földrajzi vizsgálatának elméleti kérdései. Földrajzi Értesítő. XLVI. 3–4. 274–287.
2006 Elméleti megfontolások az etnikai földrajz meghatározása kapcsán. In: Bakó Boglár – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): Mindennapi előítéletek. 310–324. Budapest: Balassa Kiadó
FATA MÁRTA
1994 Bleyer Jakab nemzetiségi koncepciója és politikája (1917–1933). In: Regio. 5. 1. http://epa.oszk.hu/00000/00036/00017/pdf/12.pdf
FEJŐS ZOLTÁN
2005 A néprajz, antropológia – a kulturális örökség és az emlékezet kategóriái. In: György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.): Kulturális örökség – társadalmi képzelet. 69–76. Budapest: Országos Széchenyi Könyvtár – Akadémiai Kiadó – BME–GTK Szociológia és Kommunikáció Tanszék Média Oktató és Kutató Központ
FENDL, ELISABETH (Hg.)
2006 Das Gedächtnis der Orte. Freiburg: Johannes-Künzig-Institut für ostdeutsche Volkskunde
FERDINANDY MIHÁLY
1938 A történeti táj. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
FILEP ANTAL
2010 Kilencven éve jelent meg a történelmi Magyarország részletes, 1:300000 méretarányú nemzetiségi térképe. In: Geodézia és Kartográfia, 62. 3.17–21, 4. 3–10.
FISCHER, HOLGER
1995a Deutsch-ungarische Beziehungen in der Geographie der Zwischenkriegszeit. In: Fischer, Holger – Szabadváry, Ferenc (Hrsg.): Technologietransfer und Wissenschaftsaustausch zwischen Ungarn und Deutschland. Aspekte der historischen Beziehungen in Naturwissenschaft und Technik. Südosteuropäische Arbeiten 94. 291–352. München
1995b Nemzeti kisebbségek ábrázolása a XIX. és XX. századi magyar nemzetiségi térképen. In: Lizanyec Péter (szerk): Kárpátaljai Magyar Tudományos Társaság Közleményei. II. 5–23. Ungvár: Ungvári Állami Egyetem – Hungarológiai Központ
1997 Das ungarisch-deutsche Verhältnis in der Zwischenkriegszeit: Freiraum – Partnerschaft – Abhängigkeit? In: Schönfeld, Roland (ed.): Germany and Southeastern Europe – Aspects of Relations in the Twentieth Century. Südosteuropa-Studie 58. 59–70. München
FITOS VILMOS
1917 Milyen tudomány a geográfia? Földrajzi Közlemények. XV. 362–392.
1993 A kétféle gondolat bölcselet. I. A tudomány és tárgya. Veszprém: Comitatus
FODOR FERENC
1924 Magyarország gazdasági földrajza. Budapest: Franklin-Társulat
1948–1951 A magyar földrajztudomány története. – kézirat
1952/53/54 A térképírás története I–III. Budapest: Honvéd Térképészeti Intézet
2006 A magyar földrajztudomány története. Budapest: MTA FKI
FOREGGER, RICHARD
1995 Two Sketch Maps of the Auschwitz-Birkenau Extermination Camps. In: The Journal of Military History. Vol. 59. No. 4 (Oct., 1995). 687–696
FOUCAULT, MICHEL
2000 Eltérő terek. In: Foucault, Michel: Nyelv a végtelenhez. 147–155. Debrecen: Latin Betűk

FÖLDÉNYI F. LÁSZLÓ
1986 Caspar David Friedrich. Budapest: Helikon
FRANÇOIS, ETIENNE – SCHULZE, HAGEN (Hrsg.)
2003 Deutsche Erinnerungsorte. Bd. I.–III. München: C.H. Beck Verlag
FRISCH, MAX
1992 Az ember a holocénban jelenik meg. Budapest: Európa
FRISNYÁK SÁNDOR
1990 Magyarország történeti földrajza. Budapest, Tankönyvkiadó
FÜLÖP JÓZSEF
1989 Bevezetés Magyarország geológiájába. Budapest: Akadémiai Kiadó
FÜR LAJOS
1983 A nemzetiség-(magyarság-)tudomány múltja. In: Műhely. 3. 18–31.
GENETTE, GÉRARD
2007 Az esztétikai értékről. In: Szávai Dorottya (szerk.): Fejezetek a francia irodalomelméletből. 182–200. Budapest: Kisjárat Kiadó
GIORDANO, RALPH
1987 Die zweite Schuld oder Von der Last Deutscher zu sein. Hamburg: Rasch und Röhring
1991 Wenn Hitler den Krieg gewonnen hätte. München: Knaur
GOMBÁR CSABA
1983 Újjászületik a geopolitika fogalma? Világosság. XXIV. 8–9. 561–568.
GOMBRICH, E. H.
2003 A látható kép. In: Horányi Özséb (szerk.): Kommunikáció II. A kommunikáció világa. 92–107. Budapest: General Press Kiadó
GOODMAN, NELSON
1982 Két fejezet a Művészet nyelveiből. In: Horányi Özséb (szerk.): A sokarcú kép. 26–68. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont
GOSZTONYI PÉTER
1994 A Köztársaság téri ostrom és a kazamaták mítosza. Budapesti Negyed II. 3. 48–80.
GÖTTLING, HANS
1930 Aus Vergangenheit und Gegenwart des deutschungarischen Volkes. Budapest: Ungarländischen Deutschen Volksbildungsverein
GRATZ GUSZTÁV
1929 Magyarság és németség. In: Magyar Szemle. Június. 192–203.
1938 A magyarországi németség ügye. In: Magyar Szemle. Április. 357–367.
2001 Magyarország a két háború között. Budapest: Osiris Kiadó
GRÁFIK IMRE
1995 A tér és jelentései. In: Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 3. 107–113. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
GRELLERT, MARC
2009 Erinnerungskultur im immateriellen Raum: Potenziale digitaler Technologien für die Erinneryen an zerstörte Synagogen. In: Erik Meyer (Hg.): Erinnerungskultur 2.0. Kommemorative Kommunikation in digitalen Medien. 113–143. Franfurt am Main/New York: Campus Verlag
GRIBBEN, ARTHUR
1990 Táin Bó Cuailnge: A Place On The Map. A Place on The Mind. Western Folklore. 49. (July). 277–291.
GROSSER, KONRAD
2007 Modellierung – Visualisierung – Anschaulichkeit. In: Tzsaschel, Sabine – Wild, Holger – Lent, Sebastian (Hrsg.): Visualisierung des Raumes. Karten machen – die Macht der Karten. 75–90. Leipzig: Leibniz Institut für Länderkunde
GUNDA BÉLA
1980 A kulturális areak néhány kérdése. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): Előmunkálatok a magyarság Néprajzához 7. 9–21. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport

GUNTRAM, HENRIK HERB
1997 Under the Map of Germany. London: Routledge
GÜNDISCH, GUIDO
1928 In: A nemzeti eszme fejlődése a németségnél. Magyar Szemle (7.) március 253–260.
GÜNZEL, STEPHAN (Hrsg.)
2007 Topologie. Bielefeld: Transcript
GYÁNI GÁBOR – KÖVÉR GYÖRGY
1998 Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest: Osiris Kiadó
GYÁNI GÁBOR
1993 Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. In: Valóság. 4. 18–28.
1997 Polgárosodás mint zsidó identitás. In: BUKSZ. 3. 266–278.
2000a Emlékezés, emlékezet és a történelmi elbeszélés. Budapest, Napvilág Kiadó
2000b Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In: Gyáni Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. 81–94. Budapest: Napvilág Kiadó
2000c Emlékezés és oral history. In: Gyáni Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. 128–144. Budapest: Napvilág Kiadó
2002 A nép a maga valójában. Buksz
2003 A posztmodern kánon. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
2007a „Térbeli fordulat" és a várostörténet. Korunk III. XVIII. 7. 4–12.
2007b Relatív történelem. Budapest: Typotex
2010 A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás. In: Helikon. LVI. 1–2. 239–257.
GYÖRFFY ISTVÁN
Magyarország régi balkáni birtokai. Földrajzi Közlemények XLIV. 19–37.
GYÖRFFY ISTVÁN
1943 Magyar falu, magyar ház. Budapest: Turul Kiadó
GYÖRGY PÉTER
2000 Néma hagyomány. Budapest: Magvető
2004 Az utópia ígéretéről a heterotópia bizonytalanságáig. Beszélő. III. IX.1. 94–108.
2007a Az emlékezet topográfiája. In: György Péter: A hely szelleme. 11–78. Budapest: Magvető.
2007b Klinika és templom. In: György Péter: A hely szelleme. 191–291. Budapest: Magvető.
2008 A nem működő gépezet. In: Árgus 1. 126–146.
2009 A Kalinyingrád-paradigma. Budapest: Magvető Kiadó
GYÖRGY PÉTER – KISS BARBARA – MONOK ISTVÁN (szerk.)
2005 Kulturális örökség – társadalmi képzelet. Budapest: Országos Széchenyi Könyvtár – Akadémiai Kiadó – BME–GTK Szociológia és Kommunikáció Tanszék Média Oktató és Kutató Központ
GYURGYÁK JÁNOS
2001 A zsidókérdés Magyarországon. Budapest: Osiris Kiadó.
2007 Ezzé lett magyar hazátok. Budapest: Osiris Kiadó
HAAR, INGO – FAHLBUSCH, MICHAEL (Hrsg.)
2008 Handbuch der völkischen Wissenschaften. München: K.G. Saur
HAJDÚ ZOLTÁN
1996 Az „államtáj" és a „tájállam" problematikája a magyar földrajztudományban 1948-ig. In: Földrajzi Közlemények. CXX. (XLIV.) 2–3. 137–150.
1998 Friedrich Ratzel hatása a magyar földrajztudományban. In: Tér és Társadalom XII. 3. 93–104.
2000 A magyar földrajztudomány és a trianoni békeszerződés. 1918–1920. In: Kisebbségkutatás 9. 2. 224–233.

2001a Teleki Pál tájelméleti munkássága. In: Földrajzi Közlemények. CXXV. (XLIX.) 1–2. 51–64.
2001b Magyarország közigazgatási földrajza. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó
2006a A Kárpát-medence és a magyar államterület közötti kapcsolatok elemzése a magyar földrajztudományban 1863–1947 között. In: Győri Róbert – Hajdú Zoltán (szerk.): Kárpát-medence: települések, tájak, térstruktúrák. 390–417. Pécs–Budapest: Dialog Campus
2006b A „Délvidék" értelmezése a magyar földrajztudományban. In: Kókai Sándor (szerk.): *A Délvidék történeti földrajza*. 69–74. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke
2008 A Kárpát-medence államosodási folyamatainak változásai és történeti földrajzi elemzésük. Korall 9. 31. 75–100.

HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF
1996 Természeti és történeti tájbeosztások. In: Frisnyák Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testület, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Tanácsa, 249–257.
1997 Táj és geopolitika. In: Gazdaság és társadalom. VIII. 1–2. 188–201.
2000 A régiók Európája és Magyarország. In: Gazdaság és társadalom. XI. 1–2. 298–303.

HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF – SASI ATTILA – ERŐS LÁSZLÓ
1993 Románia tájföldrajzi beosztása. Vörösberény, Balaton Akadémia

HALL, EDWARD T.
1987 Rejtett dimenziók. Budapest: Gondolat Kiadó

HANÁK PÉTER
1984 A lezáratlan per. In: Hanák Péter (szerk.): Zsidókérdés asszimiláció antiszemitizmus. 357–379. Budapest: Gondolat Kiadó

HANTOS GYULA
1938 Prinz Magyarországa. Földrajzi Közlemények. LXVI. 171–185.

HARKAY PÁL
1961 Földrajz. A gimnáziumok II. osztálya számára. Budapest: Tankönyvkiadó

HARLEY, JOHN BRIAN
1989 Deconstructing the map. In: Cartographica 26. 2. 1–20.

HARTOG, FRANÇOIS – REVEL, JACQUES (szerk.)
2006 A múlt politikai felhasználásai. Budapest: L'Harmattan

HECKMANN, FRIEDRICH
1978 Minderheiten. In: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. 30. Jahrgang. 761–779.
1992 Etnicitás, modern nemzetállam, etnikai kisebbségek. In: Regio. 1. 3. 18–22.

HEDEŞAN, OTILIA
2006 Az élettörténet és a hivatás újraalkotása. In: Néprajzi Látóhatár. XV. 3–4. 57–77.

HEIN-KIRCHER, HEIDI – HAHN, HANS HENNING (Hrsg.):
2006 Politische Mythen im19. und 20. Jahrhundert in Mittel- und Osteuropa. Marburg: Verlag Herder-Institut

HESKE, HENNING
1988 „…und morgen die ganze Welt…" Erdkundeunterricht im Nationalsozialismus. Giessen: Focus Verlag GmbH. The Historical and Ethnic Space of Romania 1942 Bucureşti: Monitorul Oficial

HOBSBAWM, ERIC J.
1997 A nacionalizmus kétszáz éve. Budapest: Maecenas Könyvkiadó

HOFER TAMÁS – NIEDERMÜLLER PÉTER (szerk.)
1987 Hagyomány és Hagyományalkotás. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport

HOPPÁL MIHÁLY
1992 Etnoszemiotika. Néprajz egyetemi hallgatóknak 14. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.
HORÁNYI ÖZSÉB
2006 Jel, jelentés, információ, kép. Budapest: General Press Kiadó
HORVÁTH ISTVÁN
2006 Kisebbségszociológia. Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó – Presa Universitară Clujceană
HUNTINGTON, SAMUEL P.
1998 A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Budapest: Európa Kiadó Hunyady György (szerk.)
2001 Nemzetkarakterológiák. Budapest: Osiris Kiadó
HUNYADI GYÖRGY – ANH, NGUYEN LUU LAN (szerk.)
2001 Sztereotípiakutatás: hagyományok és irányok. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó
HUSZTI JÓZSEF
1942 Gróf Klebersberg Kunó életműve. Budapest: MTA
ILYÉS ZOLTÁN
2000 Az etnikai kép változásai a Vingai–járás falvaiban a 18. század elejétől napjainkig. In: Frisnyák Sándor (szerk.): Az Alföld történeti földrajza. 153–183. Nyíregyháza: Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszék
2004 Szimbolikus határok és határjelek In: Biczó Gábor (szerk.): Vagabundus. 189–212. Miskolc: Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék.
ITTEN, JOHANNES
2000 A színek művészete. Budapest: Göncöl Kiadó
2002 A színek művészete. Budapest: Göncöl – Saxum Kiadó
IVINS, WILLIAM MILLS (Jr.)
2001 A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció. Budapest: Eciklopédia
JAKAB ALBERT ZSOLT – KESZEG ANNA – KESZEG VILMOS (szerk.)
2007 Emberek, életpályák, élettörténetek. Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság
JAKABFFY IMRE
1942 Rumänische Landkartenfälschungen und ihre Kritik. Budapest: Staatwissenschaftliche Institut
1994 Magyarázat Közép-Európa nemzetiségi térképéhez 1942. Budapest: Teleki László Alapítvány Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat
JANCSÓ BENEDEK
1928 A magyarországi németek helyzete és az erdélyi kisebbség. In: Magyar Szemle (7.). Március 260–263.
JÄGER, HELMUT
1969 Historische Geographie. Braunschweig: Georg Westermann Verlag
JOÓ RUDOLF
1983 A nyugat–európai kisebbségek sajátosságai és típusai. Nemzetiségi füzetek 5. Budapest: Akadémiai Kiadó
1984 Etnikai folyamatok és politikai folyamatok néhány összefüggése. In: Társadalomkutatás. 2. sz. 98–105.
1988 Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában. Budapest: Gondolat Kiadó
JUHÁSZ ÁRPÁD
1987 Évmilliók emlékei. Budapest: Gondolat
JUNG, C. G.
1993 A tudattalan megközelítése. In: Uő. Az ember és szimbólumai. 17–104. Budapest: Göncöl Kiadó

JÜNGST, P .– PFROMM, K.– SCHULZE-GÖBEL, H.-J. (Hrsg.)
1989 Geographie und Nationalsozialismus. (Urbs et Regio) Kassel: Gesamthochschule Kassel
KARÁTSON DÁVID (főszerk.)
2002 Pannon enciklopédia. Magyarország földje. Budapest: Magyar Könyvklub
KATUS LÁSZLÓ
1980 A demográfiai átmenet kérdései a Magyarországon a 19. században. In: Történelemi Szemle 2. 270– 289.
1988 A nemzetiségi kérdés és Horvátország története a 20. század elején. In: Hanák Péter (főszerk.): Magyarország története 1890–1918. II. 1003–1063. Budapest: Akadémiai Kiadó
1995 Hungarians and National Minorities: A Demographic Survey (1850–1918). In: Glatz, Ferenc (ed.): Hungarians and Their Neighbors in Modern Times 1867–1950. 13–21. New York: Distributed by Columbia University Press
KASCHUBA, WOLFGANG
2004 Bevezetés az európai etnológiába. Debrecen: Csokonai Kiadó
KÁDÁR LÁSZLÓ
1941 A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei. Budapest, Országos Táj- és Népkutató Intézet
KÁLLAI JÁNOS – KARÁDI KÁZMÉR – TÉNYI TAMÁS
1998 A térélmény kultúrtörténete és pszichopatológiája. Budapest: Tertia Kiadó
KÁZMÉR MIKLÓS
1993 Hajdú-Moharos József – Sasi Attila – Erős László: Románia tájföldrajzi beosztása. Vörösberény: Balaton Akadémia, 1993. – recenzió. In: Földtani Közlemények. 123. 3. 302–303.
KEMÉNY G. GÁBOR (szerk.)
1952–1985 Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. I–VI. Budapest: Tankönyvkiadó
KEMÉNY G. GÁBOR – SZARKA LÁSZLÓ – SZÁSZ ZOLTÁN (szerk.)
1999 Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918. Budapest: MTA Történettudományi Intézet
KEMÉNYFI RÓBERT
2002 Az „etnikai táj” kultúrnemzeti mítosza. In: Regio. 13. 4. 93–108.
2004a Földrajzi szemlélet a néprajztudományba. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó
2004b „…A magyar nyelvhatárok, nyelvszigetek és szórványok védelme ügyében…” In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): Tér és terep III. 119–131. Budapest: Akadémiai Kiadó
2005 A többrétegű „szórvány” kifejezés a kisebbségkutatásban. In: Illyés Zoltán – Papp Richárd (szerk.): Tanulmányok a szórványról. 78–90. Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Etnikai- Nemzeti Kisebbségkutató Intézet
KESZEG VILMOS
2002 Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok. Kolozsvár: Komp-Press – Korunk Baráti Társaság
2007 Élettörténetek populáris regiszterekben. In: Jakab Albert Zsolt – Keszeg Anna – Keszeg Vilmos (szerk.): Emberek, életpályák, élettörténetek. 151–197. Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság
2008 Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. Kolozsvár: KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológiai Tanszék
KIRÁLY ILDIKÓ
1996 Egy fogalom rétegei. In: Szabó Levente – Juhász Levente Zsolt – Király Ildikó: Kognitív etnikai folyamatok. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetei. 58–70. Budapest: MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont.

KISANTAL TAMÁS
2006 Történetírás és pszichoanalízis, avagy a történetírás pszichoanalízise. Aetas 21. 1. 133–138.
KISS ENDRE
2004 A nemzeti mitológia rekonstrukciójához. In: Miskolcy Ambrus (főszerk.): Mítoszok nyomában… 46–66. Budapest: ELTE Román Filológiai Tanszék – KSH Levéltára
KLEE, ERNST
2005 Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Frankfurt am Main: Fischer
KLEMENT JUDIT – MISKOLCZY AMBRUS – VÁRI ANDRÁS (szerk.)
2006 Szomszédok világai (Kép, önkép és a másikról alkotott kép). Budapest: KSH Könyvtár és Levéltár
KLEMENČIČ, VLADIMIR
1978 Grenzregionen und nationale Minderheiten. In: Geographica Slovenica 8. 7–17.
KLEMPERER, VICTOR
1984 A Harmadik Birodalom nyelve. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont
KLINGHAMMER ISTVÁN
1991 A kartográfia kialakulása napjainkig: Tudománytörténeti áttekintés a kezdetektől a digitális tematikus térképek szerkesztésig. Budapest
1998 Nemzetiségi térképek szerkesztésének története. In: Frisnyák Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. 217–222. Nyíregyháza: MTA Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Tudományos Testület, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszék
KLINGHAMMER ISTVÁN – PÁPA GYULA – TÖRÖK ZSOLT
1995 Kartográfiatörénet. Budapest: Eötvös Kiadó
KLÍMA, JOSEF
1983 Mezopotámia. Budapest, Gondolat
KOCSIS KÁROLY
1989 Vegyes etnikumú területek társadalmának népességföldrajzi kutatása Szlovákia és a Vajdaság példáján. Studia Geographia 6. Debrecen: KLTE Földrajzi Intézet
1995 Közigazgatási változások Szlovákiában. In: Regio 6. 4. 29–59.
1996 Adalékok az etnikai földrajzi kutatások és etnikai térképezés történetéhez a Kárpát–medence területén. In: Földrajzi Közlemények CXX. (XLIII.) 2–3. 167–180.
1998 Etnikai földrajz. In: Tóth József – Vuics Tibor (szerk.): Általános társadalomföldrajz. I. 279–301. Budapest–Pécs: Dialog Campus Kiadó
2002 Vázlat a magyar etnikai térképezés történetéhez. Néprajzi Látóhatár, 2002: 1–4. 227–240.
2006 Románia jelenlegi etnikai térszerkezete és kisebbségeinek helyzete. In: Kiss Éva (szerk.): A népességtől a természeti erőforrásokig. 129–138. Sopron: Nyugat-Magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar
2008 Rónai András, az etnikai földrajzos. Földrajzi Értesítő, 57 1–2. 55–70.
KOCSIS KÁROLY – KOCSISNÉ HODOSI ESZTER
1991 Magyarok a határainkon túl. Budapest: Tankönyvkiadó
KOGUTOWICZ KÁROLY
1930 A Dunántúl és a Kis-Alföld írásban és képekben. I. Szeged: M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Földrajzi Intézete
KOGUTOWICZ MANÓ
1910 Földrajzi iskolai atlasz. Budapest: Magyar Földrajzi Intézet
KOSÁRY DOMOKOS
2000 A Teleki Intézet emlékezete. In: Magyar Könyvszemle. 3. 251–252.
KOSELLECK, REINHART
2003 Elmúlt jövő. Budapest: Atlantisz

KOVACSICS JÓZSEF
1994 A nemzetiségi statisztika problematikája. In: Klinger András (főszerk.): Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája. (1910–1990). 42–53. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal
KOVÁCS ALAJOS
1936 A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában. Budapest
KOVÁCS ANDRÁS
1988 Az asszimilációs dilemma. In: Világosság. 8–9. sz. 605–612.
2001 A népszámlálási adatok torzak lesznek. (A népszámlálás és a zsidóság.) In: Szombat. XIII. 2. 4–5.
KOVÁCS ANDRÁS (szerk.)
2002 Zsidók a mai Magyarországon. Budapest: Múlt és Jövő
KOVÁCS ÉVA
2007a Narratív biográfiai elemzés. In: Kovács Éva (szerk.): Közösségtanulmány – Módszertani jegyzet, Néprajzi Múzeum-PTE, Budapest–Pécs, 373–396.
2007b Interjús módszerek és technikák. In: Kovács Éva (szerk.): Közösségtanulmányok. 269–277. Budapest: Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék
KÓNYA ILDIKÓ
2001 Személyes múlt és történelem: memoárok. In: Pléh Csaba – László János – Oláh Attila (szerk.): Tanulás, kezdeményezés, alkotás. 286–293. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó
KÓSA LÁSZLÓ
1989 A magyar néprajz tudománytörténete. Budapest: Gondolat Kiadó
1990 A paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék
1998 Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon. Budapest: Planétás Kiadó
KÖNIG, HELMUT – SCHMIDT, JULIA – SICKING, MANFRED (Hg.)
2008 Europas Gedächtnis. Das neue Europa zwischen nationalen Erinnerungen und gemeinsamer Identität. Bielefeld: Trancript
KÖRÖSSY LÁSZLÓ
1963 Magyarország medenceterületének összehasonlító földtani szerkezete. In: Földtani Közlemények. XCIII. 153–172.
KÖVÉR GYÖRGY
1977 Felekezet és nemzetiség az oroszországi értelmiség példáján a századfordulón. In: Történelmi Szemle. 2. 247–260.
1998 Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete. 13–165.
KŐVÁGÓ LÁSZLÓ
1977 Kisebbség – nemzetiség. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
KRAAS-SCHNEIDER, FRAUKE
Bevölkerungsgruppen und Minoritäten. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH.
1992 Ethnolinguistische Bevölkerungsgruppen und Minoritäten in der geographischen Forschung. In: Die Erde. 123. Jahrgang. Heft 3. 177–190.
KRALLERT, WILFRIED
1939 Geschichte und Methode der Bevölkerungszählungen im Südosten. 1. Rumänien. In: Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung 3. 489–508.
1943 Die Planmäßigkeit auf dem Gebiet sowjetrussischer kartographischer Arbeiten. In: Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung 7. 12–44.
1961 Methodische Probleme der Völker- und Sprachenkarten. In. Internationales Jahrbuch für Kartographie. I. 99–120. Bonn: Kirschbaum

KRALLERT, WILFRIED – KUHN, WALTER
1958 Atlas zur Geschichte der deutschen Ostsiedlungen. Bielefeld – Berlin – Hannover: Velhagen & Klasing
KRISTÓ GYULA
2003 Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely
KUHN, THOMAS S.
2000 A tudományos forradalmak szerkezete. Budapest: Osiris Kiadó
LACKÓ MIKLÓS
1981 A társadalomtudományok szerepe a magyar szellemi életben a két világháború között. In: Lackó Miklós: Szerep és mű. 298–342. Budapest: Gondolat Kiadó
1988 Korszellem és tudomány. 1910–1945. Budapest: Gondolat
LADÁNYI JÁNOS
2008 Lakóhelyi szegregáció Budapesten. Budapest: ÚMK
LÁNG JÁNOS
1979 A mitológia kezdetei. Budapest: Gondolat Kiadó
LÁSZLÓ JÁNOS – THOMKA BEÁTA
2001 Narratív pszichológia. Narratívák 5. Budapest: Kijárat Kiadó
LÁSZLÓ JÁNOS – EHMANN BEA – PÉLEY BERNADETTE – PÓLYA TIBOR
2000 Narratív pszichológiai tartalomelemzés. Pszichológia 20. 4. 367–390.
L. BALOGH BÉNI
2002 A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó
LEFEBVRE, HENRI
2006 Die Produktion des Raumes. In: Dünne, Jörg – Günzel, Stephan (Hrsg.): Raumtheorie. 330–342. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
LETENYEI LÁSZLÓ
2006 Településkutatás. Budapest: Új Mandátum – Ráció Kiadó
LÉVI–STRAUSS, CLAUDE
2001 Strukturális antropológia I–II. Budapest: Osiris Kiadó
LOSZEV, ALEKSZEJ
2000 A mítosz dialektikája. Budapest: Európa Kiadó
LOTMAN, JURIJ
1988 Megjegyzések a művészi térről. Kultúra és Közösség. 1. 62–78.
1994 A művészi tér problémája Gogol prózájában. In: Kovács Árpád – V. Gilbert Edit (szerk.): Kultúra, szöveg, narráció. 119–185. Pécs: Jannus Pannonius Egyetemi Kiadó.
LOTZ, CHRISTIAN
2007 Karten unter Druck. Britische und westdeutsche Wahrnemungen der Oder-Neiße-Grenze in den Debatten um die Kartendarstellung des geteilten Deutschlands (1956–1972). In: Tzsaschel, Sabine – Wild, Holger – Lent, Sebastian (Hrsg.): *Visualisierung des Raumes. Karten machen – die Macht der Karten.* 67–73. Leipzig: Leibniz Institut für Länderkunde
LUKÁCS LILLA
2006 Prinz Gyula tájszemlélete és tájneveink kartográfiai vonatkozásai. In: Kertész Ádám – Dovényi Zoltán – Kocsis Károly (szerk.): *III. Magyar Földrajzi Konferencia.* Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet – CD kiadvány
LUTZ, GERHARD
1958 Volkskunde. Berlin: Erich Schmidt Verlag
LYNCH, KEVIN
1960 The Image of the City. Cambridge – Massachusetts: Technology Press & Harvard University Press

MACDONALD, SHARON
2008 Difficult Heritage: Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond. Routledge
A Magyar Földrajzi Társaság szózata a világ Földrajzi Társaságaihoz. (1918)
1918 Földrajzi Közlemények XLVI. 7–10. 289–320.
MAKKAI BÉLA
1996 A magyar kormányzat „Bosniai actio"-ja (1909–1919). In: Századok. 130. 2. 341–381.
2003a Önvédelem vagy expanzió? In: Századok. 137. 1. 101–122.
2003b Végvár vagy hídfő? Budapest: Lucidus Kiadó
MALKKI, LIISA
2006 Nemzeti földrajz: A népek gyökerei és a nemzeti identitás territorializálása a tudományos irodalomban és a menekültek között. Replika. 56–57. (december). 61–79.
MARÍA DO MAR, CASTRO VARELA – DHAWAN, NIKITA – RANDERIA, SHALINA
2009 Postkoloniale Theorie. In: Günzel, Stephan (Hrsg.): Raumwissenschaften. 308–323. Frankfurt am Main: Suhrkamp
MAWDSLEY, EVAN – MUNCK, THOMAS
1996 Számítógép a történettudományban. Budapest: Osiris Kiadó
MÁTHÉ TAMÁS
2004 A színek szerepe a térképi ábrázolásban. http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/szakdolg/mathe/szinek.htm#_Felhasznált irodalom (2006. május)
MELETYINSZKIJ, JELEAZAR
1985 A mítosz poétikája. Budapest: Gondolat Könyvkiadó
MENDÖL TIBOR
1947a Néprajz és földrajz. In: Ethnographia. LVIII. 3–4. 154–162.
1947b A magyar emberföldrajz multja, jelen állása és feladatai. Budapest: Néptudományi Intézet – különnyomat
1963 Általános településföldrajz. Budapest: Akadémiai Kiadó
MEZŐ FERENC
2006 Európa újrarajzolása. In: Orosz István – Mazsu János – Pallai László – Pósán László (szerk.): Magyarság és Európa. 275–289. Debrecen: Multiplex Media – Ady Endre Akadémia
MIGGELBRINK, JUDITH
2005 Die (Un-)Ordnung des Raumes. Bemerkungen zum Wandel geographischer Raumkonzepte im ausgehen 20. Jahrhundert. In: Geppert, Alexander C. T. – Jensen, Uffa – Weinhold, Jörn (Hg.): Ortsgespräche. 79–105. Bielefeld: Transcript
MIKLÓS GY.
1982 Emlékezés Prinz Gyulára, társaságunk örökös tb. elnökére. *Földrajzi Közlemények*. XXX. (CVI) 2. 173–178.
MIKLÓS PÁL
1980 Kép és kommunikáció. Budapest: MUOSZ
MIKÓ IMRE
1971 Nemzet és nemzetiség. In: Korunk. XXX. 5. 681–691.
MILLEKER REZSŐ
1935 Néprajzi térkép és nemzetiségi kataszter. In: Földrajzi Közlemények. LXIII. 189–205.
MISKOLCZY AMBRUS
1994 Eszmék és téveszmék. Budapest: Bereményi Könyvkiadó – ELTE BTK Román Filológiai Tanszék
2004 Lélek és titok. Budapest: Közép-Európa Intézet – Kortárs Kiadó
MISKOLCZY AMBRUS (főszerk.)
2004 Mítoszok nyomában… Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon. Budapest: ELTE Román Filológiai Tanszék – Központi Statisztikai Hivatal Levéltára

MONMONIER, MARK
1996 Eins zu einer Million. Die Tricks und Lügen der Kartographen. Basel – Boston – Berlin: Birkhäuser
Monografia geografica. Geografia fizicā
1960 Bucureşti: Editura Academiei Republicii Populare Romîne
MORAVÁNSZKY ÁKOS (vál.)
2007 A tér: kritikai antológia. Budapest: Terc
MOSE, JÖRG – STRÜVER, ANKE
2009 Diskursivität von Karten – Karten im Diskurs. In: Glasze, Georg – Mattissek, Annika (Hg.): Handbuch Diskurs und Raum. 315–325. Bielefeld: Transcript
NAGY ILDIKÓ
1997 Rákosi Jenő és a harmincmilliós magyar impérium. In: Hanák Péter (főszerk.): Híd a századok felett. 295–307. Pécs: University Press
NAGY ÖDÖN
1938 Szórvány és beolvadás. In: Hitel III. 4. 261–276.
NEHRING, KARL (red.)
1990 Südost-Institut München 1930–1990. München: R. Oldenbourg Verlag
NEMCSICS ANTAL
1977 Színtan. Budapest: Tankönyvkiadó
1990 Színdinamika. Színes környezet tervezése. Budapest: Akadémiai Kiadó
2004 Színdinamika. Budapest: Akadémiai Kiadó
NEMES NAGY JÓZSEF
2005 Adatkezelés, statisztikai és számítástechnikai alapok. http://geogr.elte.hu/ref/REF_Kiadvanyok/REF_RTT_11/RTT-11-02-adatkezeles.pdf (2010. május)
2009 Terek, helyek, régiók. Budapest: Akadémiai Kiadó
NEURATH, OTTO
1991 Gesammelte bildpädagogische Schriften. Band 3. Wien: Verlag Hölder-Pichler-Tempsky
NITSCH MÁTYÁS
1913 A dunántúli németség. Budapest
NORA, PIERRE
1990 Zwischen Geschichte und Gedächtnis. Berlin: Verlag Klaus Wagenbach
2010 Emlékezet és történelem között. Budapest: Napvilág Kiadó
NOVÁK VERONIKA
2008 A városi tér elméletben és gyakorlatban. Aetas 23. 2. 138–150.
NOVITZ, DAVID
2003 Képek és kommunikatív használatuk. In: Horányi Özséb (szerk.): A sokarcú kép. 363–400. Budapest: Typotex
OBST, ERICH
1928 Zur Neugliederung des Deutschen Reiches. Zeitschriften für Geopolitik. 5. H. 1–6. 27–40.
OLÁH SÁNDOR
1996 Magyar görög katolikus „románok”. In: Gagyi József (szerk.): Egy más mellett élés. 113–138. Csíkszereda: KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja.
OLZAK, SUSAN
1993 Etnikai konfliktusok elemzési lehetőségei. In: Regio. 4. 1. 159–182.
OROSZ MAGDOLNA
2003 „Az elbeszélés fonala”. Narráció, intertextualitás, intermedialitás. Budapest: Gondolat Kiadói Kör
Ö. KOVÁCS JÓZSEF
2004 Az újkori német társadalomtörténet útjai. Debrecen: Csokonai Kiadó

PATAKI FERENC
2001 Az önéletírás „dramaturgiája:" az élettörténeti forgatókönyvek. In: Pataki Ferenc: Élettörténet és identitás. 309–359. Budapest: Osiris Kiadó
PALÁDI–KOVÁCS ATTILA
1980 A kulturális régiók néprajzi vizsgálata. In: Paládi Kovács Attila (szerk.): Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 7. 57–75. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport
1990 A néprajz a társadalomtudományok mai rendszerében és szervezetében. In: uő. Néprajzi kutatás Magyarországon az 1970–80-as években. 110–125. Dokumentacio Ethnographica 14. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport
PALLÓ GÁBOR
2010 Tudományos nacionalizmus: a természet történeti megközelítése a 19. századi Magyarországon. In: Magyar Tudomány 4. www.matud.iif.hu/2010/04/12.htm (2010. április 29.)
PAPP-VÁRY ÁRPÁD
2007 Térképtudomány: A pálcikatérképtől az űrtérképig. Budapest: Kossuth Kiadó
PEIRCE, CHARLES S.
2004 A jelek felosztása. In: Kárpáti Eszter (szerk.): Szöveggyűjtemény a szemiotika tanulmányozásához. 89–107. Budapest: Aula
PETI LEHEL
2004 Elromlott a világ. In: Tánczos Vilmos (szerk.): Képek a folklórban. 39–58. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság
PETRI PÁL
1937 A Julián-Egyesület története. Budapest: Stephaneum Nyomda R. T.
PÉTER LÁSZLÓ
1995 Klebelsberg Kunó életrajza dátumokban. In: Zombori István (szerk.): Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete. 168–172. Szeged: Keresztény Értelmiségiek Szövetsége
PINKWINKLER, ALEXANDER
2009 Walther Kuhn (1903–1983) und der Bielitzer „Vandervogel e. V.". Historisch-volkskundliche „Sprachinselforschung" zwischen völkische Pathos und politischer Indienstnahme. In: Zeitschrift für Volkskunde. 105. I. 29–51.
PINCZÉS ZOLTÁN
1995 Déli-Felföld természeti földrajza. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó
PLIHÁL KATALIN
Európa térképei 1520–2001. Budapest: Helikon
2005 Kartográfia, história: Az első magyar nyelvű iskolai atlaszok Debrecenből. Budapest: Képzőművészeti Kiadó
POLÁNYI MIHÁLY
1992 Válogatott filozófiai írások II. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó
POLYÁK LEVENTE
2010 A térkép politikája és poétikája: művészi és építészeti térleképzések. In: Helikon LVI. 1–2. sz. 203–210.
POPA, KLAUS
2008 Fritz Valjavec. In: Haar, Ingo–Fahlbusch, Michael (Hrsg.): Handbuch der völkischen Wissenschaften, 697–700. München: K.G. .Saur
POPÉLY GYULA
1991 Népfogyatkozás. A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945. Budapest: Regio
PORTELLI, ALESSANDRO
1997 The Battle of Valle Giulia. Oral History and the Art of Dialogue. The University of Wisconsin Press
POZSONY FERENC
2005 A moldvai csángó magyarok. Budapest, Gondolat Kiadó – Európai Folklór Intézet

PÓTÓ JÁNOS
2003 Az emlékeztetés helyei: emlékművek és politika. Budapest: Osiris
PRESACC, JEAN-CLAUDE
2005 Die Krematorien von Auschwitz. München–Zürich: Piper
PRINZ GYULA
1914 Magyarország földrajza. Budapest: Magyar Földrajzi Intézet Részvénytársaság
1922 Magyarország településformái. Magyar FöldrajziÉrtekezések 3. Budapest: Hornyánszky
1923 Térképek az állam szolgálatában. Zsebatlasz. Budapest: Magyar Földrajzi Intézet. 154–157.
1926 Magyarország földrajza. Budapest: Danubia Kiadás
1933a A földrajz az államigazgatás szolgálatában. In: Földrajzi Közlemények. LXI. 4–6. 69–81.
1933b Új megyerendszer. In: Magyar Szemle. 70. 105–113.
1935a Magyar tájszemlélet. Pannonia: 1. 1–3. 35–61.
1935b Az államterület. Pannonia. 1. 9–10. 332–339.
1936 Magyarország tájföldrajza. Magyar föld, magyar faj. Magyar Földrajz 1. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
1937 A munka földrajza. Magyar föld, magyar faj. Magyar Földrajz 2. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 1–442.
1938 Az államföldrajzi kép. Magyar föld, magyar faj. Magyar Földrajz 3. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda
1942 Magyarország földrajza. Budapest: Renaissance Könyvkiadóvállalat 1943. Visszapillantás a magyar emberföldrajz negyven évére. In: Földrajzi Közlemények. LXXI. 4. 278–288.
1943 Visszapillantás a magyar emberföldrajz negyven évére. Földrajzi Közlemények. LXXI. 4. 278–288.
1944 Magyarország földrajza. Budapest: Renaissance Könyvkiadóvállalat
1958 Az országdomborzat földszármazástani magyarázata. In: Földrajzi Közlemények. VI. (LXXXII.) 3. 213–236.
PRITZ PÁL
1995 Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Budapest: Magyar Történelmi Társulat
1999 Pax Germanica. Budapest: Osiris
RAFFESTIN, CLAUDE
2000 From Text to Image. In: Geopolitics. 5. 2. 7–34
RATZEL, FRIEDRICH
1896 Der Staat und Sein Boden. Leipzig: Verlag Bei S. Hirzel
1941 Erdenmacht und Völkerschicksal. Stuttgart: Kröner Verlag
1999 Politikai földrajz. In: Czizmadia Sándor – Molnár Gusztáv – Pataki Zsolt (szerk.): Geopolitikai Szöveggyűjtemény. 162–234. Budapest: Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet
REBER, URSULA
2009 Ex-territórium: feltérképezések és térformációk. In: Csúry Károly – Mihály Csilla – Szabó Judit (szerk.): Határátlépések. 31–52. Budapest: Gondolat Kiadó
REGÉCZI ILDIKÓ
2002 Alekszej Loszev, A mítosz dialektikája. – recenzió. Debreceni Szemle. X. 2. 319–321.
RETTERATH, HANS-WERNER
2008 Karl Christian von Loesch. In: Haar, Ingo – Fahlbusch, Michael (Hrsg.): Handbuch der völkischen Wissenschaften. 386–389. München: K.G. .Saur.
RICOEUR, PAUL
1999 Emlékezet – felejtés – történelem. In: Thomka Beáta (szerk.): A kultúra narratívái. (Narratívák 3.) 51–67. Budapest: Kijárat Kiadó

RIETH, ADOLF
1927 Die geographische Verbreitung des Deutschtums in Rumpf-Ungarn in Vergangenheit und Gegenwart. Hrsg. in Verbindung und mit Unterstützung der Stiftung für deutsche Volks- und Kulturbodenforschung. Leipzig – Stuttgart: Ausland und Heimat Verlagsaktiengesellschaft. (Schriften des Deutschen Auslandsinstituts)
ROMSICS IGNÁC
2005 Bevezetés. A történetírás objektivitásának mítoszáról és a múlt mitizálásának elfogadhatatlanságáról. In: Romsics Ignác (szerk.): Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. 7–27. Budapest: Osiris
ROMSICS IGNÁC (szerk.)
2005 Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Budapest: Osiris
ROSENGREN, KARL ERIK
2006 Kommunikáció. Budapest: Typotex
RÓNAI ANDRÁS
1933 Középkeleteurópa politikai határaira gyakorolt népnyomás mértéke. In: Földrajzi Közlemények LXI. 9–10. 225–260.
1940 Erdély földje és népe. In: Kovrig Béla (szerk.): A mi Erdélyünk. Budapest: Stádium Sajtóvállalat
1941 Gondolatok a politikai földrajz témaköréből. Az újságírójelölt kézikönyve. VI. füzet. Budapest: Stádium Sajtóvállalat
1989 Térképezett történelem. Budapest: Magvető Kiadó
RÓNAI ANDRÁS (szerk.)
1993 Közép-Európa Atlasz. (fakszimile kiadás) Budapest: Szent István Társulat – Püski Kiadó
RÖSSLER, MECHTILD
1990 Wissenschaft und „Lebensraum". Geographische Ostforschung im Nationalsozialismus: ein Beitrag zur Disziplingeschichte der Geographie. Berlin–Hamburg: Reimer Rupnow, Dirk – Lipphardt, Veronika – Thiel, Jens – Wessely, Christina
2008 Einleitung. In: Rupnow, Dirk – Lipphardt, Veronika – Thiel, Jens – Wessely, Christina (Hrsg.): Pseudowissenschaft. 7–50. Franfurt am Main: Suhrkamp
SACK, ROBERT D.
1999 A Sketch of a Geographic Theory of Morality Annals of the Association of American Geographers, Vol. 89, No. 1 (Mar., 1999). 26–44 Published by: Taylor & Francis, Ltd. on behalf of the Association of American Geographers
SALLAI GERGELY
2002 Az első bécsi döntés. Budapest: Osiris Kiadó

SCHELLENBERG, WALTER
2005 Walter Schellenberg emlékiratai. Budapest: Téka Könyvkiadó – Zrínyi Kiadó
SCHETTER, CONRAD – WEISSERT, MARKUS
2007 Macht des Räumes. Wahrnehmung, Legitimation und Gewalt zwischen ethnoscapes und nationalem Territorium. Peripherie. 108. 27. 376–392.
SCHIER, FLINT
2003 Az ikonikus referenciáról és predikációról. In: Horányi Özséb (szerk.): A sokarcú kép. 285–321. Budapest: Typotex
SCHLETT ISTVÁN (szerk.)
2002 A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája 1868. Budapest: TTFK – Kortárs Kiadó
SCHMID, ANNA – BRUST, ALEXANDER (Hg.)
2008 Rot. Wenn Farbe Täterin wird. Basel: Christoph Merian Verlag.

SCHMIDT E. R.
1931 A magyar közbenső tömeg töréses szerkezete. – különlenyomat
SCHNEIDER, UTE
2006 Die Macht der Karten. Darmstadt: Primus Verlag
SCHÖPFLIN GYÖRGY
2003 A modern nemzet. Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor
SCHULTZ, HANS-DIETRICH
1980 Die deutschsprachige Geographie von 1800 bis 1970. Berlin: Selbstverlag des Geographischen Institut der Freien Universität
2007 Sie wussten was sie taten! Die propagandistische „Kraft der Karte" in der Deutschen Schulgeographie der Zwischenkriegszeit. In: Tzsaschel, Sabine – Wild, Holger – Lent, Sebastian (Hrsg.): Visualisierung des Raumes. Karten machen – die Macht der Karten. 13–37. Leipzig: Leibniz Institut für Länderkunde
SEEWANN, GERHARD
2000 Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Budapest: Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely – Magyarországi Németek Országos Önkormányzata
SEGAL, ROBERT A.
2007 Mythos. Stuttgart: Reclam
SIPOS ANNA MAGDOLNA
2006 Egy fejezet a Délvidék kulturális földrajzából. – A Julián Egyesület. In: Kókai Sándor (szerk.): A Délvidék történeti földrajza. 203–237. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Földrajzi Tanszéke
SIRPÁK LILLI
1989 A Teleki Intézet. Beszélgetés Kosáry Domokos történésszel. In: Kapu. II. 11. 42–44.
SIMMEL, GEORG
1908 Soziologie. Leipzig: Duncker &. Humblot.
1923 Die Ruine. In: Simmel, Georg: Philosophische Kultur. Gesammelte Essais. 135–142. Potsdam: Gustav Kiepenheuer verlag
1990 A táj filozófiája. In: Simmel, Georg: Velence, Firenze, Róma. 99–118. Budapest: Antlantisz
SINGH, SIMON
2006 A Nagy Bumm. Budapest: Park Kiadó
SINKÓ KATALIN
1983 A nemzeti emlékmű és a nemzettudat változásai. Művészettörténeti Értesítő 32. 4. 185–202.
1989 Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és hazai képzőművészetben. Ethnográfia 100. 1–4. 121–154.
SMITH, ANTHONY D.
2000 Sacred Ethnicity: The Role of Religion in the Persistence and Renewal of Ethnic Communities. In: Bendix, Regina – Roodenburg, Herman (ed.): Managing Ethnicity. Perspektives from folklore studies, history and anthropology. 97–120. Amsterdam: Het Spinhuis
2004 A nemzetek eredet. In: Kántor Zoltán (szerk.): Nacionalizmuselméletek. Budapest: Rejtjel Kiadó. 204–229.
SOJA, EDWARD W.
2008a Verräumlichungen: Marxistische Geographie und kritische Gesellschaftstheorie. In: Belina, Bernd – Michel, Boris (Hrsg.): Raumproduktionen. Beiträge der Radical Geography. 77–110. Münster: Westfälisches Dampfboot
2008b Vom „Zeitgeist" zum „Raumgeist". New Twists ont the Spatial Turn. In: Döring, Jörg – Thielmann, Tristan (Hg.): Spatial Turn. Raumparadigma in der Kultur- und Sozialwissenschaften. 241–262. Bilefeld: Transcript.
SOMOGYI SÁNDOR
1974 Búcsú Prinz Gyulától. *Földrajzi Közlemények*. XXII. (XCVIII) 1. 85–88.

SOMOGYI SÁNDOR
1984 Prinz Gyula, a földrajztudomány egyetemes művelője. *Földrajzi Közlemények*. XXXII. (CVIII) 1. 5–9.
SONKOLY GÁBOR – ERDŐSI PÉTER (szerk.)
2004 A kulturálsi örökség. Budapest: L`Harmattan
SPANNENBERGER NORBERT
2005 A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között. Budapest: Lucidus Kiadó
SPEER, ALBERT
1996 Hitler bizalmasa voltam. Budapest: Zrínyi Kiadó
1999 Spandaui börtönnapló. Budapest: Interpress Kiadó
STEGENA LAJOS
1981 Térképtörténet. Budapest: Tankönyvkiadó
1998 Tudományos térképezés a Kárpát-medencében 1918 előtt. Budapest: Akadémiai Kiadó
SZŰCS JENŐ
1997 A magyar nemzeti tudat kialakulása. Budapest, Balassi Kiadó–JATE–Osiris
STOY, MANFRED
2007 Das Österreichische Institut für Geschichtsforschung 1929–1945. Wien–München: R. Oldenbourg Verlag
STRAUMANN, LUKAS – WILDMANN, DANIEL
2008 Carl Koechlin, die J. R. Geigy A. G. und die NSDAP. In: Haumann, Heiko – Petry, Erik – Richers, Julia (Hg.): Orte der Erinnerung: Menschen und Schauplätze in der Grenzregion Basel 1933–1845. 128–131. Basel: Christoph Merian Verlag
STRÖMPL GÁBOR
1921 A geografia mibenléte. Földrajzi Közlemények. XLIX. 100–105.
SUPPAN, ARNOLD – HEUBERGER, VALERIA
1991 Perspektiven des Nationalismus in Mittel-, Ost-, und Südosteuropa. Österreichische Osthefte. 33. 2. 199–213.
SZABÓ A. TÖHÖTÖM
2004 Látható és láthatatlan terek Kolozsváron. Néprajzi Látóhatár. XIII. 3–4. 87–112.
SZABÓ JÓZSEF
1993 A természetföldrajz tárgya, céljai, tagolódása, tudomány-rendszertani helye. In: Borsy Zoltán (szerk.): Általános természetföldrajz. 7–27. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
SZABÓ JÓZSEF – BORSY ZOLTÁN
1988 Csillagászati földrajz. Budapest: Tankönyvkiadó
SZABÓ LÁSZLÓ
1954 Magyarország földrajza. Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó
SZARKA LÁSZLÓ
1995 Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika. Pozsony: Kalligram
1997 Asszimiláció a 20. századi Magyarországon. In: Hanák Péter (főszerk.): Híd a századok felett. 397–408. Pécs: University Press
1998 Duna-táji dilemmák. Budapest: Ister
SZÁDECZKY-KARDOSS ELEMÉR
1978 Tisia és lemeztektonika. Földrajzi Közlemények XXVI. (CII.) 4. 305–315.
SZEDERKÉNYI TAMÁS
1984 Prinz Gyula, a geológus. Földrajzi Közlemények XXXII. (CVIII.) 1. 14–16.
SZENDE GYULA
1900 Törzstérképek a népesség statisztikájáról. In: Földrajzi Közlemények. XXVIII. 315–319.

SZIJÁRTÓ ZSOLT
2008 Tér, kultúra, kommunikáció – kultúrakutatás a „kulturális" fordulat után. In: Szijártó Zsolt: A hely hatalma. 232–246. Budapest: Gondolat
SZŰCS ALEXANDRA (szerk.)
1998 Hagyomány és modernitás a kultúrában és a néprajzban. Budapest: Néprajzi Múzeum
TAKÁTS JÓZSEF
2007 A tér és az idő nemzetiesítése és az irodalmi kultuszok. In: Takáts József: Ismerős idegen terep. 137–151. Budapest: Kijárat Kiadó
TAYLOR, ANNE-CHRISTINE
1993 A rend a kultúrában. In: Descola, Philippe–Lenculd, Gérard–Severi, Carlo–Taylor, Anne-Chritine: A kulturális antropológia eszméi. 215–236. Budapest, Századvég Kiadó
TÁTRAI PATRIK
2006 Adalékok a települések belső etnikai térszerkezetének kutatásához. Földrajzi Értesítő. 55. 3–4. 273–286.
2007 Válogatott bibliográfia Köztes-Európa etnikai földrajzához és etnikai térképezéséhez (1691–2006). Budapest: MTA FKI.
TELEKI PÁL
1936 A gazdasági élet földrajzi alapjai. Budapest: Centrum Kiadó Részvénytársaság
1937 Egy néprajzi térképről. In: Földrajzi Közlemények LXV. 60–70.
2000a Táj és faj. In: Ablonczy Balázs (szerk.): Teleki Pál: Válogatott politikai írások és beszédek. 14–26. Budapest: Osiris Kiadó
2000b Válogatott politikai írások és beszédek. (Szerkesztette: Ablonczy Balázs). Budapest: Osiris Kiadó
TELEKI, PAUL – RÓNAI, ANDREW
1937 The Different Types of Ethnic Mixture of Population. Budapest: Athenaeum 1937 Memorandum on the Different Types of Ethnic Mixture of Population. Budapest: Athenaeum
TELEGDI ROTH KÁROLY
1929 Magyarország geológiája. Budapest: Danubia Könyvkiadó
TENGELYI LÁSZLÓ
1995 Kant. Budapest: Áron Kiadó
TERESTYÉNI TAMÁS
2006 Kommunikációelmélet. Budapest: Typotex
TILKOVSZKY LORÁNT
1967 Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–41) Budapest: Akadémiai Kiadó
1974 SS-toborzás Magyarországon. Budapest: Kossuth Kiadó
1978 Ez volt a Volksbund. Budapest: Kossuth Kiadó
1993 Fritz Valjavec és a magyarországi németség (1935–1944). In: Századok. 127. 601–649.
1998 Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Debrecen: Csokonai Kiadó
TILLEY, CHRISTOPHER
1994 A Phenomenology of Landscape Places, Paths, and Monuments. Oxford–Providence, USA: Berg
TÍMÁR LAJOS
2003 Történeti földrajz és társadalomtörténet. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. 340–370. Budapest: Osiris
TOROCZKÓI WIGAND EDE
1914 A magyar csillagos ég. In: Néprajzi Értesítő XV. 270–285.
TÓTH ÁGNES
2000 A magyarországi németek kutatása. In: Kisebbségkutatás. 9. 1. http://www.hhrf.org/kisebbsegkutatas/kk_2000_01/cikk.php?id=201

TÖREKY FERENC
2002 Vizuális kommunikáció. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
TÖRÖK ZSOLT
1987 A térképi modell dialektikája. In: Földrajzi Értesítő. XXXVI. 1–2. 143–152.
T. SZABÓ LEVENTE
2008 A tér képei: tér, irodalom, társadalom. Kolozsvár: Komp-Press
TÚROS ENDRE
1996 Magyarok, románok, cigányok: ki van a középpontban? Református templom egy katolikus magyar faluban; templomépítés mint szimbolikus térfoglalás. In: Gagyi József (szerk.): Egy más mellett élés. 165–180. Csíkszereda: KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja.
UJVÁRI PÉTER (szerk.)
1929 Magyar zsidó lexikon. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság
Új Magyar Lexikon 4.
1961 Budapest: Akadémiai Kiadó
VAJDA MIHÁLY
1989 Ki a zsidó Közép-Európában? In: Világosság. XXX. 8–9. 648–655.
VARSIK, BRANISLAV
1940 Die slowakisch-magyarische ethnische Grenze in den letzten zwei Jahrhundert. Bratislava-Pressburg
VÁRI ANDRÁS
2006 Etnikai sztereotípiák a Habsburg Birodalomban a 19. század elején. A sztereotípiaképzés funkciói és az állam tudománya, a statisztika fejlődése. In: Klement Judit – Miskolczy Ambrus – Vári András (szerk.): Szomszédok világa. 89–126. Budapest: KSH Könyvtár és Levéltár
VIRÁG TÜNDE
2003 Gettósodó térség, gettósodó iskolarendszer. Kisebbségkutatás. 12. 2. 363–373.
WATSON, PETER
1985 Psycho-Krieg. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag
WEBER-KELLERMANN, INGEBORG – BIMMER, ANDREAS
1985 Einführung in die Volkskunde/Europäische Ethnologie. Stuttgart: J. B. Metzleresche Verlagsbuchhandlung
WEINRICH, HARALD
2002 Léthé. Budapest: Atlantisz
WOLF, ERIC R.
2000 Az antropológia a hatalmi erőtérben. Lettre Ősz 38. http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre38/wolf.htm (2008. november)
ZEIDLER MIKLÓS
2001 A revíziós gondolat. Budapest: Osiris Kiadó
2002 A magyar irredenta kultusz a két világháború között. Budapest: Teleki László Alapítvány
2005 Mozgástér a kényszerpályán. A magyar külpolitika „választásai” a két háború között. In: Romsics Ignác (szerk.) Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. 162–205. Budapest: Osiris Kiadó
ZOMBORY MÁTÉ
2006 Nemzeti rítusok kartográfiája. Replika, 56–57. (december) 81–103.

Ábrajegyzék

1. ábra. A dobogókői szívcsakra pszeudotudományos elképzelése (http://kulturalis-kreativok2009.ning.com/2010.07.)
2. ábra. Magyarország eocénkori térképvázlata.
3. ábra. A Tisia-tömb (*Prinz* 1936: 93.).
4. ábra. A Kárpát-medence mint mezopotamikus tér.
5. ábra. A francia centralizmust segítő folyóhálózat (Obst 1926: 29).
6. ábra. Az orosz centralizmust segítő folyóhálózat (Obst 1925: 31).
7. ábra. A brit centralizmust segítő folyóhálózat (Obst 1925: 31).
8. ábra. A németországi folyórendszer mint akadály a német centralizmus előtt (Obst 1925: 31).
9. ábra. A Kárpát-medence negyedidőszaki alluviális területe és határa.
10. ábra. Prinz elképzelésének modellje. 1. A honfoglalás iránya és a magyarság belső szétszóródása.
11. ábra. Prinz elképzelésének modellje. 2. A magyar „kulturális hatóerő" iránya.
12. ábra. A „Kükküllők Mezopotámiája" (http://www.karpatenwilli.com/komi8609.htm)
13. ábra. Államhatárok tartóssága Közép-Európában (Rónai szerk. 1993: 401).
14. ábra. Néhány jelentősebb birodalom területi fejlődése (Rónai szerk. 1993: 399).
15. ábra. A román államhatár idealizált 1/3–1/3–1/3 tájfelosztási arányának modellje.
16.a. ábra. Színkód és részlet a nemzetiségi térképből.
16.b. ábra. Részlet a térkép jelkódjából.
16.c. ábra. Részlet a nemzetiségi térképből.
17. ábra. Részlet az anyanyelvi térképből.
18. ábra. Dr. Dénes István: Mentsük meg a Dunántúlt! című kötetének címlapja.
19. ábra. Wilfried Krallert magyarországi szolgálati tevékenysége.
20. ábra. Jakabffy Imre (szerk.) Közép-Európa nemzetiségi térképe (1942).
21. ábra. Jakabffy Imre 2004. december 27. Háttérben – szobája ajtaján – az általa szerkesztett Közép-Európa nemzetiségi térképe (1942) látható.
22.a. ábra. Johannes Itten színköre *a.* In: Itten J. 2000. 33.
22.b. ábra. Johannes Itten színköre *b.* In: Itten J. 2000. 33.
23. ábra. A magyar–szlovák nyelvhatár vidékének és a szomszédos területeknek nemzetiségi térképe.
24. ábra. Nemzetiségi többség 50%-on felül. In: Rónai szerk. 1993: 101.
25.a. ábra. A vörös–zöld komplementer kontraszt. In: Itten 2000. 78.
25.b. ábra. A vörös–zöld komplementer kontraszt. In: Itten 2000. 78.
26. ábra. Az államhatár-változások a keleti német területeken 1914–1945. In: Krallert–Kuhn 1958: 22.
27. ábra. Herzberg: Die Völker Europas 1920.
28. ábra. A vörös–zöld komplementer kontraszt módosulása. In: Itten 2000. 61.
29. ábra. Ungaria la 1941.
30. ábra. A vörös–zöld komplementer kontraszt módosulása. In: Itten 2000. 61.
31. ábra. Cholnoky Jenő nemzetiségi térképének részlete (1906).
32. ábra. Wilhelm Winkler nemzetiségi térképének részlete (1921).
33. ábra. Földrajzi térképfüzet, 1954.
34. ábra. Részlet az 1954-es iskolai atlaszból.
35. ábra. Magyarország pozicionálása az 1963-as iskolai atlaszban.
36. ábra. Földrajzi atlasz a középiskolák számára, 1983.
37. ábra. Közép-Európa és a szomszédos területek.
38. ábra. Földrajzi atlasz.
39. ábra. A Kárpát-medence térképe.
40. ábra. Caspar David Friedrich: Juno-templom Agrigentóban, 1828–1830.

dc_29_10

MELLÉKLET

A nyelvhatárakció dokumentációja

dc_29_10

Magyar királyi Ministerelnök.
4745 szám érkezett XII/8 1902

Tárgy: Vallás- és közoktatás-ügyi minister
Tordán az oláhság térfoglalása tárgyában.

Bizalmas, k.s.k.

A m. kir. központi statisztikai hivatal igazgatójának.

A vallás- és közoktatás-ügyi minister úr már m.é. hó 4-én 4313. eln. sz.a. kelt átiratával, Méltóságod adatai alapján, szóvá tette hivatali elődömnél az Oláhságnak Tordán mutatkozó térfoglalását s kérte, hogy a baj elháritására szükséges teendők, esetleg Méltóságod bevonásával, tétessenek meg.

A mutatkozó nemzetiségi térfoglalások elháritásának eszközeivel okvetlenül kell foglalkoznunk, de intézkedések csupán a helyzet teljes ismerete, az összes tekintetbejövő körülmények alapos felderitése és mérlegelése után volnának tehetők.

Ha megfontoljuk, hogy a magyarság az összes népességnek

1880-ban …..	Magyarországon	46,65%-a,	a Magyarbirodalomban	41.21%-a
1890-ben …..	”	48.61%-a,	”	42,81%-a
1900-ban …..	”	51.4 %-a,	”	45,4 %-a

volt: ugy a magyarság térvesztéséről komolyan beszélni nem lehet s az e tekintetben időnkint mégis fel-felmerülő aggodalmak csak a teljes tájékozatlanságnak, vagy a tulhajtott hazafias érzelmeknek kifolyásai lehetnek.

Hogyha tehát a nemzetiségek térfoglalásáról időről-időre mégis hallunk alapos panaszokat, mint a jelen esetben is, ugy csak lokális természetü bajról, a nyelvhatárok kedvezőtlen eltolódásáról lehet szó. Ezen eltolódások főleg abból a szempontból károsak, hogy az ország egész területének a magyarság részéről leendő, lehetőleg teljes megszállását hátráltatják, s mint ilyenek megakadályozandók.

Erre való tekintettel első sorban nem az elmélet, hanem a kormányzás gyakorlati szükségleteinek megfelelő módon és a legutolsó népszámlálás adatainak felhasználása mellett, megvolnának állapitandók a magyar-nemzetiségi nyelvhatároknak azon pontjai:

1. a hol a magyarság térhóditása az országos átlagot meghaladta,
2. a hol a magyarság térfoglalása az országos átlagon alul maradt,
3. a hol a magyarság stagnált vagyis a státusquo nem változott,
4. a hol az egyes, külön-külön megnevezendő nemzetiségek csekélyebb mértékben tért hóditottak. A „csekély mértékben” fogalomnak számban való megállapitását Méltóságod belátásra kivánom bizni,
5. a hol a nemzetiségek jelentékeny mértékben hóditottak tért.

E kategóriákon belül az egyes helyek vidékenkint s a lélekszám magaságához képest megfelelő sorrendbe volnának foglalandók.

Miután pedig a nemzetiségek a nyelvhatárokon kívűl még egyéb exponáltabb pontokon is terjedhetnek, az imént felsorolt 3., 4. és 5. kathegoriák szerint egy külön kimutatásban ezen utóbbi helyek is fel volnának sorolandók.

Annak megjegyzése mellett, hogy a helyzetnek s a fejlődésnek számokban való kimutatásán kívűl szivesen venném annak graficus kimutatását is, még kiválóan hangsulyoznom kell jelen leiratomnak különösen bizalmas természetét.

Fogadja stb.

Csatolandó az igtatmány, 1 db.

Budapest, 1903. évi julius hó 31-én

Magyar királyi Ministerelnök.

4745 M. E. szám érkezett XII/8 1902 Ezzel elintézve

I. ügyosztály.

A beadvány { száma: 4313. eln. kelte: 1903 XII/4

Határidő: 1903 XI/20.

Másolta: Adorjan

Összeolvasta: P. f.

Kiadta: VIII/23. 903 Ohukán

Kivezette:

Tárgy:

Vallás- és közoktatás-ügyi minister Tordán az oláhság térfoglalása tárgyában.

Előirat:

Utóirat:

L. 2236-903
3350-905

Bizalmas, k.s.k.

A m. kir. központi statisztikai hivatal igazgatójának.

A vallás- és közoktatás-ügyi minister ur m.é. december hó 4-én 4313. eln. sz.a. kelt átiratával, Méltóságod adatai alapján, szóvá tette hivatali elődömnél az Oláhságnak Tordán mutatkozó térfoglalását s kérte, hogy a baj elháritására szükséges teendők, esetleg Méltóságod bevonásával, tétessenek meg.

A ~~magam részéről szivesen foglalkozom ugyan~~ mutatkozó nemzetiségi térfoglalások elháritásának eszközeivel, de intézkedése~~k~~ csupán a helyzet teljes ismerete, az összes tekintetbejövő körülmények alapos felderitése és mérlegelése után volnának ~~hajlandó megte~~ hetők.

Ha megfontoljuk, hogy a magyarság az összes népességnek

22/8 903.

OL. K 26-1903-XXV-181 (4745/902.)

4745-1902

Tétel	Alapszám
XXI	

./. 62

1880-ban ..... Magyarországon 46.65%-a, a Magyarbirodalomban 41.21%-a
1890-ben ..... " 48.61%-a, " 42.81%-a
1900-ban ..... " 5i.4 %-a, " 45.4 %-a

volt: ugy a magyarság térvesztéséről komolyan beszélni nem lehet s az e tekintetben időnkint mégis fel-felmerülő aggodalmak csak a teljes tájékozatlanságnak, vagy a tulhajtott hazafias érzelmeknek kifolyásai lehetnek.

Hogyha tehát a nemzetiségek térfoglalásáról időről- időre mégis hallunk alapos panaszokat, mint a jelen esetben is, ugy csak lokális természetü bajról, a nyelvhatárok kedvezőtlen eltolódásáról ~~von~~ lehet szó. Ezen eltolódások főleg abból a szempontból károsak, hogy az ország egész területének a magyarság részéről leendő, lehetőleg teljes megszállását hátráltatják, mint ilyenek megakadályozandók.

Csatolandó

Erre való tekintettel első sorban nem az elmélet, hanem a kormányzás gyakorlati szükségleteinek megfelelő módon és a legutolsó népszámlálás adatainak felhasználása mellett, megvolnának állapitandók a magyar-nemzetiségi nyelvhatároknak azon pontjai:

1. a hol a magyarság térhóditása az országos átlagot meghaladta,

2. a hol a magyarság térfoglalása az országos átlagon alul maradt,

3 a hol a magyarság stagnált vagyis a státusquo nem változott,

4. a hol az egyes, külön-külön megnevezendő nemzetiségek csekélyebb mértékben tért hóditottak. A "csekély mértékben" fogalomnak szában való megállapitását Méltóságod belátására kivánom bizni,

5. a hol a nemzetiségek jelentékeny mértékben hóditottak tért.

E kathegoriákon belül az egyes helyek vidékenkint s a lélekszám magaságához képest megfe-

lelő sorrendbe volnának foglalandók.

Miután pedig a nemzetiségek a nyelvhatárokon kivül még egyéb exponáltabb pontokon is terjedhetnek, az imént felsorolt 3., 4. és 5. kathegoriák szerint egy külön kimutatásban ezen utóbbi helyek is fel volnának sorolandók.

Annak megjegyzése mellett, hogy a helyzetnek s a fejlődésnek számokban való kimutatásán kivül szivesen venném annak graficus kimutatását is ~~és hogy az igy felmerülő költségeket hajlandó volnék Méltóságodnak megtéríteni~~, még kiválóan hangsulyoznom kell jelen leiratomnak különösen bizalmas természetét.

Fogadja stb.

Csatolandó az igtatmány, 1 db.

Budapest, 1903. évi julius hó 31-én.

dc_29_10

M. kir. központi
STATISZTIKAI
Hivatal

Bizalmas.

4661/eln. sz.

Nagyméltóságú
Báró Fejérváry Géza,
v.b.t. tanácsos, m. kir. ministerelnök úrnak
Budapest.

Nagyméltóságú Ministerelnök Úr!

Nagyméltóságod hivatali elődje még az 1903. évi augusztus hó 22-én 4745/902. sz. a. kelt magas leiratával azt a megtisztelő bizalmas megbizást méltóztatott adni a mély tisztelettel alulirt hivatalnak, hogy a nemzetiségek esetleges terjeszkedésének megállapithatására és ezen terjeszkedés megakadályozásának czéljaira a kormányzás gyakorlati szükségeinek megfelelő módon készitsen összeállitásokat a magyar és nemzetiségi nyelvhatárokról, kitüntetvén, hogy hol fejlődött a magyarság az országos átlagnál kedvezőbben, vagy annál kedvezőtlenebbül, hol stagnált a magyarság fejlődése, s viszont hol nyomultak előre a nemzetiségek kisebb vagy nagyobb mértékben a magyarság rovására.

Hogy ennek a megtisztelő feladatnak a mély tisztelettel alulirt hivatal ahhoz a nagyfontosságú nemzeti érdekhez méltó alapossággal megfelelhessen, a mely a nyelvhatárok erősitéséhez fűződik, az akkor épen folyamatban volt népszámlálási munkálatokkal kapcsolatosan két alapvető, előkészitő munkát kellett végeznie.

Az egyik a nemzetiségi arányszámoknak kiszámitása volt minden egyes község minden nemzetiségére nézve az 1880., 1890. és 1900 évi népszámlálások adatai alapján. Ez a munkálat három népszámlálás eredményeit állitja szemléltetően egymás mellé abszolút számokban és százalékokban s húsz esztendei fejlődésről számol be minden egyes községre vonatkozólag, s a nyelvhatárok eltolódásának vizsgálatához alapvető fontosságú volt.

A másik munkálat a fent idézett magas leirat azon kivánságához képest, hogy a helyzetnek s a fejlődésnek számokban való kimutatásán kívül annak grafikus ábrázolása is szükséges volna – az 1900. évi népszámlálás alkalmával talált nemzetiségi arányoknak községenkint való grafikus feltüntetése volt, olyképen, hogy minden egyes községet a térképen a lélekszámával arányos nagyságú kör ábrázol, a mely körnek a községbeli nemzetiségek arányszámához mért szeletei az illető nemzetiségnek megfelelő színnel festettek be. Az egész ország területe tizenkét nagy térképszelvényt foglal el; kettőt ezek közül kegyes megtekintés végett tisztelettel bátorkodom visszakérőleg idecsatolni.

E térképek igen szemléltetően tájékoztatnak a nemzetiségek megoszlásáról s a nyelvhatárokról, s a korábban készitett hasonló czélú térképektől lényegesen különböznek, mert míg amazok a nemzetiségi arányszámokat a területre alkalmazták s így különösen a határszéleken az Erdélyt és a Királyhágón inneni Magyarországot elválasztó hegyes vidékeken nagy lakatlan területeket tüntettek fel

nemzetiségek által lakott terület gyanánt, addig a most készült térkép a nemzetiségi arányokat az összes lélekszámhoz viszonyítván, tulajdonképpen a népsűrűség is kifejezésre jut és igy sokkal tisztább és megbízhatóbb képet nyújt a nemzetiségek erőviszonyairól.

A két előkészitő munkálat is hosszú időt vett igénybe, s hogy ezek befejezte után a mély tisztelettel alulirt hivatal nem foghatott hozzá azonnal megtisztelő feladatának érdemleges megoldásához, annak magyarázatául bátorkodom megemliteni, hogy időközben egy rendkívüli sürgősségű s nemzeti szempontból szintén nagy fontosságú munkálat utaltatott a tisztelettel alulirt hivatal feladatkörébe: a választói jog reformjához szükséges statisztikai adatok gyűjtése és feldolgozása.

Ez a nagy terjedelmű felvétel is értékes anyagot szolgáltatott azonban a nyelvhatárokra vonatkozólag végzendő tanulmányokhoz, a mennyiben a nemzetiségek műveltségi és gazdasági viszonyainak eddig nem kutatott sok részletét világitja meg.

A szükséges előmunkálatok befejezte és egyéb, igen sürgős teendőinek elvégzése után tehát a mély tisztelettel alulírt hivatal csak most foghatott hozzá a nyelvhatárokra vonatkozó kutatások érdemleges megkezdéséhez. Már a tervezések során azonban annyi új szempont merült fel, a melyeknek mérlegelése okvetlenül szükségesnek látszik s annyi új részlet tolúl előtérbe és kiván helyet a munkában, hogy a mély tisztelettel alulirott hivatal szükségesnek véli már most – mielőtt kutatásainak konkrét eredményeiről beszámolhatna – jelentést tenni Nagyméltóságodnak arról az eljárásról, a melyet kutatásai során követendőnek vél s Nagyméltóságod kegyes hozzájárulását kérni ahhoz, hogy a munkálat – a fent idézett nagybecsű leirat által előszabott kereteken talán némileg túl is terjeszkedve, de a fontos czél által megkivánt alapossággal és részletességgel – az alább mély tisztelettel előadandó elvek és módozatok szerint hajtassék végre.

Tiszteletteljes előterjesztésem során külön bátorkodom megemlékezi a., a területről, a mely a kutatásokba bevonandó lenne, b., a szükséges adatokról, a melyeket a nyelvhatárokon lévő községekre vonatkozólag a mély tisztelettel alulirt hivatal feldolgozandóknak vél, c., az esetleges javaslatokról, a melyeket a hivatal fentebbi munkálkodása során kinálkozó tanúságok alapján előterjeszteni bátorkodik, d., a munkálat időbeosztásáról és határidejéről, valamint a munkálatból folyó és az azzal rokontermészetű költségekről.

A., A nyelvhatár területek kijelölése.

A nyelvhatár területek kijelölésénél zsinórmértékül a nagyméltóságod hivatali elődjének elől idézett leiratában 1.-5. pontok alatt körülirt szempontok szolgálnának. E szempontok folytonos figyelemmel tartása mellett azonban tiszteletteljes véleményem szerint a vizsgálat alá vonandó területek a következő föld- és néprajzi csoportositás szerint volnának tagolhatók:

1. A magyar nyelvterületek határközségei, mindenütt a magyar és nem magyar községek széles szegélyével. Ily magyar nyelvterület tulajdonképpen kettő van az országban: a délkeleti részén lévő székely nyelvterület s az Alföld medenczéjét s a dunántúli dombvidéket majdnem a nyugati határig megtöltő kompakt magyarság. A tulajdonképeni históriai székely területhez kapcsolódik – bár sok helyütt, sajnos, igen lazán, és oláh nyúlványokkal sűrűn megszakitva, a régi erdélyi „magyar nemzet”, a Mezőségnek, a Küküllő- és Marosvölgynek, Ko-

lozsnak, Torda-Aranyosnak, Szolnok-Dobokának stb. magyarsága. Minthogy a régi erdélyi magyarság és székelység különválasztása akkor is inkább, politikai jellegű volt, ma pedig már kizárólag csak történeti értékű s a királyhágóntúli magyarság munkánk szempontjából most annyiban is egyöntetű kezelést igényel, mert az egész vonalon egy és ugyanazon veszedelem, a terjedő oláhság ellen van szüksége védelemre, – a nyelvhatárok kijelölésénél az egész királyhágóntúli magyarság egy nyelvterületnek veendő s domináló eleme után székely területnek nevezhető. Úgy e székely területen, mint az alföldi nyelvterületnek az oláhsággal érintkező részein is megfigyelés alá volnának veendők tiszteletteljes véleményem szerint olyan községek is, a melyek nem fekűsznek ugyan közvetlenül a nyelvhatáron, de magyar ajkú lakosai görög lithurgiát követnek s igy állandó a veszedelem, hogy oláh befolyás alá kerülhetnek.

2. Magyar nyelvszigetek és nyúlványok idegen nyelvterületen, a körülöttük fekvő idegen nyelvszegélylyel. Ez a csoport aránylag kevésbé jelentékeny, mert a kompakt magyar területek határából kiágazó nyúlványok úgyis az 2. sz. alatt tárgyaltatnának, viszont azok a magyar nyúlványok, a melyek tovább terjeszkedésre vannak hivatva, külön megitélést kivánnak. E helyütt csak azok a magyar szigetek és nyúlványok jönnének tekintetbe, a melyek meghóditásra egyelőre nem alkalmas nemzetiségi területen vannak, nem is természetes népesedési folyamat útján jöttek létre, hanem mesterségesen (pl. telepités, vagy iparvállalatok létesitése útján stb.) s igy feladatunk velük szemben legföljebb az, hogy izoláltságukban erősitsük s az ellenállásra képesebbé tegyük őket.

3. Idegen nyelvszigetek és nyúlványok a magyar nyelvterületen, a körülöttük lévő magyar nyelvterülettel. E csoportba tartoznának főleg az összefüggő alföldi és dunántúli magyar nyelvterületen elhelyezkedett német szórványok (egy csoportjuk Baranya, Fejér és Tolna vármegyékben, a többi Veszprém, Komárom, Fejér, Esztergom és pest vármegyékben), a Baranyában, Pest megyében lévő szerbek, a békési tótság, s ugyancsak tót szórványok Pest, Szabolcs, Borsod, Heves, Esztergom vármegyékben s Nógrádnak alsó felében.

4. Jelentékeny, vagy számottévő magyar kisebbségek idegen nyelvterületen, különösen városok, a periferiájukba tartozó idegen községekkel. E csoportba a nemzetiségi területen lévő azon töredék magyarság tartozik, a mely az egyes városokban és községekben kétségtelen kisebbséget képez magyar s igy még magyar szigetnek sem nevezhető: de mégis megszakítja a nemzetiségi terület kizárólagosságát s kulturai, gazdasági vagy politikai kedvezőbb helyzete révén kis száma daczára is elég erős arra, hogy mintegy hullámtörő gátul szolgáljon a terjeszkedő és elönteni vágyó nemzetiségi áramlattal szemben. Ezen szempont alá esnek a nagyobb ipartelepek keletkezése által idegen nyelvterületen létrejött magyar töredékek, a melyek közül, mint legfontosabban, a petrozsényvidéki szénbányák területét bátorkodom emliteni. Ide tartoznak kevés kivétellel a nemzetiségi területeken lévő városok, a melyekben a magyarságot az adminisztráczióban való túlnyomó képviselete politikailag, az értelmiségben és kereskedelemben való élénkebb részvétele kulturailag és gazdaságilag kedvezőbb helyzetbe juttatja s képessé teszi arra, hogy bizonyos tekintetben az illető város közvetlen környezetére is befolyással legyen. E magyar kisebbségek óvása és gondozása tiszteletteljes véleményem szerint nemzeti szempontból nagyon fontos, mert a magyarságnak a nemzetiségi területeken elszórt ilyen őrszemei nemcsak gátjául szolgálnak a nemzetiségi terjeszkedő irányzatnak s még a legrosszabb esetben

is megfigyelő állomásai a nemzetiségi törekvéseknek, hamar, kedvező előfeltételek mellett, magvait képezhetik a jövőben kialakulandó erősebb magyar szigeteknek.

5. Az országhatáron, nagy közlekedési útvonalak mellett fekvő községek. E csoportba tartoznak az országhatár mindazon községei, a melyeknél határátkelés s a határszéli lakosság érintkezése egyáltalán lehetséges: tehát a folyók mentén, a Dráva és a Duna mellett fekvő községek, továbbá a Kárpátok által védett határon a határon átvezető vasútvonalak, közútak, szorosok, hágók mentén lévő községek, tekintet nélkül arra, hogy lakosságuk magyar vagy idegen ajkú-e. A magyar államiság kifejezésre juttatása érdekében szükséges ugyanis, hogy e községek különös gondoskodás tárgyai legyenek s magyarságuk mesterséges úton is előmozdittassék. A galicziai határon levő községek a bevándorlás elleni védekezés szempontjából is fokozottabb gondozásban részesitendők; a Szerbia és Románia határán lévő falvaknak az akczióba való bevonása pedig még a honvédelem szempontjából is rendkívüli fontosságú, mert egyáltalán nem lehet közömbös, hogy határaink esetleges megtámadtatása idején a határszéli lakosság a magyar állam iránt barátsággal és hűséggel viseltetik-e, vagy pedig az idegen invázióval rokonszenvezve, nem vetemedik-e esetleg kémszolgálatokra is?

6. Barátságos és barátságtalan nemzetiségek érintkezési területei, az utóbbiak nyúlványai és szigetei az előbbiek területén. E csoport nem tartoznék szorosan a magyar nyelvhatárok védelmére szoritkozó akczióhoz, de tiszteletteljes véleményem szerint annak mégis lényeges kiegészitő részét képezi. Hosszú időre utópia az, hogy Magyarország területén a magyarság kizárólagossá legyen, mindig számolnunk kell azzal, hogy nyelvükhöz hű és beolvadásra nem hajlandó s nem alkalmas nemzetiségeink lesznek. A mikor azonban a magyar nyelvhatárok védelmére akczió indittatik, ennek a magyar érdekek előmozditására irányuló czélja mellett szükségképen ott lappang az a törekvés is, hogy a magyar állameszmének s a magyar hegemóniának ártani igyekvő nemzetiségi áramlatok ellensúlyoztassanak és lehetőleg hatástalanittassanak ott is, a hol ezek az áramlatok nem közvetlenül a magyar nyelvhatáron, hanem nemzetiségi területen nyilvánulnak. A káros nemzetiségi áramlatok elleni küzdelemben pedig okvetlenül észre kell vennünk, hogy míg a nemzetiségek egy része – különösen a tótság és oláhság – államellenes izgatásoktól sem riad vissza s az állameszme iránt lélekben hűséggel nem viseltetik, addig egy más rész – a németek és ruthének zöme – a magyar állam iránt hűséggel viseltetve, nem akadályozza a magyar nemzeti állam kiépitését s a saját nyelvének ápolásán kívül nem törekszik ellentéteket ébreszteni közte és a magyarság közt. Magyar nemzeti és faji érdek tehát, hogy ott, a hol a nemzetiségi nyelvterületen egy ily hű és barátságos s egy más, agressziv és barátságtalan nemzetiség közt érintkezési vonal van, sőt beolvasztási folyamat észlelhető, segitő kezünket a velünk inkább rokonszenvező nemzetiségnek nyújtsuk s azt óvjuk meg, nehogy a harcziasabb nemzetiség elnyomja s a magyarsággal szemben ezzel is új erőt nyerjen.

Nagyméltóságod bölcs elhatározásától függ, hogy az akcziót ez irányban is kiterjeszteni méltóztatik-e, és pedig mely határig; a mély tisztelettel alulirt hivatal a fönt előadott okokból minden esetre javasolni bátorkodik, hogy legalább a nyelvhatárokra vonatkozó adatgyűjtésbe a barátságos és barátságtalan nemzetiségek érintkezési területei is befoglaltassanak. Ily területekül különben a következők volnának kiszemelhetők: a ruthén nyelvterületeknek az oláhsággal

való érintkezése; a tótság által körülözönlött szepesi németség s végül a királyhágóntúli szász faj, a mely az ott kiélesedett nemzetiségi harczok következtében ugyan maga is agresszivebb a fönt emlitett barátságos nemzetiségeknél, de kulturai és gazdasági kiválósága, valamint föltétlen királyhűsége s néhány túlzó leszámitásával, az állameszméhez való kétségtelen ragaszkodása mégis értékes és megóvandó tulajdonságok, s abban az átalakulásban, a mely a Királyhágón túl a szászok rovására s az oláhság előnyére folyik, mindenesetre a szász faj érdemel támogatást.

7. Természetes hóditási vonalak két magyar nyelvterület összekötésére. Földrajzi és ethnografiai szempontból bizonyos vidékek szinte kinálkoznak arra, hogy a magyarság által megszállassanak, illetőleg hogy az onnan kiszoritott magyarság oda visszatelepittessék. Különösen kivánatos ez ott, a hol kisebb-nagyobb nemzetiségi terület szakítja meg a magyarság összefüggését, ha itt az összekötő kapcsot a két magyar nyelvterület közt sikerül létesitenünk, a természetes érintkezési és vándorlási folyamat tovább folytatja a megkezdett művet, továbbépíti az összekötő vonalat a magyarság erősitésére s a ketté választott nemzetiségek további elszigetelésére. Ily legfontosabb összekötő vonal volna a Maros folyó termékeny völgyes, Marosvásárhelytől- a honnan ugyan még hosszú darabig szakadozott magyarság kiséri a Maros mentét – Aradig, a hol már az alföldi magyar nyelvterület uralma kezdődik. Magyar szórványok e vonalon mindenütt vannak, a magyarság kifejlesztése e vidéken ketté választhatná az oláh nyelvterületet s különösen jó hatással lehetne a termékeny Bánságnak már is folyamatban lévő magyarosodására. A királyhágóntúli magyarságnak az alföldi magyar nyelvterülettel való összekötésére még három alkalmas vonal kinálkozik: az egyik Kolozs vármegyétől a Körös mentén Nagy-Váradig, a másik ugyanonnan a Szilágyságon át Szatmár sik vidékéig, a harmadik pedig a Szamos völgyén Kolozsvártól Désnek s innen Nagybánya és Szatmár-Németi felé. Kisebb jelentőségű – belső – összekötő vonalakúl szolgálhatnának a két Küküllő vidéke az udvarhelyi székelységtől a Marosig stb.

8. Nemzetiségi területeken oly szórványos pontok, a hol magyar sziget létesitésére bizonyos előfeltételek adva vannak. Nagyobb ipari és bányatelepek kerülnének e csoportba, főleg az állam közvetlen rendelkezése alatt állók (mint a kincstári bányák, vasművek stb.), vagy pedig az állam által befolyásolható társulatok birtokában lévők. Ezek jó része tisztán nemzetiségi vidéken működik, de – különösen az állami üzemek – magyar tisztviselőkkel. A létesitendő magyar szigetnek tehát úgyszólván a vezérkara már meg van s ha kisérlet tétetnék másutt meg nem élő s kivándorolni kényszerülő magyar munkások oda telepitésére ezek a magyar tisztviselői kar vezetése és támogatása mellett magyarságukból az idegen környezetben sem vetkőznének ki s erős, nem veszélyeztetett szigeteket alkotnának, a honnan esetleg később az asszimilálás és terjeszkedés folyamata indulhatna ki. Bármily körültekintéssel is kell majd e szigetek létesitésénél eljárni – mert hiszen az ott lakó nemzetiséget sem lehet munkájától egyszerűen megfosztani, hogy magyar munkáselem telepittessék helyébe – a statisztikai összeállitásoknak tiszteletteljes véleményem szerint ezeket a pontokat és ezeket az eshetőségeket is figyelembe kell venniök, annál inkább, mert állami üzemek munkásai közt ügyes vezetés és jó állami iskolák segélyével a magyarosodás könnyen menne.

9. Nemzetiségileg teljesen vegyes vidékek, kimutatható nyelvhatárok nélkül. E csoportnál Bács-Bodrog, különösen pedig Tarontál és Temes vármegyék területe volna taglalandó, a melyeken öt-hat nemzetiség él teljesen összekeveredve s néhol egy és ugyanazon községben is négy-öt nyelv dívik. Érdekes e terület nemzetiségi viszonyainak történeti fejlődése: a török háborúk után az elnéptelenedett Délvidék mesterségesen telepittetett be szerb, német, tót, bolgár, sőt franczia rajokkal. Azóta megjelent délfelé irányuló vándorlásában e vidéken a magyar s nyugat felé törekvő utjában az oláh is. Időközben a kisebb töredékek – mint a franczia – eltüntek; a bolgár erősen magyarosodik, a tót és német szintén sok hajlandóságot mutat a magyar kultúra felvételére, a fogyó szerbet csupán Szerbia közvetlen közelsége tartja: az oláh az egyetlen, a mely a magyar kulturától teljesen idegen maradt s a mely, ha nagyobb erőkifejtésre itt a sikerrel előrenyomuló magyarsággal szemben nem is képes, mindig előbbre, nyugatabbra áramlik s egyes előretolt nyúlványai már eljutottak a Tiszáig s fel Szegedig. A jövő képe e területen úgy alakulhat, hogy a többi nemzetiségek hanyatlásával a magyarságnak az oláhokkal kell e terület birtokáért megküzdenie. Márpedig ez a terület legtermékenyebb rónasága a magyar királyságnak, szoros kiegészitő része a magyar faj lakóhelyéül praedestinált alföldi medenczének. A történelem tanulságai s a mai gazdasági élet kivánalmai egyaránt a magyar faj uralmát irják elő ezen a vidéken: itt tehát jóformán községről-községre haladva, teljesen kidolgozott részlettervekkel kell biztositani a magyarság boldogulását. Ez elé a többi nemzetiségek már most is mind kevesebb akadályt gördítenek s ma még sikerrel biztositható ez az oláhsággal szemben is, mert bármily szembeszökő is az oláhságnak nyugat felé való vándorlási irányzata, e területen még csak szórványokat képez, összefüggő vidékeket még alig tudott lefoglalni s igy megosztva, izolálva, egyelőre kevésbé is ellenálló.

Ezen itt vázolt csoportok a mély tisztelettel alulirt hivatal véleménye szerint kisebb földrajzi egységek szerint volnának taglalandók s minden ilyen kisebb földrajzi területen belül az oda tartozó összes községek adatai részletesen egybegyűjtendők. Ugyanezen fő- és alcsoportositás szerint volnának külön kimutatandók a fejlődő, stagnáló vagy hanyatló magyarságú községek is, valamint azok, a melyekben a nemzetiségek csekélyebb vagy jelentékenyebb méretben előre nyomultak.

B., A nyelvhatáron levő községekről összegyűjtendő adatok.

Hogy a magyar nyelvhatárok védelmére irányuló akczió a nyelvhatáron levő községek állapotáról kellő tájékoztatást nyerhessen s a statisztikai adatokból minél teljesebb információt merithessen, adatgyűjtésünknek ki kell terjeszkednie az illető községek népességi, kulturális és gazdasági viszonyainak minden – statisztikailag megfigyelhető – nyilvánulására. A m. kir. központi statisztikai hivatalnál rendszeresen folyó adatgyűjtések, valamint a nagyobb időközökben tartott időszaki felvételek bőséges anyagot nyújtanak a községek viszonyaira legjellemzőbb adatok összeállitására s legföljebb annyiban igényelnek kiegészitést, hogy a nem községe4nkint, hanem törvényhatóságonkint, vagy országos összefoglalásban feldolgozott anyagból itt-ott most külön e czélra kell kiválasztani az ezen munkálatban szereplő községek adatait.

Elsősorban természetesen a nyelvhatáron levő községek nemzetiségi viszonyaira vonatkozó adatok összeállitásával kell foglalkoznunk. Ez a munkálat a

legveszélyeztetebb s igy legsürgősebb segitséget igénylő területre, a székely nyelvhatár községeire vonatkozólag már meg is kezdetett s a f. alatt mély tisztelettel ideosztott táblázat szerint községenkint kimutatja azok polgári népességének fejlődését három népszámlálás adatai nyomán, a magyarajkúak, a magyarúl beszélők s a nem magyar ajkúak számát, ez utóbbiak közül az illető vidéken nagyobb szerepet játszó nemzetiségekét – a székely nyelvhatáron példáúl a németekét és oláhokét – külön is részletezve, valamennyit három népszámlálás adatai nyomán, százalékszámitásokkal kisérve. A kép teljessége kedvéért felvétetnek az illető községben szórványosan, kisebb számban előforduló többi nemzetiségek is, ezek azonban már csak a legutolsó népszámlálás adatai nyomán, miután csekély számuk miatt behatóbb megfigyelésük nem érdemes.

A népességi statisztika adataiból figyelmet érdemelnek még s igy összeállitandók volnának a születésekre, házasságokra és halálozásokra vonatkozó adatok, több év eredményeinek összefoglalásával; a kormegoszlás adatai, a melyekből főleg a gyermeklétszámra s a produktiv korban lévőkre vonatkozólag remélünk tanulságokat; a kivándorlási mozgalom, a melyről azonban csak a legutolsó évről bírunk megbízható és községenkint részletezhető adatokkal. Igen fontosak és jellemzők volnának a község közegészségügyi viszonyait ismertető adatok, igy különösen az utolsó években előfordult járványos betegségekre vonatkozók s azok, a melyek a községnek egészségügyi ellátásáról számolnak be, nevezetesen arról, hogy van-e a községnek helyben vagy könnyen hozzáférhető és megközelithető helyen orvosa?

A népességi adatok körébe tartozik, de már a község gazdasági és kulturális viszonyaira is élénk világot vet a népességnek foglalkozás szerint való tagozódása, a mely a legutóbbi népszámlálás eredményei alapján községenkint teljes részletezéssel már rendelkezésünkre is áll.

A községek gazdasági állapotának jellemzésénél – miután túlnyomó részben agrikultur községekkel van dolgunk – kiváló figyelmet kell szentelnünk a birtokviszonyoknak, a községbeli birtokok egyes nemzetiségek szerint való megoszlásának, a községben esetleg lévő nagybirtoknak, holtkézi birtoknak, a községben divó főbb művelési ágaknak, valamint ki kell terjesztenünk figyelmünket a községben levő haszonállatok számára, a közlegelő nagyságára, valamint arra is, hogy a mezőgazdasági termények értékesitése tekintetében van-e a községben, vagy a közég közelében, hozzáférhető helyen valami intézmény, pl. tejszövetkezet vagy egyéb értékesitő szövetkezet. Itt bátorkodom megemliteni, hogy a szövetkezetekre általában s azok kamatlábára összeállitásaink során ki kell terjeszkednünk, mert a kisgazdák hitelviszonyaira vonatkozólag igen kevés egyéb adattal rendelkezünk.

A birtokviszonyoknak a magyar fajvédelme szempontjából való tárgyalásánál adataink hiányosságát két irányban érezzük különösen: nincsenek folytatólagos, rendszeres adataink a birtokváltozásoknak nemzetiségek szerint való megoszlásáról, s hiányoznak följegyzéseink a telekkönyvi birtoktestek megterheltetéséről is. Mindkettőnek eszméje sűrűn fel-felmerült, de a kivitellel járó rendkívüli, úgyszólván legyőzhetetlen nehézségek mindannyiszor útját állották az ezekre vonatkozó adatgyűjtések megindításának. Legújabban a mély tisztelettel alulirt hivatal oly irányú előterjesztést tett a kereskedelemügyi minister úr Ő Nagyméltóságához, hogy a birtokváltozások nemzetiségek szerint való megoszlására vonatkozó adatok, ha nem is az egész országról – a mi igen nagy költség-

be kerülne – hanem legalább a nemzeti szempontból veszélyeztetett vidékekről gyűjtessenek. A mennyiben a kereskedelemügyi minister úr ezen előterjesztésemet elfogadni s a még ezen redukált adatgyűjtésnél is tetemes költségeket engedélyezni kegyeskedik, a nyelvhatárok védelmére irányuló akczió az adatgyűjtés tanulságaiból értékes tájékoztatást nyerhet, azonban a dolog természete szerint csak néhány év múlva. A község ipari viszonyainak vizsgálatánál az általános foglalkozás-statisztikai adatok mérlegelésén kívül figyelmünket arra kellene irányitanunk, műveltetik-e az illető községben a háziipar valamely faja, melyik és mily méretben van-e nagyobb bánya-, kohó- vagy ipari vállalat a községben, munkásai hogyan oszlanak meg nemzetiség szerint, milyen igazgatás alatt áll az illető vállalat? (Gyakori eset ugyanis, hogy budapesti nagy és hazafias pénzintézetek hazában lévő vidéki iparvállalatoknak helyi vezetősége magyar munkások alkalmazása iránt közönnyel vagy épen ellenszenvvel viseltetik; ha erre a körülményre az illető intézetek figyelme mérvadó helyről felhivatik, azok bizonyára megfelelő utasitással látnák el s más eljárásra bírnák gyárvezetőiket.)

Fontos adat végül a községek gazdasági viszonyainak megitélésénél az, hogy van-e kedvező közlekedésük, jó közútjuk, könnyen megközelithető vasúti állomásuk?

Az adózási viszonyokról nemzetiségek szerint részletezett adatokat a választási statisztikai összeirásból meríthetünk.

A község lakóinak kulturális viszonyaira igen jellemző adat az írni-olvasni tudók száma, a melyet a népszámlálás nyomán, a 20 évnél idősebb férfilakosokét pedig nemzetiségek szerint is részletezve a választási összeirásból ismerünk.

Rendelkezésünkre áll a tankötelesek száma és az iskolába járó gyermekeké nemzetiségek szerint; kimutathatjuk, hogy a községnek milyen iskolái vannak s hogy különösen a magyar gyermekek részére elég jó és megbizható iskola áll-e rendelkezésre?

A nyelvhatárok védelmére irányuló akcziónak bizonyára egyik fontos és elsőrendű feladata lesz a nyelvhatáron lévő magyarság iskolaügyének javitása s e tekintetben a mély tisztelettel alulirt hivatal annál tanulságosabb és megbizhatóbb adatokat bocsáthat az akczió rendelkezésére, mert a vallás- és közoktatásügyi minister úr Ő Nagyméltóságának megtisztelő megbizásából épen most foglalkozik javaslatok készitésével az iránt, hogy a statisztikai hivatal tudomása és adatai szerint hol mutatkozik szükségesnek újabb állami iskolák felállitása. Ez a nagy munkálat az összes községek iskoláztatási viszonyainak tüzetes megfigyelése alapján készül s mintegy 20 vármegyére – köztük a nyelvhatárvédelmi akczió szempontjából elsősorban érdekes székely nyelvterület vármegyéinek legnagyobb részére – vonatkozólag már be is fejeztetett.

A kulturális viszonyok sorában figyelmet érdemel még a község lakóinak hitfelekezetek szerint való megoszlása, különösen pedig az, hogy a magyar hitfelekezetek hogyan vannak ellátva egyházi tekintetben, van-e helyben vagy közelben papjuk s a hol ugyanazt a vallást követi a magyar és nem magyar ajkú lakosság (pl. úgy a magyarok, mint az oláhok görög katholikusok, vagy pedig úgy a magyarok, mint a németek római katholikusok), nem háramlik-e ebből valami elnemzetlenitő veszély a magyarságra?

Mint e felsorolásból látható, az adatok oly tömege és oly változatos sora vár feldolgozásra, hogy összeállitásunk minden – a nyelvhatárvédelem szempontjá-

ból megfigyelés alá eső – községnek úgyszólván tömör kis monografiáját fogja nyújtani. Tiszteletteljes véleményem szerint szükséges is ez s az adatgyűjtést minél kimeritőbben és sokoldalubban kell végeznünk, mert az akczió elé, hogy megfelelő védelmi eszközökről gondoskodhassék, minél hivebb tükröt kell tárnunk a veszélyeztetett községek állapotáról és bajairól.

Az összeállitások kétféle alakban volnának a mély tisztelettel alulirt hivatal véleménye szerint szerkesztendők: táblás kimutatások alakjában s minden egyes községről egyéni lapokon is. Akkor ugyanis, mikor egy-egy nyelvhatár terület általános viszonyai vizsgáltatnak s mikor e terület egészére kiterjedő közös intézkedések terveztetnek, igen szükséges és tájékoztató az azon területhez tartozó minden község adatait felölelő és összesitve kitüntető táblázatos kimutatás, a mely első pillanatra beszámol arról, hogy az illető területen a közegészségügy, a mezőgazdaság, a kultúra stb. általában milyen állapotban van, tehát mily általános intézkedések szükségesek az egész vidék közös bajainak orvoslására.

Akkor azonban, mikor egy-egy veszélyeztetett község állapota külön vizsgáltatik s a lokális bajok külön orvosszere kerestetik, akkor igen jó szolgálatot tesz a községek külön lapja, a melyen egy helyre gyűjtve feltalálható az illető községre vonatkozólag rendelkezésre álló minden adat. Ez a községi lap könnyebb tájékoztatás végett az adatok mérlegelését megkönnyitő rövid szöveges ismertetést is foglalna magában s ezen kívül pár szóval jellemezné a község földrajzi fekvését, az illetőnyelvhatáron elfoglalt helyzetét, a község tagoltságát (hogy egy központban fekszik-e, vagy pedig tanyákon, telepeken szétszórva, a mi szintén új szempontot nyújt a község viszonyainak megitéléséhez) stb. Külön rovat szolgálva a községi lapon az esetleges javaslatok és észrevételek bejegyzésére.

Mint voltam bátor emliteni, az összeállitásban szereplő adatok mind a mély tisztelettel alulirt hivatal anyaggyűjteményéből meríthetők; itt-ott válik esetleg szükségessé, hogy a munkálat folyamán más források is igénybevétessenek, például a földmívelésügyi minister úr Ő Nagyméltósága által tavaszonkint végrehajtatni szokott haszonállat összeirás. De még jobb volna, ha az 1895. évben végrehajtott mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtés keretén belől foganatositott állatösszeirást ismételni lehetne, mert ez által sokkal megbízhatóbb adatokhoz jutnánk, mint a tavaszi összeirás utján, a mely, az eddigi tapasztalatok szerint, mindig nagyon fogyatékos szokott lenni.

Számszerű adataink kiegészitéséül s a feltűnőbb jelenségek magyarázatául szükséges lehet esetleg a helyi hatóságoktól is bizonyos felvilágositásokat kérni: ez azonban épen a feltűnés kikerülése végett nem történnék általános adatgyűjtés alakjában, hanem csakis inczidentális levelezés formájában s mindig szem előtt tartásával a munkálat teljesen és szigorúan bizalmas jellegének.

Közvetlen érintkezésbe kellene azonkívül lépni a Magyar Földhitelintézet, a Kisbirtokosok országos földhitelintézete és a Központi hitelszövetkezet igazgatóságával, mint a melyeknek már jelenleg is sok becses tapasztalatuk s ha jól tudom, összegyűjtött adatuk is van, s mint a melyekre azonfelül a nemzeti akczió munkájából igen tekintélyes rész vár.

C., Esetleges tanulságok és javaslatok.

A statisztikai hivatal megbizatása a nyelvhatárvédelmi akczió körül csupán a szükséges statisztikai adatok egybegyűjtésére terjed ki. Az adatok gyűjtése és összeállitása során azonban annyi tapasztalat, tanulság és észrevétel gyülemlik

fel, a melyek csak az adatok összeállításával foglalkozóknak tárulnak fel önként s mások előtt, a kik már a kész összeállitásokat vizsgálják, esetleg rejtve maradhatnak, hogy a mély tisztelettel alulirt hivatal a czél érdekében állónak véli, ha megbizatásának kövét itt-ott némileg túllépve, ezeket a tapasztalatait és észrevételeit is előterjeszteni bátorkodik s ott, a hol alkalmasnak látszik, az orvoslás módjaira vonatkozó tiszteletteljes javaslatait is hozzá fűzi az anyaggyűjteményhez.

S nemcsak a számszerű anyag összegyűjtése során nyílik alkalma a mély tisztelettel alulirt hivatalnak adatainak úgyszólván a lelkébe bepillantani, hanem az 1897. évi XXXV. t.cz.-ben adott felhatalmazással élve, a statisztikai adatszolgáltatásnak a helyszinén való felülvizsgálata közben is. A statisztikai hivatalnak most is sűrűn kell a vidékre kiküldetéseket foganatositania; ezek egy részét irányíthatja úgy, hogy az adatszolgáltatás vizsgálata, mint bevallott főczél mellett ugy szólván magánbeszélgetések során tájékozódhassék egy-egy arra való, értelmes és nagy helyi ismerettel biró vidéki egyén útján egész nagy vidékek helyzetéről és statisztikai adatokba le nem szűrhető, de a helyi ismeret és helyi tapasztalat előtt nyilvánvaló bajairól.

Minthogy e tudakozódások teljesen magánjellegűek lennének s egészen esetlegesnek tüntettetnének fel, a valódi czélra való minden utalás nélkül: a mély tisztelettel alulirt hivatal úgy véli, hogy megbizatásának bizalmas jellege ellen ezen információ szerzésekkel semmit sem vétene; másfelől pedig ugy reméli, hogy ez úton feltűnés nélkül és könnyebben juthatna bizonyos tapasztalatokhoz, mintha azok más hosszadalmasabb hivatalos úton, vagy egyéb módon szereztetnének be.

Ezért a mély tisztelettel alulirt hivatal – a mennyiben ezt Nagyméltóságod nem méltóztatik kifogásolni – igyekezni fog nemcsak puszta számsorokat és száraz adatokat előterjeszteni, hanem a hol arra alkalma nyílik és a hol egyáltalán lesznek érdemleges észrevételei, ezekkel is beszámolni, hogy így a maga szerény hatáskörében is minden tőle telhető eszközzel előmozdithassa azt a nagy nemzeti czélt, a melyet a magyar nyelvhatárok védelmére irányuló akczió maga elé tűzött.

D., A munkálat időtartama és költségei.

Mint az eddig mély tisztelettel elő adottakból is látszik, a nyelvhatárvédelmi akczió keretén belül csak a mély tisztelettel alulirt hivatalra háramló adatgyűjtési munka is oly nagy terjedelmű, hogy teljes befejezése mindenesetre nehány évet fog igénybe venni. Annyival is inkább hosszabb időtartamot kell számitanunk e munkálatra, mert egyfelől a munkálat bizalmas természete, másfelől némely részletének nehéz és több képzettséget kivánó volta kizárják azt, hogy ezen összeállitásokkal egyszerre nagyobb személyzet legyen foglalkoztatható; inkább kevesebb, de jól megválogatott, gyakorlott és megbízható munkaerőre kell bízni az összeállitásokat.

Tiszteletteljes véleményem szerint különben a nyelvhatárok védelmére irányuló akcziónak is aligha lesz szüksége egyszerre az egész ország területére kiterjedő munkálatra, mert védelmi intézkedéseit úgy sem indíthatja meg egyszerre az egész vonalon, hanem eljárásában bizonyos területi sorrendet kell követnie. A mély tisztelettel alulirt hivatal pedig részletenkint is fel fogja terjeszteni Nagyméltóságodhoz munkálatainak eredményét, mihelyt egy-egy összefüggő te-

rület anyagának feldolgozásával elkészül. Az első részletet, a székely nyelvterületnek már munkába vett részeit valószínűleg már ez év végén, vagy a jövő év elején leszek bátor Nagyméltóságod elé terjeszteni.

A mi a mély tisztelettel alulirt hivatalra bízott munkálatok költségeit illeti, ezekre vonatkozólag a következőket van szerencsém Nagyméltóságodnak jelenteni:

A statisztikai hivatal – személyzetéhez mérten aránytalanúl nagy elfoglaltsága mellett – nincs abban a helyzetben, hogy személyzetéből többet kivonhasson rendes munkaköréből s ezen összeállitásokhoz használhasson fel. A munkálat menetét csak úgy lehet gyorsitani, ha egyes tisztviselők a hivatalos időn túl is köteleztetnek az összeállitásokban való részvételre és melléjük segédszemélyzetül jól megválogatott s egyénileg teljes garanciát nyújtó napidíjasok fogadtatnak fel: az igy fölmerülő költségek viselésére azonban a mély tisztelettel alulirt hivatalnak szintén nincsen fedezete.

Mély tisztelettel bátorkodom tehát kérni Nagyméltóságodat, hogy a mennyiben lehetséges, a bölcs vezetése alatt álló ministerelnökség valamely alkalmas hiteléből méltóztassék az összeállitások költségeire megfelelő fedezetet utólagos elszámolás kötelezettsége mellett kiutalványozni.

Minthogy – mint föntebb voltam bátor emliteni – a munkálatba nagyobb személyzetet beállitani nem tanácsos s minthogy a folyó évben legfeljebb már csak az ősszel lehetne az összeállitásokat az eddigieknél nagyobb erővel megkezdeni, tiszteletteljes véleményem szerint a folyó év költségeire 1.000 (Egyezer) korona elégséges lesz, a jövő évben azonban, a mikor a munkálat már az év kezdetétől fogva egyforma erővel folyhatnék, valamint a következő egynéhány évben évenkint körülbelül 4-5 ezer korona szükségeltetik ahhoz, hogy a munkálatok kellő mederben haladhassanak tovább.

A mennyiben e költségek a Nagyméltóságod bölcs vezetése alatt álló tárcza terhére nem volnának folyósithatók, a mély tisztelettel alulirt hivatal igyekezni fog ugyan a rendelkezésére álló eszközökhöz képest az összeállitásokat végeztetni, azonban bármennyire át van is hatva e nemzeti czél elsőrendű fontosságától, e munkálatra csak annyi munkaerőt fordithat, hogy saját munkakörének betöltése s a törvényben előirt feladatainak megoldása csorbát ne szenvedjen.

E költségekkel kapcsolatosan van szerencsém tisztelettel felemliteni, hogy igen kivánatos volna, ha a nyelvhatárvédelmi akczió czéljaira készült nemzetiségi térképek több példányban sokszorositva rendelkezésre állanának s úgy a Nagyméltóságod bölcs vezetése alatt álló ministerelnökség, mint a szakministeriumok egyes szakosztályinak bizalmas használatra kiadatnának, valamint országos nagy könyvtárainknak is egy-egy példányban megőrzés végett rendelkezésre bocsáttatnának.

A Pesti könyvnyomda részv. társaság, a mely intézetnél készitteti a mély tisztelettel alulirt hivatal sokszorositás alá kerülő térképeit, felszólitásomra oly értelmű ajánlatott adott be, hogy az összesen 12 szelvényből álló térképet 500 példányban szelvényenkint 1.500, összesen tehát 18.000 koronáért hajlandó elkésziteni. Minthogy azonban 500 példány e térképekből nem szükséges s minden valószinűség szerint elég lesz 100 példány is, a költségek körülbelül ötezer koronával redukálhatók lesznek; van remény ezenkívül arra is, hogy a vallás- és közoktatásügyi minister úr Ő Nagyméltósága is hajlandó lesz esetleg a költségek egy részét a saját tárczája terhére elvállalni.

Mély tisztelettel bátorkodom tehát kérni Nagyméltóságod kegyes elhatározását az iránt, vajjon e nemzetiségi térképszelvényeknek bizonyos kisebb példányszámban való sokszorositását szükségesnek méltóztatik-e találni, s ha igen, a költségeknek a vallás- és közoktatásügyi minister úr által nem fedezett részét a bölcs vezetése alatt álló ministerelnökség terhére elvállalni méltóztatik-e?

Nagyméltóságod nagybecsű elvi hozzájárulása esetén a költségek pontos mérve felől ujabb előterjesztést volnék bátor tenni; tisztelettel megjegyzem azonban már most is, hogy a térképek előállitása a nevezett nyomdaintézet becslése szerint egy évet vesz igénybe, ha tehát a sokszorositás most azonnal meg is rendeltetik, költségei már legfeljebb csak a jövő évet terhelhetik.

Midőn ezekben a nyelvhatárokra vonatkozó tiszteletteljes előzetes jelentésemet Nagyméltóságod elé terjeszteném, mély tisztelettel bátorkodom kérni kegyes elhatározását és nagybecsű felhatalmazását, hogy a munkálatokat a jelzett keretek közt mielőbb megindíthassam.

Fogadja kérem Nagyméltóságod mély tiszteletem őszinte nyilvánitását.

Budapest, 1905. évi július hó 7-én

.....
ministeri tanácsos.
igazgató.

dc_29_10

M. kir. központi
STATISZTIKAI
HIVATAL

Bizalmas.

4661/eln. sz.

Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr!

Nagyméltóságod hivatali elődje még az 1903. évi augusztus hó 22-én 4745/902. sz. a. kelt magas leiratával azt a megtisztelő bizalmas megbizást méltóztatott adni a mélyen tisztelettel alulirt hivatalnak, hogy a nemzetiségek esetleges terjeszkedésének megállapithatására és ezen terjeszkedés megakadályozásának czéljaira a kormányzás gyakorlati szükségeinek megfelelő módon készitsen összeállitásokat a magyar és nemzetiségi nyelvhatárokról, feltüntetvén, hogy hol fejlődött a magyarság az országos átlagnál kedvezőbben, vagy annál kedvezőtlenebbül, hol stagnált a magyarság fejlődése, s viszont hol nyomultak előre a nemzetiségek kisebb vagy nagyobb mértékben a magyarság rovására.

Hogy ennek a megtisztelő feladatnak a mélyen tisztelettel alulirt hivatal ahhoz a nagyfontosságú nemzeti

Nagyméltóságú
Báró Fejérváry Géza,
v. b. t. tanácsos, m. kir. miniszterelnök úrnak
Budapest.

366

U 26- 1909-XXV-181 (3350/905)

érdekhez méltó alapossággal megfelelhessen, a mely a nyelvhatárok erősítéséhez fűződik, az akkor épen folyamatban volt népszámlálási munkálatokkal kapcsolatosan két alapvető, előkészítő munkát kellett végeznie.

Az egyik a nemzetiségi arányszámoknak kiszámítása volt minden egyes község minden nemzetiségére nézve az 1880., 1890. és 1900 évi népszámlálások adatai alapján. Ez a munkálat három népszámlálás eredményeit állítja szemléltetően egymás mellé abszolut számokban és százalékokban s húsz esztendei fejlődésről számol be minden egyes községre vonatkozólag, s a nyelvhatárok eltolódásának vizsgálatához alapvető fontosságú volt.

A másik munkálat – a fent idézett magas leirat azon kívánságához képest, hogy a helyzetnek s a fejlődésnek számokban való kimutatásán kívül annak grafikus ábrázolása is szükséges volna – az 1900. évi népszámlálás alkalmával talált nemzetiségi arányoknak községenkint való grafikus feltüntetése volt, olyképen, hogy minden egyes községet a térképen a lélekszámával arányos nagyságú kör ábrázol, a mely körnek a községbeli nemzetiségek arányszámához mért szeletei az illető nemzetiségnek megfelelő színnel festettek be. Az egész ország területe tizenkét nagy térképszelvényt foglal el; kettőt ezek közül kegyes megtekintés végett tisztelettel bátorkodom visszakérőleg ide csatolni.

E térképek igen szemléltetően tájékoztatnak a nemzetiségek megoszlásáról s a nyelvhatárokról, s a korábban készített hasonló célú térképektől lényegesen különböznek, mert míg amazok a nemzetiségi arányszámokat a területre al-

hulmarták s így különösen a határszéleken az Erdélyt és a Királyhágón inneni Magyarországot elválasztó hegyes vidékeken nagy lakatlan területeket tüntettek fel nemzetiségek által lakott terület gyanánt, addig a most készült térkép a nemzetiségi arányokat az összes lélekszámhoz viszonyítván, tulajdonképen a népsűrűség is kifejezésre jut és így sokkal tisztább és megbízhatóbb képet nyújt a nemzetiségek erőviszonyairól.

E két előkészítő munkálat is hosszú időt vett igénybe, s hogy ezek befejezte után a mély tisztelettel alulírt hivatal nem foghatott hozzá azonnal megtisztelő feladatának érdemleges megoldásához, annak magyarázatául bátorkodom megemlíteni, hogy időközben egy rendkívüli sürgősségű s nemzeti szempontból szintén nagy fontosságú munkálat utaltatott a tisztelettel alulírt hivatal feladatkörébe: a választói jog reformjához szükséges statisztikai adatok gyűjtése és feldolgozása.

Ez a nagy terjedelmű felvétel is értékes anyagot szolgáltatott azonban a nyelvhatárokra vonatkozólag végzendő tanulmányokhoz, a mennyiben a nemzetiségek műveltségi és gazdasági viszonyainak eddig nem kutatott sok részletét világítja meg.

A szükséges előmunkálatok befejezte és egyéb, igen sürgős teendőinek elvégzése után tehát a mély tisztelettel alulírt hivatal csak most foghatott hozzá a nyelvhatárokra vonatkozó kutatások érdemleges megkezdéséhez. Már a tervezések során azonban annyi új szempont merült fel, a melyeknek mérlegelése okvetlenül szükségesnek látszik

367

s annyi új részlet tolúl előtérbe és kiván helyet a munkában, hogy a mély tisztelettel alulirott hivatal szükségesnek véli már most – mielőtt kutatásainak konkrét eredményeiről beszámolhatna – jelentést tenni Nagyméltóságodnak arról az eljárásról, a melyet kutatásai során követendőnek vél s Nagyméltóságod kegyes hozzájárulását kérni ahhoz, hogy a munkálat – a fent idézett nagybecsű leirat által előszabott kereteken talán némileg túl is terjeszkedve, de a fontos czél által megkivánt alapossággal és részletességgel – az alább mély tisztelettel előadandó elvek és módozatok szerint hajtassék végre.

Tiszteletteljes előterjesztésem során külön bátorkodom megemlékezni a.) a területről, a mely a kutatásokba bevonandó lenne, b.) a szükséges adatokról, a melyeket a nyelvhatárokon lévő községekre vonatkozólag a mély tisztelettel alulirt hivatal feldolgozandóknak vél, c.) az esetleges javaslatokról, a melyeket a hivatal fentebbi munkálkodása során kinálkozó tanúlságok alapján előterjeszteni bátorkodik, d.) a munkálat időbeosztásáról és határidejéről, valamint a munkálatból folyó és az azzal rokontermészetű költségekről.

A.) A nyelvhatár területek kijelölése.

A nyelvhatár területek kijelölésénél zsinórmértékül a Nagyméltóságod hivatali elődjének elől idézett leiratában 1.-5. pontok alatt körülirt szempontok szolgálnának. E szempontok folytonos figyelemmel tartása mellett azonban tiszteletteljes véleményem szerint a vizsgálat alá vonandó területek a következő föld- és néprajzi csoportositás szerint volnának tagolhatók:

1, A magyar nyelvterületek határközségei, mindenütt a magyar és nem magyar községek széles szegélyével. Ily magyar nyelvterület tulajdonképen kettő van az országban: a délkeleti részén lévő székely nyelvterület s az Alföld medenczéjét s a dunántúli dombvidéket majdnem a nyugoti határig megtöltő kompakt magyarság. A tulajdonképeni históriai székely területhez kapcsolódik – bár sok helyütt, sajnos, igen lazán, és oláh nyúlványokkal sűrűn megszakítva, a régi erdélyi „magyar nemzet", a Mezőségnek, a Kükülő- és Marosvölgynek, Kolozsnak, Torda-Aranyosnak, Szolnok-Dobokának stb. magyarsága. Minthogy a régi erdélyi magyarság és székelység különválasztása akkor is inkább politikai jellegű volt, ma pedig már kizárólag csak történeti értékű s a királyhágóntúli magyarság munkánk szempontjából most annyiban is egyöntetű kezelést igényel, mert az egész vonalon egy és ugyanazon veszedelem, a terjedő oláhság ellen van szüksége védelemre, – a nyelvhatárok kijelölésénél az egész királyhágóntúli magyarság egy nyelvterületnek vecndő s dominálló eleme után székely területnek nevezhető. Úgy a székely területen, mint az alföldi nyelvterületnek az oláhsággal érintkező részein is megfigyelés alá volnának vecndők tiszteletteljes véleményem szerint olyan községek is, a melyek nem fekűsznek ugyan közvetlenül a nyelvhatáron, de magyar ajkú lakosai görög lithurgiát követnek s így állandó a veszedelem, hogy oláh befolyás alá kerülhetnek.

2, Magyar nyelvszigetek és nyúlványok idegen nyelvterületen, a körülöttük fekvő idegen nyelvszegélylyel. Ez

a csoport arányilag kevésbbé jelentékeny, mert a kompakt magyar területek határából kiágazó nyúlványok úgyis az 1. sz. alatt tárgyaltatnának, viszont azok a magyar nyúlványok, a melyek tovább terjeszkedésre vannak hivatva, külön megítéletét kívánnak. E helyütt csak azok a magyar szigetek és nyúlványok jönnének tekintetbe, a melyek meghódításra egyelőre nem alkalmas nemzetiségi területen vannak, nem is természetes népesedési folyamat útján jöttek létre, hanem mesterségesen (pl. telepítés, vagy iparvállalatok létesítése útján stb.) s így feladatunk velük szemben legfőbb az, hogy izoláltságukban erősítsük s az ellenállásra képesebbé tegyük őket.

3, Idegen nyelvszigetek és nyúlványok a magyar nyelvterületen, a körülöttük lévő magyar nyelvterülettel. E csoportba tartoznának főleg az összefüggő alföldi és dunántúli magyar nyelvterületen elhelyezkedett német szórványok (egy csoportjuk Baranya, Fejér és Tolna vármegyékben, a többi Veszprém, Komárom, Fejér, Esztergom és Pest vármegyékben), a Baranyában, Pest megyében lévő szerbek, a békési tótság, s ugyancsak tót szórványok Pest, Szabolcs, Borsod, Heves, Esztergom vármegyékben s Nógrádnak alsó felében.

4, Jelentékeny, vagy számottevő magyar kisebbségek idegen nyelvterületen, különösen városok, a perifériájukba tartozó idegen községekkel. E csoportba a nemzetiségi területen lévő azon töredék magyarság tartozik, a mely az egyes városokban és községekben kétségtelen kisebbséget képez ugyan s így még magyar szigetnek sem nevezhető: de mégis megszakítja a nemzetiségi terület kizárólagosságát

s kulturai, gazdasági vagy politikai kedvezőbb helyzete révén kis száma daczára is elég erős arra, hogy mintegy hullámtörő gátul szolgáljon a terjeszkedő és elöntemi vággyó nemzetiségi áramlattal szemben. Ezen szempont alá esnek a nagyobb ipartelepek keletkezése által idegen nyelvterületen létrejött magyar töredékek, a melyek közül, mint legfontosabbat, a petrozsényvidéki szénbányák területét bátorkodom említeni. Ide tartoznak kevés kivétellel a nemzetiségi területeken lévő városok, a melyekben a magyarságot az administrációban való túlnyomó képviselete politikailag, az értelmiségben és kereskedelemben való élénkebb részvétele kulturailag és gazdaságilag kedvezőbb helyzetbe juttatja s képessé teszi arra, hogy bizonyos tekintetben az illető város közvetlen környezetére is befolyással legyen. E magyar kisebbségek óvása és gondozása tiszteletteljes véleményem szerint nemzeti szempontból nagyon fontos, mert a magyarságnak a nemzetiségi területeken elszórt ilyen őrszemei nemcsak gátjául szolgálnak a nemzetiségi terjeszkedő irányzatnak s még a legrosszabb esetben is megfigyelő állomásai a nemzetiségi törekvéseknek, hanem, kedvező előfeltételek mellett, magvait képezhetik a jövőben kialakulandó erősebb magyar szigeteknek.

5, <u>Az országhatáron, nagy közlekedési útvonalak mellett fekvő községek</u>. E csoportba tartoznak az országhatár mindazon községei, a melyeknél határátkelés s a határszéli lakosság érintkezése egyáltalán lehetséges: tehát a folyók mentén, a Dráva és a Duna mellett fekvő községek, továbbá a Kárpátok által védett határon a határon átvezető vas-

útvonalak, közútak, szorosok, hágók mentén lévő" községek, tekintet nélkül arra, hogy lakosságuk magyar vagy idegen ajkú-e. A magyar államiság kifejezésre juttatása érdekében szükséges ugyanis, hogy e községek különös gondoskodás tárgyai legyenek s magyarságuk mesterséges úton is előmozdittassék. A galiciai határon levő" községek a bevándorlás elleni védekezés szempontjából is fokozottabb gondozásban részesitendők; a Szerbia és Románia határán lévő" falvaknak az akcióba való bevonása pedig még a honvédelem szempontjából is rendkivüli fontosságú, mert egyáltalán nem lehet közömbös, hogy határaink esetleges megtámadtatása idején a határszéli lakosság a magyar állam iránt barátsággal és hűséggel viseltetik-e, vagy pedig az idegen invázióval rokonszenvezve, nem veteme-dik-e esetleg kémszolgálatokra is?

6., <u>Barátságos és barátságtalan nemzetiségek érintkezési területei, az utóbbiak nyilvánvalói és szigetei az előbbiek területén</u>. E csoport nem tartozónk szorosan a magyar nyelvhatárok védelmére szoritkozó akcióhoz, de tiszteletteljes véleményem szerint annak mégis lényeges kiegészitő" részét képezi. Hosszú időre utópia az, hogy Magyarország területén a magyarság kizárólagossá legyen, mindig számolnunk kell azzal, hogy nyelvükhöz hű" és beolvadásra nem hajlandó s nem alkalmas nemzetiségeink lesznek. A mikor azonban a magyar nyelvhatárok védelmére akció indittatik, ennek a magyar érdekek előmozditására irányuló célja mellett szükségképen ott lappang az a törekvés is, hogy a magyar államcsomónak s a magyar hegemónia-

nak ártani igyekvő nemzetiségi áramlatok ellensúlyoztassanak és lehetőleg hatástalanittassanak ott is, a hol ezek az áramlatok nem közvetlenül a magyar nyelvhatáron, hanem nemzetiségi területen nyilvánulnak. A kárus nemzetiségi áramlatok elleni küzdelemben pedig okvetlenül észre kell vennünk, hogy míg a nemzetiségek egy része – különösen a tótság és oláhság – államellenes izgatásoktól nem riad vissza s az állameszme iránt lélekben hűséggel nem viseltetik, addig egy más rész – a németek és ruthének zöme – a magyar állam iránt hűséggel viseltetve, nem akadályozza a magyar nemzeti állam kiépitését s a saját nyelvének ápolásán kívül nem törekszik ellentétet ébreszteni köztе és a magyarság közt. Magyar nemzeti és faji érdek tehát, hogy ott, a hol a nemzetiségi nyelvterületen egy ily hű és barátságos s egy más, agressziv és barátságtalan nemzetiség közt érintkezési vonal van, sőt beolvasztási folyamat észlelhető, segitő kezünket a velünk inkább rokonszenvező nemzetiségnek nyújtsuk s azt óvjuk meg, nehogy a harczias abb nemzetiség elnyomja s a magyarsággal szemben ezzel is új erőt nyerjen.

Nagyméltóságod bölcs elhatározásától függ, hogy az akcziót ez irányban is kiterjeszteni méltóztatik-e, és pedig mely határig; a mély tisztelettel alulirt hivatal a fönt előadott okokból mindenesetre javasolni bátorkodik, hogy legalább a nyelvhatárokra vonatkozó adatgyűjtésbe a barátságos és barátságtalan nemzetiségek érintkezési területei is befoglaltassanak. Ily területekül különben a következők volnának kiszemelhetők: a ru-

370

thén nyelvterületeknek az oláhsággal való érintkezése; a tótság által körülözönlött szepesi németség s végül a királyhágóntúli szász faj, a mely az ott kiélesedett nemzetiségi harczok következtében nagyon maga is agressivebb a fönt említett barátságos nemzetiségeknél, de kulturai és gazdasági kiválósága, valamint föltétlen királyhűsége s néhány túlzó leszámitásával, az államesméhez való kétségtelen ragaszkodása mégis értékes és megóvandó tulajdonságok, s abban az átalakulásban, a mely a Királyhágón túl a szászok rovására s az oláhság előnyére folyik, minden esetre a szász faj érdemel támogatást.

7, <u>Természetes hóditási vonalak két magyar nyelvterület összekötésére</u>. Földrajzi és ethnografiai szempontból bizonyos vidékek szinte kinálkoznak arra, hogy a magyarság által megszállassanak, illetőleg hogy az onnan kiszorított magyarság oda visszatelepittessék. Különösen kivánatos ez ott, a hol kisebb-nagyobb nemzetiségi terület szakitja meg a magyarság összefüggését; ha itt az összekötő kapcsot a két magyar nyelvterület közt sikerül létesitenünk, a természetes érintkezési és vándorlási folyamat tovább folytatja a megkezdett művet, tovább épiti az összekötő vonalat a magyarság erősitésére s a kettévált nemzetiségek további elszigetelésére. Igy legfontosabb összekötő vonal volna a Maros folyó termékeny völgye, Marosvásárhelytől — a honnan nagyon még hosszú darabig szakadozott magyarság kiséri a Maros mentét — Aradig, a hol már az alföldi magyar nyelvterület vonalba hezdődik. Magyar szórványok e vonalon min-

denütt vannak, a magyarság kifejlesztése e vidéken ketté választhatná az oláh nyelvterületet s különösen jó hatással lehetne a termékeny Bánságnak már is folyamatban lévő magyarosodására. A királyhágóntúli magyarságnak az alföldi magyar nyelvterülettel való összekötésére még három alkalmas vonal kínálkozik: az egyik Kolozsvármegyétől a Körös mentén Nagy-Váradig, a másik ugyanonnan a Szilágyságon át Szatmár sík vidékéig, a harmadik pedig a Szamos völgyén Kolozsvártól Désnek s innen Nagybánya és Szatmár-Németi felé. Kisebb jelentőségű – belső – összekötő vonalakúl szolgálhatnának a két Küküllő vidéke az udvarhelyi székelységtől a Marosig stb.

8, Nemzetiségi területeken oly szórványos pontok, a hol magyar sziget létesitésére bizonyos előfeltételek adva vannak. Nagyobb ipari és bányatelepek kerülnének e csoportba, főleg az állam közvetlen rendelkezése alatt állók (mint a kincstári bányák, vasművek stb.), vagy pedig az állam által befolyásolható társulatok birtokában lévők. Ezek jórésze tisztán nemzetiségi vidéken működik, de – különösen az állami üzemek – magyar tisztviselőkkel. A létesitendő magyar szigetnek tehát úgyszólván a vezérkara már meg van s ha kisérlet tétetnék másutt meg nem élő s kivándorolni kényszerülő magyar munkások oda telepitésére, ezek a magyar tisztviselői kar vezetése és támogatása mellett magyarságukból az idegen környezetben sem vetköznének ki s erős, nem veszélyeztetett szigeteket

371

alkotnának, a honnan esetleg később az asszimilálás és terjeszkedés folyamata indulhatna ki. Bármily körültekintéssel is kell majd e szigetek létesítésénél eljárni — mert hiszen az ott lakó nemzetiséget sem lehet munkájától egyszerűen megfosztani, hogy magyar munkáselem telepittessék helyébe — a statisztikai összeállitóknak tiszteletteljes véleményem szerint ezeket a pontokat és ezeket az eshető végeket is figyelembe kell venniök, annál inkább, mert állami üzemek munkásai közt ügyes vezetés és jó állami iskolák segélyével a magyarosodás könnyen menne.

9, <u>Nemzetiségileg teljesen vegyes vidékek, kimutatható nyelvhatárok nélkül</u>. E csoportnál Bács-Bodrog, különösen pedig Torontál és Temes vármegyék területe volna taglalandó, a melyeken öt-hat nemzetiség él teljesen összekeveredve s néhol egy és ugyanazon községben is négy-öt nyelv dívik. Érdekes e terület nemzetiségi viszonyainak történeti fejlődése: a török háborúk után az elnéptelenedett Délvidék mesterségesen telepittetett be szerb, német, tót, bolgár, sőt francziá rajokkal. Arrótor megjelent délfelé irányuló vándorlásában e vidéken a magyar s nyugat felé törekvő útjában az oláh is. Időközben a kisebb töredékek — mint a francziá — eltünték; a bolgár erősen magyarosodik, a tót és német szintén sok hajlandóságot mutat a magyar kultura felvételére, a fogyó szerbet anyján Szerbia közvetlen közelsége tartja: az oláh az egyetlen, a mely a magyar kulturától teljesen idegen maradt s a mely, ha nagyobb erőki-

fejtésre itt a sikerrel előre nyomuló magyarsággal szemben
nem is képes, mindig előbbre, nyugatabbra áramlik
s egyes előretolt nyilvánjai már elértek a Tiszáig
s fel Szegedig. A jövő képe e területen úgy alakulhat,
hogy a többi nemzetiségek hanyatlásával a magyar-
ságnak az oláhokkal kell e terület birtokáért megküz-
denie. Már pedig ez a terület legtermékenyebb rónaága
a magyar királyságnak, szerves kiegészítő része a
magyar faj lakóhelyéül praedestinált alföldi meden-
czének. A történelem tanulságai s a mai gazdasági
élet kívánalmai egyaránt a magyar faj uralmát íri-
ják elő ezen a vidéken: itt tehát jóformán községről-
községre haladva, teljesen kidolgozott részletterevekkel
kell biztositani a magyarság boldogulását. Ez elé a több-
bi nemzetiségek már most is mind kevesebb akadályt
gördítenek s ma még sikerrel biztositható ez az oláh-
sággal szemben is, mert bármily szembeszökő is az olá-
ságnak nyugat felé való vándorlási irányzata, e terü-
leten még csak szórványokat képez, összefüggő vidéke-
ket még alig tudott lefoglalni s igy megosztva, izolálva,
egyelőre kevésbbé is ellenálló.

Ezen itt vázolt csoportok a mély tisztelettel alulirt
hivatal véleménye szerint kisebb földrajzi egységek
szerint volnának tagalandók s minden ilyen kisebb
földrajzi területen belül az oda tartozó összes községek
adatai részletesen egybegyüjtendők. Ugyanezen fő- és
alcsoportositás szerint volnának külön kimutatandók
a fejlődő, stagnáló vagy hanyatló magyarságu községek

372

is, valamint azok, a melyekben a nemzetiségek szekélyből vagy jelentékenyebb mérvben előre nyomultak.

B, A nyelvhatáron levő községekről összegyűjtendő adatok.

Hogy a magyar nyelvhatárok védelmére irányuló akczió a nyelvhatáron levő községek állapotáról kellő tájékoztatást nyerhessen s a statisztikai adatokból minél teljesebb információt meríthessen, adatgyűjtésünknek ki kell terjeszkednie az illető községek népiességi, kulturális és gazdasági viszonyainak minden – statisztikailag megfigyelhető – nyilvánulására. A m. kir. központi statisztikai hivatalnál rendszeresen folyó adatgyűjtések, valamint a nagyobb időközökben tartott időszaki felvételek bőséges anyagot nyújtanak a községek viszonyaira legjellemzőbb adatok összeállítására s legfeljebb annyiban igényelnek kiegészítést, hogy a nem községenkint, hanem törvényhatóságonkint, vagy országos összefoglalásban feldolgozott anyagból itt-ott most külön e czélra kell kiválasztani az ezen munkálatban szereplő községek adatait.

Első sorban természetesen a nyelvhatáron levő községek nemzetiségi viszonyaira vonatkozó adatok összeállításával kell foglalkoznunk. Ez a munkálat a legveszélyeztetebb s igy legsürgősebb segitséget igénylő területre, a szélső nyelvhatár községeire vonatkozólag már meg is kezdetett s a 1. alatt mély tisztelettel ideczatolt táblázat szerint községenkint kimutatja azok polgári népességének fejlődését három népszámlálás adatai nyomán, a magyarajkúak, a magyarul beszélők s a nem magyar ajkúak számát, ez utóbbiak közül az illető vidéken na-

gyobb szerepet játszó nemzetiségeket – a székely nyelvhatáron például a németeket és olaszokat – külön is részletezve, valamennyit három népszámlálás adatai nyomán, százalékszámításokkal kísérve. A kép teljessége kedvéért felvétetnek az illető községben szórványosan, kisebb számban előforduló többi nemzetiségek is, ezek azonban már csak a legutolsó népszámlálás adatai nyomán, mivel csekély számuk miatt behatóbb megfigyelésük nem érdemes.

A népességi statisztika adataiból figyelmet érdemelnek még azok összeállítandók volnának a születésekre, házasságokra és halálozásokra vonatkozó adatok, több év eredményeinek összefoglalásával; a kormegoszlás adatai, a melyekből főleg a gyermekkétszámra s a produktiv korban lévőkre vonatkozólag reménlünk tanulságokat; a kivándorlási mozgalom, a melyről azonban csak a legutolsó évről bírunk megbízható és községenkint részletezhető adatokkal. Igen fontosak és jellemzők volnának a község közegészségügyi viszonyait ismertető adatok, így különösen az utolsó években előfordult járványos betegségekre vonatkozók s azok, a melyek a községnek egészségügyi ellátásáról számolnak be, nevezetesen arról, hogy van-e a községnek helyben vagy könnyen hozzáférhető" és megközelíthető" helyen orvosa?

A népességi adatok körébe tartozik, de már a község gazdasági és kulturális viszonyaira is élénk világot vet a népességnek foglalkozás szerint való tagozódása, a mely a legutóbbi népszámlálás eredményei alapján

községeinkint teljes részletezéssel már rendelkezésünkre is áll.

A községek gazdasági állapotának jellemzésénél – miután túlnyomó részben agrikultur községekkel van dolgunk – kiváló figyelmet kell szentelnünk a birtokviszonyoknak, a községbeli birtokok egyes nemzetiségek szerint való megoszlásának, a községben esetleg lévő nagybirtoknak, holtkézi birtoknak, a községben divó főbb művelési ágaknak, valamint ki kell terjesztenünk figyelmünket a községben lovó haszonállatok számára, a közlegelő nagyságára, valamint arra is, hogy a mezőgazdasági termények értékesitése tekintetében van-e a községben, vagy a község közelében, hozzáférhető helyen valami intézmény, pl. tejszövetkezet vagy egyéb értékesitő szövetkezet. Itt bátorkodom megemliteni, hogy a szövetkezetekre általában s azok hamatlábára összeállitásaink során ki kell terjeszkednünk, mert a kisgazdák hitelviszonyaira vonatkozólag igen kevés egyéb adattal rendelkezünk.

A birtokviszonyoknak a magyar fajvédelme szempontjából való tárgyalásánál adataink hiánypságát két irányban érezzük különösen: nincsenek folytatólagos, rendszeres adataink a birtokváltozásoknak nemzetiségek szerint való megoszlásáról, s hiányzanak feljegyzéseink a telekkönyvi birtoktestek megterheltetéséről is. Mindkettőnek szüksége sürün fel-felmerült, de a kivitellel járó rendkivüli, úgy szólván legyőzhetetlen nehézségek mindannyiszor útját állották az ezekre vonatkozó adatgyüjtések megindításának. Legujabban a mély tisztelettel alulirt

hivatal oly irányú előterjesztést tett a kereskedelemügyi minister úr Ő Nagyméltóságához, hogy a birtokváltozások nemzetiségek szerint való megoszlására vonatkozó adatok, ha nem is az egész országról – a mi igen nagy költségbe kerülne – hanem legalább a nemzeti szempontból veszélyeztetett vidékekről gyűjtessenek. A mennyiben a kereskedelemügyi minister úr ezen előterjesztésemet elfogadni s a még ezen redukált adatgyűjtésnél is tetemes költségeket engedélyezni kegyeskedik, a nyelvhatárok védelmére irányuló akczió az adatgyűjtés tanulságaiból értékes tájékoztatót nyerhet, azonban a dolog természete szerint csak néhány év múlva. A község ipari viszonyainak vizsgálatánál az általános foglalkozás-statisztikai adatok mérlegelésén kívül figyelmünket arra kellene irányítanunk, műveltetik-e az illető községben a házi ipar valamely faja, melyik és mily mérében, van-e nagyobb bánya-, kohó- vagy ipari vállalat a községben, munkásai hogyan oszlanak meg nemzetiség szerint, milyen igazgatás alatt áll az illető vállalat? (Gyakori eset ugyanis, hogy budapesti nagy és hazafias pénzintézetek kezében lévő vidéki iparvállalatoknak helyi vezetősége magyar munkások alkalmazása iránt közönnyel vagy épen ellenszenvvel viseltetik; ha erre a körülményre az illető intézetek figyelme mérvadó helyről felhivatik, azok bizonyára megfelelő utasitással látnák el s más eljárásra bírnák gyárvezetőiket.)

Fontos adat végül a községek gazdasági viszonyainak megitélésénél az, hogy van-e kedvező közlekedésük,

377

jó közútjuk, könnyen megközelíthető vasúti állomásunk?

Az adózási viszonyokról nemzetiségek szerint részletezett adatokat a választási statisztikai összeírásból meríthetünk.

A község lakóinak kulturális viszonyaira igen jellemző adat az írni-olvasni tudók száma, a melyet a népszámlálás nyomán, a 20 évnél idősebb férfi lakosokét pedig nemzetiségek szerint is részletezve a választási összeírásból ismerünk.

Rendelkezésünkre áll a tankötelesek száma és az iskolába járó gyermekeké nemzetiségek szerint; kimutathatjuk, hogy a községnek milyen iskolái vannak s hogy különösen a magyar gyermekek részére elég jó és megbízható iskola áll-e rendelkezésre?

A nyelvhatárok védelmére irányuló akcziónak bizonyára egyik fontos és elsőrendű feladata lesz a nyelvhatáron lévő magyarság iskolaügyének javítása s e tekintetben a mély tisztelettel alulírt hivatal annál tanulságosabb és megbízhatóbb adatokat bocsáthat az akczió rendelkezésére, mert a vallás- és közoktatásügyi minister úr Ő Nagyméltóságának megtisztelő megbízásából épen most foglalkozik javaslatok készítésével az iránt, hogy a statisztikai hivatal tudomása és adatai szerint hol mutatkozik szükségesnek újabb állami iskolák felállítása. Ez a nagy munkálat az összes községek iskoláztatási viszonyainak tüzetes megfigyelése alapján készül s mintegy 20 vármegyére — köztük a nyelvhatárvédelmi akczió szempontjából első sorban érdekes székely nyelvterület vármegyéinek legnagyobb részére — vonatkozólag már be is fejeztetett.

A kulturális viszonyok sorában figyelmet érdemel még a község lakóinak hitfelekezetek szerint való megoszlása, különösen pedig az, hogy a magyar hitfelekezetek hogyan vannak ellátva egyházi tekintetben, van-e helyben vagy közelben papjuk s a hol ugyanazt a vallást követi a magyar és nem magyar ajkú lakosság (pl. úgy a magyarok, mint az oláhok görög katholikusok, vagy pedig úgy a magyarok, mint a németek római katholikusok), nem háramlik-e ebből valami elnemzetlenitő veszély a magyarságra?

Mint e felsorolásból látható, az adatok oly tömege és oly változatos sora vár feldolgozásra, hogy összeállitásunk minden – a nyelvhatárvédelem szempontjából megfigyelés alá eső – községnek úgyszólván tömör kis monografiáját fogja nyújtani. Tisztelettel jes véleményem szerint szükséges is ez s az adatgyűjtést minél kimeritőbben és sokoldalubban kell végeznünk, mert az akczió elé, hogy megfelelő védelmi eszközökről gondoskodhassék, minél hivebb tükröt kell tárnunk a veszélyeztetett községek állapotáról és bajairól.

Az összeállitások kétféle alakban volnának a mély tisztelettel alulirt hivatal véleménye szerint szerkesztendők: táblás kimutatások alakjában s minden egyes községről egyéni lapokon is. Akkor ugyanis, mikor egy-egy nyelvhatár terület általános viszonyai vizsgáltatnak s mikor e terület egészére kiterjedő közös intézkedések terveztetnek, igen szükséges és tájékoztató az azon területhez tartozó minden község adatait felölelő és

375

összesítve kitüntető táblázatos kimutatás, a mely első pillanatra beszámol arról, hogy az illető területen a közegészségügy, a mezőgazdaság, a kultura stb. általában milyen állapotban van, tehát mily általános intézkedések szükségesek az egész vidék közös bajainak orvoslására.

Akkor azonban, mikor egy-egy veszélyeztetett község állapota külön vizsgáltatik s a lokális bajok külön orvosszere kerestetik, akkor igen jó szolgálatot tesz a községek külön lapja, a melyen egy helyre gyűjtve feltalálható az illető községre vonatkozólag rendelkezésre álló minden adat. Ez a községi lap könnyebb tájékoztatás végett az adatok mérlegelését megkönnyitő rövid szöveges ismertetést is foglalna magában s ezen kivül jár szóval jellemezné a község földrajzi fekvését, az illető nyelvhatáron elfoglalt helyzetét, a község tagoltságát (hogy egy központban fekszik-e, vagy pedig tanyákon, telepekben szétszórva, a mi szintén uj szempontot nyujt a község viszonyainak megitéléséhez) stb. Külön rovat szolgálna a községi lapon az esetleges javaslatok és észrevételek bejegyzésére.

Mint voltam bátor említeni, az összeállitásban szereplő adatok mind a mély tisztelettel alulirt hivatal anyaggyűjteményéből meríthetők; itt-ott válik esetleg szükségessé, hogy a munkálat folyamán más források is igénybevétessenek, például a földmivelésügyi miniszter úr Ő Nagyméltósága által tavaszonkint végrehajtatni szokott haszonállat összeirás. De még jobb volna, ha az 1895. évben végrehajtott mezőgazdasági statisztikai adatgyűj-

tés keretén belől foganatositott állatösszeirást ismételni lehetne, mert ez által sokkal megbizhatóbb adatokhoz jutnánk, mint a tavaszi összeirás utján, a mely, az eddigi tapasztalatok szerint, mindig nagyon fogyatékos szokott lenni.

Számszerü adataink kiegészitéséül s a feltünőbb jelenségek magyarázatánál szükséges lehet esetleg a helyi hatóságoktól is bizonyos felvilágositásokat kérni: ez azonban épen a feltünés kikerülése végett nem történnek általános adatgyüjtés alakjában, hanem csakis inczidentális levelezés formájában s mindig szem előtt tartásával a munkálat teljesen és szigoruan bizalmas jellegének.

Közvetlen érintkezésbe kellene azonkivül lépni a Magyar Földhitelintézet, a Kisbirtokosok országos földhitelintézete és a Központi hitelszövetkezet igazgatóságával, mint a melyeknek már jelenleg is sok becses tapasztalatuk s ha jól tudom, összegyüjtött adatuk is van, s mint a melyekre azonfelül a nemzeti akczió munkájából igen tekintélyes rész vár.

C; <u>Esetleges tanulságok és javaslatok.</u>

A statisztikai hivatal megbizatása a nyelvhatárvédelmi akczió körül csupán a szükséges statisztikai adatok egybegyüjtésére terjed ki. Az adatok gyüjtése és összeállitása során azonban annyi tapasztalat, tanulság és észrevétel gyülemlik fel, a melyek csak az adatok összeállitásával foglalkozóknak tárulnak fel önként s mások előtt, a kik már a kész összeállitásokat

276

vizsgáljak, esetleg rejtve maradhatnak, hogy a mély tisztelettel alulírt hivatal a czél érdekében állónak véli, ha megbizatásának körét itt-ott némileg túllépve, ezeket a tapasztalatait és észrevételeit is előterjeszteni bátorkodik s ott, a hol alkalmasnak látszik, az orvoslás módjaira vonatkozó tisztelettelyes javaslatait is hozzá fűzi az anyaggyűjteményhez.

S nemcsak a számszerű anyag összegyűjtése során nyílik alkalma a mély tisztelettel alulírt hivatalnak adatainak úgyszólván a lelkébe bepillantani, hanem az 1897. évi XXXV. t. cz.-ben adott felhatalmazással élve, a statisztikai adatszolgáltatásnak a helyszinén való felülvizsgálata közben is. A statisztikai hivatalnak most is sűrűn kell a vidékre kiküldetéseket foganatositania; ezek egy részét irányithatja úgy, hogy az adatszolgáltatás vizsgálata, mint bevallott főczél mellett úgy szólván magánbeszélgetések során tájékozódhassék egy-egy arra való, értelmes és nagy helyi ismerettel biró vidéki egyén útján egész nagy vidékek helyzetéről és statisztikai adatokba le nem szűrhető, de a helyi ismeret és helyi tapasztalat előtt nyilvánvaló bajairól.

Minthogy e tudakozódások teljesen magánjellegüek lennének s egészen esetlegesnek tüntettetnének fel, a valódi czélra való minden utalás nélkül: a mély tisztelettel alulírt hivatal úgy véli, hogy megbizatásának bizalmas jellege ellen ezen informácziószerzésekkel semmit sem vétene; másfelől pedig úgy reméli, hogy ez úton feltünés nélkül és könnyebben juthatna

bizonyos tapasztalatokhoz, mintha azok más, hosszadalmasabb hivatalos úton, vagy egyéb módon szereztetnének be.

Ezért a mély tisztelettel alulírt hivatal – a mennyiben ezt Nagyméltóságod nem méltóztatik kifogásolni – igyekezni fog nemcsak puszta számsorokat és száraz adatokat előterjeszteni, hanem a hol arra alkalma nyílik és a hol egyáltalán lesznek érdemleges észrevételei, ezekkel is beszámolni, hogy így a maga szerény hatáskörében is minden tőle telhető eszközzel előmozdithassa azt a nagy nemzeti ügyet, a melyet a magyar nyelvhatárok védelmére irányuló akczió maga elé tűzött.

D, A munkálat időtartama és költségei.

Mint az eddig mély tisztelettel előadottakból is látszik, a nyelvhatárvédelmi akczió keretén belül csak a mély tisztelettel alulírt hivatalra háramló adatgyűjtési munka is oly nagy terjedelmű, hogy teljes befejezése minden esetre néhány évet fog igénybe venni. Annyival is inkább hosszabb időtartamot kell számítanunk e munkálatra, mert egyfelől a munkálat bizalmas természete, másfelől némely részletének nehéz és több képzettséget kívánó volta kizárják azt, hogy ezen összeállításokkal egyszerre nagyobb személyzet legyen foglalkoztatható; inkább kevesebb, de jól megválogatott, gyakorlott és megbízható munkaerőre kell bízni az összeállításokat.

Tisztelettel jes véleményem szerint különben a

377

nyelvhatárok védelmére irányuló akcziónak is aligha lesz szüksége egyszerre az egész ország területére kiterjedő munkálatra, mert védelmi intézkedéseit úgy sem indithatja meg egyszerre az egész vonalon, hanem eljárásában bizonyos területi sorrendet kell követnie. A mély tisztelettel alulirt hivatal pedig részletenkint is fel fogja terjeszteni Nagyméltóságodhoz munkálatainak eredményét, mihelyt egy-egy összefüggő terület anyagának feldolgozásával elkészül. Az első részletet, a székely nyelvterületnek már munkába vett részeit valószinüleg már ez év végén, vagy a jövő év elején leszek bátor Nagyméltóságod elé terjeszteni.

A mi a mély tisztelettel alulirt hivatalra bizott munkálatok költségeit illeti, ezekre vonatkozólag a következőket van szerencsém Nagyméltóságodnak jelenteni:

A statisztikai hivatal — személyzetéhez mérten aránytalanul nagy elfoglaltsága mellett — nincs abban a helyzetben, hogy személyzetéből többet kivonhasson rendes munkaköréből s ezen összeállitásokhoz használhassa fel. A munkálat menetét csak úgy lehet gyorsitani, ha egyes tisztviselők a hivatalos időn túl is kötelezteinek az összeállitásokban való részvételre és mellékjük segédszemélyzetül jól megválogatott s egyénileg teljes garanczziát nyujtó napidijasok fogadtatnak fel: az igy felmerülő költségek viselésére azonban a mély tisztelettel alulirt hivatalnak szintén nincsen fedezete.

Mély tisztelettel bátorkodom tehát kérni Nagyméltóságodat, hogy a mennyiben lehetséges, a költség vezetése

alatt álló miniszterelnökség valamely alkalmas hiteléből méltóztassék az összeállitások költségeire megfelelő fedezetet utólagos elszámolás kötelezettsége mellett kintalvá-nyozni.

Minthogy – mint föntebb voltam bátor említeni – a munkálatba nagyobb személyzetet beállitani nem tanácsos s minthogy a folyó évben legfeljebb már csak az őszszel lehetne az összeállitásokat az eddiginél nagyobb erővel megkezdeni, tisztelettel jes véleményem szerint a folyó év költségeire 1.000 (Egyezer) korona elégséges lesz; a jövő évben azonban, a mikor a munkálatot már az év kezdetétől fogva egyforma erővel folyhatnék, valamint a következő egynéhány évben évenkint körülbelül 4–5 ezer korona szükségeltetik ahhoz, hogy a munkálatok kellő mederben haladhassanak tovább.

A mennyiben e költségek a Nagyméltóságod bölcs vezetése alatt álló tárca terhére nem volnának folyósithatók, a mély tisztelettel alulirt hivatal igyekezni fog ugyan a rendelkezésére álló eszközökhöz képest az összeállitásokat végeztetni, azonban bármennyire át van is hatva e nemzeti czél elsőrendü fontosságától, e munkálatra csak annyi munkaerőt fordithat, hogy saját munkakörének betöltése s a törvényben előirt feladatainak megoldása sorban ne szenvedjen.

E költségekkel kapcsolatosan van szerencsém tisztelettel felemliteni, hogy igen kivánatos volna, ha a nyelvhatárvédelmi akczió czéljaira készült nemzetiségi térképek több példányban sokszorositva rendelkezésre

378

állanának s úgy a Nagyméltóságod bölcs vezetése alatt álló miniszterelnökség, mint a szakminisztériumok egyes szakosztályainak bizalmas használatra kiadatnának, valamint országos nagy könyvtáraimnak is egy-egy példányban megőrzés végett rendelkezésre bocsáttatnának.

A Pesti könyvnyomda részv. társaság, a mely intézetnél készíttetni a mély tisztelettel alulírt hivatal sokszorosítás alá kerülő térképeit, felszólításomra oly értelmű ajánlatot adott be, hogy az összesen 12 szelvényből álló térképet 500 példányban szelvényenkint 1500, összesen tehát 18.000 koronáért hajlandó elkészíteni. Minthogy azonban 500 példány e térképekből nem szükséges s minden valószínűség szerint elég lesz 100 példány is, a költségek körülbelül ötezer koronával redukálhatók lesznek; van remény ezenkívül arra is, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr Ő Nagyméltósága is hajlandó lesz esetleg a költségek egy részét a saját tárcája terhére elvállalni.

18.000 K.

Mély tisztelettel bátorkodom tehát kérni Nagyméltóságod kegyes elhatározását az iránt, vajjon e nemzetiségi térképszelvényeknek bizonyos kisebb példányszámban való sokszorosítását szükségesnek méltóztatik-e találni; s ha igen, a költségeknek a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr által nem fedezett részét a bölcs vezetése alatt álló miniszterelnökség terhére elvállalni méltóztatik-e?

Nagyméltóságod nagybecsű elvi hozzájárulása esetén a költségek pontos mérve felől újabb előterjesztést volnék bátor tenni; tisztelettel megjegyzem azonban

már most is, hogy a térképek előállítása a nevezett nyomdaintézet becslése szerint egy évet vesz igénybe, ha tehát a sokszorosítás most azonnal meg is rendeltetik, költségei már legfeljebb csak a jövő évet terhelhetik.

Midőn ezekben a nyelvhatárokra vonatkozó tisztelettel jes előzetes jelentésemet Nagyméltóságod elé terjesztem, mély tisztelettel bátorkodom kérni hegyes elhatározását és nagybecsű felhatalmazását, hogy a munkálatokat a jelzett keretek közt mielőbb megindíthassam.

Fogadja kérem Nagyméltóságod mély tiszteletem őszinte nyilvánítását.

Budapest, 1905. évi július hó 7-én.

[signature]

ministeri tanácsos,
igazgató.

Magyar királyi Ministerelnök.
3350 szám érkezett VIII/2 1905.

Tárgy: Központi statisztikai hivatal igazgatójának jelentése
a nyelvhatárokra vonatkozó vizsgálatok állásáról.

Bizalmas, k.s.k.

A m. kir. központi statisztikai hivatal igazgatójának.

A nyelvhatárokra vonatkozó vizsgálatok állásáról f.é. julius hó 7-én 4661. eln. sz.a. tett becses jelentésére válaszolva, értesitem Méltóságodat, hogy az abban előadott munkatervet a magyar nyelvhatárok nemzeti védelme céljából tervezett actió szempontjából ezennel jóváhagyom és a munkálat megindítását kérem. Egyuttal utasitottam dr. gróf Klebelsberg Kuno, kb. ministeri titkárt, szakelőadómat, hogy a további részletek megbeszélése iránt lépjen Méltóságoddal érintkezésbe.

A folyó évi költségekre 1.000 K.-t idezárva, tudomására hozom Méltóságodnak, hogy a jövő évi állami költségvetésben

1. a jövő évi munkaköltségekre 5.000 K.-t,
2. az ethnographiai térképeknek előállitására pedig 13.000 K.-t állitottam be a ministerelnökség budgetjébe.

A 2. pont alatt emlitett 13.000 K. természetesen egyszersmindenkorra adatik, holott az 1. pont alatt emlitett 5.000 K. azon egynehány évig fog folyósittatni, míg a munkálat befejezést nem nyer.

Végül kérem Méltóságodat, hogy a most folyósitott, valamint a jövőben folyósitandó összegekről legyen szives majd annak idején elszámolni.

Lássa Kazár Adolf főigazgató úr a külföldi alapból 1.000 K.-nak csatolása végett

Lássa Klebelsberg titkár Vargha Gyula ministeri tanácsos urnál leendő jelentkezés és a részletek megbeszélése végett.

Budapest, 1905. évi november hó 27-én.

dc_29_10

800 u

Magyar Királyi Ministerelnök.

3350 szám érkezett VIII/2 1905. Ezzel elintézve
M. E.

I. ügyosztály.

A beadvány { száma: 4661. eln. / kelte: 1905 VII/7.

Határidő: 1905 ~~II/1~~
Másolta: [signature]
Összeolvasta: [signature]
Kiadta: XII/13. 905 [signature]
Kivezette:

Tárgy:

Központi statisztikai hivatal igazgatójának jelentése a nyelvhatárokra vonatkozó vizsgálatok állásáról.

Előirat: 4745-902

Utóirat: 5453-905, 4697-906

Bizalmas, k.s.k.

A m. kir. központi statisztikai hivatal igazgatójának.

A nyelvhatárokra vonatkozó vizsgálatok állásáról f.é. julius hó 7-én 4661. eln. sz.a. tett becses jelentésére válaszolva, értesitem méltóságodat, hogy az abban előadott munkatervet a magyar nyelvhatárok nemzeti védelme céljából tervezett actió szempontjából ezennel jóváhagyom és a munkálat meginditását kérem. Egyuttal utasitottam dr. gróf Klebelsberg Kuno, keb. ministeri titkárt, szakelőadómat, hogy a további részletek megbeszélése iránt lépjen Méltóságoddal érintkezésbe.

A folyó évi költségekre 1.000 K.-t idezárva, tudomására hozom Méltóságodnak, hogy a jövő évi állami költségvetésben

1. a jövő évi munkaköltségekre 5.000 K.-t,
2. az ethnographiai térképeknek előállitására pedig 13.000 K.-t állitottam be a ministerelnökség ~~jövő évi~~ budgetjébe.

365 7847

426-1909-XXV-181

3350 1905	
Tétel	Alapszám
XIV	

426 - 1909 - XXV - 181/900 XVI

A 2. pont alatt emlitett 13.000 K. természetesen egyszersmindenkorra adatik, holott az 1. pont alatt emlitett 5.000 K. ~~csak~~ azon egynehány évig fog folyósittatni, mig a munkálat befejezést nem nyer.

Végül kérem Méltóságodat, hogy a most folyósitott, valamint a jövőben folyósitandó összegekről legyen szives majd annak idején elszámolni.

Lássa Kazár Adolf főigazgató ur a külföldi alapból 1.000 K.-nak csatolása végett.

Lássa Klebelsberg titkár Vargha Gyula ministeri tanácsos urnál leendő jelentkezés és a részletek megbeszélése végett.

Budapest, 1905. évi november hó 27-én.

dc_29_10

M. kir. központi
STATISZTIKAI
Hivatal

6588/eln. sz.

Nagyméltóságú Dr. Wekerle Sándor
v.b.t. tanácsos, m. kir. ministerelnök úrnak
Budapest

Nagyméltóságú Ministerelnök Úr!

Nagyméltóságod hivatali elődje a múlt évi deczember hó 11-én 3350 sz.a. kelt leiratával kilátásba méltóztatott helyezni, hogy a nemzetiségi térképek sokszorositásának költségeire a ministerelnökség 1906. évi költségvetésében 13.000 korona fog előirányoztatni.

Abban a reményben, hogy ez az összeg a költségvetésbe tényleg fölvétetett, mély tisztelettel bátorkodom kérni Nagyméltóságod kegyes engedélyét arra, hogy a térképek előállitására a Pesti Könyvnyomda Részvénytársasággal (a mely tisztelettel alulirt hivatal grafikus munkáinak szerződéses vállalkozójával) a szerződést megköthessem s a térképek sokszorositását megkezdethessem. A munkálatok mielőbbi megkezdése annál inkább kivánatos volna, mert úgy a kulturpolitika intézésénél, mint a választói jogosultság reformja elbirálásánál, általában a nemzeti irányú kormányzás minden ágazatában e térképek tiszteletteljes véleményem szerint nélkülözhetetlen tájékoztató segédeszközt képeznek.

Bátor vagyok még tisztelettel megjegyezni, hogy ujabban a nemzetiségi térképekhez hasonlóan a népesség magyar nyelvismeretét is ábrázoltattam, s minthogy ez a szintén rendkívül tanulságos térkép ugyanazzal a beosztással és méretekkel készült, mint maga a nemzetiségi térkép s igy részben a nemzetiségi térkép metszeteinek felhasználásával állitható elő, az előirányzott 13.000 koronából remélhetőleg ennek a sokszorositási költségei is fedezhetők lesznek.

Ha a térképek előállitására Nagyméltóságod előleges engedélyét megnyerni szerencsés leszek, a térképek sokszorositására nézve a Pesti könyvnyomda részvénytársasággal igyekezni fogok megegyezni s ez alapon kikérni Nagyméltóságod végleges kegyes jóváhagyását.

Fogadja kérem nagyméltóságod mély tiszteletem őszinte nyilvánitását.

Budapest, 1906. évi szeptember hó 25-én.

.....
ministeri tanácsos
igazgató.

M. kir. központi
STATISZTIKAI
HIVATAL

6588/elv. sz.

Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr!

Nagyméltóságod hivatali elődje a múlt évi decemberhó 11-én 3350 sz. a. kelt leiratával kilátásba méltóztatott helyezni, hogy a nemzetiségi térképek sokszorosításának költségeire a miniszterelnökség 1906. évi költségvetésében 13.000 korona fog előirányoztatni.

Abban a reményben, hogy ez az összeg a költségvetésbe tényleg felvétetett, mély tisztelettel bátorkodom kérni Nagyméltóságod kegyes engedélyét arra, hogy a térképek előállítására a Pesti Könyvnyomda Részvénytársasággal (a mely tisztelettel átiratt hivatal grafikus munkáinak szerződéses vállalkozójával) a szerződést megkötheszem s a térképek sokszorosítását megkezdethessem. A munkálatok mielőbbi megkezdése annál inkább kívánatos volna, mert úgy a kultuspolitika intézésénél, mint a választói jogosultság reformja

Nagyméltóságú

Dr. Wekerle Sándor

v. b. t. tanácsos, m. kir. miniszterelnök úrnak

K26-1909-XXV-181 (4887/906) Budapest

elbírálásánál, általában a nemzeti irányú kormányzás minden ágazatában e térképek tisztelettel jes véleményem szerint nélkülözhetetlen tájékoztató segédeszközt képeznek.

Bátor vagyok még tisztelettel megjegyezni, hogy ujabban a nemzetiségi térképekhez hasonlóan a népesség magyar nyelvismeretét is ábrázoltattam, s minthogy ez a szintén rendkivül tanulságos térkép ugyanazzal a beosztással és méretekkel készült, mint maga a nemzetiségi térkép, igy részben a nemzetiségi térkép metszeteinek felhasználásával állitható elő, az előirányzott 13.000 koronából remélhetőleg ennek a sokszorositási költségei is fedezhetők lesznek.

Ha a térképek előállitására Nagyméltóságod előleges engedélyét megnyerni szerencsés leszek, a térképek sokszorositására nézve a Pesti könyvnyomda részvénytársasággal igyekezni fogok megegyezni s ez alapon kikérni Nagyméltóságod végleges kegyes jóváhagyását.

Fogadja kérem Nagyméltóságod mély tiszteletem őszinte nyilvánitását.

Budapest, 1906. évi szeptember hó 25-én.

Varga G.

ministeri tanácsos,
igazgató.

dc_29_10

M. kir. központi
STATISZTIKAI
Hivatal

8341/eln. sz.

Nagyméltóságú Dr. Wekerle Sándor
v.b.t. tanácsos, m. kir. ministerelnök úrnak
Budapest

Nagyméltóságú Ministerelnök Úr!

Nagyméltóságod f. évi október hó 13-án 4.697 sz. a. kelt nagybecsű elhatározásával kegyes volt megengedni, hogy a magyar államnak az 1900. évi népszámlálás adatai alapján a tisztelettel alulirt hivatalnál készült nemzetiségi térképei bizalmas használatra a rendelkezésre álló 13.000 koronányi hitel keretein belül megfelelő példányszámban sokszorositassanak.

Nagyméltóságod e nagybecsű engedélye alapján tárgyalást kezdtem a Pesti könyvnyomda részvénytársasággal, a statisztikai hivatal térképkiadványainak szerződéses szállitójával, hogy e nagy munkálat előállitását esetleg új, az eddiginél kedvezőbb szerződéssel biztosithassam.

A hosszadalmas tárgyalások és bonyodalmas számitások után azonban arról kellett meggyőződnöm, hogy kedvezőbb árakat, mint a minők a statisztikai hivatalnak a nevezett vállalattal már fennálló szerződésében foglaltatnak, nem lehet elérni.

Az emlitett szerződés egységárai a következők:

Színnyomás számának megnevezése	*38–55 cm. nagyságú papiron*							
	első 100 példány		*további 100 péld. 1000 pldig*		*1000 pldon felül*		*2000 pldon felül*	
	100 darabonkint							
	kor.	*fill.*	*kor.*	*fill.*	*kor.*	*fill.*	*kor.*	*fill.*
Egyszeres	90	–	3	–	2	–	1	50
Kétszeres	100	–	6	–	5	–	3	–
Háromszoros	110	–	8	–	7	–	4	–
Négyszeres	130	–	10	–	11	–	6	–
Ötszörös	150	–	13	–	12	–	7	–
Öt színen felül minden külön szín	15	–	2	–	2	–	1	–

Eltérő papiralaknál a papír terjedelmének a 38-55 cm. nagyságú ívhez való aránya szolgál a felszámitás alapjául.

Bár egészen pontos számitást előzetesen a szerződéses árak alapján sem lehet tenni, mert a térkép egyes szelvényei ahhoz képest, hogy hányféle nemzetiség lakja az illető vidéket, különféle színnyomással bírnak, annyi már is kétségtelen, hogy a rendelkezésre álló 13.000 koronából – ide értve a munkálathoz

alapul szolgáló térképlapoknak a m. kir. államnyomdától 400 példányban 1.604 koronáért való beszerzését is – nemcsak a tulajdonképeni nemzetiségi térkép készithető el, hanem a népesség magyar nyelvismeretét feltüntető térkép is, még pedig mindegyik 200-200 példányban, nevezetesen 100-100 példányban csak a közigazgatási beosztást és vizrajzot, 100-100 példányban pedig a hegyrajzot is feltüntető térképlapokon.

Ekkora példányszám, tekintve a térképeknek bizalmas jellegét, tiszteletteljes véleményem szerint elég lesz, viszont azonban szükséges is, mert a nemzeti irányú politikában – a melynek segédeszközéül szolgálnak e térképlapok – a kormányzat minden ágának és a politika minden igazi hivatottjának részt kell vennie.

Mély tisztelettel kérem ezek után Nagyméltóságod kegyes felhatalmazását arra, hogy a munkához szükséges térképlapokat az államnyomdától az említett árban beszerezhessem s a munkálat megkezdését a Pesti könyvnyomda részvénytársaságnál az emlitett szerződéses egységárak alapján elrendelhessem.

Fogadja kérem Nagyméltóságod mély tiszteletem őszinte nyilvánitását.

Budapest, 1906. évi deczember hó 13-án.

.....
ministeri tanácsos,
igazgató

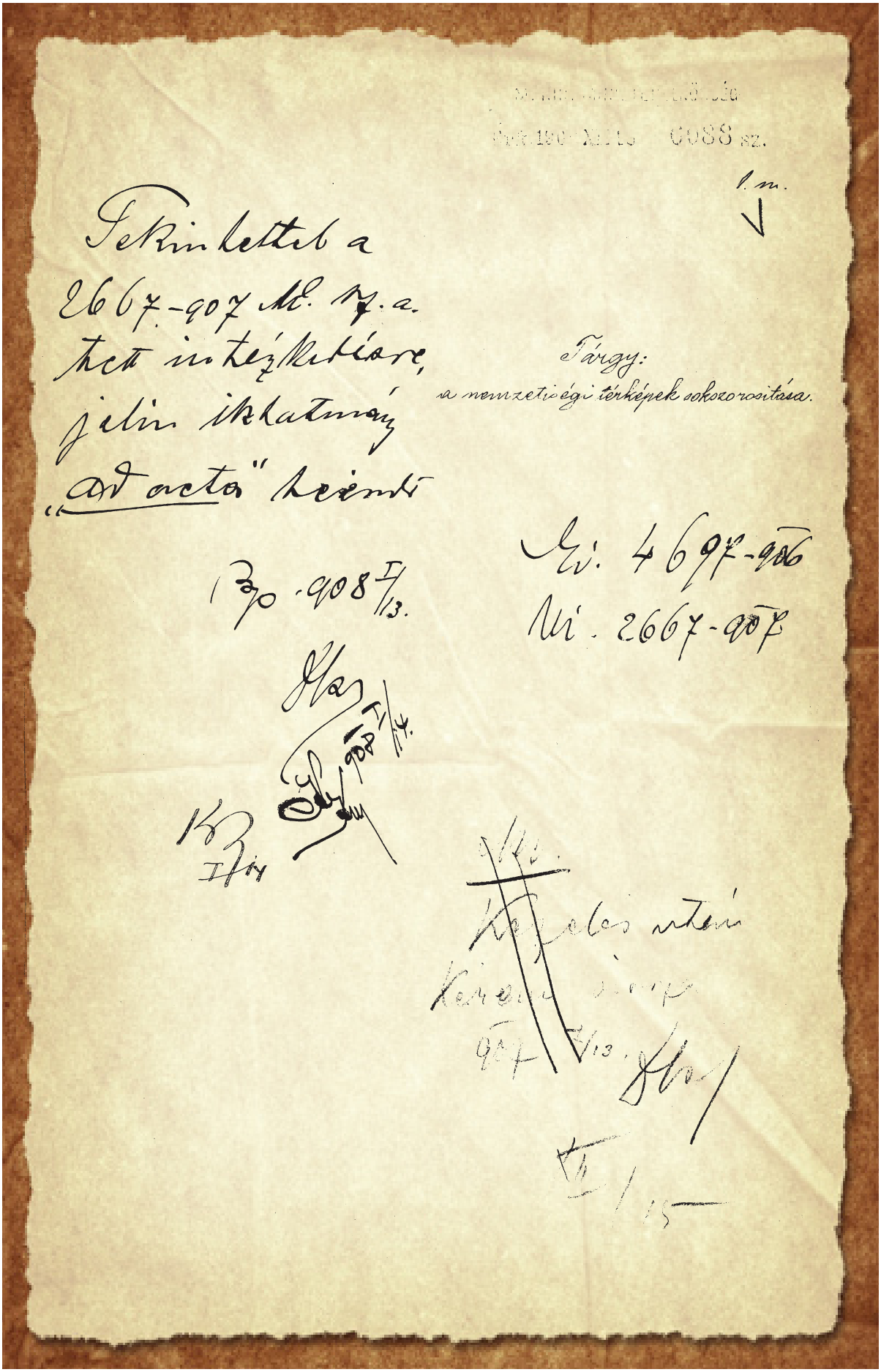

Tárgy:
a nemzetiségi térképek sokszorosítása.

316

168. XXV. 907

6088. XIV. 685.

M. kir. központi
STATISZTIKAI
HIVATAL

Bizalmas.

8341/eln. sz.

Kérem az előirátokat a számvevőségtől visszahozatni
Dr

Nagyméltóságú Ministerelnök Úr!

Nagyméltóságod f. évi október hó 13-án 4.697 sz. a. kelt nagybecsű elhatározásával kegyes volt megengedni, hogy a magyar államnak az 1900. évi népszámlálás adatai alapján a tisztelettel alulirt hivatalnál készült nemzetiségi térképei bizalmas használatra a rendelkezésre álló 13.000 koronányi hitel keretein belül megfelelő példányszámban sokszorosittassanak.

Nagyméltóságod e nagybecsű engedélye alapján tárgyalást kezdtem a Pesti könyvnyomda részvénytársasággal, a statisztikai hivatal térképkiadványainak szerződéses szállitójával, hogy e nagy munkálat előállitását esetleg új, az eddiginél kedvezőbb szerződéssel biztosithassam.

A hosszadalmas tárgyalások és bonyodalmas számitások után azonban arról kellett meggyőződnöm, hogy kedvezőbb árakat, mint a minők a statisztikai hivatalnak

K26-1909-XXV-181 (6088/906)

Nagyméltóságú

Dr. Wekerle Sándor,

v. b. t. tanácsos, m. kir. ministerelnök úrnak

359

Budapest.

a nevezett vállalattal már fennálló szerződésében foglaltatnak, nem lehet elérni.

Az említett szerződés egységárai a következők:

Színnyomás számának megnevezése	38–55 cm. nagyságú papiron							
	első 100 példány		további 100 példd. 1000 példig		1000 példon felül		2000 példon felül	
	100 darabonkint							
	kor.	fill.	kor.	fill.	kor.	fill.	kor.	fill.
Egyszeres	90	–	3	–	2	–	1	50
Kétszeres	100	–	6	–	5	–	3	–
Háromszoros	110	–	8	–	7	–	4	–
Négyszeres	130	–	10	–	11	–	6	–
Ötszörös	150	–	13	–	12	–	7	–
Öt színen felül minden különös szín	15	–	2	–	2	–	1	–

Eltérő papiralaknál a papir terjedelmének a 38–55 cm. nagyságú íwhez való aránya szolgál a felszámitás alapjául.

Sőt egészen pontos számitást előzetesen a szerződéses árak alapján sem lehet tenni, mert a térkép egyes szelvényei akhoz képest, hogy hánysféle nemzetiség lakja az illető vidéket, kiilönféle színnyomással birnak, amnyi már is kétségtelen, hogy a rendelkezésre álló 13.000 koronából – ide értve a munkálathoz alapul szolgáló térképlapoknak a m. kir. államnyomdától 400 példányban 1.604 koronáért való beszerzését is – nemcsak a tulajdonképeni nemzetiségi térkép készitheto el, hanem a népesség magyar nyelvismeretét feltüntető térkép is, még pedig mindegyik 200–200 példányban, nevezetesen 100–100 példányban csak a közigazgatási beosztást és vizrajzot, 100–100 példányban pedig a hegyrajzot is feltüntető térképlapokon.

Ekkora példányszám, tekintve a térképeknek bizalmas jellegét, tiszteletteljes véleményem szerint elég lesz; viszont azonban szükséges is, mert a nemzeti irányú politikában — a melynek segédeszközéül szolgálnak e térképlapok — a kormányzat minden ágának és a politika minden igazi hivatottjának részt kell vennie.

Mely tisztelettel kérem ezek után Nagyméltóságod kegyes felhatalmazását arra, hogy a munkához szükséges térképlapokat az államnyomdától az említett árban beszerezhessem s a munkálat megkezdését a Pesti könyvnyomda részvénytársaságnál az említett szerződéses egységárak alapján elrendelhessem.

Fogadja kérem Nagyméltóságod mély tiszteletem őszinte nyilvánítását.

Budapest, 1906. évi december hó 13-án.

[signature]

miniszteri tanácsos,
igazgató.

dc_29_10

M. kir. központi
STATISZTIKAI
Hivatal

4393/eln. sz.

Nagyméltóságú Dr. Wekerle Sándor
v.b.t. tanácsos, m. kir. ministerelnök úrnak
Budapest

Nagyméltóságú Ministerelnök Úr!

Nagyméltóságod hivatali elődje 1903. évi augusztus hó 22-én 4745/902. sz. a. kelt magas leiratával megbizást adott a mély tisztelettel alulirt hivatalnak a nyelvhatárokra vonatkozó adatok összeállitására. A szükséges előmunkálatok befejezte után 1905. évi július hó 7-én 4.661 sz.a. voltam bátor a munkálat részletes programmjára nézve tiszteletteljes javaslataimat megtenni, a melyeket Nagyméltóságod hivatali elődje 1905. évi deczember hó 11-én 3350. sz.a. kelt leiratával helyeslőleg tudomásul vett.

A nyelvhatári munkálatok ez alapon még az 1905. év folyamán megindultak s hogy a tervezett nagyobb erővel nem voltak folytathatók, annak oka az, hogy az ügy itteni előadója közel egy évig tartó súlyos betegségbe esett, a mély tisztelettel alulirt hivatalnak egyéb olyan tisztviselői pedig, a kikre ezen szigorúan bizalmas, s nagy rátermettséget és tárgyismeretet kivánó munkálat vezetése még rábizható lett volna, más halaszthatatlan teendőkkel annyira túl voltak halmozva, hogy ez irányban nem lehetett őket igénybe venni.

Mindazonáltal a főmunkálatnak e kényszerű szünete alatt is folytak ezzel összefüggő, s ennek sikeréhez múlhatatlanúl szükséges egyéb munkálatok. Kidolgoztattam ugyanis a nemzetiségi térképhez hasonlóan (a mint azt Nagyméltóságodnak e térképek sokszorositása ügyében kelt tiszteletteljes felterjesztéseimben jelenteni voltam bátor) a népesség magyar nyelvismeretére vonatkozó térképeket, a melyekre a nyelvhatári munkánál s az ott gyűjtött adatok mérlegelésénél igen nagy szükség lesz: Tovább folyt ezenkívül a vallás- és közoktatásügyi minister úr Ő Nagyméltóságának megbizásából azoknak a községeknek kijelölése, a melyekben kulturális és főleg nemzeti szempontból állami iskola felállitására van szükség. Tüzetes tanulmányok ezek, az illető községek nemzetiségi és egyéb viszonyainak alapos megfigyelései, s minthogy természetszerűleg a nyelvhatáron levő s a nemzetiségekbe való beolvadással fenyegetett községekre fordittatott itt is a legnagyobb gond, ezek a javaslatok is nélkülözhetetlen előtanulmányait térképezik a nyelvhatári munkálatoknak. Az eddig elkészült tanulmányoknak egy-egy példányát van szerencsém ide csatolva mély tisztelettel bemutatni.

E sokoldalú és körültekintő előkészités után ez év nyarán, úgy hiszem, teljes erővel újra megindulhat maga a főmunkálat is, s rövid időn belül, remélhetőleg

néhány hónap leforgása alatt abban a helyzetben lehetek, hogy az első határterületek kész eredményeit Nagyméltóságod elé terjeszthetem.

Ekkor azután időszerűvé válhatik az a kérdés, mi történjék az igy begyűjtött értékes adatokkal, hogy azok ne maradjanak meg az irattárt gyarapitó puszta adathalmaznak, hanem gyakorlatilag gyümölcsözőkké és valóban hasznot hozókká váljanak arra a czélra, a melyre gyűjtettek, a nyelvhatáron lévő s a nemzetiségektől fenyegetett magyarság védelmére.

E tekintetben nincs szerencsém még ismerni Nagyméltóságod nagybecsű intenczióit; minthogy azonban a munkálat eddigi folyama alatt is erre vonatkozólag merültek fel egyes eszmék és tapasztalatok, bátor leszek röviden körvonalazva a további teendőket illetőleg is tiszteletteljes megjegyzéseimet előterjeszteni.

A nyelvhatáron élő magyarság védelme, ellenálló képességének öregbitése s helyzetének javitása úgy gazdasági, mint kulturális és szocziális intézkedéseket is igényel.

Ez intézkedések egy része társadalmi feladat lesz, de e társadalmi akczió, illetőleg akcziók előkészitése és helyes útra terelése is szükségessé teszi bizonyos központi szerv irányitó működését.

Az intézkedések másik része minden valószinűség szerint az államra fog hárulni; az igazgatás és kormányzat minden ágában fognak fölmerülni olyan teendők, a melyek a nyelvhatári magyarság védelmére szükségesek lesznek.

Sőt e tekintetben – bár nem külön a nyelvhatárok védelmére irányzott czélzattal, s épen ezért e szempontból talán nem is mindig teljesen megfelelő irányban – már is valamennyi igazgatási ügykörrel biró tárczánál történnek bizonyos intézkedések a belügyi tárczánál az állami gyermekvédelmi telepek kiválogatása körül, a kereskedelminél a székely vasútak épitése s a székely iparfejlesztési akczió ügyében, a földmívelésinél a székely mezőgazdasági akczió ügyében, a közoktatásügyinél az új állami iskolák megfelelő elhelyezése körül; az igazságügyi tárczánál a székely birtokrendezés és tagositás kérdéseiben stb.

E tevékenység részleteit ismernünk kell már a nyelvhatári adatgyűjtés összeállitásánál is: s a különböző tárczák e tevékenységére és közreműködésére fokozottabb mértékben szükség lesz a nyelvhatári magyarság védelmére irányuló akczionál is.

Ez akczionak azonban, ha eredményt akar elérni, szervesnek és egyöntetűnek kell lennie: a különböző tárczák tevékenységének egymással összhangban kell lennie, egymást kiegészitenie. Ma különösen a földmívelésügyi ministerium székely akcziójától hallani oly panaszokat, hogy mivel ügykörébe csak a mezőgazdasági viszonyok tartoznak, sok tekintetben csupán félmunkát végezhet, mert az általa észlelt, a munkájával kapcsolatos, de más hatáskör alá tartozó hiányokon nem tud segiteni.

A nyelvhatári magyarság védelmét tehát semmi esetre se lehetne eredményesen munkálni úgy, hogy az eddig különböző irányokban megindult s egymástól független sőt egymásról alig tudó akcziók mellé még egy új csatlakozik, a Nagyméltóságod bölcs vezetése alatt álló ministerelnökségé, – hanem csakis úgy, ha az eddig különböző irányban folytatott munka egy góczból irányittatik, az összhang köztük létrehozatik, s valamennyi egymást kiegészitve fordittatik a közös czél felé.

Erre a mély tisztelettel alulirott legalkalmasabbnak vélne egy oly tanácsot vagy bizottságot, mely a m. kir. ministerelnökség vezetése mellett az egyes ministeriumok kiküldött megbizottaiból alakulna, s a mely a nyelvhatári adatgyűjtés eredményeit és javaslatait pontról-pontra tárgyalva konkrét előterjesztéseket tehetne az iránt, hogy az egyes részleteknél mely tárczának minő intézkedésére lesz szükség.

Önként érthetőleg e tanács vagy bizottság szervezése által az egyes tárczák teljes független cselekvési szabadságát legkevésbé sem lehetne befolyásolni; a tanács csak véleményező és javaslattevő forma volna, s működésének eredményét inkább az a tárgyi garanczia biztositaná, hogy a ministeriumok kiküldött képviselői a tanács tárgyalásai alkalmával a fölvetett javaslatok kivihetősége felől egyrészt a ministerium szempontjából nyilatkozhatnának, másrészt a jónak és helyesnek fölismert javaslatokat az általuk képviselt szakministeriumban propagálnák.

Nem szólva arról, hogy mily üdvös lennek, ha a magyarság védelme kérdéséről az ezen tanácsban tisztázott fogalmak az egyes ministeriumok képviselői útján az illető tárcza tisztikarának is tudomására jutnának, s igy egész tisztviselő nemzedékeknek úgy szólván vérébe mehetne át s minden irányú hivatalos működésében irányadója lehetne a magyarság és nemzetiségek kérdéséről való, túlzástól ment, de közönyösségbe át nem csapó helyes felfogás – ismételni bátorkodom, hogy a nyelvhatárokon élő magyarság védelmére irányuló akcziónak az egész kormányzat körére kiterjedőnek kell lennie, s ezért csakugyan legalkalmasabbnak látszik, ha a végrehajtás iránt való javaslattétel is egy, az egész kormányzat megbizottaiból alakitott tanácsra bizatik.

Tiszteletteljes nézetem szerint e tanácsnak elnöke legczélszerűbben a m. kir. ministerelnökségi államtitkár úr Ő Méltósága lehetne, állandó tagjai az egyes ministeriumok által kiküldött megbizottak, tárczánkint 2 vagy 3, a szerint, hogy az illető tárczának hányféle és mily heterogén természetű ügyágazata van összefüggésben a nyelvhatári akczióval. Állandó tagjai volnának még a bizottságnak a központi statisztikai hivatal igazgatója és aligazgatója, állandó tagok végül a m. kir. ministerelnökségnek s a statisztikai hivatalnak azon tisztviselői, a kik e munkálatoknak ellátásával meg vannak bízva a kik a tanács ülésein esetről-esetre az előadói tisztet töltenék be.

Ez állandó tagokon kívül ahhoz képest, hogy mely vidék védelme van tárgyalás alatt, az elnök ad hoc tanácsadó tagúl meghivhatná például az illető vármegye főispánját, alispánját, egyes országgyűlési képviselőket, a vármegyei tanfelügyelőt stb., mindig azt mérlegelve, hogy az illető nem annyira állásánál fogva, mint inkább személyes megbízhatóságánál fogva alkalmas-e arra, hogy e kiválóan bizalmas jellegű munkába belevonassék?

Az illető vidéknek ezen ad hoc meghivott helyi képviselői lennének legalkalmasabb közegek arra, hogy az esetleg szükséges helyi társadalmi akcziót megindítsák, szervezzék, vagy valamely már létező társadalmi alakulatba belekapcsolják.

Az esetről-esetre szükséges állami intézkedésekre vonatkozó javaslatokat pedig legczélszerűbben – a tanács által rendelkezésre bocsátott indokok alapján – a m. kir. ministerelnökség közölné hozzájárulás, esetleg az ellenészrevételek megtétele végett az egyes ministeriumokkal.

A ministeriumok képviselőinek a tanácsban való részvétele már előlegesen is biztositékul szolgálna arra, hogy e tárgyalások a legtöbb esetben pozitiv eredménynyel járnának s legföljebb a kivitel módozataira, időpontjára, a fedezet kérdésére nézve válnék szükségessé újabb tárgyalások megindítása.

A tanács által javasolt intézkedésekre nézve a folytatólagos és közbenső tárgyalások már – nehogy a tanács adminisztrativ teendőkkel túlterheltessék – elnökileg volnának intézhetők. Ugy ezen teendőkben, mint az összes javaslatok, elaboratumok készitésében a statisztikai hivatal személyzete is rendelkezésre állana; egyébként a tulajdonképeni irodai teendők a m. kir. ministerelnökség segédhivatalaiban végeztetnének.

Önként érthetőleg a tanácsnak itt mély tisztelettel vázolt szervezete még minden tekintetben alapos megfontolás és megvitatás tárgyává teendő. Épen azért is bátorkodom a kérdést már most fölvetni, mert a szükséges hosszadalmas tárgyalások, nevezetesen a tanács szervezésére vonatkozó előadói tervezet elkészitése, annak a m. kir. ministerelnökségnél való házi megvitatása, az igy Nagyméltóságod előzetes jóváhagyását megnyert szövegnek az egyes ministeriumokkal értekezletileg és aktaszerűen való tárgyalása, a végleges szabályzatnak a ministertanács által való megállapitása s végül a tanácsnak ez alapon való megalakitása együtt véve oly hosszú időt fog igénybe venni, hogy ha a nyelvhatári adatgyűjtés gyakorlati gyümölcsöztetését nem akarjuk messze jövőbe elodázni, a szükséges előmunkálatokat e tekintetben is mielőbb meg kell kezdenünk.

Mély tisztelettel bátorkodom kérni tehát Nagyméltóságodat, kegyeskedjék egyelőre nagybecsű elvi hozzájárulását nyilvánitani arra nézve, hogy a gyakorlati végrehajtás módjára nézve az itt tisztelettel javasoltak általánosságban megfelelnek-e s a tanács szervezésére vonatkozó részletes javaslataimat – egyelőre természetesen csak előadói tervezet alakjában – elkészithetem-e?

Fogadja, kérem, Nagyméltóságod mély tiszteletem őszinte nyilvánitását.

Budapest, 1907. évi június hó 10-én.

.....
ministeri tanácsos.
igazgató.

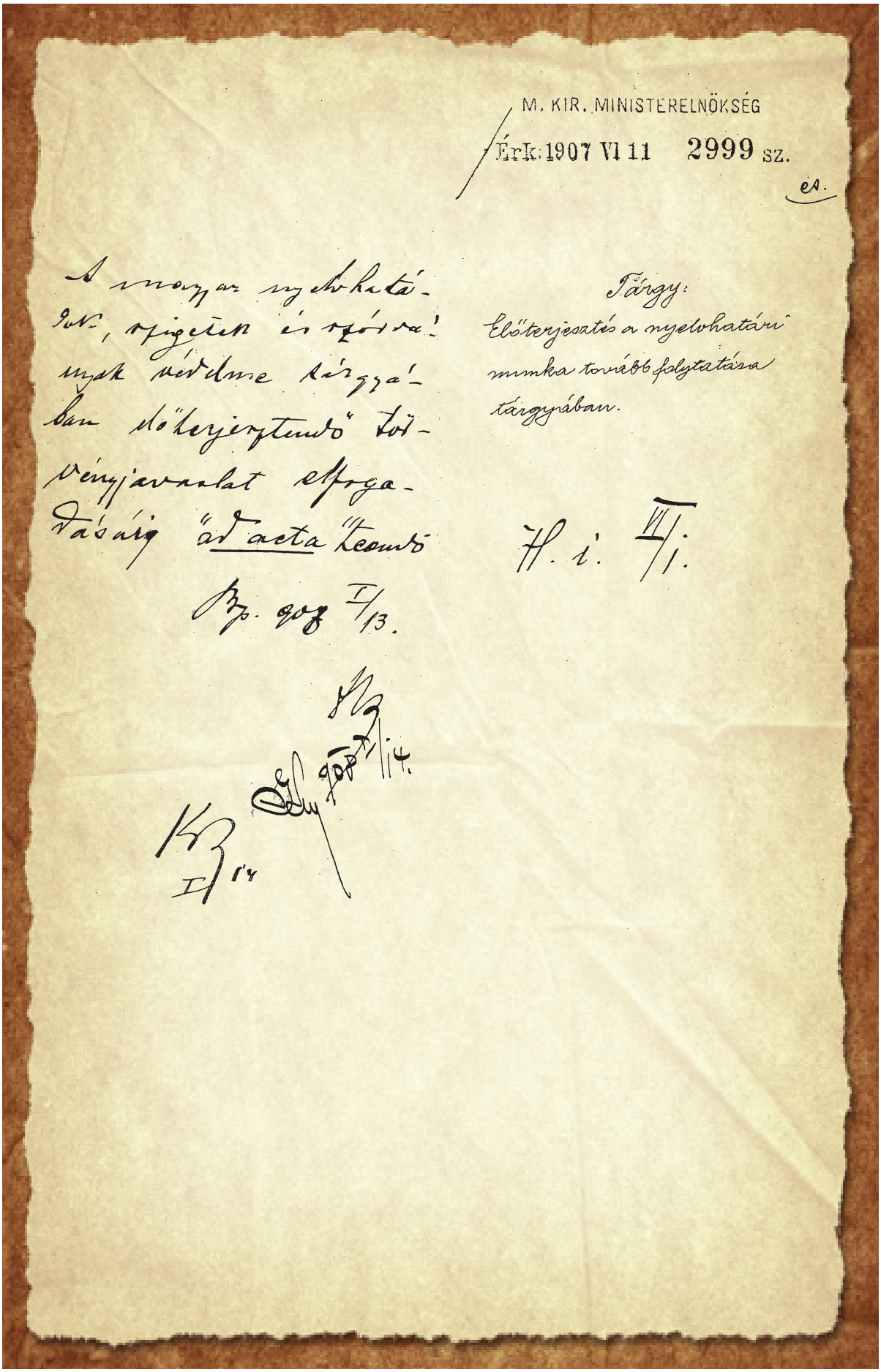

M. KIR. MINISTERELNÖKSÉG

Érk: 1907 VI 11 2999 sz.

es.

A magyar nyelvhatá-
rok, szigetek és szórvá-
nyok védelme tárgyá-
ban előterjesztendő tör-
vényjavaslat elfoga-
dásáig "ad acta" teendő

Bp. 908 I/13.

Tárgy:
Előterjesztés a nyelvhatári
munka tovább folytatása
tárgyában.

H. i. VI/1.

Bp. 908 I/14.

I/14

2999. XXV. 168

800 ics.

1907

Bizalmas.

M. kir. központi
STATISZTIKAI
HIVATAL

E. i. 2899/907
Minisztertan számúl

4393/elv. sz.

Nagyméltóságú Ministerelnök Úr!

34 db.

Nagyméltóságod hivatali elődje 1903. évi augusztus hó 22-én 4745/902 sz. a. kelt magas leiratával megbizást adott a mély tisztelettel alulirt hivatalnak a nyelvhatárokra vonatkozó adatok összeállitására. A szükséges előmunkálatok befejezte után 1905. évi július hó 7-én 4.661 sz. a. voltam bátor a munkálat részletes programmjára nézve tiszteletteljes javaslataimat megtenni, a melyeket Nagyméltóságod hivatali elődje 1905. évi deczember hó 11-én 3350 sz. a. kelt leiratával helyeslőleg tudomásul vett.

A nyelvhatári munkálatok ez alapon még az 1905. év folyamán megindultak s hogy a tervezett nagyobb erővel nem voltak folytathatók, annak oka az, hogy az ügy itteni előadója közel egy évig tartó súlyos betegségbe esett, a mély tisztelettel alulirt hivatalnak egyéb olyan tisztviselői pedig, a kikre ezen szigorúan bizalmas, s nagy rátermettséget és tárgyismeretet kivánó munkálat vezetése még rábiz-

Nagyméltóságú

dr. Wekerle Sándor,

v. b. t. tanácsos, m. kir. ministerelnök úrnak

91

Budapest

XXV. 168/907 OL. K 26 - 1909 - XXV - 181 (2999/907)

ható lett volna, más halaszthatatlan teendőkkel annyira túl voltak halmozva, hogy ez irányban nem lehetett őket igénybe venni.

Mindazonáltal a főmunkálatnak e kényszerű szünete alatt is folytak ezzel összefüggő, s ennek sikeréhez múlhatatlanúl szükséges egyéb munkálatok. Kidolgoztattam ugyanis a nemzetiségi térképhez hasonlóan (a mint azt Nagyméltóságodnak e térképek sokszorositása ügyében kelt tisztelettel jes felterjesztéseimben jelenteni voltam bátor) a népesség magyar nyelvismeretére vonatkozó térképeket, a melyekre a nyelvhatári munkánál s az ott gyűjtött adatok mérlegelésénél igen nagy szükség lesz. Tovább folyt ezenkívül a vallás- és közoktatásügyi minister úr Ő Nagyméltóságának megbizásából azoknak a községeknek kijelölése, a melyekben kulturális és főleg nemzeti szempontból állami iskola felállitására van szükség. Tüzetes tanulmányok ezek, az illető községek nemzetiségi és egyéb viszonyainak alapos megfigyelései, s minthogy természetszerűleg a nyelvhatáron levő s a nemzetiségekbe való beolvadással fenyegetett községekre fordittatott itt is a legnagyobb gond, ezek a javaslatok is nélkülözhetetlen előtanulmányait képezik a nyelvhatári munkálatoknak. Az eddig elkészült tanulmányoknak egy-egy példányát van szerencsém ide csatolva mély tisztelettel bemutatni.

E sokoldalú és körültekintő előkészités után ez év nyarán, úgy hiszem, teljes erővel újra megindulhat maga a főmunkálat is, s rövid időn belül, remélhetőleg néhány hónap leforgása alatt abban a helyzetben lehetek, hogy

az első határterületek híva eredményeit Nagyméltóságod elé terjeszthetem.

Ekkor azután időszerűvé válhatik az a kérdés, mi történjék az így begyűjtött értékes adatokkal, hogy azok ne maradjanak meg az irattárt gyarapító puszta adathalmaznak, hanem gyakorlatilag gyümölcsözőkké és valóban hasznot hozókká váljanak arra a célra, a melyre gyűjtettek, a nyelvhatáron lévő s a nemzetiségektől fenyegetett magyarság védelmére.

E tekintetben nincs szerencsém megismerni Nagyméltóságod nagyobbszerű intencióit; minthogy azonban a munkálat eddigi folyama alatt is volt vonatkozólag merültek fel egyes esmék és tapasztalatok, bátor leszek röviden körvonalozva a további teendőket illetőleg is tisztelettel jes megjegyzéseimet előterjeszteni.

A nyelvhatáron élő magyarság védelme, ellenálló képességének öregbítése s helyzetének javítása úgy gazdasági, mint kulturális és szociális intézkedéseket is igényel.

Ez intézkedések egy része társadalmi feladat lesz; de e társadalmi akczió, illetőleg akcziók előkészítése és helyes útra terelése is szükségessé teszi bizonyos központi szerv irányító működését.

Az intézkedések másik része minden valószínűség szerint az államra fog hárulni; az igazgatás és kormányzat minden ágában fognak felmerülni olyan teendők, a melyek a nyelvhatári magyarság védelmére szükségesek lesznek.

92

Sőt e tekintetben – bár nem külön a nyelvhatárok védelmére irányzott szélzattal, s épen ezért e szempontból talán nem is mindig teljesen megfelelő irányban – már is valamennyi igazgatási ággyakörrel bíró tárcánál történnek bizonyos intézkedések: a belügyi tárcánál az állami gyermekvédelmi telepek kivalogatása körül, a kereskedelminél a székely vasútak építése s a székely iparfejlesztési akció ügyében, a földmívelesinél a székely mezőgazdasági akció ügyében, a közoktatásugyinél az új állami iskolák megfelelő elhelyezése körül, az igazságügyi tárcánál a székely birtokrendezés és tagosítás kérdéseiben stb.

E tevékenység részleteit ismernünk kell már a nyelvhatári adatgyűjtés összeállításánál is: s a különböző tárcák e tevékenységére és közreműködésére fokozottabb mértékben szükség lesz a nyelvhatári magyarság védelmére irányuló akciónál is.

Ez akciónak azonban, ha eredményt akar elérni, szerveseknek és egyöntetűnek kell lennie: a különböző tárcák tevékenységének egymással összhangban kell lennie, egymást kiegészítenie. Ma különösen a földmívelésügyi ministerium székely akciójától hallani oly panaszokat, hogy, mivel ügykörébe nem a mezőgazdasági viszonyok tartoznak, sok tekintetben csupán félmunkát végezhet, mert az általa észlelt, a munkájával kapcsolatos, de más hatáskör alá tartozó hiányokon nem tud segíteni.

A nyelvhatári magyarság védelmét tehát semmi

esetre se lehetne eredményesen munkálni úgy, hogy az eddig különböző irányokban megindult s egymástól független sőt egymásról alig tudó akciók mellé még egy új csatlakozzék, a Nagyméltóságod bölcs vezetése alatt álló miniszterelnökségé, — hanem csakis úgy, ha az eddig különböző irányban folytatott munka egy gócból irányíttatik, az összhang köztük létrehozatik, s valamennyi egymást kiegészítve fordíttatik a közös cél felé.

Ezt a mély tisztelettel alulírott legalkalmasabbnak vélve egy oly tanácsot vagy bizottságot, mely a m. kir. miniszterelnökség vezetése mellett az egyes minisztériumok kiküldött megbízottaiból alakulna, s a mely a nyelvhatári adatgyűjtés eredményeit és javaslatait pontról-pontra tárgyalva konkrét előterjesztéseket tehetne az iránt, hogy az egyes részleteknél melyik tárcának mily intézkedésére lesz szükség.

Önként értetődőleg e tanács vagy bizottság szervezése által az egyes tárcák teljes független elhatározási szabadságát legkevésbé sem lehetne befolyásolni; a tanács csak véleményező és javaslattevő fórum volna, s működésének eredményét inkább az a tárgyi garanczia biztosítaná, hogy a minisztériumok kiküldött képviselői a tanács tárgyalásai alkalmával a felvetett javaslatok kivitelének egyrészt a minisztérium szempontjából nyilatkozhatnának, másrészt a jónak és helyesnek felismert javaslatokat az általuk képviselt szakminisztériumban propagálnák.

Nem szólva arról, hogy mily üdvös lenne, ha a magyarság védelme kérdéséről az ezen tanácsban tisztázott

fogalmak az egyes ministeriumok képviselői útján az illető tárcza tisztikarának is tudomására jutnának, s így egész tisztviselő nemzedékeknek így szólván vérébe menjenek át s minden irányú hivatalos működésében irányadóul lehetne a magyarság és nemzetiségek kérdéséről való, túlbízástól mentes, de közönyösségbe át nem csapó helyes felfogás — ismételni bátorkodom, hogy a nyelvhatárokon élő magyarság védelmére irányuló akcziónak az egész kormányzat körére kiterjedőnek kell lennie, s ezért csakugyan legalkalmasabbnak látszik, ha a végrehajtás iránt való javaslattétel is egy, az egész kormányzat megbízottaiból alakított tanácsra bizatik.

Tisztelettel teszem szerint e tanácsnak elnöke legczélszerűbben a m. kir. miniszterelnökségi államtitkár úr Őmélt.sága lehetne; állandó tagjai az egyes ministeriumok által kiküldött megbízottak, tárczánkint 2 vagy 3, a szerint, hogy az illető tárczának hányféle és mily heterogén természetű ügyágazata van összefüggésében a nyelvhatári akcziókkal. Állandó tagjai volnának még a bizottságnak a központi statisztikai hivatal igazgatója és aligazgatója, állandó tagok végül a m. kir. miniszterelnökségnek s a statisztikai hivatalnak azon tisztviselői, a kik e munkálatoknak ellátásával meg vannak bízva s a kik a tanácsülésein esetről-esetre az előadói tisztet töltenék be.

Ez állandó tagokon kívül aszerint, hogy mely vidék védelme van tárgyalás alatt, az elnök ad hoc tanácsadó tagúl meghívhatná például az illető vármegye főispánját, alispánját, egyes országgyűlési képviselőket,

a vármegyei tanfelügyelőt stb., mindig azt mérlegelve, hogy az illető nem annyira állásánál fogva, mint inkább személyes megbízhatósága által alkalmas-e arra, hogy e kiválóan bizalmas jellegű munkába bevonassék?

Az illető vidéknek ezen ad hoc meghívott helyi képviselői lennének legalkalmasabb közegek arra, hogy az esetleg szükséges helyi társadalmi akciót megindítsák, szervezzék, vagy valamely már létező társadalmi alakulatba bekapcsolják.

Az esetről-esetre szükséges állami intézkedésekre vonatkozó javaslatokat pedig legczélszerűbben – a tanács által rendelkezésre bocsátott indokok alapján – a m. kir. miniszterelnökség közvetlen hozzájárulás, esetleg az előzetes megértés végett az egyes minisztériumokkal.

A minisztériumok képviselőinek a tanácsban való részvétele már előlegesen is biztosítékul szolgálna arra, hogy e tárgyalások a legtöbb esetben positiv eredménnyel járnának s legfőljebb a kivitel módozataira, időpontjára, a fedezet kérdésére nézve válnék szükségessé újabb tárgyalások megindítása.

A tanács által javasolt intézkedésekre nézve a folytatólagos és közbenső tárgyalások már – nehogy a tanács administrativ teendőkkel túlterheltessék – elnöki leg volnának intézhetők. Ugy ezen teendőkben, mint az összes javaslatok, elaboratumok készítésében a statisztikai hivatal személyzete is rendelkezésre állana; egyébként a tulajdonképeni irodai teendők a m. kir. miniszterelnökség segédhivatalaiban végeztetnének.

Önként érthetőleg a tanácsnak itt mély tisztelettel vázolt szervezete még minden tekintetben alapos megfontolás és megvitatás tárgyává teendő. Épen azért is bátorkodom a kérdést már most fölvetni, mert a szükséges hosszadalmas tárgyalások, nevezetesen a tanács szervezésére vonatkozó előadói tervezet elkészitése, annak a m. kir. ministerelnökségnél való házi megvitatása, az igy Nagyméltóságod előzetes jóváhagyását megnyert szövegnek az egyes ministeriumokkal értekezletileg és aktaszerűen való tárgyalása, a végleges szabályzatnak a ministertanács által való megállapitása s végül a tanácsnak ez alapon való megalakitása együtt véve oly hosszú időt fog igénybevenni, hogy ha a nyelvhatári adatgyűjtés gyakorlati gyümölcsöztetését nem akarjuk messze jövőbe elodázni, a szükséges előmunkálatokat e tekintetben is mielőbb meg kell kezdenünk.

Mély tisztelettel bátorkodom kérni tehát Nagyméltóságodat, kegyeskedjék egyelőre nagybecsű elvi hozzájárulását nyilvánitani arra nézve, hogy a gyakorlati végrehajtás módjára nézve az itt tisztelettel javasoltak általánosságban megfelelnek-e, s a tanács szervezésére vonatkozó részletes javaslataimat – egyelőre természetesen csak előadói tervezet alakjában – elkészithetem-e?

Fogadja, kérem, Nagyméltóságod mély tiszteletem őszinte nyilvánitását.

Budapest, 1907. évi június hó 10-én.

Margha [signature]

ministeri tanácsos,

igazgató.

M. KIR. MINISTERELNÖKSÉG
Érk. 1907 VI 11 2999 sz.

és

A magyar nyelvhatárok, szigetek és szórványok védelme tárgyában előterjesztendő törvényjavaslat elfogadásáig „ad acta” teszszük.

Bp. 1908. 1/13.

dc_29_10

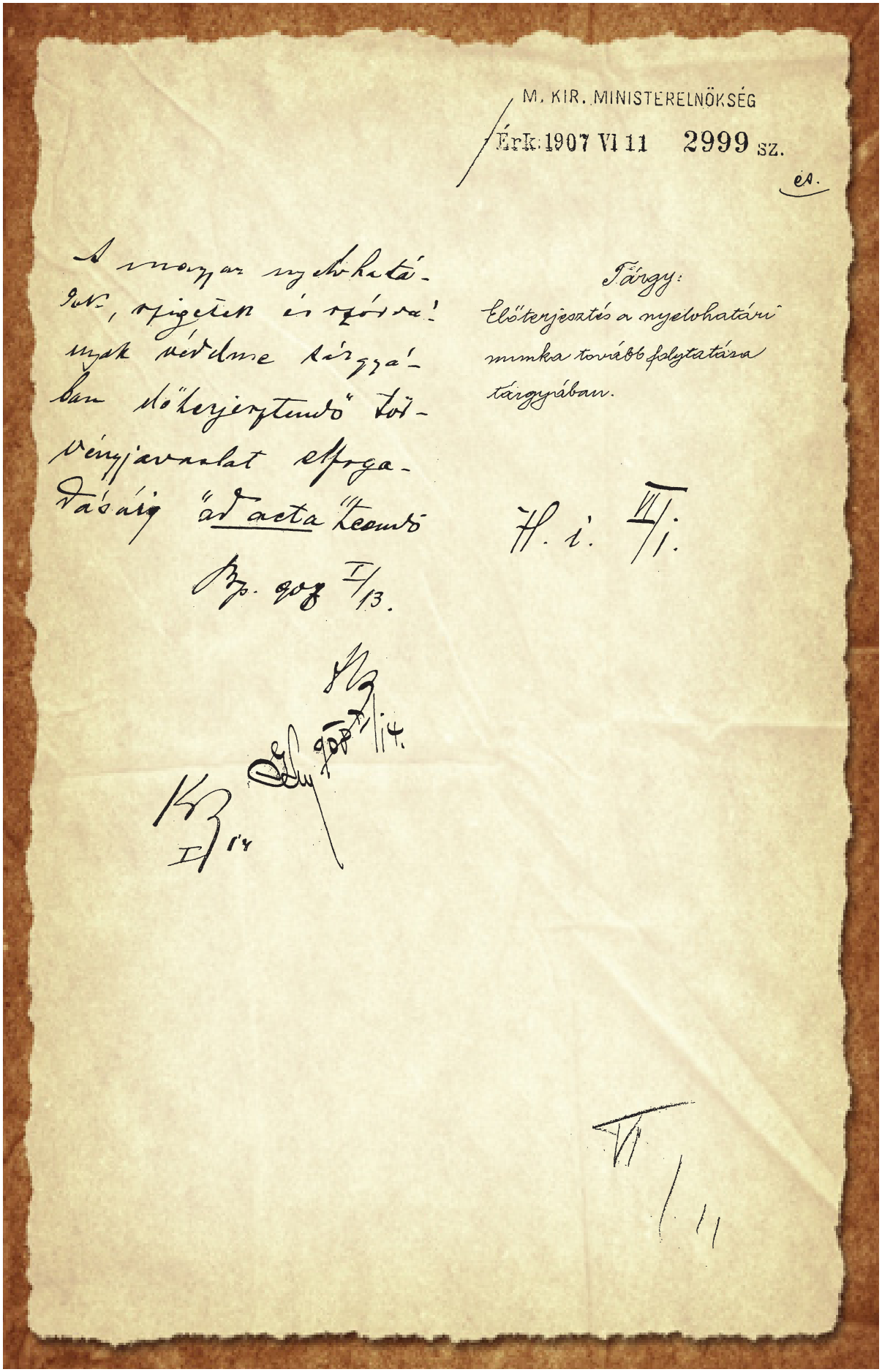

M. KIR. MINISTERELNÖKSÉG

Érk: 1907 VI 11 2999 sz.

és.

A magyar nyelvhatá-
rok, szigetek és szórvá-
nyak védelme tárgyá-
ban előterjesztendő tör-
vényjavaslat elfogadásáig "ad acta" tesendő

Bp. 908 I/13.

Tárgy:
Előterjesztés a nyelvhatári
munka tovább folytatása
tárgyában.

H. i. VI/1.

Bp. 908 I/14.

I/14

VI/11

dc_29_10

M. kir. központi
STATISZTIKAI
Hivatal

3097/eln. sz.

Nagyméltóságu W e k e r l e S á n d o r , b. t. tanácsos,
m. kir. ministerelnök urnak
Budapest.

Nagyméltóságú Ministerelnök Ur!

Hivatkozással Nagyméltóságodnak folyó évi február hó 9-én 2667. szám alatt kelt nagybecsü leiratára, a következőket van szerencsém tisztelettel jelenteni:

A nemzetiségi térképek sokszorositása az e czélra rendelkezésre bocsátott 13.000 korona hitelből feltétlenül fedezhető lesz, sőt ez összeg erejéig a térképeknek nem 200, hanem 300 példánya készithető el, és pedig 200 példány a nemzetiségi térképekből, 100 példány pedig a magyarul tudást feltüntető térképekből.

A térképek eredeti lapjait a m. kir. államnyomda fogja szállitani és pedig a tisztelettel idecsatolt ajánlat szerint összesen 1660.91 korona árban. /: A sokszorositáshoz szükséges 300 példányon kívül 10 példány az előkészités czéljaira, 50 példány pedig a sokszorositás közben előfordulható elrontás pótlására szükséges :/.

A térképek sokszorositását /: a községek nagyságát jelző karikáknak s a nemzetiségeket, illetve a magyar nyelvismeretet jelző különböző szineknek az államnyomda által szállitott térképlapokra való átvitelét :/ a tisztelettel alulirt hivatalnak grafikai munkákra szerződéses vállalkozója, Klösz György és fia czég fogja végezni, a .//. alatt idecsatolt ajánlata szerint részben szerződéses árakon, részben azok tetemes mérséklésével, összesen 10.000 koronáért.

A 13.000 koronából ilyképen fenmaradó 1339 korona 9 fillér nem lesz ugyan elegendő a sokszorositás körül a tisztelettel alulirt hivatalnál végzendő munkákra, mert a sokszorositás czéljaira az összes községi köröket ujra kell szerkeszteni s a térképek korrekturáját is végezni, de igyekezni fogok a munkákat oly takarékossággal intéztetni, hogy a hivatal térképésze munkaerejének felhasználásával, az emlitett maradványösszegből s esetleg a nyelvhatári munkákra rendelkezésre álló hitel némi töredékéből azok költségei fedezhetők legyenek.

E számitás szerint a 13.000 korona összköltségből egy nemzetiségi térképre esik /: a felragasztás és vászonra huzás költségei nélkül:/ 45 korona 50 fillér, a magyarul tudás térképeiből pedig egy példányra 39 korona.

Ha azonban a nemzetiségi térképből 50 példányt, a magyarul tudás térképeiből pedig 25 példányt a Nagyméltóságod bölcs vezetése alatt álló ministerelnökség s a mély tisztelettel alulirt hivatal házi szükségletére leszámitunk, s a 13.000 korona költséget a ministeriumoknak adandó többi példányszám közt /: 150 nemzetiségi térkép s 75 térkép a magyar nyelvismeretről:/ osztjuk szét, ez eset-

ben a nemzetiségi térképek egy példányára 60 korona 60 fillér, a magyarul tudás térképeinek egy példányára pedig 52 korona jut.

Midőn még tisztelettel megemlitem, hogy a statisztikai hivatal térképészeti osztálya ez idő szerint ugyan még a vallás- és közoktatásügyi, továbbá a kereskedelemügyi minister urak megbizásából a londoni magyar kiállitás czéljaira szükséges grafikonok előállitásával van elfoglalva, de május hó első felében már a nemzetiségi térképek sokszorositásához szükséges munkákhoz kezdhet s az egész térkép sokszorositása a folyó év őszén elkészülhet, mély tisztelettel kérem Nagyméltóságodat, kegyeskedjék eddigi intézkedéseimet jóváhagyólag tudomásul venni, a tisztelettel alulirt hivatalnál felmerült költségekre 1339 korona 9 fillér összeget, továbbá a nyelvhatári munkáknál most szintén felmerülő költségekre 1000 korona előleget utólagos elszámolás kötelezettsége mellett utalványozni.

Fogadja kérem Nagyméltóságod mély tiszteletem őszinte nyilvánitását.

Budapest, 1908. évi április hó 15-én.

.....
ministeri tanácsos,
igazgató.

M. kir. központi
STATISZTIKAI
HIVATAL

3097/eln. sz.

C. r. az 1076/908 számú

Nagyméltóságu Miniszterelnök Ur !

Hivatkozással Nagyméltóságodnak folyó évi február hó 9-én 2667. szám alatt kelt nagybecsü leiratára, a következőket van szerencsém tisztelettel jelenteni:

A nemzetiségi térképek sokszorositása az e czélra rendelkezésre bocsátott 13.000 korona hitelből feltétlenül fedezhető lesz, sőt ez összeg erejéig a térképeknek nem 200, hanem 300 példánya készithető el, és pedig 200 példány a nemzetiségi térképekből, 100 példány pedig a magyarul tudást feltüntető térképekből.

A térképek eredeti lapjait a m. kir. államnyomda fogja szállitani és pedig a tisztelettel idecsatolt ajánlat szerint összesen 1660.91 korona árban. /: A sokszorositáshoz szükséges 300 példányon kivül 10 példány az előkészités czéljaira, 50 példány pedig a sokszorositás közben előfordulható elrontás pótlására szükséges: /.

A térképek sokszorositását /: a községek nagyságát jelző karikáknak s a nemzetiségeket, illetve a magyar nyelvismeretet jelző különböző szineknek az államnyomda által szállitott térképlapokra való átvitelét: / a tisztelettel alulirt hivatalnak grafikai munkákra szerződéses vállalkozója, Klösz György és fia czég fogja végezni, a .//. alatt idecsatolt ajánlata szerint részben szerződé-

Nagyméltóságu W e k e r l e S á n d o r, b. t. tanácsos,
m. kir. ministerelnök urnak
Budapest.

426-1909-XXV-181 (1757/908)

ses árakon, részben azok tetemes mérséklésével, összesen 10.000 koronáért.

A 13.000 koronából ilyképen fenmaradó 1339 korona 9 fillér nem lesz ugyan elegendő a sokszorositás körül a tisztelettel alulirt hivatalnál végzendő munkákra, mert a sokszorositás céljaira az összes községi köröket ujra kell szerkeszteni s a térképek korrekturáját is végezni, de igyekezni fogok e munkákat oly takarékossággal intéztetni, hogy a hivatal térképésze munkaerejének felhasználásával, az emlitett maradvány összegből s esetleg a nyelvhatári munkákra rendelkezésre álló hitel némi töredékéből azok költségei fedezhetők legyenek.

E számitás szerint a 13.000 korona összköltségből egy nemzetiségi térképre esik /: a felragasztás és vászonra huzás költségei nélkül:/ 45 korona 50 fillér, a magyarul tudás térképeiből pedig egy példányra 39 korona.

Ha azonban a nemzetiségi térképből 50 példányt, a magyarul tudás térképeiből pedig 25 példányt a Nagyméltóságod bölcs vezetése alatt álló miniszterelnökség s a mély tisztelettel alulirt hivatal házi szükségletére leszámitunk, s a 13.000 korona költséget a ministeriumoknak adandó többi példányszám közt /: 150 nemzetiségi térkép s 75 térkép a magyar nyelvismeretről:/ osztjuk szét, ez esetben a nemzetiségi térképek egy példányára 60 korona 60 fillér, a magyarul tudás térképeinek egy példányára pedig 52 korona jut.

Midőn még tisztelettel megemlitem, hogy a statisztikai hivatal térképészeti osztálya ez idő szerint ugyan még a vallás-és közoktatásügyi, továbbá a kereskedelemügyi minister utak megbizásából a londoni magyar kiállitás céljaira szükséges grafikonok előállitásával van elfoglalva, de május hó első felében már a nemzetiségi térképek sokszorositásához szükséges munkákhoz kezdhet s az egész térkép sokszorositása a folyó év őszén elkészülhet, mély tisztelet-

tel kérem Nagyméltóságodat, kegyeskedjék eddigi intézkedéseimet jóváhagyólag tudomásul venni, a tisztelettel alulírt hivatalnál felmerült költségekre 1339 korona 9 fillér összeget, továbbá a nyelvhatári munkáknál most szintén felmerülő költségekre 1000 korona előleget utólagos elszámolás kötelezettsége mellett utalványozni.

Fogadja kérem Nagyméltóságod mély tiszteletem őszinte nyilvánítását.

Budapest, 1908. évi április hó 15-én.

ministeri tanácsos,

igazgató.

1757
M. ?. I. Bizalmas.

A magyar nyelvhatárok, nyelvszigetek és szórványok nemzeti védelme ügyében itt folyamatban lévő actió helyes és czélszerü irányitása szükségessé tette azt, hogy az ország határain belől folyó e nemü munkálatok részére, megfelelő segédeszközökről is gondoskodjunk.

Ily segédeszköznek tekinthetők azon térképek, melyeknek a m. kir. központi statisztikai hivatal által utmutatásom mellett való elkészitése most van folyamatban s a melyek az 1900. évi általános népszámlálást vévén alapul, az anyaország lakosságát, graphikai uton, kétféle szempontból tüntetik fel.

E most készülő térképek egyik fajtája ugyanis azt leend hivatva szemlélhetővé tenni, hogy az ország külömböző nemzetiségei, községenként miként vannak megoszolva, tehát a legkisebb közigazgatási alakulatokig lemenve, hogyan vannak a magyarság között elhelyezve. Ugy a magyarság, mint a külömböző nemzetiségek más és más szinekkel lesznek e térképen megjelölve és pedig minden községet egy-egy kör fog jelezni, mely természetesen a község lakóinak számához arányos lesz. Ha egy községben külömböző nemzetiségek laknak, ugy annak a községnek a köre annyi szeletre lesz felosztva, a hányféle nemzetiség a községben van s minden szelet az illető nemzetiség szinével lesz kifestve ugy, hogy a térképekre rajzolt mértékek alapján megállapitható lesz, hogy mennyi a község összlakóinak a száma, hányféle nemzetiség lakja az illető községet és hogy számarány szerint hogy oszlanak meg a nemzetiségek minden egyes községben.

Miután pedig a magyar birodalom ilyen egész térképét nehézkes volna egy papirlapon elkésziteni, azért az egész ország térképe kisebb szelvényekre fog oszlani, mely szelvények természetesen összeilleszthetők lesznek. Az ország térképének összes szelvényei tesznek egy térképet, melynek ára 60 K. 60 fillér.

A statisztikai hivatalnál készülő térképek másik fajtája, ugyanezen rendszer szerint, azt van hivatva feltüntetni, hogy az ország lakói a magyarul tudás szempontjából – községenként – miként oszlanak meg.

A községeket e térképeken is a lakosság számarányához mért körök fogják jelezni, azonban e térképen csak kétféle szinezés lesz és pedig az egyik szin a község lakóinak magyarul beszélő, a másik szin pedig a magyarul nem tudó részét fogja graphikai uton feltüntetni.

Természetesen e térkép is több szelvényből fog állani, a melyek egymással szintén összeegyeztethetők lesznek, ára pedig e térképnek 52 K.

A magyar nyelvhatárok, nyelvszigetek és szórványok nemzeti védelmét czélzó helyes nemzeti politikát e térképek nélkül irányitani alig lehetséges, miért is ezeknek kiváló fontosságát külön hangsulyoznom alig szükséges.

De nézetem szerint nagy jelentősége van e térképeknek nem csak az itteni actiók szempontjából, hanem az államigazgatás minden ágában kifejtett kormányzati tevékenység helyes irányithatása szempontjából is, miért is szükségesnek tartottam – mielőtt a kétféle térképet megfelelő számban megrendelném

– Nagyméltóságodhoz kérdést intézni, vajon nincs e a Nagyméltóságod bölcs vezetése alatt álló ministeriumnak, vagy az alárendelt hatóságoknak e térképek nehány példányára szüksége s ha igen, mindkét fajtából hány darabot óhajtana Nagyméltóságod megrendelni.

Van szerencsém Nagyméltóságodat tisztelettel kérni, méltóztassék velem sürgősen közölni, hogy hajlandó-e a fent emlitett térképeket megrendelni s ha igen mindegyik fajtából hányat kivánna Nagyméltóságod átvenni.

B u d a p e s t e n, 1908. évi május hó 8-án.

A ministerelnök helyett:

államtitkár.

1757
M.K.I. Bizalmas.

A magyar nyelvhatárok,nyelvszigetek és szórványok nemzeti védelme ügyében itt folyamatban lévő actió helyes és czélszerü irányitása szükségessé tette azt,hogy az ország határain belől folyó e nemü munkálatok részére,megfelelő segédeszközökről is gondoskodjunk.

Ily segédeszköznek tekinthetőkazon térképek,melyeknek a m. kir.központi statisztikai hivatal által utmutatásom mellett való elkészitése most van folyamatban s a melyek az 1900.évi általános népszámlálást vévén alapul,az anyaország lakosságát,graphikai uton,kétféle szempontból tüntetik fel.

E most készülő térképek egyik fajtája ugyanis azt leend hivatva szemlélhetővé tenni,hogy az ország különböző nemzetiségei,községenként miként vannak megoszolva,tehát a legkisebb közigazgatási alakulatokig lemenve,hogyan vannak a magyarság között elhelyezve.Ugy a magyarság,mint a különböző nemzetiségek más és más szinekkel lesznek e térképen megjelölve és pedig minden községet egy-egy kör fog

./.

U26-1909- XXV-181 (1757/908)

jelezni,mely természetesen a község lakóinak számához arányos lesz. Ha egy községben külömböző nemzetiségek laknak,ugy annak a községnek a köre annyi szeletre lesz felosztva,a hányféle nemzetiség a községben van s minden szelet az illető nemzetiség szinével lesz kifestve ugy,hogy a térképekre rajzolt mértékek alapján megállapitható lesz, hogy mennyi a község összlakóinak a száma,hányféle nemzetiség lakja az illető községet és hogy számarány szerint hogy oszlanak meg a nemzetiségek minden egyes községben.

Miután pedig a magyar birodalom ilyen egész térképét nehézkes volna egy papirlapon elkésziteni,azért az egész ország térképe kisebb szelvényekre fog oszlani,mely szelvények természetesen összeilleszthetők lesznek.Az ország térképének összes szelvényei tesznek egy térképet,melynek ára 60 K.60 fillér.

A statisztikai hivatalnál készülő térképek másik fajtája, ugyanezen rendszer szerint,azt van hivatva feltüntetni,hogy az ország lakói a magyarul tudás szempontjából -községenként- miként oszlanak meg.

A községeket e térképeken is a lakosság számarányához mért körök fogják jelezni,azonban e térképen csak kétféle szinezés lesz és pedig az egyik szin a község lakóinak magyarul beszélő,a másik szin pedig a magyarul nem tudó részét fogja graphikai uton feltüntetni.

Természetesen e térkép is több szelvényből fog állani,a melyek egymással szintén összeegyeztethetők lesznek,ára pedig e térképnek 52 K.

A magyar nyelvhatárok,nyelvszigetek és szórványok nemzeti védelmét czélzó helyes nemzeti politikát e térképek nélkül irányitani alig lehetséges,miért is ezeknek kiváló fontosságát külön hangsulyeznem alig szükséges.

De nézetem szerint nagy jelentősége van e térképeknek nem csak az itteni actiók szempontjából,hanem az államigazgatás minden

./.

ágában kifejtett kormányzati tevékenység helyes irányithatása szempontjából is,miért is szükségesnek tartottam -mielőtt a kétféle térképet megfelelő számban megrendelném- Nagyméltóságedhoz kérdést intézni,vajon nincs e a Nagyméltóságod bölcs vezetése alatt álló ministeriumnak,vagy az alárendelt hatóságoknak e térképek nehány példányára szüksége s ha igen,mindkét fajtából hány darabot óhajtana Nagyméltóságod megrendelni.

Van szerencsém Nagyméltóságodat tisztelettel kérni,méltóztassék velem sürgősen közölni,hogy hajlandó-e a fent emlitett térképeket megrendelni s ha igen mindegyik fajtából hányat kivánna Nagyméltóságod átvenni.

B u d a p e s t e n, 1908.évi május hó 8-án.

A ministerelnök helyett:

államtitkár.

dc_29_10

M. KIR. MINISTERELNÖKSÉG
Érk. 1909 III 25 1617 sz.

Tárgy: A nemzetiségi térképek sokszorositása.

M. kir.központi
STATISZTIKAI
Hivatal

Bizalmas.

2239/eln. sz.

Nagyméltóságu W e k e r l e S á n d o r , b. t. tanácsos,
m. kir. ministerelnök urnak
Budapest.

Nagyméltóságú Ministerelnök Úr!

Hivatkozással Nagyméltóságodnak folyó évi február hó 28-án 688/I. szám alatt kelt nagybecsü rendeletére, mielőtt a nemzetiségi térképek szétküldési jegyzékének kiegészitése iránt tiszteletteljes javaslataimat megtenném, bátorkodom jelenteni, hogy a nemzetiségi térképekre előirányzott 13.000 koronából – a szerződéses vállalkozó kedvezményes árajánlata daczára – a nemzetiségi viszonyokat feltüntető 200 térképen kívül a magyarul tudás térképeiből csak 100 példányra van fedezet, s a készitendő térképek alaplapjai is ebben a példányszámban rendeltettek meg annak idején az államnyomdában.

Ha tehát Nagyméltóságod a magyarul tudás térképeiből még ujabb 50 darabnak készitését méltóztatik kivánni, ez ujabb költségeket fog igényelni.

Az államnyomda igazgatóságától, valamint a szerződéses vállalkozótól egyelőre hozzávetőleges tájékoztatást igyekeztem szerezni a várható költségek mérvéről.

Az államnyomda hegyrajz nélküli térképlapokat 50 példányban mintegy 3 hét alatt készitene, 500-550 korona körüli árban; hegyrajzzal ellátott térképek bizományosánál, Toldi könyvkereskedőnél készletben vannak, áruk 800 korona.

A szerződéses vállalkozó az 50 példányon a magyar nyelvismeret ábrázolásáért 270-300 koronát fog kérni.

Tiszteletteljes véleményem szerint alkalmasabb volna a hegyrajznélküli példányokat választani, már nagyobb olcsóságok miatt is; ez esetben az 50 példány összes költsége 770-870 koronát tenne.

Mély tisztelettel kérem tehát Nagyméltóságod kegyes sürgős értesitését, hogy e több költséget méltóztatik-e elfogadni s igy az ujabb 50 példányt az államnyomdánál megrendeljem-e?

Az eddig elkészült szelvényeket Nagyméltóságod nagybecsü utasitásához képest a tisztelettel alulirt hivatalnál fogom őriztetni.

Fogadja kérem Nagyméltóságod mély tiszteletem őszinte nyilvánitását.

Budapest, 1909. évi márczius hó 22-én.

.....
ministeri tanácsos,
igazgató.

M. KIR. MINISTERELNÖKSÉG

Érk: 1909 III 25 1617 sz.

Tárgy

A nemzetiségi térképek sokszorosítása.

M. kir. központi
STATISZTIKAI
HIVATAL

2239-eln. sz.

Nagyméltóságu Ministerelnök Ur !

Hivatkozással Nagyméltóságodnak folyó évi február hó 28-án 688/I. szám alatt kelt nagybecsü rendeletére, mielőtt a nemzetiségi térképek szétküldési jegyzékének kiegészitése iránt tisztelettel javaslataimat megtenném, bátorkodom jelenteni, hogy a nemzetiségi térképekre előirányzott 13.000 koronából - a szerződéses vállalkozó kedvezményes árajánlata daczára - a nemzetiségi viszonyokat feltüntető 200 térképen kivül a magyarul tudás térképeiből csak 100 példányra van fedezet, s a készitendő térképek alaplapjai is ebben a példányszámban rendeltettek meg annak idején az államnyomdában.

Ha tehát Nagyméltóságod a magyarul tudás térképeiből még ujabb 50 darabnak készitését méltóztatik kivánni, ez ujabb költségeket fog igényelni.

Az államnyomda igazgatóságától, valamint a szerződéses vállalkozótól egyelőre hozzávetőleges tájékoztatást igyekeztem szerezni a várható költségek mérvéről.

Az államnyomda hegyrajz nélküli térképlapokat 50 példányban mintegy 3 hét alatt készitene, 500-550 korona körüli árban; hegy-

K26-1909-XXU-181-/1617/909

Nagyméltóságu W e k e r l e S á n d o r, b. t. tanácsos,
m. kir. ministerelnök urnak
Budapest.

135

rajzzal ellátott térképek bizományosánál, Toldi könyvkereskedőnél készletben vannak, áruk 800 korona.

A szerződéses vállalkozó az 50 példányon a magyar nyelvismeret ábrázolásáért 270–300 koronát fog kérni.

Tisztelettel jes véleményem szerint alkalmasabb volna a hegyrajznélküli példányokat választani, már nagyobb olcsóságok miatt is; ez esetben az 50 példány összes költsége 770–870 koronát tenne.

Mély tisztelettel kérem tehát Nagyméltóságod kegyes sürgős értesitését, hogy e több költséget méltóztatik-e elfogadni s igy az ujabb 50 példányt az államnyomdánál megrendeljem-e ?

Az eddig elkészült szelvényeket Nagyméltóságod nagybecsü utasitásához képest a tisztelettel alulirt hivatalnál fogom őriztetni.

Fogadja kérem Nagyméltóságod mély tiszteletem őszinte nyilvánitását.

Budapest, 1909. évi márczius hó 22-én.

ministeri tanácsos,
igazgató.

dc_29_10

M. KIR. MINISTERELNÖKSÉG
Érk. 1909 VI 18 3241 sz.

Tárgy: javaslat a nemzetiségi térképek sokszorositására

M. kir.központi
STATISZTIKAI
Hivatal

5378/eln. sz.

Nagyméltóságu W e k e r l e S á n d o r , b. t. tanácsos,
m. kir. ministerelnök urnak
Budapest.

Nagyméltóságú Ministerelnök Ur!

Hivatkozással Nagyméltóságodnak folyó évi április hó 10-én 1617 szám alatt kelt nagybecsü rendeletére, tisztelettel van szerencsém jelenteni, hogy kellő időben megtettem az intézkedéseket az iránt, hogy a magyarul tudást feltüntető térképekből a tervezett 100 példány helyett 150 példány készüljön.

E térképek elkészitése julius vagy augusztus hónapokban várható, minthogy azonban a nemzetiségi térképek már elkészültek, tiszteletteljes véleményem szerint kivánatos volna a térképek szétosztása tekintetében véglegesen dönteni, sőt a szétosztást mielőbb meg is kezdeni, hogy a nemzeti munka minden ágánál nélkülözhetetlen nemzetiségi térképeket már most használhassák az érdekeltek.

A Nagyméltóságod folyó évi 688 szám alatt kelt magas rendeletével leküldött szétosztási jegyzéket tehát a tisztelettel alulirt hivatal javaslataival kiegészitve, a következő észrevételekkel vagyok bátor Nagyméltóságod magas döntése elé terjeszteni.

A Nagyméltóságod által megküldött jegyzékből a budapesti és kolozsvári tud. egyetemek könyvtárának, valamint a magyar földrajzi társaságnak törlését vagyok bátor javasolni. Mindhárom helyen olyan nagy publicitásnak lenne kiszolgáltatva a szigoruan bizalmas jellegü térkép, a mi könnyen nemzeti érdekeink veszélyeztetésével járhatna. Ugyanezen okból a Magyar Nemzeti Muzeumnak és a Magyar Tudományos Akadémiának adandó példányszámot is kettőről egyre vélném leszállitandónak, hogy a térkép mindkét helyen ne közhasználatra álljon, hanem bizalmas megőrzés végett helyeztessék el.

Nem vettem fel a jegyzékbe az aktiv államférfiakat /:minister eket és államtitkárokat:/ abban a föltevésben, hogy az egyes ministeriumok által rendelt példányszámból ez a szükséglet fedeztetni fog. Ugyanezen okból nem vettem föl állami hivatalokat sem; egyetlen kivétel az országos levéltár, a mely közhitelességü helyen kivánatos volna e térképeket – idővel beálló történeti becsük miatt is – elhelyezni. A belügyi és a közoktatásügyi tárcza által rendelt példányokból hihetőleg fedeztetni fog a főispánok és tanfelügyelők szükséglete is, a kiket saját vármegyéjük s azok közvetlen környékének térképével kellene ellátni. Néhány, a

nemzetiségi kérdéssel érdemlegesen foglalkozó, főispán részére azonban nem ártana az egész ország térképét megküldeni; ezek neveit voltam bátor a jegyzékbe fölvenni. A jegyzékben szereplő többi közéleti kitünőség fölvételét talán nem szükséges bővebben indokolnom. A tisztelettel alulirt hivatal a jegyzékben foglalt részletezés szerint bátorkodik még további szétosztásra is 5 példányt kérni, a jövőben fölmerülhető szükséglet fedezésére.

Minthogy a nemzetiségi térkép kizárólag a magyar nemzeti czélokat van hivatva szolgálni, s határozottan káros volna, ha ellenségeink is használhatnák, bátor vagyok azzal a tiszteletteljes javaslattal lépni Nagyméltóságod elé, hogy abban az iratban, a melylyel e térképeket szétküldetni méltóztatik, méltóztassék különös nyomatékkal kiemelni, hogy ez a térkép szigoruan bizalmas kézirat gyanánt használandó s gondoskodni kell, hogy avatatlan kezekbe semmi körülmények közt se kerüljön.

Fogadja kérem Nagyméltóságod mély tiszteletem őszinte nyilvánitását.

Budapest, 1909. évi junius hó 17-én.

.....
ministeri tanácsos,
igazgató.

5378/909 eln. stat. szám.

Kimutatás
a nemzetiségi térképek és a magyarul beszélni tudók térképeinek szétosztásáról.

Folyószám	Név	Nemzetiségi térkép	Magyarul tudók térképe
	a., Az 1909 évi 688 M.E. leirat értelmében:		
1	Belügyministerium	38	38
2	Pénzügyministerium	5	5
3	Igazságügyministerium	1	1
4	Vallás- és közoktatásügyi minist.	28	25
5	Honvédelemügyi ministerium	4	4
6	Kereskedelemügyi ministerium	5	5
7	Földmivelésügyi ministerium	3	3
8	Nemzeti Muzeum	1	1
9	Magyar Tudományos Akadémia	1	1
10	Országos Közmüvelődési Tanács	1	1
11	Erdélyi Magyar Közmüvelődési Egyes.	1	1
12	Felvidéki Magyar Közmüvelődési Egyes.	1	1
13	Délmagyarországi Magy.Közmüv. Egyes.	1	1
14	Dunántuli Magy.Közmüv. Egyesület	1	1
15	Julián Egyesület	1	1
	Összesen:	92	89
	b., A m. kir. központi statisztikai hivatal javaslata:		
~~1~~	~~József főherczeg Ő Fensége~~	~~1~~	~~1~~
2	Antal Gábor, püspök	1	–
3	báró Bánffy Dezső	1	–
4	gróf Bánffy Miklós, főispán	1	–
5	Bernát István orszgy.képviselő	1	–
6	Berzeviczy Albert, a M.T.Akad. elnöke	1	–
7	gr. Bethlen István. Orszgy.képviselő	1	–
8	gr. Dessewffy Emil. A F.M.K.E. elnöke	1	–
9	Fialka Károly, főispán	1	–
10	Földes Béla, egyetemi tanár	1	–
11	Hertelendy Ferencz, főispán	1	–
12	Hoitsy Pál, orszgy. képviselő	1	–
13	Justh Ferencz, főispán	1	–
14	gr. Károlyi Gyula, főispán	1	–
15	gr. Károlyi Mihály	1	–
16	báró Kemény Árpád, főispán	1	–

17	Kenessey Béla, püspök	1	–
18	Láng Lajos, egyetemi tanár	1	–
19	gr. Mailáth Gusztáv, püspök	1	–
20	gr. Mailáth József	1	–
21	Nagy Ferencz, orszgy. képviselő	1	–
22	Návay Lajos, orszgy. képviselő	1	–
23	Osztroluczky Miklós, főispán	1	–
24	Párvy Sándor, püspök	1	–
25	Rákosi Jenő	1	–
26	gr. Széchenyi Béla	1	–
27	Széll József, főispán	1	–
28	Széll Kálmán	1	–
29	Tarkovich József	1	–
30	Thallóczy Lajos	1	–
31	dr. Timon Ákos, egyetemi tanár	1	–
32	gr. Tisza István	1	–
33	Erdélyi Muzeum Egyesület	1	1
34	Országos Levéltár	2	2
35	M. kir. közp. statisztikai hivatal		
	a, könyvtár	2	2
	b, igazgató	1	1
	c, aligazgató	1	1
	d, a nemzetiségi ügyek referenseinek	4	4
	e, elhasználásra	2	2
	f, kiosztásra tartalék gyanánt	5	5
	Összesen:	50	19
	a, és b, együtt	142	108

M. KIR. MINISTERELNÖKSÉG

Érk. 1909 VI 18 3241 sz.

1 m.

6

Tárgy:

javaslat a nemzetiségi térképek szétosztására

M. kir. központi
STATISZTIKAI
HIVATAL

Városi fiúk Tivadar

5378/eln. sz.

Nagyméltóságu Miniterelnök Ur !

Hivatkozással Nagyméltóságodnak folyó évi április hó 10-én 1617 szám alatt kelt nagybecsü rendeletére, tisztelettel van szerencsém jelenteni, hogy kellő időben megtettem az intézkedéseket az iránt, hogy a magyarul tudást feltüntető térképekből a tervezett 100 példány helyett 150 példány készüljön.

E térképek elkészitése julius vagy augusztus hónapokban várható, minthogy azonban a nemzetiségi térképek már elkészültek, tisztelettel jes véleményem szerint kivánatos volna a térképek szétosztása tekintetében véglegesen dönteni, sőt a szétosztást mielőbb meg is kezdeni, hogy a nemzeti munka minden ágánál nélkülözhetetlen nemzetiségi térképeket már most használhassák az érdekeltek.

A Nagyméltóságod folyó évi 688 szám alatt kelt magas rendeletével leküldött szétosztási jegyzéket tehát a tisztelettel alulirt hivatal javaslataival kiegészitve, a következő észrevételekkel vagyok bátor Nagyméltóságod magas döntése elé terjeszteni.

Nagyméltóságu W e k e r l e S á n d o r, b. t. tanácsos,
m. kir. ministerelnök urnak

Budapest.

157

U26 : 1909 - XXV - 181 a.k

A Nagyméltóságod által megküldött jegyzékből a budapesti és kolozsvári tud. egyetemek könyvtárának, valamint a magyar földrajzi társaságnak törlését vagyok bátor javasolni. Mindhárom helyen olyan nagy publicitásnak lenne kiszolgáltatva a szigoruan bizalmas jellegü térkép, a mi könnyen nemzeti érdekeink veszélyeztetésével járhatna. Ugyanezen okból a Magyar Nemzeti Muzeumnak és a Magyar Tudományos Akadémiának adandó példányszámot is kettőről egyre vélném leszállitandónak, hogy a térkép mindkét helyen ne közhasználatra álljon, hanem bizalmas megörzés végett helyeztessék el.

Nem vettem fel a jegyzékbe az aktiv államférfiakat /: minister eket és államtitkárokat:/ abban a föltevésben, hogy az egyes ministeriumok által rendelt példányszámból ez a szükséglet fedeztetni fog. Ugyanezen okból nem vettem föl állami hivatalokat sem; egyetlen kivétel az országos levéltár, a mely közhitelességü helyen kivánatos volna e térképeket - idővel beálló történeti becsük miatt is - elhelyezni. A belügyi és a közoktatásügyi tárcza által rendelt példányokból hihetőleg fedeztetni fog a főispánok és tanfelügyelők szükséglete is, a kiket saját vármegyéjük s azok közvetlen környékének térképével kellene ellátni. Néhány, a nemzetiségi kérdéssel érdemlegesen foglalkozó, főispán részére azonban nem ártana az egész ország térképét megküldeni; ezek neveit voltam bátor a jegyzékbe fölvenni. A jegyzékben szereplő többi közéleti kitünőség fölvételét talán nem szükséges bővebben indokolnom. A tisteletteel alulirt hivatal a jegyzékben foglalt részletezés szerint bátorkodik még további szétosztásra is 5 példányt kérni, a jövőben fölmerülhető szükséglet fedezésére.

Minthogy a nemzetiségi térkép kizárólag a magyar nemzeti czélokat van hivatva szolgálni, s határozottan káros volna, ha

ellenségeink is használhatnák, bátor vagyok azzal a tisztelettel-
jes javaslattal lépni Nagyméltóságod elé, hogy abban az iratban,
a melylyel e térképeket szétküldetni méltóztatik, méltóztassék
különös nyomatékkal kiemelni, hogy ez a térkép szigoruan bizal-
mas kézirat gyanánt használandó s gondoskodni kell, hogy avatat-
lan kezekbe semmi körülmények közt se kerüljön.

Fogadja kérem Nagyméltóságod mély tiszteletem őszinte nyil-
vánitását.

Budapest, 1909. évi junius hó 17-én.

ministeri tanácsos,
igazgató.

5378/909 eln.stat.szám.

K i m u t a t á s

a nemzetiségi térképek és a magyarul beszélni tudók térképeinek szétosztásáról.

Folyószám	Név	Nemzetiségi térkép	Magyarul tudók térképe
	a., Az 1909 évi 688 M.E. leirat értelmében:		
1	Belügyministerium	38	38
2	Pénzügyministerium	5	5
3	Igazságügyministerium	1	1
4	Vallás- és közoktatásügyi minist.	28	25
5	Honvédelemügyi ministerium	4	4
6	Kereskedelemügyi ministerium	5	5
7	Földmivelésügyi ministerium	3	3
8	Nemzeti Muzeum	1	1
9	Magyar Tudományos Akadémia	1	1
10	Országos Közmüvelődési Tanács	1	1
11	Erdélyi Magyar Közmüvelődési Egyes.	1	1
12	Felvidéki Magyar Közmüvelődési Egyes.	1	1
13	Délmagyarországi Magy.Közmüv. Egyes.	1	1
14	Dunántuli Magy.Közmüv. Egyesület	1	1
15	Julián Egyesület	1	1
	Összesen:	92	89
	b., A m. kir. központi statisztikai hivatal javaslata:		
~~1~~	~~József főherczeg Ő Fensége~~	~~1~~	~~1~~
2	Antal Gábor, püspök	1	-
3	báró Bánffy Dezső	1	-

157./.

426-1909-XXV-181 szám.

Folyószám	Név	Nemzetiségi térkép	Magyarul tudók térképe
4	gróf Bánffy Miklós, főispán	1	-
5	Bernát István orszgy.képviselő	1	-
6	Berzeviczy Albert, a M.T.Akad.elnöke	1	-
7	gr. Bethlen István.orszgy.képviselő	1	-
8	gr. Dessewffy Emil. a F.M.K.E. elnöke	1	-
9	Fialka Károly, főispán	1	-
10	Földes Béla, egyetemi tanár	1	-
11	Hertelendy Ferencz, főispán	1	-
12	Hoitsy Pál, orszgy. képviselő	1	-
13	Justh Ferencz, főispán	1	-
14	gr. Károlyi Gyula, főispán	1	-
15	gr. Károlyi Mihály	1	-
16	báró Kemény Árpád, főispán	1	-
17	Kenessey Béla, püspök	1	-
18	Láng Lajos, egyetemi tanár	1	-
19	gr. Mailáth Gusztáv, püspök	1	-
20	gr. Mailáth József	1	-
21	Nagy Ferencz, orszgy. képviselő	1	-
22	Návay Lajos, orszgy. képviselő	1	-
23	Osztroluczky Miklós,főispán	1	-
24	Párvy Sándor, püspök	1	-
25	Rákosi Jenő	1	-
26	gr. Széchenyi Béla	1	-
27	Széll József, főispán	1	-
28	Széll Kálmán	1	-
29	Tarkovich József	1	-
30	Thallóczy Lajos	1	-
31	dr. Timon Ákos, egyetemi tanár	1	-
32	gr. Tisza István	1	-
33	Erdélyi Muzeum Egyesület	1	1
34	Országos Levéltár	2	2

Folyószám	Név	Nemzetiségi térkép	Magyarul tudók térképe
35	M. kir. közp. statisztikai hivatal		
	a, könyvtár	2	2
	b, igazgató	1	1
	c, aligazgató	1	1
	d, a nemzetiségi ügyek referenseinek	4	4
	e, elhasználásra	2	2
	f, kiosztásra tartalék gyanánt	5	5
	Összesen:	50	19
	a, és b, együtt	142	108

M. KIR. KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL